

STUDIA COMITATENSIA 35.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA
COMITATENSIA
35.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

Studia Comitatus 35.
A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve

Kiadó
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

Felelős kiadó
Gulyás Gábor, múzeumigazgató

Szerkesztő
Véri Dániel

Grafikai tervezés
Herr Ágnes

Korrektor
Zelei Bori

Angol fordítás és lektorálás
Jeney Orsolya

Fotók
A szerzők és a fotóknál megjelölt intézmények

Nyomdai kivitelezés
Firefly Outdoor Media Kft.

© Ferenczy Múzeumi Centrum, a szerzők, a fotósok és jogutódaik

ISSN 0133-3046

A kiadványt
támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

STUDIA COMITATENSIA 35.

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

SZERKESZTETTE: VÉRI DÁNIEL

TARTALOMJEGYZÉK

RÉGÉSZET

OTTOMÁNYI KATALIN: KÉSŐ KELTA - KORA RÓMAI TELEPÜLÉSRÉSZLETEK PERBÁLON	11
MERCZI MÓNIKA: RÓMAI KORI FIBULÁK PERBÁLRAÓL ÉS ZSÁMBÉKRÓL	71
HAJDU BARBARA: ULCISIA CASTRA RÓMAI KATONAI TÁBORÁNAK TERÜLETÉN 2004-2005 KÖZÖTT FELTÁRT TERRA SIGILLATÁK	123
BORUZZS KATALIN: RÓMAI KŐFARAGVÁNYOK A MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN	137
GRÓF PÉTER: SOPRONI SÁNDOR, VISEGRÁD RÓMAI KORÁNAK KUTATÓJA	157
PATAY PÁL: CASTRA BONAVENTURA (EMLÉKEZÉS SOPRONI SÁNDORRA)	162

TÖRTÉNELEM

SCHRAMEK LÁSZLÓ PÉTER: PEST-PILIS-SOLT MEGYE KÖZIGAZGATÁSA II. JÓZSEF URALKODÁSA IDEJÉN	167
GAÁLNÉ BARCS ESZTER: EGY ELFELEDETT KÖLTŐ A MEGYE SZOLGÁLATÁBAN DALMADY GYŐZŐ PORTRÉJA ÉS IRATHAGYATÉKA	183
PÉTERFFY GERGELY: SZABOTŐR VAGY ÁLDOZAT? A BUDA-CSÁSZÁRFÜRDŐI VASÚTI BALESET TÖRTÉNETE	193

NÉPRAJZ

Sz. TÓTH JUDIT: MESTERMUNKÁK. A KŐFARAGÁS EMLÉKEI A DUNAZUG-HEGYVIDÉKEN	221
--	-----

RESTAURÁLÁS

LUKÁCS KATALIN - SCHRETT LÁSZLÓ - GYŐRI LAJOS: ORTODOX IKONOSZTÁZ RESTAURÁTORI KUTATÁSA A SZÁZHALOMBATTAI ISTEN ANYJA SZÜLETÉSE TEMPLOMBAN	265
--	-----

SZEMLE

MILOSEVITS PÉTER: SZENTENDRE SZERB MÚLTJA - BELÜLRŐL NÉZVE (SZOFRICS PÁL: KÉPEK SZENTENDRE - ÉS A SZERBSÉG - TÖRTÉNETÉBŐL)	279
--	-----

OTTOMÁNYI KATALIN

KÉSŐ KELTA – KORA RÓMAI
TELEPÜLÉSRÉSZLETEK PERBÁLON

Perbálon, a belterülettől délre eső részen egy nagy kiterjedésű villagazdaságot és egy kőépítkezés nélküli telepet jelöl *Magyarország régészeti topográfiája*.¹ A két lelőhelyet ma egy műút (Perbál–Budajenő felé) és egy kisebb patak választja el. Már a topográfia is felveti a lehetőséget, hogy a kettő összetartozhatott. Ezt a legújabb kutatások eredményei is megerősítik.²

A. Perbál, Kukorica-dombi-dűlő (14/9. lh.)

Magyarország régészeti topográfiája a Köbölküti-patak nyugati partján és a pataktól nyugatra folyó kisebb vízfolyás közötti alacsony emelkedésen mintegy 600–800 × 400 méteres területen neolit, bronzkori és római kori lelőhelyet tart nyilván (1. tábla).³ A felszíni kőtörmelék, tegula, patics és kerámia töredékek 2–4. századi villagazdaságra utalnak. E lelőhelyhez kapcsolható egy sűrű edényben elrejtett, 736 darabból álló éremlelet is, mely 1953-ban került elő. A Kr. u. 348–355. év közötti bronz pénzeket tartalmazó éremkincset egy szomszédos barbár (szarmata-kvád) betörés során rejthették el.⁴ A régebbi szórvány leletek alapján, melyeket a Magyar Nemzeti Múzeum őriz, a késő római temető is itt lehetett

a villa mellett (vaskés, kőláda sír edényekkel).⁵ Az utóbbi években (1998–2006 között) többszöri terepbejárás során közép-galliai és rheinzaberni terra sigillatákat, továbbá szórvány, 1–4. századig terjedő érmekeket gyűjtöttünk a területről. 2005-ben pedig a patak mellett, egy pince építéskor, római kőépület falmaradványa és tegula törmelék került elő.⁶ 2007–2008. évben a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága próbaásatást, majd megelőző feltárást és leletmentést végzett a Kukorica-dombi-dűlőben (1113/1 hrsz.), az ARH Zrt. üzemcsarnokának építéskor.⁷ A tervezett két épület helyét először kutatóárokokkal vizsgáltuk meg (bár a terepbejárások alapján biztosak voltunk a lelőhely meglétében). Mikor a beruházó számára is bizonyítottuk, hogy a teljes terület alatt régészeti lelőhely található, először az épületek, majd az utak alatt is feltártuk az érintett területet.

A korábbi terepbejárások óta a felső humuszréteget az előző tulajdonos kitermelte és eladta, így a próbaásatás során derült ki, hogy a régészeti objektumok szinte a talajszinten, 0–10 cm mélységben jelentkeznek (2. tábla 2).⁸ Ez tette indokolttá, hogy nemcsak az épületek helyén, hanem a belső utak s parkoló alatt is feltárást kellett végeznünk. Ugyancsak ennek kö-

¹ MRT 7: 14/9. és 14/4. lh.

² MRT 7: 135; Egy patak két partjára kiterjedő római villagazdaság több helyen is található Pest megyében. Pl. Budakalász–Dolina (MRT 7: 3/5–6. lh.), Érd (MRT 7: 9/15–16. lh.; Ottományi 2016), Herceghalom (MRT 7: 1/37–39. lh.; Ottományi–Gabler 1985), stb.

³ A terepbejárás 1971-ben történt (MRT 7: 137–138); új terepbejárás 1998-ban, a fatelep építéskor, 2004-ben szakfelügyelet során (Ottományi Katalin) és 2005-ben hatástanulmány készítéshez (Archaeosztráda Kft.): SZFM Adattár 3581–2001, 4783–2006, 4844–2006. A lelőhely nyilvántartási száma: 11068.

⁴ Sey 1964; Sey 1983 (a korábban 354-re keltezett záródást 355-re módosította).

⁵ MRT 7: 138, 11–13. lábjegyzetek, további irodalommal.

⁶ A lelőhely ÉNy-i részén lévő húsüzem építéskor még nem kötelezte törvény az építetett megelőző feltárássra, így a lelőhely ezen a részen elpusztult. 1998-ban építettek egy fatelepet a húsüzem mellé. A könnyűszerkezetes házakhoz nem írt elő feltárást az önkormányzat, és a bevezető út is elkészült már, mire kihívták a régészeket. Így itt sem történt régészeti feltárást. Az út mellett épületnyomok, tegulák, terra sigillaták látszóttak a felszínen. A gépek elmondása szerint az út alapozásakor nagy mennyiségű római követ találtak. A fatelep és a patak közötti részen, egy pince építésénél 2005-ben, bár volt megelőző feltárássra kötelező határozat, már ugyancsak a legvégén, a vízvezeték építéshez hívták ki a múzeumot, így mindössze egy római falat sikerült rögzíteni. Mellette a kidobott földben jelentős mennyiségű tegula töredék is látszott (SZFM Adattár: 4783–2006); Ltsz. 2006.22.1–113. (kerámia); 2007.8.1–7. (fémek); 2008.2.1–45. (érmek); 2008.2.2.1–2. (terra sigillata). 2008.2.4.1–37. (fémek).

⁷ Három ásatás történt, mivel a beruházó a topográfia és a hatástanulmány adatai ellenére sem vállalta a teljes megelőző feltárást: 2007 novemberében próbafeltárást, 2008 márciusában megelőző feltárást és decemberében leletmentést (Ottományi 2008: 260). A decemberi leletmentés többnyire zuhogó esőben történt, így nem mindegyik objektumot sikerült kibontani az aljáig (feltöltődött vízzel).

⁸ A múzeumot nem értesítették, mivel a humuszteltávolítás nem engedélyköteles tevékenység. A munkát végző helybeli gépestől szereztünk róla tudomást.

1. táblázat: Az objektumok típusa és kora

korszak	gödör	munkagödör/ műhely	gödörkomple- xum	ház	kemence
késő kelta (14/16 db)	4; 5; 25; 26; 46; 83; 91. obj. (7 db)	23. és 37–38. cölöp; 95; 96. obj. (3 db)	63. obj. (1 db)		58; 59; 85. obj. (3 db)
kelta-római (16 db)	28; 29; 41; 64; 78; 86; 93; 112. obj. (8 db)	77. (esetleg 96. obj. egy részét)	53; 62; 114; 115; 116; 119. obj. (6 db)	57. obj. (1 db)	
kora római (8 db)	18; 80; 100; 108. obj. (4 db)		70. obj. (1 db)	60; 65; 66. obj. (3 db)	

szönhető, hogy a topográfia által említett 2–4. századi villagazdaság ezen a telken megsemmisült, és az ásatások során már csak az alatta lévő késő kelta–kora római, ill. őskori (neolit, késő bronzkor) telep részletét sikerült feltárnunk.⁹ Összesen 2170 m²-t vizsgáltunk meg, és 120 objektum került elő.¹⁰ A kerámia anyag alapján a jelenleg feldolgozott objektumok korát három periódusba lehet besorolni az 1–2. századon belül: késő kelta, kelta-római átmenet, kora római kor (2. tábla 1).¹¹

Telepobjektumok

Összesen 40 objektum sorolható a késő kelta–kora római időszakba (a feltárt objektumok 34,5%-a). Kb. egyforma arányban tehetők a késő kelta (14/16 db),¹² ill. kelta-római átmeneti periódusra (16 db), és jóval kevesebb a kora római korra (8 db).¹³ Objektumtípust tekintve legtöbb a gödör (21 db), 2 nagyméretű, fél objektum talán műhelyrészlet volt, 2 cölöplyuk pedig az egyik munkagödörhöz tartozott. Gödörkomplexum 8 db, félig földbemélyített ház 4 db, továbbá 3 kemence található még a telepen. Periódusokra lebontva a késő kelta időszakban nincs ház, csak talán két műhely és

egy kívül három cölöplyukas munkagödör, továbbá valamennyi kemence ide tartozik. Gödör majdnem ugyanannyi, mint a következő periódusban, ebből egy gödörkomplexum. A kelta-római átmeneti időszakban mindössze egy földbemélyített ház van, a többi gödör és gödörkomplexum. A legtöbb ház a kora római időszakra tehető (3 db), mellette gödrök és egy gödörkomplexum (1. táblázat; 1. ábra).

Gödrök, gödörkomplexumok

A gödrök formája gyakran segít eldönteni a funkcióját is. Így pl. a méhkas alakú tárolóvermek, a padkás vagy cölöpös munkagödrök, stb. jellegzetes típusai mind a késő kelta, mind a kora római periódusnak. A gödrök betöltése többnyire másodlagos, szemétdödör funkcióra vagy lassú feltöltődésre utal. Érdekesesek az állatkoponyát vagy csontvázat tartalmazó gödrök (feltehetően áldozati gödrök).

Tároló vermek (3. tábla; 8. tábla)¹⁴ többségénél a verem felső részét már elvitte a humusolás, tehát a gödrök alsó fele maradt meg, kb. 60–90 cm mélyen. Ritka az, ami ennél is mélyebb. Pl. 86. gödör, 93. obj.

⁹ A késő római kort egyetlen mázas kerámia képviselte, a 15. bronzkori gödör tetején és szórvány, 4. századi érmek. 2016 nyarán újabb raktár-csarnokot építettek a már meglévő két épület mellé. A teleknek ezen a részén – az újkori feltöltés alatt – sikerült késő római falmaradványokat, kőfallal körbevett kemencét, egy leégett házat, egy agyaggyerő gödörkomplexumot és több kisebb gödröt feltárni. Az érmek és a mázas kerámia a 4. század középső harmadától a század végéig keltezi az objektumokat (SZFM Adattár 6547-2016). Az új raktár-csarnokhoz tartozó parkoló és út területén az újkori feltöltést nem szedték le olyan mélységben, hogy az régészeti objektumokat érintett volna (2016. december).

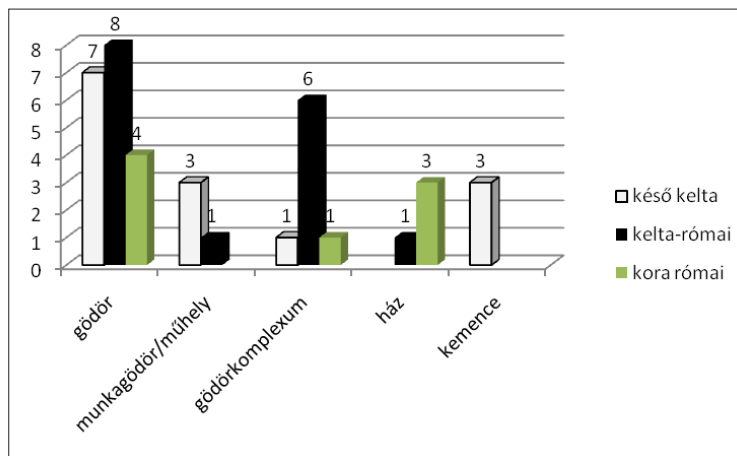
¹⁰ A feltárt 120 objektumnak majdnem a fele (52 obj.) őskori volt. Kevés neolit és sok késő bronzkori (halomsíros, ill. urnamezős) gödör s gödörkomplexum. Az üres objektumok (24 db) kora kérdéses, némelyik pedig újkori ráhordásnak bizonyult (4 obj.). Értékelhető 116 objektum.

¹¹ A jelenleg közölt térkép nem tartalmazza az őskori és üres objektumokat. Az őskoriakat ld. Mali 2015: 2. kép; a térkép Vágvolgyi Bence és Mali Péter munkája. Az objektumrajzokat a Stonehenge Kft., a tárgyrajkokat Sáfár Pál, az ásatási fotókat Türy Miklós, a tárgyfotókat Deim Péter készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

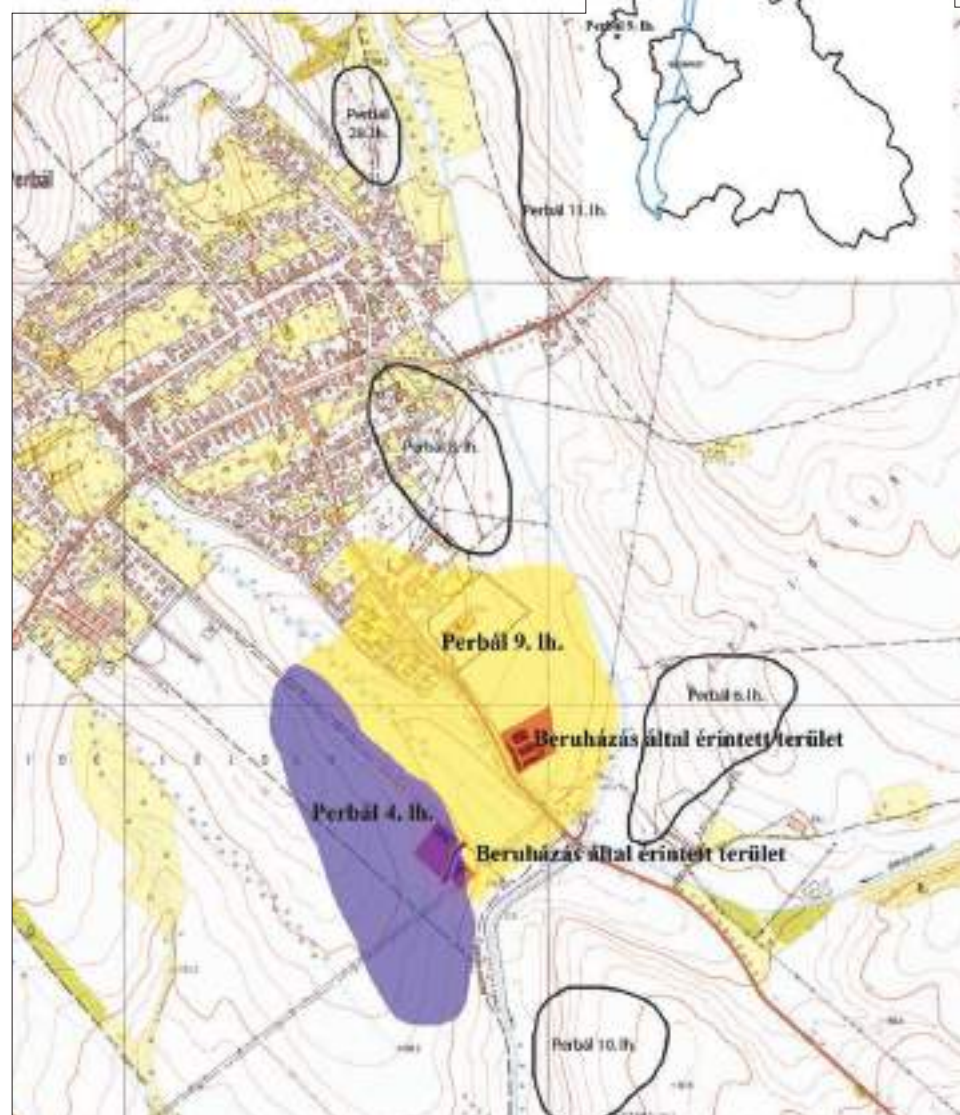
¹² Objektumszámot tekintve 16 db. De ha egynek számoljuk a 23. munkagödört és a két hozzá tartozó cölöplyukat, akkor már csak 14 obj. marad. Közülük az egyik gödörnek (4. obj.) csak a nyeléséből kerültek elő a kelta jellegű, korongolt cserepek, magában a gödörben elsősorban kézzel formált, bronzkori kerámia volt, így kora kérdéses.

¹³ A keltezést alátámasztó kerámiaanyagot részletesen, objektumokra lebontva lásd a 2. táblázatban.

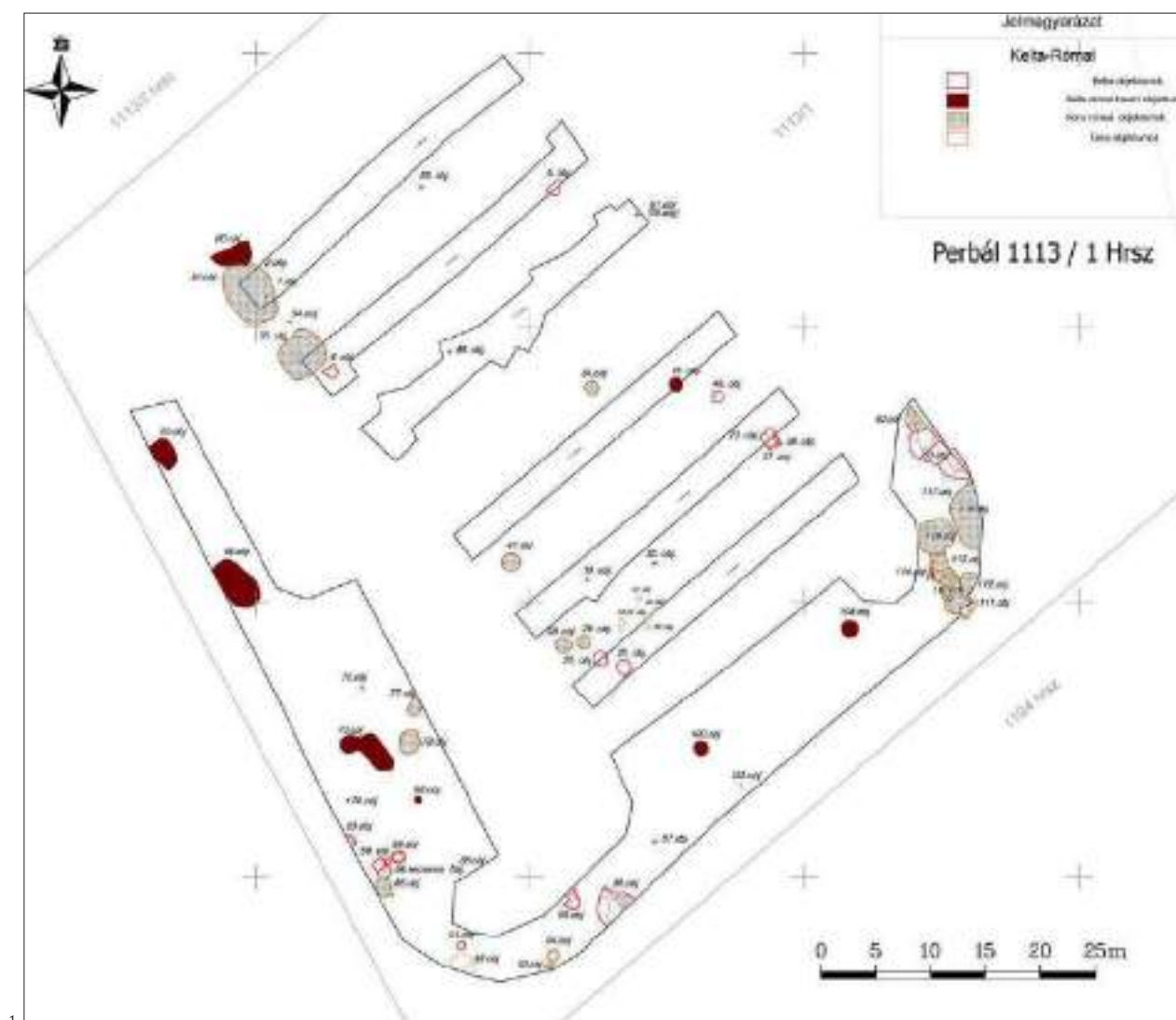
¹⁴ 18. obj. (3. tábla 5): kerek, egyenes falú gödör, alján nagy kő, oldala átégett. Betöltése köves, patiscos, tetején tegula töredék (átm.: 120 cm, –75 cm). Állatsont: szarvasmarha, sertés, ló, kutya; 25. obj.: kerek, mély, lefelé szűkülő gödör. Benne patiscos, orsógombok s egy simított fazék alsó fele (átm.: 114 cm, –91 cm); 26. obj.: kerek gödör, lefelé enyhén szűkül (átm.: 134 cm, –65 cm); 28. obj.: kerek gödör, lejtős oldalfallal (8. tábla 3). Alján égett, faszenes réteg, benne egy kutyakoponya, sertés- és gímszarvascsontok (átm.: 123 cm, kutya –28 cm, faszen –70 cm, alja –85 cm); 29. obj.: kerek, lefelé enyhén szűkülő gödör, helyenként faszenes betöltéssel (átm.: 113 cm, –62 cm). Juhcsontok; 41. obj.: kerek gödör, köves, téglás betöltéssel. 1 sertéskoponya, 1 kutyacsontváza koponyával, ló- és mezei nyúl-csontok (átm.: 144 cm, –93 cm; 8. tábla 5); 46. obj. (3. tábla 3): kerek, öblös falú gödör, széle kiégett. Betöltése patiscos, fél örlőkövel (átm.: 95 cm, –60 cm); 78. obj. (8. tábla 4): kerek, függőleges falú gödör, ÉK-en sekély padkás bejárat. Betöltésében hamus réteg (240 × 180 cm, –70 cm); 86. obj. (3. tábla 2): mély, szabályos méhkas alakú tárolóverem. Alján kétféle hamus réteg (vörös, ill. szürke hamu egymás alatt). Átm.: 140 cm. Alja: –137 cm (a felszíntől számítva). Állatsontok: szarvasmarha, sertés, juh, ló és 1 kutyakoponya; 93. obj. (3. tábla 1; 8. tábla 1): kerek, függőleges falú, mély gödör, felül hamus betöltéssel, közepén széles agyagsávvál (átm.: 108 cm, –170–200 cm); 100. obj. (3. tábla 4; 8. tábla 2): kerek gödör, alján nagy kő, égett betöltéssel (átm.: 120 cm, –76 cm); 108. obj. (8. tábla 6): kerek gödör, nagyon köves, patiscos betöltéssel, tegula darabokkal. Oldalfalán több helyen átégett patiscos, hamus folt. Csak a köves rétegit lett kibontva (átm.: 150 cm, kibontva –40 cm-ig).

1. ábra: Az egyes objektumformák korszakokénti megoszlása

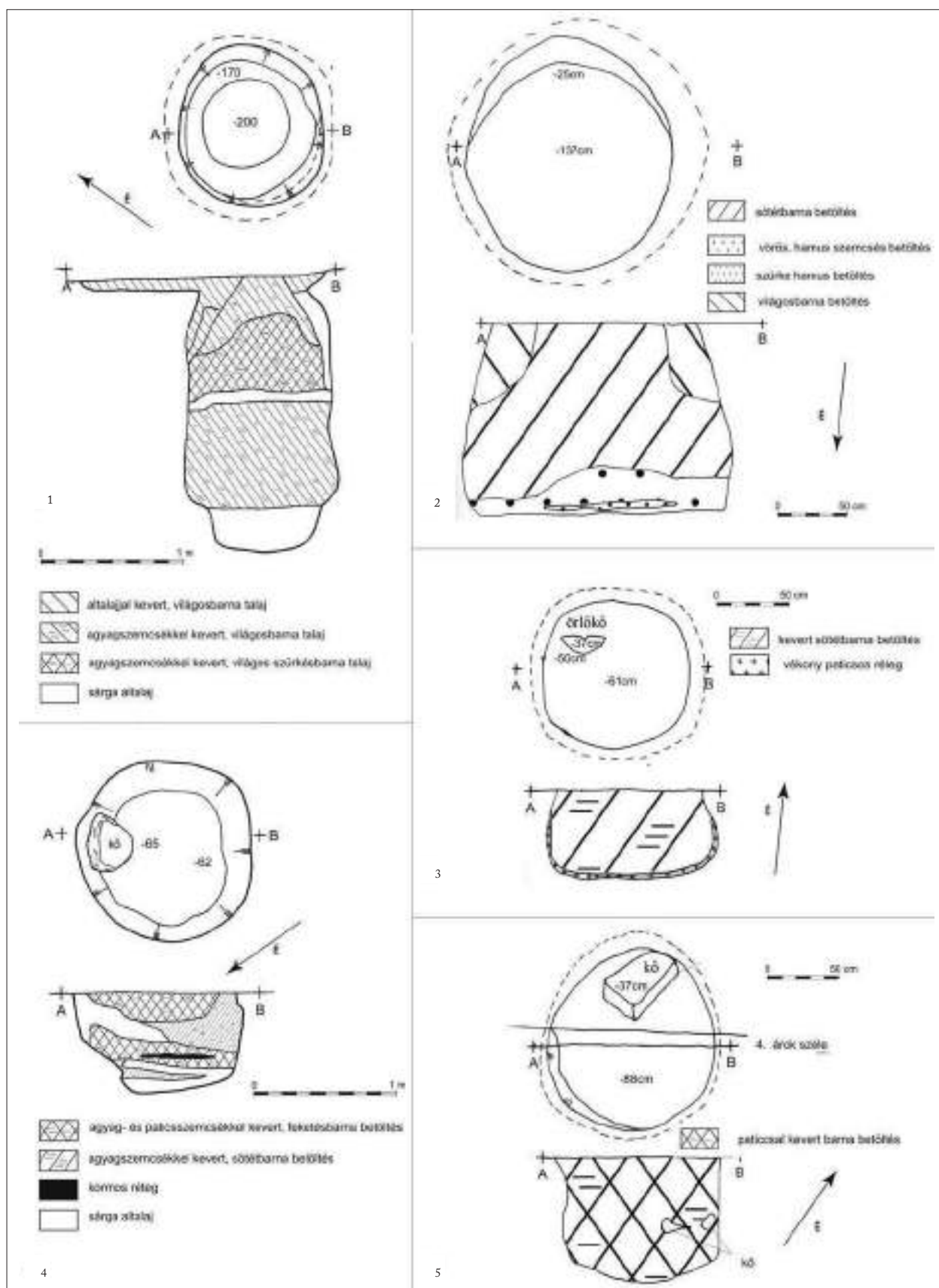

1. tábla: A lelőhely elhelyezkedése Pest megyében és Perbál római lelőhelyei között (EOTR 65 – fd 113)

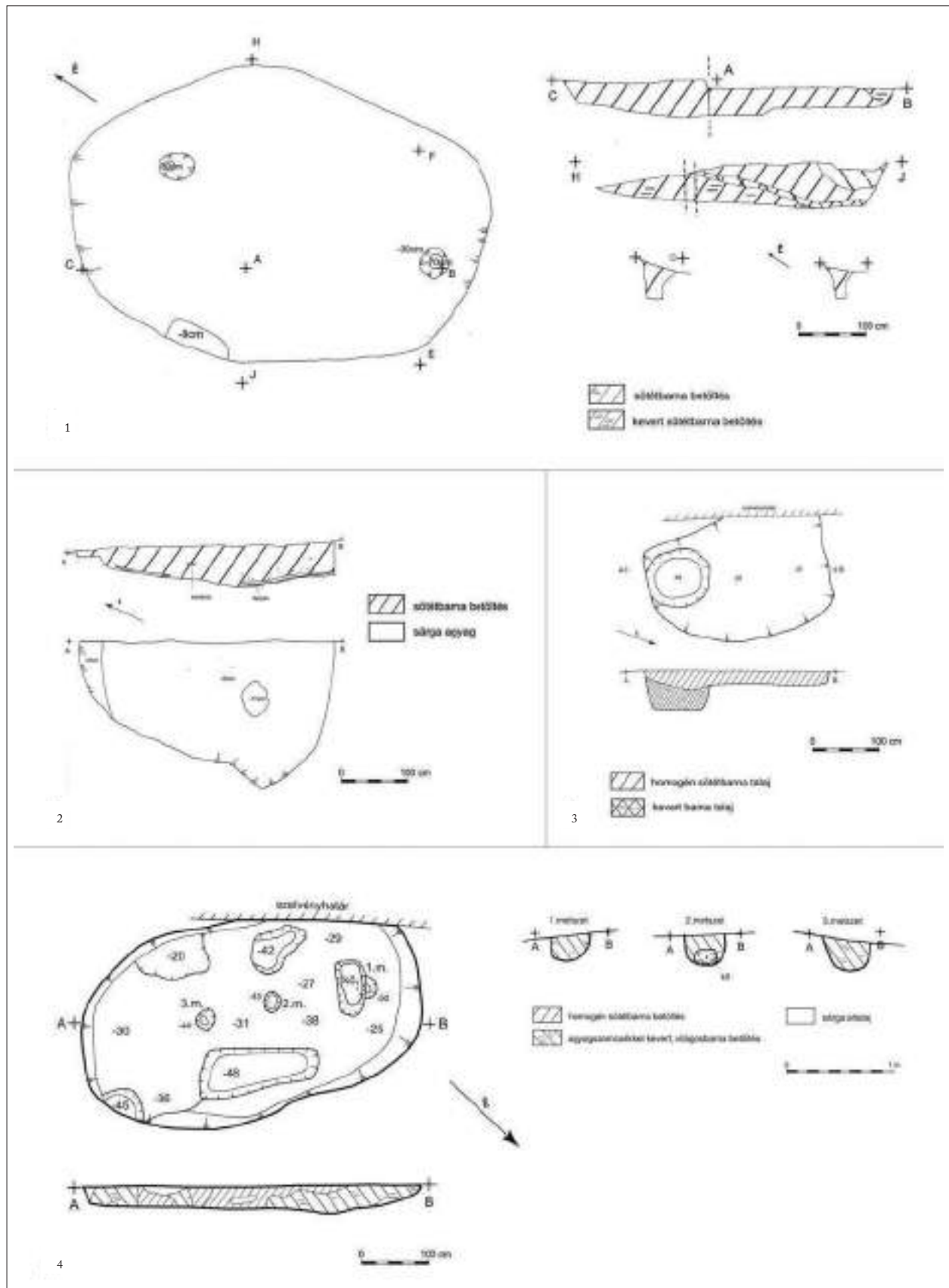

2. tábla: 1: A feltárt, kelta-római objektumok összesítő térképe; 2: Objektumok a humuszolás után

3. tábla: Tárolóvermek: 1: 93. obj.; 2: 86. obj.; 3: 46. obj.; 4: 100. obj.; 5: 18. obj.

5. tábla: Földbemélyített házak: 1: 57. obj.; 2: 60. obj.; 3: 65. obj.; 4: 66. obj.

(140–200 cm). Ez utóbbinál a teljes tárolóverem látható.¹⁵ Betöltésük gyakran patikos, hamus, faszenes (28., 29., 78., 86., 93., 100. obj.), néha még az oldalfalát is kiégették (18., 46., 108. obj.). Lehetett benne állatkoponya (41. obj.) vagy használati tárgy maradványa (orsógomb a 25. gödörben; fél őrlő a 46. gödörben). A tégladarabok későbbi feltöltésre, planírozásra utalhatnak (18., 41., 108. obj.).

*Állatsontvázas gödrök.*¹⁶ A 41. gödörbe egy sertés koponya és egy majdnem teljes kutya volt beledobva. A 28. gödörben sertécsontok, koponyával együtt. A 86. gödörben kutyakoponya, több más csonttal együtt. Mind a három mély tárolóverem (3. tábla 2; 8. tábla 3, 5). A csontok nem a legalján, hanem a feltöltésben jelentkeztek, néhány más csonttal együtt. Kerámiájuk kelta–kora római (1. század), de a 41. gödör betöltésének felső részében található kő és tegulatörmelék alapján későbbi planírozáskor, talán a 2. század első felében töltötték fel. Eredetileg mind a három a bennszülött lakosság településéhez tartozott. Kultikus áldozatként, vagy esetleg házi kedvencként temették el a kutyákat, bár az is lehet, hogy csak a feltöltés részeként, mint hulladék kerültek oda. A sertések esetében a koponya, miután nem tartozik az állat ehető részeihez, mindenképpen a kultikus funkciót támasztja alá.¹⁷ Érdemes megemlíteni, hogy a település déli szélén (4. lh.) lévő 13. házban is előkerült egy lókoponya, talán szintén áldozati állat maradványaként.

Sekélyebb gödör: 4., 5., 64. (kövekkel, téglával), 80., 83., 91., 112. obj.¹⁸ Alakjuk többnyire kerek, néha alakatlan (5. obj.), vagy csak fél gödör a szelvényfalnál (83. obj.). Méretük a majdnem cölöplyuk nagyságtól (átm: 50–80 cm) a 120–160 cm átmérőig terjed. Némelyik tárolóverem alja is lehetett (pl. 64. obj.).

Munkagödör: a padkával vagy cölöppel rendelkező gödröknél, illetve a szögletes formánál merül fel a munkagödör funkció lehetősége.¹⁹ A késő kelta és az átmeneti időszakban fordul elő (1. század). 23. obj. (4. tábla 1): Sekély, dupla gödör, közepén sárga agyagerinc, déli oldalán 3 cölöppel (37–38. objektumszám), amik esetleg feltétőt tarthattak a szögletes gödör fölé.²⁰ Bár az is lehet, hogy az egy vonalban lévő 3 cölöp valamely más, külön objektumhoz tartozott. 77. obj.: kerek, mély gödör, padkás előtérrel (esetleg két gödör lett egymásba ásva?).²¹

Műhely (nagy méretű, fél munkagödör vagy műhely): 95. (9. tábla 2), 96. obj.²² Közepük felé lejtősen, vagy padkásan mélyülő objektumok. Funkciójuk és teljes formájuk kérdéses, mert csak a fele esett bele a feltárandó területbe. Koruk a késő kelta periódus, a 96. obj. esetleg megérte a római foglalást (festett fazékpereme késő kelta, illetve kora római egyaránt lehet).

Gödörkomplexum (4. tábla 2–3; 9. tábla 1): 53., 62–63., 70., 114–115–116., 119. obj. Az agyaggyerő gödörkomplexumok minden időszakban elengedhetetlen részei a településeknek. Perbálon nehezítette a feltárásukat, hogy többségük a szelvény szélére esett és csak félig maradt meg, ill. alatta őskori objektumok kerültek elő. Változó mélységű gödrökből álltak, nem biztos, hogy mindig egykorúak. Egyetlen, teljes alakjában meglévő gödör a majdnem szabályos, négyszögletes formájú 53. obj.²³

Földbemélyített ház

A késő kelta és kora római településeken a bennszülött lakosság házformája a félig földbemélyített, szögletes vagy ovális ház, melynek tetejét általában szemközti

¹⁵ A 86. gödör rajzán látszik, hogy itt is hiányzik a gödör szűkülő, felső része. A 93. gödörnél először egy nagy alakatlan folt látszott humuszoslással után és bontáskor rajzolódott ki a kisebb gödörfolt, tehát a gép nem vitte el a tetejét.

¹⁶ Az állatsontok meghatározását Körösi Andrea végzi. A teljes anyagot és az értékelést még nem kaptam meg.

¹⁷ Ottományi 2009: 189: Budakalászon, a késő kelta 1342. gödörben nagyon sok szarvasmarha, néhány ló, sertés, juh és egy kutyakoponya; Békásmegyeren, a Barát-patak partján a Kr. e. 2–1. századra keltezhető kelta gödrök, kutyatemetkezéssel (Névtelen u., Királyok útja: Budai Balogh 2005: 200; Szilas 2008: 101–102). A keltáknál máshol is megfigyelhető, hogy gödrökbe egész állatot, vagy csak a fejét, ill. a szarvát temették (gímszarvas, szarvasmarha, sertés). Ezeket áldozati gödröknek tarthatjuk (Szabó 2005: 102); Honti et al. 2004: 15–16 (Balatonlelle: szarvas, kutya és sertés csontvázak); Ottományi 2012: 185–188, 15. ábra (Budaörs: koponya, ill. teljes csontváz. A gödrök többsége késő kelta–kora római).

¹⁸ Az üres gödrök (10 db) többsége is sekély, ovális (71., 73., 79., 82., 88., 98. obj.), téglalap alakú (69. obj.) vagy kerek (45., 81. obj.), illetve fél gödör (111. obj.), koruk kérdéses.

¹⁹ A különböző munkagödör típusokat ld. Ottományi 2012: 177–179 (Budaörs).

²⁰ Méret: 160 × 148 cm, –8 és –25 cm. Cölöpök: átm.: 25 és 37 cm, –16–22 cm; analógia: Ottományi 2014a: 55–56 (Érd 18. lh.: késő kelta telep).

²¹ Átm.: 160 cm (alul átm: 110 cm), –85 cm. Padkák –25, –48 cm; a 92. üres objektum is egy lekerekített sarkú, ovális, sekély, egyenes aljú munkagödör/műhely (meglévő mérete: 220 × 180 cm). Részben a déli oldalfal alá megy.

²² 95. obj.: ovális, hosszúkas forma, ÉK-i oldalon kiugró sekély gödörrel/bejáratú résszel. Oldalfala egyenes, majd lejtősen mélyül, alul egy sekélyebb, hosszúkas gödör. Szélesség: 150 cm, feltárt hosszúság 160 cm, –70 cm, padka –15 cm. 96. obj.: különböző mélységű, közepe felé padkásan mélyülő gödör. Szélesség: 350 cm, meglévő hosszúság: 250 cm, –46 cm.

²³ 53. obj. (4. tábla 3): bontáskor 4 kisebb, közepesen mély gödörre oszlott. Nyesésből kövek, betöltése sötétbarna. Méret: 4 × 4 m, –24–63 cm; leletanyag: sok szürke, simított kerámia (S-profilú tál, hombárok, oldaltöredékek), sávos festett és nyersszínű füles korsók (15. tábla 9; 16. tábla 4), ujjbenyomkodásos, kézzel formált perem (17. tábla 5). Szarvasmarhacsont. 62. obj. (9. tábla 1): lejtős falú, nagy, mély gödör, beleásva a kelta, 63. gödörkomplexum ÉNy-i végébe. Barna-sárga agyagrétegek váltakoznak benne. Lehetett önálló gödör is. Átm.: 250 cm, meglévő szélesség: 140 cm, –150 cm; 63. obj.: nagy gödörkomplexum nyugati fele (többi a földhalom alatt). Több kisebb-nagyobb gödörből áll. Méret: szélesség: 165 cm, hosszúság: 6 m (62. objektummal együtt 8,5 m). É-i fele: –50 cm, déli fele: –60 cm; 70. obj. (4. tábla 2): nagy, hosszúkas, alakatlan folt. ÉNy-n mélyebb gödör, ebben patikos, hamus, vörösesbarna betöltés. Méret: 215 × 480 cm, –10–25 cm. Mély gödör –46 cm; 114–115–116–119. obj.: alakatlan gödörkomplexum, mely északon és keleten a földhalom alá megy. Kisebb, nagyobb gödrök mélyülnek bele. Sötétbarna és sárga agyagsávok váltakoznak a metszetében. Külön számokat kaptak a feltárás sorrendjében, de egy nagy komplexum különböző korú részleteiről van szó, amelyek elválasztása ma már nem lehetséges. Egyes részei lelet nélkül, pl. 110., 111. obj., vagy őskori és római kerámiával, pl. 119. obj.

6. tábla: Kemencék: 1–2: 85. obj.; 3–4: 58–59. obj.; 5: 59. obj.

7. tábla: Kemencék: 1: 85. obj.; 2: 85. obj. tüzelő nyílással; 3: 59. obj. bontása; 4: 59–58–86. obj.

két cölöp tartotta (nyeregterető), de alátámaszthatták közepén egy cölöppel (sátortető), sőt a kisebbeknél egyáltalán nem volt cölöp.²⁴

Perbálon négy, félig földbemélyített ház található a feltárt teleprészen: 57., 60., 65., 66. obj. Megmaradt mélységét tekintve egyik se tartható gödörháznak (–30–60 cm közötti mélység).²⁵ Tájolásuk ÉNy–DK. Egyik házban sincs tűzhely. Legkorábbi (1. század 2. fele) az 57. ház, melynek ÉNy-i végébe beleásták a kora római 60. házat. A másik kettő ugyancsak kora római, az 1–2. század fordulójára tehető. Legkisebb, a cölöp

nélküli 65. obj. (6 m²), ami esetleg műhely volt. A másik három, középvonalban 2–3 cölöplyukkal rendelkező lakóház lehetett (14–25 m²).

Cölöplyuk nélkül (5. tábla 3; 10. tábla 3–4): a 65. ház formája átmenet a téglalap és az ovális között (két oldala egyenes, kettő ívelt).²⁶ ÉNy-i sarka kimegy a szelvényből. Cölöplyuk nélküli gazdasági építmény, talán műhely.²⁷ Alapterülete 5,3–6 m². Alján nincs tapasztás. Felmenő falára és tetőszerkezetére nincs adat. Analógia sok helyen található hozzá.²⁸

²⁴ Budai Balogh 2009: 85, Tab. 1; Ottományi 2012: 103–133; Bíró 2017: 93–108.

²⁵ Budai Balogh 2009: 84; Ottományi 2012: 103.

²⁶ 65. obj.: félig földbemélyített ház/műhely, déli végében korábbi gödörrel. É-i és nyugati oldala egyenes záródású, többi része ívelt (ÉNy-i sarka a szelvény széle alá megy). Betöltése sötétbarna. A ház egységes sötétbarna rétege ráhúzódik a gödör kevert barna, alsó rétegére, tehát valószínűleg egy korábbi gödör fölé épült a ház. Méret: 280 × 190 cm (ÉNy-i végén ennél kicsivel szélesebb, de azt nem ismerjük, mert bemegy az oldalfal alá), mélys.: –28 cm. Gödör átm.: 95 cm, –58 cm. Leletanyag (14. tábla 13; 15. tábla 2, 11; 16. tábla 2–3; 18. tábla 4): sok festett, kora római kerámia (bikónikus tál, sávos festett korsó, tűzdelt, festett töredék). Nyersszínű S-profilú tál, téglaszerű, vízszintesen befelé ívelő peremű hombár. Duzzadt peremű, szürke tál, felhúzott fülű, simított korsó, sok szürke simított fazék és hombár töredék, lábastál lába. Kézzel formált kerámia.

²⁷ Ottományi 2012: 134 (Budaörs: méret alapján műhelyhez sorolt objektumok).

²⁸ Budaörsön és Érden a cölöp nélküli háznak csak padkás változata fordul elő, s többnyire ezek mérete is nagyobb (Ottományi 2012: 119, C/1a típus vagy B/1; Ottományi 2016: 13. kép, B/1 vagy C/1. típus); Budai Balogh 2009: 85, I/A vagy III/A; Magyar 2015: 204, Fig.13 (Bátaszék, Körtevényesi-dűlő, No. 512).

8. tábla: Gödrök: 1: 93. obj. metszet; 2: 100. obj. metszet; 3: 28. obj.; 4: 78. obj. metszet; 5: 41. obj. metszet; 6: 108. obj. bontása

9. tábla: 1: 62. obj. metszete; 2: 95. obj. metszete; 3: 66. ház feltja

Két-három cölöp középvonalban (5. tábla 1–2, 4; 10. tábla 1–2): három ház sorolható ide. Formájuk ovális, vagy erősen lekerekített sarkú téglalap. Az 57. ház két rövidebb oldalán, szemközt egy-egy cölöplyuk, a 66. ház középvonalában 3 cölöp van. A 60. háznak csak az egyik felét tárhattuk fel, a ház végében egy cölöplyukkal. A 2 vagy 3 cölöpös változathoz egyaránt tartozhatott. Tetejük tehát nyeregvetős volt, kettő vagy három ágasfával. Felmenő agyagfalra utaló patics csak az 57. házban került elő, lenyomat nélkül.²⁹ Méretük különböző. A 14 m²-es 66. ház egy átlagos, római lakóház méret. Ennél jóval nagyobb, 25 m²-es az 57. ház. A 60. ház meglévő szélességét (3,5 m) tekintve ugyancsak nagyobb méret lehetett.³⁰

Padlójuk döngölt, tapasztott agyag. A tapasztás összefüggően (57. obj.), vagy csak helyenként maradt meg (60., 66. obj.). Bejárat az 57. házban figyelhető meg: az ÉNy-i oldalon lépcsőszerű padka. A ház leégése is csak itt, az 57. házban bizonyítható. A metszetében végigfutó faszénréteg a behullott tetőgerendák maradványa lehet (felmenő fagerendák nyoma nem maradt meg). A 60. ház betöltésében, főleg az alsó részén, kevés faszén került elő (de összefüggő égésréteget nem alkot). Az alján látszó agyagsáv túl vékony ahhoz, hogy bedőlt agyagfal legyen. A 66. ház belső szerkezete érdekes: a két szélső cölöpöt kövek támasztották meg, s van egy árokszerű mélyedés, illetve két sekély gödör is a házban, melyek magyarázata egyelőre kérdéses.

Kemencéje nem lévén – egy, a betöltésében lévő, égett kő alapján – talán átmelegített kövekkel fűthették.³¹ Ugyancsak égett kő volt a 93. gödörben.

Funkció: ezek a cölöplyukkal is rendelkező házak méretük alapján lakóházak lehettek. A pannoniái kutatásban általában a 10–12 m² feletti házakat tekintik lakóháznak, bár ez az egyéni igények (pl. család nagysága) alapján is változhatott.³² Gazdasági tevékenységre utaló leletanyag nem került elő, de ez nem zárja ki, hogy háziipari tevékenység is folyt ezekben a házakban. A kelta s kora római telepeken általában nem váltak szét mereven a lakó és háziipari funkciók. Tűzhely vagy kemence egyik házban sincs. Talán más módon főztek s fűtöttek (ld. átmelegített kövek, hordozható tűzhelyek stb.).³³

Analógia: a szemközti két cölöppel megtámasztott tetőszerkezet a leggyakoribb változat mind a késő kelta, mind a kora római házaknál.³⁴ Aquincum környékén több településen és villagazdaságban előfordul.³⁵ Kővel megtámasztott cölöp ugyanennek a perbáli lelőhelynek a déli felében (4. lh.) lévő 12. házban (21. tábla 4). A középvonalban található három cölöp az előző változat továbbfejlesztése, mikor középen egy harmadik, általában sekélyebb cölöppel is alátámasztották a nyeregvetőt.³⁶ E földbemélyített házformák rekonstrukciós lehetőségeit legutóbb Timár Lőrinc foglalta össze.³⁷ A méret és a cölöpök száma alapján a perbáli házak nem földre támaszkodó falú veremházak: inkább felmenő gerenda, vagy sövényfalú típusok lehettek.

²⁹ Sima felületű tapasztás volt még a 4. gödörben, de egyrészt a kora kérdéses (lehetett bronzkori is), másrészt mellette nem ház, hanem az 53. gödörkomplexum volt, így házhoz kötése nem lehetséges.

³⁰ 57. obj. (5. tábla 1; 10. tábla 1): lekerekített sarkú, szabályos, ovális ház lett, a nyelés után jelentkező alakatlan foltból. Két mély cölöplyuk a déli és északi oldal közepén. Alja összefüggően, szürkén tapasztott. Oldalfala lejtős, ÉNy-i részen sekély és kb. 20 cm széles lépcső. Az ÉNy-i metszeten egy ferde, fentről lefelé futó égésréteg megy végig a házon. Méret: 630 × 350–450 cm (kb. 25 m²). Mélység: ÉNy-n –50 cm, ÉK-n –83 cm, cölöpök: átm.: 45–50 cm, mélys.: –55 cm-re mélyül bele a padlóba. 170 cm szélesen ér össze a 60. házzal. Leletanyag (4. ábra; 14. tábla 3–4): bontáskor sok kelta–kora római kerámia. Duzzadt peremű és S-profilú, világosszürke, kelta jellegű tálperemek, simított bögrétörödek. Nyersszínű töredék, festés nyomokkal. Sok kézzel formált kerámia és állatcsont (szarvasmarha, sertés, juh, kutya, gímszarvas, vaddisznó, őz). 60. obj. (5. tábla 2; 10. tábla 2): lekerekített sarkú, ovális ház lett. Összeér az 57-es házzal (nem teljes mélységben, kis padka választja el a kettőt). Alján szürke, döngölt, helyenként tapasztott padló. Déli oldal közepén mély cölöplyuk. Az északi fele már nagyon kimegy a feltárandó területről, így nem bonthattunk utána. Betöltése barna, keleti felében alul faszénpötytyös (metszetében alul, helyenként faszenes csík látszik). A ház alján végigfut egy vékony, sárga agyagsáv. Méret: szélesség: 350 cm, meglévő hosszúság: 220 cm, –60 cm. A cölöplyukban faszén, átm.: 50 cm, mélys.: –110 cm. Leletanyag (14. tábla 2, 10, 12): nyeléskor és bontáskor egyaránt sok római és kelta szürke kerámia. Nyersszínű korsófül és festett oldaltörödek, agyagmázás korsó és tűzdelt táltörödek, duzzadt peremű tál, éles hastörésű tál (*Knickwandschüssel*), simított fazék és korsótörödek, nagy, vízszintesen befelé ívelő peremű, szürke hombárok, kézzel formált kihajló fazékperem, egyenes perem, alatta ujjbenyomkodásos sor. Állatcsont (sertés, gímszarvas). 66. obj. (5. tábla 4; 9. tábla 3): lekerekített sarkú, ovális, félig földbemélyített ház, közepén három cölöplyukkal. A Ny-i cölöpnél nagy kő, a másik szélső cölöpben kis kő db. ÉK-i felében hosszú, árokszerű mélyedés (170 × 65 cm, 48 cm), a ház szélein két kisebb, sekélyebb gödör (–42–45 cm). DNy-i negyedben tapasztás nyomok. Agyagszemcsés, kevert barna betöltés. Méret: 485 × 288 cm (14 m²), –30 cm. Tapasztás –20–26 cm, árok: –50 cm. Cölöplyuk átm.: 30 cm, kb. 15–20 cm-re mélyed bele a ház padlójába. Leletanyag (4. ábra 3; 14. tábla 8–9; 15. tábla 1, 4–8; 16. tábla 5): sok kora római kerámia. Terra sigillata töredék a DK-i negyedben –40 cm-nél. ÉNy-i végében vékonyfalú, itáliai import csészétörödek utánzata (homokbeszórásos). Mindenütt sok festett kerámia (sávos festett korsó törödek, *Knickwandschüssel*, Drag. 37. talutánszat, tűzdelt, festett korsótörödek). Nyersszínű korsótörödek, nagyméretű, nyersszínű korsódarabok, téglaszínű amphoraalj-törödek. Agyagmázás kerámia. Szemcsés, keményre égetett, vízszintes tálperem, két hurkaful (egyik nagyméretű), szemcsés fazék törödek, fedő. S-profilú tálak kis és nagy méretben, simított fazék- és hombártörödek. Lassú korongolt fazék darabjai, kézzel formált fazék törödek, egyiken plasztikus hullámvonal díszrel. Égett kő az ÉNy-i részen.

³¹ Horváth 1987: 59–80; Ottományi 2014a: 61–62 (Érd–Tepecs, késő kelta telep).

³² Budai Balogh 2009: 78 (Pannoniában átlag méret a 12–16 m²); Ottományi 2012: 142 (további irodalommal).

³³ Szarmata területéről ismerünk egyre több „peremes tűzhelytörödek”, amelyek hordozható tűzhelyekhez tartozhattak (Istvánovits 2007: 177).

³⁴ Tankó 2005: 8. ábra B2 típus (Győr-Ménfőcsanak, LT B/C periódus); Budai Balogh 2009: Gruppe I. C/1; Bíró 2017: 98, Abb. 81.

³⁵ Érd, késő kelta telep (Ottományi 2014a: 61, 12. t. 2, további analógiákkal); Érd, kora római villagazdaság (Ottományi 2016: 13. kép C/3. típus); Budaörs, kelta telep és római vicus (Ottományi 2012: 119, 97. kép C/3. típus).

³⁶ Már a kelta időszakban megjelenik: Tankó 2004: Abb. 2–3 (Ménfőcsanak és a rekonstrukciók); Tankó 2005: 8. ábra B3–5. típusok; Budaörsön egy olyan változata fordul elő, ahol még több kisebb cölöp is segíti ezt a főtengelyt (Ottományi 2012: C/3a, C/5); Az érdi bennszülött telepen, illetve villagazdaságban ez a leggyakoribb cölöpelrendezés, de nem az ovális, hanem a téglalap alakú házaknál (Ottományi 2016: 13. kép B/5. típus); Budai Balogh 2009: Gruppe I. C/2).

³⁷ Timár 2011: 8. kép; Ottományi 2012: 143 (további irodalommal).

10. tábla: Földbemélyített házak: 1: 57. obj.; 2: 60. obj.; 3–4: 65. obj. feltja és metszete

Felszíni cölöpépítmények, védőtetők

A terület déli felén, az V–VI. kutatóárok között, van egy majdnem szabályos négyszöget bezáró cölöplyuk csoport: 30–31. (egymás mellett egy nagyobb és egy kisebb cölöp), 32., 33., 39. cölöpök. Valamennyi üres, így koruk kérdéses. Déli oldalukon két kelta (25., 26. obj.) és két kelta-római (28., 29. obj.) gödör. Észak felé pedig két késő bronzkori gödör (19., 27. obj.). Bármelyik gödörcsoporthoz tartozhatott, mint kis felszíni tároló építmény. Nagysága alapján (kb. 2×2 m), valószínűleg csak gazdasági funkciót töltött be s nem lakóházként szolgált. A 23. gödör déli szélén, egyvonalban lévő három cölöp is tartozhatott egy külön objektumhoz, de valószínűbb, hogy védőtetőt tartott a munkagödör fölé (37–38. obj.). Analógia: a késő kelta telepeken gyakori az ilyen kisméretű építmény, például Érd, 18. lelőhely, Ménfőcsanak stb.³⁸ Funkciójuk gazdasági: tároló helyiségek, védőtetők, melyek a terményt, illetve állatokat védték az időjárástól. Lakófunkciót betöltő, felszíni cölöpház nem került elő a perbáli település feltárt részén.

Kemence

58–59., 85. obj. (6–7. tábla): a három, külön számmal jelölt kelta kemence a terület déli szélén valójában összeér. Anyaga alapján legkorábbi a kétosztatú tüzelőtérrel rendelkező edényégető kemence (85. obj.), DNy-i oldalán tüzelőgödörrel (59. obj.). Közvetlenül mellette az 58. objektum, egy sekélyebb, átégett, paticsos aljú sütőkemence. Az 59. tüzelőgödörből is később ilyen sütőkemence lehetett.³⁹ Mind az 58., mind az 59. objektumban van ugyanis egy majdnem kerek, paticsos rész és nagy hombárokkal történő kibélelés a patics felett (hőszigetelő réteg).⁴⁰ Tehát egy tüzelőgödörhöz tartozott több kemence. E kemenceborkorban elképzelhető, hogy rövid időszakon belül követték egymást a kemencék.⁴¹ A legkorábbi edényégetőt később bővítették egy, illetve két sütőkemencével. Esetleg az edényégetéssel felhagyva a tüzelőgödörből alakították ki az egyik sütőkemencét (59. obj.). Kicsivel később, már a római kor elején, egy tárolóverem is került melléjük (86. obj.).

³⁸ Három ásatási évadban lettek feltárva, így összehasonlítva sohasem volt a három objektum, összefüggésük bizonytalan. 58. obj.: formája hosszúságú gödör, közepén majdnem kerek, égett paticsos rész, ami a legalja a kemencének/tűzhelynek. (A felszínen, a gázból kiállt néhány nagy hombártöredék. Rábontottunk, s egy kemence, ill. gödör bontakozott ki. Ez lett a későbbi 58. és 86. obj. Felette már lehumszoltak korábban, tehát felmenő részét elvitték.) Átm.: 95 cm, patics vastagság kb. 5 cm. Jelentkezési szint 0–10 cm, alja –15 cm. Leletanyag: nagyon sok korongolt, kelta szürke fazék- és hombártöredék. Kihajló és duzzadt peremű nagy edények (tálak), S-profilú tál, besímitott kerámia (13. tábla 1, 4, 5). 59. obj.: hosszúságú gödör, melynek ÉK-i részén egy kerek, összefüggő paticstapasztás (átm.: 80 cm). Nagy hombár töredékek –25 cm-nél (tapasztás felett), tapasztás –36 cm-nél, kb. 6 cm vastag (az ÉK-i oldalon). Méret: 125×95 cm, alja: –42 cm. Leletanyag: alján nagy, kelta szürke hombár darabok, átfűrt talp stb. Bontásból késő kelta, simított, majdnem ép bikónikus tál, duzzadt peremű és S-profilú tálak, simított, barna fazékperem, omphalosztalp. Ugyanolyan tálformák is előfordulnak, mint a 85. kemencében (11–12. tábla).

³⁹ DNy-i felében a 84. objektum számot kapta az előző évi beásásunk (ebben volt az 58–59. kemence).

⁴⁰ Általában a paticstapasztás alá szoktak kerámia darabokat tenni, hőszigetelőként. Pl. a budakalászi kelta telepen (Ottományi 2009: 185; további párhuzamokkal); Maráz 2009: 105 (a tabáni késő kelta fazekastelepen, 153. sütőkemence); Herceghalmon, egy kora római gödörház oldalába vájt kemencét bélelték ki egy nagy hombártöredékkel (Ottományi–Gabler 1985: 188), stb.

Edényégető kemence (85. obj.: 6. tábla 1–2; 7. tábla 1–2): majdnem kerek, 100 × 120 cm átmérőjű kemence. Földbevált és szélein kitapasztott (átégett) tüzelőterét középen agyaggerinc osztja ketté. Rostélya tapasztott, átlukasztgatott agyag lehetett, melynek már csak a tüzelőtérbe esett darabjait találtuk meg. Máshol általában a 15–20 cm vastagságú agyrostélyt kis (5–10 cm átmérőjű) lyukakkal törték át. A perbáli kemence égetőterében nagyon sok behullott kő is volt (tapasztás-darabokkal együtt), melyek rendeltetése egyelőre kérdéses. Talán a rostély vagy a felmenő fal kialakításában volt szerepe. DNy-i oldalán fűtöttek. Egyik fűtőjárata tele volt nagy hombár darabokkal. Betöltésében sok mély táltöredék, S-profilú tál, fazéktöredékek, közte kis grafitos peremdarab, stb. található (11–12. tábla). Felül hamus, faszenes betöltés.

Analógia: A forma a késő kelta időszak jellemző kemencéje. Hasonlókat találunk ebből az időszakból a Tabánban, Esztergomban stb.⁴² A kora római Pannoniában is továbbélt.⁴³ Az analógiák általában nagyobb méretűek (130–180 cm átmérővel). Az ilyen kisméretű kemencék egyosztatúak szoktak lenni,⁴⁴ bár az esztergomi (Kossuth L. u.), kétosztatú kemencék között is előfordul hasonló kis méret. Máshol is gyakori, hogy több kemence fűtése közös tüzelőfolyosóról vagy égető gödörből történt.⁴⁵ Például Budaörsön, egy szintén kétosztatú, késő kelta edényégető kemencét bővítettek ugyancsak két sütőkemencével.⁴⁶

Telepszerkezet (2. tábla 1)

A késő kelta kemencék a terület déli szélén valójában összeérnek. Mellettük a 83. és 89., kicsit távolabb a 91. kelta gödör, továbbá két, nagyobb méretű, félig feltárt objektumrészlet talán műhely vagy munkagödör (95–96. obj.). Ezek mind egy csoportban (kb. 20 méteres távolságon belül) a terület DK-i sarkában helyezkednek el. Az 58. kemence másik oldalán szinte összeér vele az 1. századi, 86. tárolóverem.⁴⁷ A feltárt terület DNy-i szélén vannak a földbemélyített házak. Egyrészt mel-

lett, közvetlenül a szelvényfalnál, egy kora római ház (66. obj.) s műhely (65. obj.), köztük 10 méter távolság. Közeliükben, kb. 13 méterre észak felé (ugyancsak a feltárás legszélén), egymásba ásva egy kelta-római (57. obj.) és egy kora római ház (60. obj.). Lehetséges, hogy ha ebben az irányban folytathattuk volna az ásatást, további házcsoporthoz kerültek volna elő.⁴⁸ A házak sorban, vagy csoportosan való elhelyezkedése több, hasonló korú lelőhelyen is előfordul.⁴⁹ A 9. lelőhely házainak tájolása hasonlít a telep déli részén (4. lh.) feltárt házak és a széles kerítőárok irányához. Esetleg az uralkodó széljáráshoz tájoltak. Háztartási egységekről Perbálon csak két esetben beszélhetünk, amikor egymás mellett van a lakóház és műhely (66–65. obj.), illetve a lakóház és agyaggyerő gödörkomplexum (57–53. obj.). Tároló és szemétermek nincsenek – vagy csak nem maradtak meg – a közelükben. Ugyanígy hiányoznak a felszíni, cölöpszerkezetes házak is.⁵⁰ Két gödörkomplexum, az 53. és 70. obj., a házak közelében van, a többi a feltárt terület ÉK-i sarkában. Ezen belül a 63. kelta agyaggyerő gödört folytathatták a kora római periódusban is, mert a nyugati szélén lévő gödörben (62. obj.) már kevés római kerámia is található (vagy ekkor töltötték fel). A terület északi felén két cölöplyuk (37–38. obj.) valószínűleg védőtetőt tartott a 23., több kisebb, belső gödörrel rendelkező munkagödör felett. Ez a 63. gödörkomplexum és a 46. kelta gödör között található, körülöttük néhány gödör. A gödrök szétszórva, az egész területen előfordulnak, gyakran két gödör egymás mellett, például kelta kerámiával a 25–26., 95–96. obj.; kelta-római a 28–29., 77–78., 112–114–116. obj.; római a 70. gödörkomplexum közelében a 80. gödör. A többi gödör egyedül áll (8–10. tábla).⁵¹

Telepszerkezetet vizsgálni és összefüggéseket keresni ezen a felszínen nehéz. Ennek egyik oka a többretegű, egymásra ázott objektumokban keresendő. Szinte az egész területen mindenütt megtalálhatók a bronzkori jelenségek, néha csak szórvány kerámiaként a római objektumokban, de igen gyakran beleásták a kisebb római gödröket a jóval nagyobb bronzkori

⁴¹ Szintkülönbség van az 58. és 59. kemencék tapasztott paticsrétege között. Az 58. objektumnál magasabban van a patics kb. 20 cm-el. Az 59. anyaga jellegzetesebben kelta (omphalosoz talp, bikónikus edény) és edényformái hasonlítanak a 85. kemence tábláihoz. Lehet, hogy kicsivel korábbi, mint az 58. obj., viszont a nagy hombáredényekkel történő tapasztás hasonló módszer mind a kettőben. Az 58. obj. anyagában sincs római anyag, de nincs annyi repedezett felületű, vörössesszürkére égetett, kelta edény sem, mint a 85. kemencében. Ugyanakkor nagyméretű, duzzadt peremű tál és besímitott kerámia ebben is található. Valószínűleg mind a három a késő kelta perióduson belül működött, egymást váltva, vagy kiegészítve.

⁴² Bónis 1969: 212; MRT 5: 162 (Esztergom, Löwy Sándor u., 8/7. lh.); Kelemen 1999: 89–91 (Esztergom, Kossuth L. u., 3–5: kemence átm: 120 cm).

⁴³ Kelemen 1980: 5–8, 11–12. ábra; Vámos 2002: 9 (további analógiákkal a 10–16. lábjegyzetekben).

⁴⁴ Vámos 2002: 9 (1–3. kemencék).

⁴⁵ Vámos 2002: 9 (2–3. kemencék); Kelemen 1999: 90, 4–5. kemence.

⁴⁶ Ottományi 2005: 93–96, Abb. 9 (LT D1-kora római kor); Ottományi 2012: 155 (L/369. obj.: rétegesen égett, sötét vörössesszürke színű kerámia is hasonló a Perbálishoz).

⁴⁷ Körülöttük több üres gödör is található, de ezek kérdésesek, mely periódushoz tartoznak (79., 81–82., 92. obj.).

⁴⁸ Ezek sajnos már az út építése során elpusztultak.

⁴⁹ Budaörsön a patakparti sávban több sorban egymás alatt a kelta, kelta-római és kora római házsorok (Ottományi 2012: 115. kép). Érden: Ottományi 2014a: 63–64, 25. t. (kelta), Ottományi 2016: 25–26, 10. tábla (kora római).

⁵⁰ A kelta telepek háztartási egységeihez és a földbemélyített házak funkciójához, rekonstrukciójához lásd Timár 2011; kora római vicusban háztartási egységek, például Budaörsön (Ottományi 2012: 145).

⁵¹ A nyugati részen van egy hármas gödörsor (104–105–106. obj.), sajnos valamennyi üres.

gödörkomplexumokba (77., 114. obj.), vagy ráásták a római házat a kisebb őskori gödörre (1–2., 57. ház). Ugyanígy sok őskori objektum tetején van egy-két kelta vagy római kerámiatöredék, ami jelzi, hogy több ilyen korú objektum is lehetett, csak már elszántották. Másik nehézség a telepszerkezet összefüggéseinek vizsgálatánál a feltárás jellegéből fakad. Ugyanis három különböző ásatási idény keretén belül tártuk fel a telepet, s nem is az egészet összefüggően. A legelső próbaásatás objektumait, a kutatóárkokban jelentkező fél gödröket, a következő évi megelőző feltárással sikerült teljes egészében tisztázni. Mindez csak a tervezett épületek alatti részre vonatkozott, az épületek közötti és azokat körbevevő útra ugyanis az építető nem rendelte meg a feltárást, mondván, nem érik el az objektumok szintjét a humusz leszedésekor. Sajnos ezt a felső humuszt már az ásatást megelőző években a korábbi tulajdonos kitermelte, így az újabb felső 30–50 cm eltávolítása teljes egészében a lelőhelyet rongálta. Az északi és nyugati utat már teljesen lemélyítették, mire bejelentették a múzeumnak, és elkezdhattük a leletmentést. Az objektumok fele (61–120. obj.) az út többi részén ekkor került elő. Az épület és út, illetve parkoló közötti sávot nem mélyítették. A fentiekből kiderül, hogy a telep felső rétege az első humuszolással és a másodszori gépi humuszolással teljesen megsemmisült. A kelta–kora római település egy része pedig az út- és parkolóépítés során sérült. Tehát összefüggő és teljes településképről nem beszélhetünk. Főleg, mert a teljes lelőhely nagyságnak – amelyet a felszíni leletek a terepbejáráskor kirajzoltak (1. tábla) – a feltárt terület csak igen kis részét képezi.

Kerámia (2. táblázat)

Egy telep kerámia anyagának feldolgozása több szempont szerint is történhet. Lehet a kidolgozásmód (korongolt, kézzel formált, simított, agyagmázás, festett, házi kerámia stb.), a forma (tál, korsó, bögre, fazék, hombár) és a funkció (asztali, főző vagy tároló edény) szerint is csoportosítani. Valójában ez a három dolog szorosan összefügg. Hiszen egy edény kivitele gyakran meghatározza a funkciót is, például a simított, festett és agyagmázás edények elsősorban asztali, tálaló funkciót töltöttek be, a szemcsés házi kerámia pedig inkább főző és tároló edény. Ugyanakkor a forma is gyakran függ a kivitelől, például agyagmázás felülettel szinte kizárólag tálak készülnek (néha pohár), festéssel a tálakat és korsókat díszítik (kevés fazék is előfordul).

A simított és házi kerámiában viszont a legtöbb forma megtalálható. Jelen feldolgozásban egyrészt a korszak (késő kelta, ill. kora római), másrészt a kivitel alapján csoportosítottam az anyagot és ezen belül veszem sorba az egyes formákat. A kerámiaanyag alapján lehet a perbáli, korai telep fennállásának egy-másfél évszázadán belül finomabb különbségeket tenni (2–4. ábra).

A késő kelta időszakon belül legkorábbi a 85. kemence, melynek anyaga (mind formái, mind kivitele) archaikusabb. Analógiái az LT C–D periódusból egyaránt ismertek. A többi, késő keltának tartható objektumban kizárólag korongolt, „kelta szürke” és kézzel formált kerámia fordul elő (római kerámia nincs). Az edényformák az LT D periódusra, azon belül az Augustus-korra és a Kr. u. 1. század első felére jellemzőek.⁵² A kemence anyagát kivéve a típusokat együtt ismertetem az 1–2. századi anyaggal, feltüntetve a korábbi előfordulásokat.

A kelta–római átmeneti időszak objektumainak többségében a kelta szürke és kézzel formált kerámia mellett már egy-két darab képviseli a római agyagmázás, festett vagy szemcsés, keményre égett házi kerámiát is. Koruk valószínűleg az 1. század közepe–második fele, bár korhatározó töredék nem került elő. A kicsit későbbi, kora rómainak tartható objektumokban körülbelül fele-fele arányban van római és kelta jellegű kerámia, például a 65., 66. ház. Flavius–Traianus-kori, dél-galliai sigillata keltezi őket. Ezt az 1–2. század fordulójára való keltezést támasztják alá a vékonyfalú, itáliai applikált díszes (barbotin díszes) pohártöredékek utánzatai is (74. és 80. obj.), bár némely típus későbbi is lehet (Drag. 37. forma utánzatai: 2. század első fele–közepe). A 18. objektumban csak római kerámia van a bronzkori mellett, hiányzik a kelta jellegű anyag. A római tegulák (18., 108. obj.) esetleg arra utalnak, hogy a gödrök betöltésekor már elkezdődött a kőépítkezés a telepen, s akkor a 2. század közepére (Hadrianus–Antoninus-kor) is keltezhető ez a két gödör (esetleg az egész 3. periódus). Valószínűbb azonban, hogy a későbbi humuszoláskor kerültek bele a tegulák, ugyanúgy, ahogy a kelta–római átmeneti időszak (28., 41. obj.), ill. a bronzkor gödreibe (105. obj. tetején).

A késő kelta kemencék anyaga (4. ábra 1.)

Az edényégető kemence platnija beomlott, az utolsó égetés kerámiája nem maradt meg. A hasonló edényformák variációgazdagsága és a rossz minőségű, rétegesen átégett, repedezett felszínű darabok bizonyítják

⁵² Kelta, vörös-fehér festett sávós díszkerámia nem került elő. Ezek elsősorban az oppidumok, illetve azokkal kereskedelmi kapcsolatban álló nagyobb telepök (a környéken, például Budaörs, Páty) leletanyagára jellemzők (Ottományi 2005: 108–110, Abb. 15., további irodalommal és elterjedési térképpel). Egyetlenegy festett hombár perem volt a 96. objektumban, ami annyira kopott, hogy kétséges: kelta vagy kora római áru volt-e. A grafitos kerámia a 85. kemencéből származik. A szürke korongolt kerámián belül S-profilú, duzzadt peremű és bikónikus tálak, simított felületű, besimított hullámvonalas nagy fazekak, hombárok tűnnek fel. A kézzel formált edényeken belül dák füles csésze és plasztikus díszítésű fazekak találhatók.

11. tábla: Késő kelta kemencék
anyaga: 1–3: 85. kemence; 4–5: 59. kemence

a helyi gyártást. A 85. kemence formáinak egy része az előterének tekinthető 59. objektumban is megtalálható, ha nem is olyan nagy mennyiségben.

Grafitos kerámia: a késő kelta időszakban (LT C–D) gyakori grafitos kerámia mindössze egy objektumban, a 85. kemencében található (12. tábla 8). Kis, duzzadt peremű töredék, nyakán borda, rajta simítás. A töredék oly kicsi, hogy a vállán lévő, esetleg díszített rész már nem maradt rá. ⁵³ A másik, ugyanilyen típusú peremtöredék kevésbé grafitos, anyagában nagyon sok kavics. A szomszédos 59. objektumban is van egy grafitos fazekat idéző, duzzadt peremű tálforma, de anyaga szürke, jól iszapolt (12. tábla 6).

Korongolt, „szürke” kerámia

A kemence edényeinek színe többnyire nem „kelta szürke”, hanem sötétszürke, gyakran vörösszürke, rétegesen és rosszul égetett. Bónis Éva a késő kelta perióduson belül a korábbi időszak jellemzőjének tartja ezt az anyagminőséget. ⁵⁴ A budaörsi késő kelta telepen belül is van egy kisebb, ilyen anyagú csoport, melynek némely edényformája korábbi, mint a szürke, jó minőségű változatok. Ugyancsak edényégető kemencéből kerültek elő, mely az LT D1 időszakhoz köthető. ⁵⁵

Némely perbáli edény formai előzménye is megtalálható már az LT C periódusban, de tovább élnek a típusok az LT D időszakban is.

Tálak: van a kemencében egy jellegzetes késő kelta, mély tál típus. Pereme duzzadt, válla kiugró, alsó fele enyhébben vagy erősebben kónikus, oldalfala bemélyedő vonalakkal vagy több lapos bordával tagolt, de lehet sima is. Kisebb-nagyobb méretben (szá: 19–31 cm), laposabb és mélyebb változatban egyaránt előfordul (11. tábla 1; 12. tábla 1–3). Minden bizonnyal helyben készült ez a sokféle változata ugyanannak a típusnak. Anyaga szürke, esetleg rétegesen vörösre égett (12. tábla 3). Csillámos, néha kisebb kavicsokkal soványított.

⁵³ Hellebrandt 1999: Pl. XL. 2. (LT C: Vác); Kelemen–Merczi 2002: 45–46; Ottományi 2005: 110–112 (további irodalommal), Abb.16; Ottományi 2012: 197, 200, 156. kép 4 (késő kelta kemence).

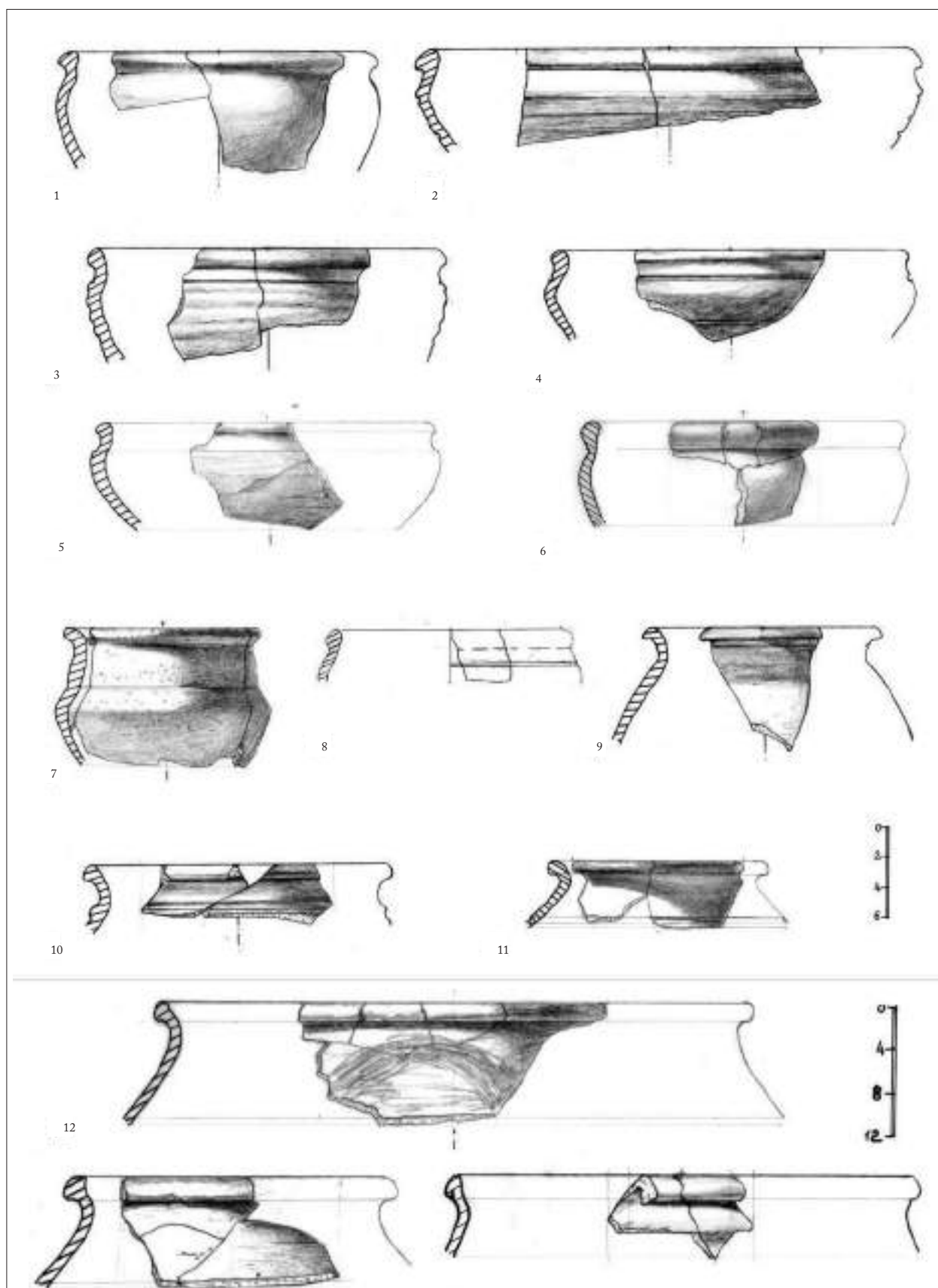
⁵⁴ Bónis 1969: 175.

⁵⁵ Ottományi 2005: 97, Abb. 10.3, 5 (L/369. kemence).

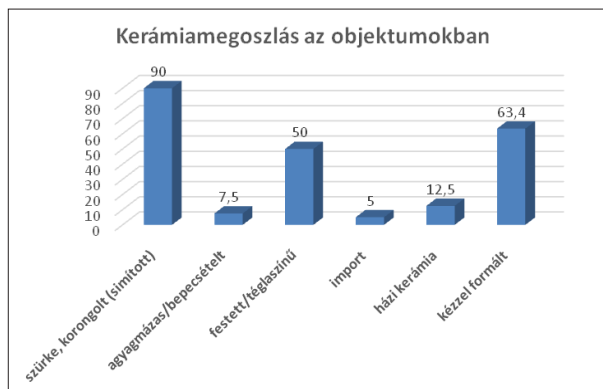
2. táblázat: A 9. lelőhely objektumainak leletanyaga

objektum szám	objektum típus	kora	grafitos kerámia	S-profilú tál	duzzadt peremű tál	bikónikus tál	egyéb szürke tál	szürke, simított korsó	szürke fazék, simított	hombár	szürke, simított oldal	besimított	agyagmáz	festett	festett sávos	festett tűzdelt	tégla-, nyers színű	terra sigillata, amphora	italiai import	házi kerámia	lassú korongolt, seprűs	kézzel formált	kézzel formált, plasztikus	eszközök	ékszerek	tégla
4	gödör	kelta		1			2		2		2	1										1				
5	gödör	kelta							1													1				
18	gödör	kora római							1	1					1	1				1	1	2				3
23	mun- kagödör	kelta			1						1											1				
25	gödör	kelta		1					1	1	1											1		2		
26	gödör	kelta					1		1													1				
28	gödör	kelta- római		2					3	3	5			1								2				1
29	gödör	kelta- római		1	1		1		5	1				1			1			1		4	1			
37	cölöp	kelta																				1				
41	gödör	kelta- római		1	1			1	7	4				1								3			1	3
46	gödör	kelta							1													2		1		
53	gödör- komple- xum	kelta- római		1					25	15				3	2		1					8	2			
57	ház	kelta- római		3	2		1	2	20	22		1		1			2					28	13			
58	kemen- ce	kelta		2		1	3		10	20		1										24	1	1		
59	kemen- ce	kelta		3	2	1	1		12	23																
60	ház	kora római			1		1		6	4			3	1			3					7	1			
62	gödör- komple- xum	kelta- római								4	2	1	1	2			3									
63	gödör- komple- xum	kelta								5												3				
64	gödör	kelta- római								1	5											1				9

objektum szám	objektum típus	kora	grafitos kerámia	S-profilú tál	duzzadt peremű tál	bikónikus tál	egyéb szürke tál	szürke, simított korsó	szürke fazék, simított	hombar	szürke, simított oldal	besimított	agyagmáz	festett	festett sáv	festett tűzdelt	tégla-, nyers színű	terra sigillata, amphora	italiai import	házi kerámia	lassú korongolt, seprűs	kézzel formált	kézzel formált, plasztikus	eszközök	ékszerek	tégla
65	ház	kora római		1	1			1	11	16				6	2	1	3					19	1			
66	ház	kora római		2					5	2	5			11	6	4	9	2	1	21	1	7				
70	gödör-komplexum	kora római							4		2				2		2							1	1	
77	mun-kagödör	kelta-római			1			1			3	1		2			1					3			2	
78	gödör	kelta-római			1		2		19	4	17			2	3		1					18	7			
80	gödör	kora római																	1			1				
83	gödör	kelta																				2				
85	kemen-ce	kelta	1	2	1		5		32	84	24										5	2				
86	gödör	kelta-római		3	1		1		19	15	2	2					3					20	5			1
91	gödör	kelta									1											1				
93	gödör	kelta-római		1		1			3	3	3			5	1		2			1		12	4	1		
95	mun-kagödör	kelta		2																		10				
96	mun-kagödör	kelta		3	2		2	2	10	9	9	2		1			1				1	13	2			
108	gödör	kora római					2								2					1		2				2
112	gödör	kelta-római					1						1									1				
114	gödör-komplexum	kelta-római								1	1						1									
115	gödör-komplexum	kelta-római						1		5																
116	gödör-komplexum	kelta-római		1						1				1			1									
119	gödör-komplexum	kelta-római									2						2									

12. tábla: Késő kelta kemencék anyaga: 1–4, 8–10, 14: 85. obj.; 5–7, 11–13: 59. obj.

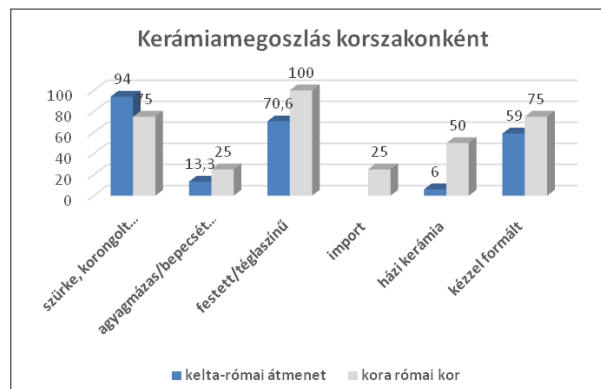
2. ábra: Az egyes kerámia csoportok százalékos megoszlása a telep objektumaiban*

*Nem darabszám, hanem objektum szám alapján. Például a festett és téglaszínű kerámia 20 objektumban volt, ami az összes objektum 50%-a.

Egy ugyanilyen táltöredék van az 59. objektumban is. Hasonló formák, bordázott felülettel már az LT C periódusban feltűnnek,⁵⁶ de megtalálhatók még az LT D időszakban is.⁵⁷

A másik, ugyancsak sorozatban gyártott táltípus elsősorban az 59. kemencében fordul elő,⁵⁸ a 85. kemencében csak egy darab képviseli (12. tábla 4–5). Az S-profilú tál rövid nyakú, alig kihajló peremű, korai változata. Hasonlít az előző tálformára, de válla nem bordázott, anyaga jól iszapolt s égetett, sötét-szürke színű, az egyiken vékonyvonalas simításokkal (85. obj.). Kisebb és nagyobb változatban gyártották (szá: 14–25 cm).⁵⁹ Egy másik táltípus formája hasonló (59. obj.; 12. tábla 6).⁶⁰ Az 58. kemencében volt egy duzzadt peremű, mély, vastagfalú, nagyon nagyméretű (szá: 30–45 cm), vállban megtörő táltípus, melynek több peremtöredéke (körülbelül 2–3 edény) is előkerült. Szürke színű, kívül-belül vízszintesen simított. Ez is helyi gyártmány lehetett (13. tábla 1).

Bikónikus tál: jellegzetes késő kelta forma a kónikus lefelé szélesedő nyakú, kiugró hastörésű, bikónikus kis edény (tál, esetleg bögre).⁶¹ Az 59. kemence edényé-

3. ábra: Az egyes kerámia csoportok százalékos megoszlása az 1. és 2. századi objektumoknál**

**Százalék a korszak objektumain belül. Például valamennyi kora római objektumban van festett kerámia, így 100% került a grafikonba, stb. A késő kelta objektumok kimaradtak, mivel csak korongolt szürke (az objektumok 81%-ában) és kézzel formált kerámia (81,2%) volt bennük. Az egyetlen festett kerámia, egy hombárperem a 96. objektumból, melynek kora kérdéses.

nek színe feketésszürke, anyaga jól iszapolt, felületén kopott, simítás nyomok (11. tábla 5; 12. tábla 7).

S-profilú tál: egy darab jól iszapolt, kelta szürke színű, kis, S-profilú táltöredék is előfordul a 85. kemence betöltésében. Az 58. objektumban több is van.

Talpa valamennyi tálformának hiányzik. Valószínűleg lapos, esetleg homorú, omphalosszerű aljuk lehetett. Az 59. kemencéből egy omphalosoz talptöredék is előkerült (11. tábla 4).⁶² A többi kelta objektum anyaga nem hasonlít a kemencére, kivéve talán a 4. objektumot, ahol szintén van egy fekete színű, rosszul égetett táltöredék.

Fazekak: kihajló peremű, behúzott nyakú fazék, melynek pereme és, alatta egy sávban, a nyaka simított (a simítás fényes, anyagnál sötétebb). A forma a tojás alakú edényhez hasonló (bár nyaka nem annyira behúzott), sávossimítása is a festett, vörös sávokat utánozza (11. tábla 2; 12. tábla 9).⁶³ Anyaga sötétszürke csillámos, apró kavicsos. A korszak jellemző, nyakán bordával tagolt fazéktípusa is előfordul, ugyancsak rétegesen

⁵⁶ LT C előzmény, melyen csak a perem alatt van borda (Hellebrandt 1999: Pl. VII/1: Farmos). Bordázás nélküli hasonló formák a Dunántúlról (Eke 2006: III. t. 2; Szilasi 2012: 5. ábra 2: LT C–D) és a Morva területéről is ismertek, LT C korú telepekről (Podborský et al. 1993: 258. 3–4); Karl 1996: Taf. 22124–125.

⁵⁷ LT D periódusból, pl. Pécs, Jakabhegyen, a késő kelta oppidumban kerültek elő (Maráz 2008: 75–80, Abb. 8.3).

⁵⁸ Perem töredékek: 2008.159.1, 6, 9. Oldaltöredék több is van.

⁵⁹ Hunyady 9–10. típusú tálljai közti átmenet az LT C végén és az LT D periódus elején (Hunyady 1942–1944: 131–132, XV. t. 9); Szilasi 2012: 138, 5. ábra 4; Ottományi 2012: 162. kép 9; Maráz 2008: Abb. 8.1 (Pécs, Jakabhegy, LT D); Bartík–Březinova 1996: Tab. VII.1 (Trnava: kemence, LT D); LT C előzmény pl. Besenőtelek (Hellebrandt 1999: Pl. LIV/11), Morva terület (Podborský et al. 1993: 265.5).

⁶⁰ Előképei már az LT B₂–C periódus kerámiájában megtalálhatók (Tankó 2004: Abb. 4); Eke 2006: III. t. 1 (grafitos, LT C); LT D: pl. Trnava 5. kemence (Bartík–Březinova 1996: Tab. VII. 3, IX. 7).

⁶¹ Az LT B–C időszak bikónikus bögréi lejjebb hasasodnak és hosszabb a nyakuk (Hellebrandt 1999: Pl. LXIV/4: Bodroghalom, Pl. XXXV/5: Vác), esetleg felhúzott fülük van (Pl. XLVIII/5: Páztó); Az LT D analógiák közelebb állnak a perbáli edényformához: Gellérthegy (Bónis 1969: Abb. 5.24).

⁶² Tálak alsó fele, perem és talp nélkül, több kelta gödörben is előkerült (például 4., 26., 96. obj.); ép tálak omphalosoz jellegű talppal a LT D időszakból: Maráz 2008: Abb. 6.3, 10, Abb. 12.8; Maráz 2009: 4. kép 1–2 (Budapest-Tabán) stb.

⁶³ Maráz 2009: 4. kép 3 (Budapest-Tabán); Kelemen 1999: II. tábla 15 (LT D1).

vörösre égett fallal és simított felülettel (12. tábla 10). Hasonlók az 58–59. kemencékben is találhatóak.⁶⁴

Hombárok: a 85. kemencében nagyon sok vastag hombártöredék volt, többnyire simítva.⁶⁵ Belül gyakran látszik az eldolgozás nyoma: vízszintes, illetve függőleges elsímítás- vagy ujjnyomok. Valószínűleg kézi korongon készültek (korongolásnyomok). Egy részének a színe szürke, vörösesbarna, rétegesen és rosszul kiégetve (néha repedezett a felülete: 11. tábla 2). Oldalfaluk gyakran nyomott, egyiknek a pereme is mintha rontott lenne (12. tábla 14). Másik fele jól kiégetett, szürke, pereme duzzadt (59. obj.: 12. tábla 12–13). Csillámos, apró kavicsos anyagból. Ez utóbbiak peremkiképzése nagyon hasonló, sőt ugyanilyennek vannak az 59. kemence anyagában is, tehát helyi gyártmányok lehettek. Szájátmérő 28–52 cm között. Az 59. kemencében vannak még vízszintesen befelé ívelő, gyakran bordákkal osztott peremű nagy hombárok is.⁶⁶ Az egyik hombártalpon pedig átfúrás bizonyítja, hogy sokáig használták, javították, összedrótózták ezeket edényeket.

*Korongolt, szürke kerámia
(késő kelta és kora római kor)*

Mind a késő kelta, mind a kora római időszakban az objektumok anyagának legnagyobb részét a szürke színű, korongolt, jól iszapolt edények alkotják. Felületük többnyire simított, összefüggően vagy vízszintes sávokkal. Formái között többnyire tálak, fazekak s hombárok találhatóak (5. ábra). Korszó jóval kevesebb. A típusok többsége az 1. században végig, gyakran a 2. század első felében, a század közepéig is előfordul. Perbálon az objektumok 90%-ában megtalálható (2. ábra: 36 objektumban és 5 őskori objektum tetején).

Tálak (49 db): legjellemzőbb az S-profilú tál (25 db), szürke, jól iszapolt kivitelben, gyakran simított felülettel. Késő kelta objektumokban (4., 25., 58., 95., 96. obj.; 13. tábla 3)⁶⁷ és az 1–2. században egyaránt (28., 29., 41., 53., 57., 77., 78., 86., 93., 116. obj.; 14. tábla 6–7). A 93. gödör tálja, még a bikónikus tálakhoz, vagy

a korábbi, kelta változatokhoz hasonlít (14. tábla 5).⁶⁸ A kora római házakban is ez a legjellemzőbb táltípus (65., 66. obj.; 14. tábla 8–9), de itt már nemcsak szürke, hanem későbbi, nyersszínű kivitelben is megtalálható. A kisebb változat szájátmérője 18 cm, az átlag: 22–28 cm, a legnagyobb 37 cm.

Hasonlóan jó minőségű, világosszürke anyagból készültek a kis, duzzadt peremű csészék s tálak is, kisebb-nagyobb méretben, néha egészen vékony fallal (10 db). Szájátmérő: 8,5–21 cm. Felületük ritkábban simított, mint az S-profilú tálaké. Perbálon a késő kelta periódustól kezdve (23., 59., 96. obj.; 13. tábla 2.) a kelta-római átmeneti időszakban (29., 41., 57., 58., 86. obj.; 14. tábla 1, 3–4), egészen az 1–2. század fordulójáig előfordul (60., 65. obj.; 14. tábla 2).⁶⁹ Az 57. házban ilyen peremmel a lapos tál mellett egy nagyobb, mély táltípus is található (14. tábla 4), melynek analógiája ugyancsak egy 1. századi házból ismert, Budaörsről.⁷⁰ Mindkét tálforma folyamatosan használatban volt a 2. század első harmadáig a 9. lelőhelyen. A település későbbi periódusába sorolható 4. lelőhelyen már csak az S-profilú tál fordul elő. A típusok analógiái a késő kelta-kora római telepek, villák, vicusok anyagában nagyon gyakran megtalálhatóak. A duzzadt peremű tál hamarabb eltűnik, de az S-profilú tál a markomann háborúk végéig jelen van.⁷¹

A 29. gödör kis, behúzott tálpereme ugyancsak jellemző mind a késő kelta (mélyebb tálak), mind a kora római (laposabb tálak) időszekekre. A töredék túl kicsi a forma pontosabb megállapításához.⁷² A késő kelta 4. objektumban van egy fekete színű, rosszul égetett táltöredék, melynek kivitele korban a 85. kemence anyagához illik. Formája kérdéses. A tálak talpa itt is minden esetben hiányzik, viszont előkerültek különálló gyűrűs talpak, melyek minden bizonnyal a fenti formákhoz köthetők (57. ház, 86., 96., 112. gödör).⁷³

Korszó (9 db): a galléros peremű, vízszintesen simított korszóperem a késő kelta 96. objektumból került elő (13. tábla 7).⁷⁴ Valószínűleg felhúzott fülű korszóhoz tartozott egy kis, besimított rácsmintával díszített peremtöredék (a besimítás sötétebb, vékonyvonalas),

⁶⁴ Ez a peremkiképzés bikónikus fazekaknál már az LT B₂–C időszakban megtalálható: Hellebrandt 1999: Pl. V/10 (Farmos), Fig. 144 (Kistokaj), Pl. XXXVIII/4 (Vác), LXVII/12a (Bodroghalom), LXXXIX/2, 4, 6, (Radostyán) stb. LT D analógia: Bónis 1969: 182, Abb. 5.10, 21, Abb. 29.14–15 stb. (Gellérthegey); Kelemen–Merczi 2002: IV. t. 4–7 (Esztergom).

⁶⁵ Beletárolva kb. 90 db hombártöredék a kemencéből (nem áll össze a töredékekből egyetlen egész edény).

⁶⁶ Bónis 1969: 191–193.

⁶⁷ Bónis 1969: 176–177; Kelemen 1999: 92, I. tábla 1–15 (LT D1); Kelemen–Merczi 2002: 37, I. t. 1–8; Ottományi 2005: 97–98 (további irodalommal); Ottományi 2014a: 66, 19. tábla 1, 4, 20. tábla 5, 22. tábla 8, 24. tábla 1–2 (LT D).

⁶⁸ Analógia például a mauterni vicusból, az 1. századból (Hackhofer 2008: 365, Taf. 1/9).

⁶⁹ Bónis 1969: 178, Abb. 4/28, 9/11, 20/16; Barral 1998: Gellérthegey (LT vége), Fig. 31/64, Fig. 33/91–92, Fig. 33/89; Maráz 2009: 7. kép 54 (Budapest–Tabán); Kelemen–Merczi 2002: 38, I. t. 11–14, II. t. 1–2 (Esztergom, LT D2); Ottományi 2005: 99, Abb. 11. 2–5 (Budaörs, LT D); Ottományi 2014a: 67, 20. tábla 1–3, 24. tábla 3 (Érd, Tepecs, LT D telep).

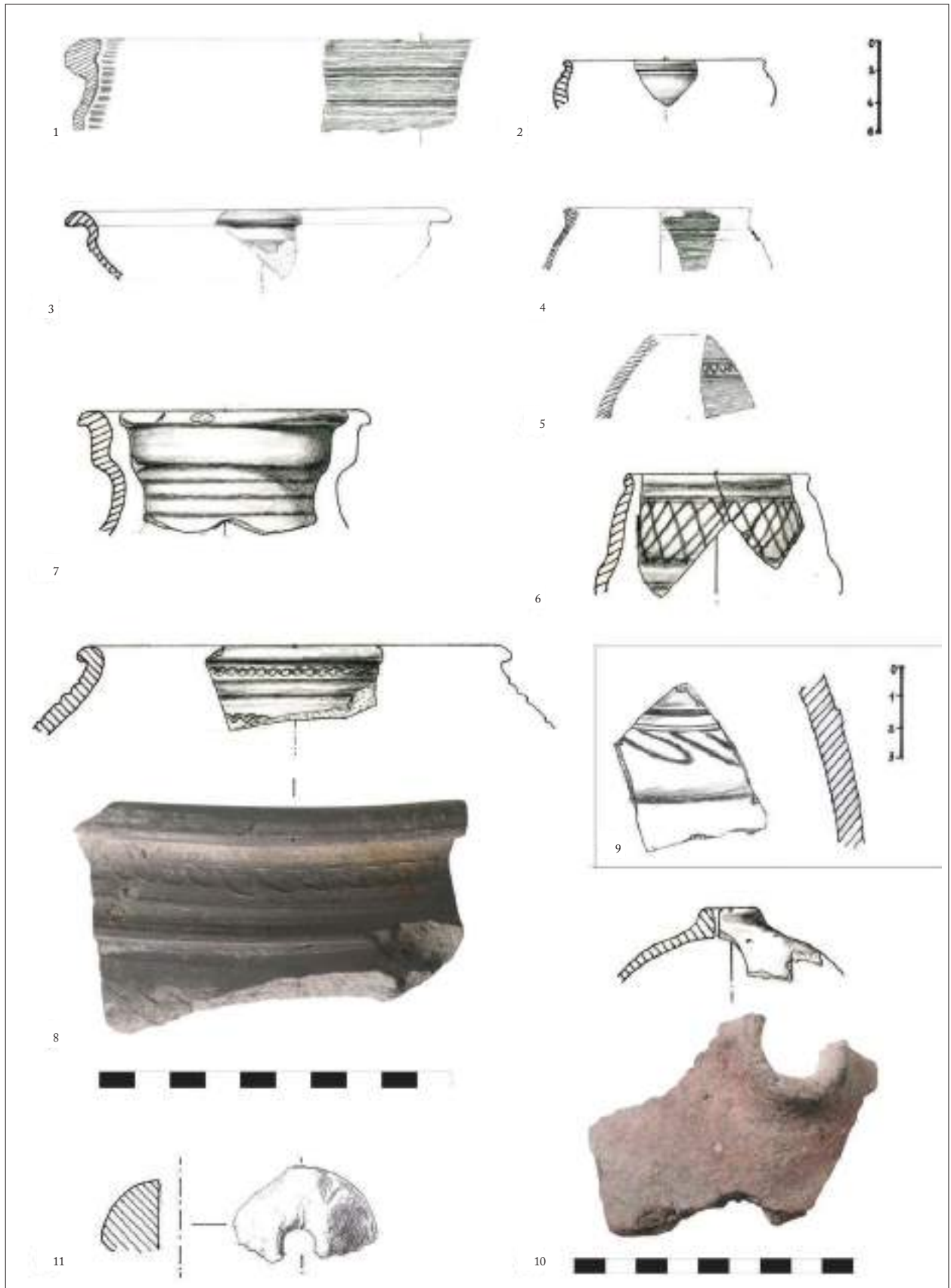
⁷⁰ Ottományi 2012: 164. kép 1 (1. századi házból).

⁷¹ Ottományi 2012: 206–208, 162–163. kép (S-profil), 157. kép 1–4, 164. kép 1–3 (duzzadt peremű tál); Delbó 2016: 9. kép 2–4.

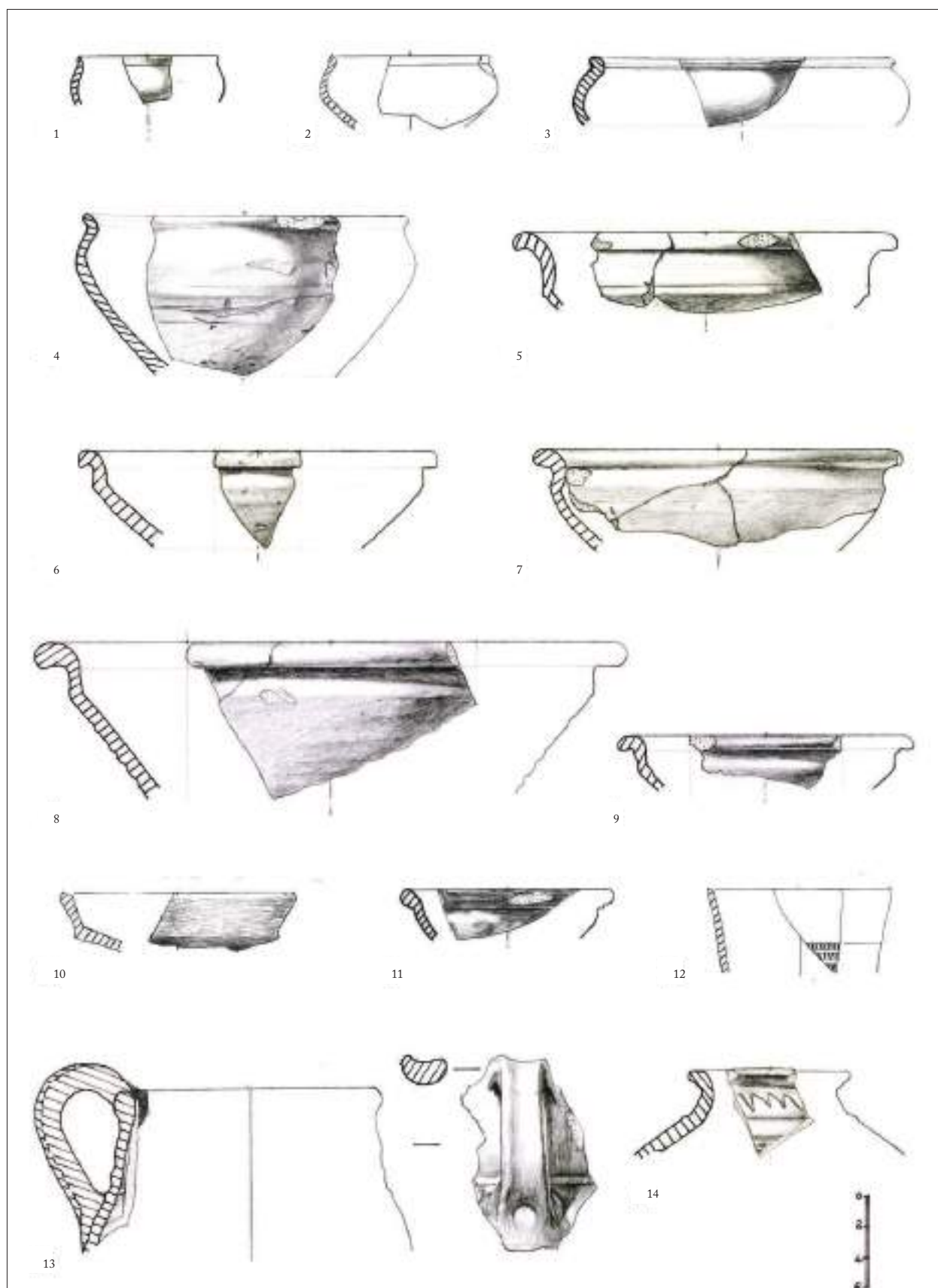
⁷² Kelemen–Merczi 2002: 38–39, II. t. 3–13 (késő kelta); Ottományi 2014a: 66–67, 20. tábla 4, 24. tábla 5 (LT D); Ottományi 2012: 164. kép 6 (kora római).

⁷³ A lapos talptöredékek tálhoz s fazékhoz egyaránt tartozhattak.

⁷⁴ Kovács–Petres–Szabó 1987: Pl. XX/11 (Rezi), 229, Pl. XX/4. – ezek bordával tagolt peremű korszók, de nem pontos analógiái a perbáli galléros korszóperemnek; A forma újból feléled a késő római–hun kori időszakban (Ottományi 1991: 29, Pl. 15).

13. tábla: Késő kelta kerámia.: 1: 58. obj.; 2, 6–8, 10: 96. obj.; 3, 9: 4. obj.; 4–5: 58/86. obj.; 11: 25. obj. (orsógomb)

14. tábla: Korongolt szürke (1–10, 13–14) és agyagmázás (11–12) kerámia: 1: 86. obj.; 2, 10, 12: 60. obj.; 3–4: 57. obj.; 5: 93. obj.; 6: 77. obj.; 7: 78. obj.; 8–9: 66. obj.; 11: 112. obj. 13: 65. obj. 14: 62. obj.

szintén a 96. objektumból (13. tábla 6),⁷⁵ bár fületlen, kiugró vállú, hasonló formájú, kis edények is készültek besimított díszítéssel.⁷⁶ Ugyanitt, a 96. objektumban volt egy széles, sötétszürke fültörredék is. Az 1–2. század fordulóján is ez a felhúzott fülű, függőleges besimításokkal díszített típus a legjellemzőbb (65. ház, 77. gödörkomplexum: 14. tábla 13; 4. lh.: 24. tábla 4).⁷⁷ Néha már csak a fül marad ránk (41. gödör, 108., 115. obj.) a szürke korsókból.

Bögre és pohár: a szürke oldaltörödékek többségénél legfeljebb a falvastagság árulkodik arról, hogy nem fazékhoz, hanem bögréhez tartozhatott. A peremek közül az 58/86. objektumban van egy kis, duzzadt peremű, vékonyfalú bögrétörredék, világosszürke színű, puha anyagú. Hasonló kivitelű egy besimított, hullámvonaldiszes válltörredék is, melynek vékonyvonalas, az anyag színével megegyező, alig látszó besimítása a késő kelta, ugyancsak világosszürke edényekre emlékeztet (13. tábla 4–5).⁷⁸

Fazék és hombár (kb. 320 darab): a fazék és hombártörredék a leggyakoribb lelete mind a késő kelta (4., 5., 25., 26., 63., 96. obj.), mind a kora római gödröknek.⁷⁹ A kihajló peremű, bordával tagolt vállú forma jellemző díszítése a besimított hullámvonal (a besimítás anyaggal egyszínű), gyakran a borda alatt és felett is (4., 96. obj.; 13. tábla 8, 9).⁸⁰ Jól iszapolt, korongolt szürke edények ezek, néha rétegesen vörösre égve, felületükön simítással (például 5. obj.).

A késő kelta, tojás alakú nagy edény formájára vezethető vissza a besimított hullámvonallal díszített, behúzott nyakú, bordával tagolt vállú fazék (62. obj.; 14. tábla 14).⁸¹ Szintén hullámvonal látható több szórványtörreden, mind itt, mind a telep déli részéhez tartozó 4. lelőhelyen. Ez a besimított hullámvonalas díszítés ugyancsak a késő kelta kerámiában jelenik meg először, majd tovább él a 2. század elejéig.⁸² Perbálon négy darab késő kelta objektumból (4., 58., 96. obj.), öt pedig a kelta-római átmeneti időszak (1. század) objektumaiból származik (57., 62., 77., 86. obj.). 2. századi objektumokból már nem került elő. Bekarcolt hullámvonalaköteg a késő kelta 96. gödör egyik edényén látható. Ugyanitt nyersszínű, simított tárolóedény is előfordul. A kora római hombárok vízszintesen kihajló, illetve befelé ívelő pereme bordákkal tagolt (60., 86. obj.; 4. lh.: 24. tábla 8).⁸³

Kora római korongolt kerámia

Az 1. században (kelta-római átmenet) és a kora római korban a fent bemutatott szürke, korongolt kerámia mellett feltűnnek a római kerámiagyártásra jellemző, valószínűleg Aquincumból érkező egyéb edények is. Mennyiségük kezdetben kevés, majd a romanizáció előrehaladtával számuk egyre nő. Ilyenek az agyagmázás, illetve festett edények, melyek egyrésze kelta hagyományokat követ, másik részre import edényeket (terra sigillatákat, itáliai, vékonyfalú csészéket) utánoz. A mindennapi használatra leginkább alkalmas főzőedények pedig szemcsés, házi kerámia kivitelben készültek. Kézzel formált edények a kora római telep teljes fennállása idején találhatók. Import kerámia is érkezett Perbálra: a Mediterraneaumból amphora, Dél- és Közép-Galliából, valamint a Rajna vidékről terra sigillaták.

Agyagmázás (pannoniai bevonatos) kerámia

A pannoniai bevonatos, vagy más néven agyagmázás kerámia gyártása az 1. század második felében kezdődött és tartott a 3. század közepéig. Virágkora a 2. század első fele-közepe. Perbálon három objektumban volt összesen 5 db agyagmázás edény. Kis csészék peremtörödékei a 62. gödörkomplexumból és a 112. gödörből. A 60. házban agyagmázás tál, egyenes peremű pohár és korsó (esetleg bögre) törredék is előfordul, két esetben tűzdelt díszítéssel.

A 112. obj. kis csészéje a dél-galliai Drag. 35. (ill. a Niederbieber 11a/b) terra sigillata formát utánazta (14. tábla 11). Az eredetét a Flavius-kortól a Traianus–Hadrianus-korig gyártották. Utánzataik a Kr. u. 1. század vége felé, Domitianus korában jelentek meg, és az egész 2. században jellemző volt. Alján gyakran bepecsételt levéllel.⁸⁴ A 60. obj. alul megtörő, Knickwandschüssel típusú tálja (14. tábla 10.) simított felületű (belül talán agyagmáz nyoma). Analógiái simított, agyagmázás és márványozott festett kivitelben egyaránt megtalálhatók a budaörsi vicusban. Kora az 1–2. század.⁸⁵ A forma terra sigillata előképet utánaz (Consp. 21. típus), gyakran nyersszínű vagy festett kivitelben (például

⁷⁵ Ottományi 2005: Abb. 5. 3 (Augustus-kori sigillatával); Ottományi 2012: 158. kép 3, 5 (LT D), 159. kép 11 (1. századi ház).

⁷⁶ Maráz 2009: 9. kép 33 (Budapest–Tabán).

⁷⁷ Ottományi 2012: 200, 159. kép 5–9 (LT D időszakról a Hadrianus-korig); Brukner 1981: T. 149 161, 163 (1. század).

⁷⁸ Ottományi 2005: Abb. 5.1. (L/615. obj.: Augustus-kori sigillatával).

⁷⁹ 18., 28., 29., 41., 53., 55., 57., 59., 60., 64., 65., 66., 70., 75., 77., 78., 86., 93., 112., 114., 115., 116., 119. obj.

⁸⁰ Ottományi 2012: 204, 158. kép 7–10, 161. kép 1–3.

⁸¹ Bónis 1969: 181; Ottományi 2005: 103, Abb. 12.7 (késő kelta); Ottományi 2012: 204, 158. kép 7, 9, 11 (késő kelta), 160. kép (1. század).

⁸² Bónis 1969: 175–176; Ottományi 2005: 105; Ottományi 2012: 200–204.

⁸³ Kelemen–Merczi 2002: 41–43; Ottományi 2012: 211, 168. kép 1–2 (kihajló perem), 3–4 (befelé ívelő perem).

⁸⁴ Bónis 1942: 22, XXI. t. 39–40; Fényes 2003: 127, Abb. 44/13; Ottományi 2012: 212, 169. kép 10; Delbó 2016: 400, 3. kép 6 (bepecsételt díszítéssel).

⁸⁵ Ottományi 2012: 212, 170. kép 9 (agyagmázás), 177. kép 17 (festett); Groh–Sedlmayer 2002: 178, Abb. 131.83 (Kr. u. 50–120).

érdei villagazdaság, Vespasianus–Hadrianus sigillatával kezelt házból).⁸⁶ Ritkább forma a függőleges falú pohár, oldalán tűzdelt sávval (14. tábla 12).⁸⁷

Szórványként van egy tűzdelt díszítésű, duzzadt peremű, mélyebb tálhoz tartozó töredék is. Ilyen tűzdelt felső résszel készülhetnek az ún. pátkai tálak (gyűrűs peremmel), ill. a Drag. 37. tálforma utánzatai.⁸⁸ Ugyancsak szórvány e terület egyetlen bepecsételt táltöredéke is, mely az 1998-as terepbejárás során került elő: Drag. 37. formájú tál, perem alatt tojássor díszítéssel (a pecsételt díszítést részletesebben lásd a 4. lh. anyagánál).⁸⁹

Festett és téglaszínű kerámia

20 objektumban (objektumok 50%-a) 64 db festett, 36 db nyers/téglaszínű töredék. A római kerámiagyártás jellegzetes termékei a sárgás nyers-, illetve téglaszínű (oxidációs égetésű), gyakran festéssel díszített edények. Már az 1. század második felében megjennek és a 3. század közepéig megtalálhatók. Ezen belül némelyek kelta hagyományokat őriznek, mint például a sávos festett edények, mások sigillata formákat utánoznak. Itáliai (pompeji vörös festett tálak), Rajna vidéki (márványozott festés) hatások mutathatók ki az 1–2. századi pannoniai festett kerámiában. A festés lehet narancsvörös, piros, vörösesbarna színű. Az edényeken gyakori a sávokba rendezett tűzdelés (18., 65., 66. obj.; 16. tábla 3).⁹⁰ Anyaguk jól iszapolt.

Tálat: Bikónikus, éles válltörésű tálat találhatók festett kivitelben a kora római házak anyagában (15. tábla 1–2; 16. kép 2).⁹¹ A 66. ház táljának felső része egyenesen álló, duzzadt peremmel, alsó része erősen kónikus. A gyűrűs peremű tálatra, illetve az egyenes peremű, ún. Leistenschale típusra hasonlít a forma (más peremképzéssel).⁹² A házat s benne a kerámiaformákat is egy Flavius–Traianus-kori sigillata keletkeztet Perbálon. A 65. házban lévő tál kisebb, pereme jobban kihajlik, osztott. Ugyanilyen, félig festett, hasonló formájú tálat gyártottak Tokodon a 2. században és Balatonfüzfőn, egy Hadrianus-kortól a 2. század végéig működő fazekaskemencében.⁹³ Perbálra esetleg

a tokodi műhelyből szállították a Zsámbéki medencén végigfutó belső úton.⁹⁴ A Szőny, Vásártéri ásatáson is előkerült hasonló peremű, lejjebb hasasodó, két füllel rendelkező, kívül-belül piros bevonatos tál.⁹⁵ A forma nyersszínű kivitelben, festés nélkül is ismert, például a budaörsi vicusban, egy Flavius–Traianus-kori házból.⁹⁶

A sigillata előképek közül elsősorban a Drag. 37. forma utánzata készült festett felülettel s tűzdelt díszítéssel (66. obj.). Bár a forma már az 1. század 2. felében megjelent, a helyi fazekasok többnyire a Hadrianus–Antoninus-kori, galliai változatot utánózták relieves díszítéssel vagy díszítés nélkül.⁹⁷ Ennél korábbi, a szórványként előkerült behúzott peremű, ún. pompeji festett tál talptöredéke, melyet a Flavius-kortól kezdve gyártottak Aquincumban, és még a 2. század első felében is gyakori.⁹⁸ Nyersszínű, S-profilú tál a 65. házból került elő. Ez a szín a kelta előzményekre visszavezethető forma késői változatára jellemző.⁹⁹ Téglaszínű, galléros peremű dörzstál (*mortarium*) töredék a 62. gödörkomplexumból. A dörzstálak a római étkezési kultúra átvételét jelentették. Használatát katonák és veteránok vagy városi polgárok honosították meg a vidéki telepeken. Különböző kivitelben négy évszázadon át használták őket. A perbáli zömökebb, téglavagy nyersszínű változat az 1. század végétől a 3. század közepéig gyakori.¹⁰⁰

Korsók: nyersszínű kivitelben elsősorban korsók keletkeztek. Ezekből oldal, fül és talptöredékek maradtak ránk (28., 41., 60., 65., 66., 114. obj., szórvány fülek). A forma csak ritkán szerkeszthető ki. Az 53. obj. füles korsójának hiányzik a pereme és hasa, felületén piros festésnyomok (15. tábla 9).¹⁰¹ A 66. ház nyersszínű korsójának se pereme, se talpa, vállát borda tagolja (15. tábla 7). A korszakra jellemző sávos festés több oldaltöredéken is feltűnik (57., 65., 66., 70., 93., 108., 116. obj.; 15. tábla 8). A sávos festett edényeket Aquincumban, a Vespasianustól Antoninus Pius koráig működő katonai anyagszertár melletti fazekasműhelyben és a 3. század első felében fennálló Schütz-műhely fazekastelepén gyártották. Brigetióban az egész 2. századra jellem-

⁸⁶ Ottományi 2016: 17. tábla 1 (330. ház).

⁸⁷ Maróti 1991: 1. kép 18; Ottományi 2012: 171. kép 4; Vámos 2014: 6. tábla 78–80.

⁸⁸ Maróti 1991: 1. kép 23; Ottományi 2012: 212–213, 169–171. kép.

⁸⁹ Maróti 2004: 203, VI. t. 2.

⁹⁰ Ottományi 2012: 228.

⁹¹ 15. tábla 1: belül teljesen, kívül a válláig pirosra festett (66. obj.); 15. tábla 2: kívül, peremtől a válláig barnászörszínre festett (65. obj.).

⁹² Kelemen 1980: 56, Taf. I.10 (márványozott festéssel, a Hadrianus-kortól a 2. század végéig); Kelemen–Merczi 2002: 48, X. t. 3; Ottományi 2012: 228, 179. kép 8 (márványozott festéssel); Brukner 1981: T. 83.59 (1. század?).

⁹³ Esztergom és Tokod környékén rendkívül gyakori a 2–3. századi telepek anyagában egy szegletes, keskeny rézsütös peremű, tört S-vonalú tál, amelyet kívül, a has törésvonaláig festettek (Kelemen 2012: 81); Kelemen 1980: 56, Taf. IV, 5, 10, 12–13 (Balatonfüzfő).

⁹⁴ Lásd később a település helyzetét az úthálózatot tárgyaló részben.

⁹⁵ Delbó et al. 2016: 124, 7. tábla 6.

⁹⁶ Ottományi 2012: 193. kép 9; Dél-Pannoniában (Sirmium) hasonló formák füllel s fül nélkül egyaránt előfordulnak: Brukner 1981: 155–157, T. 80.37 (2. század), T. 97/200 (1. század vége–2. század).

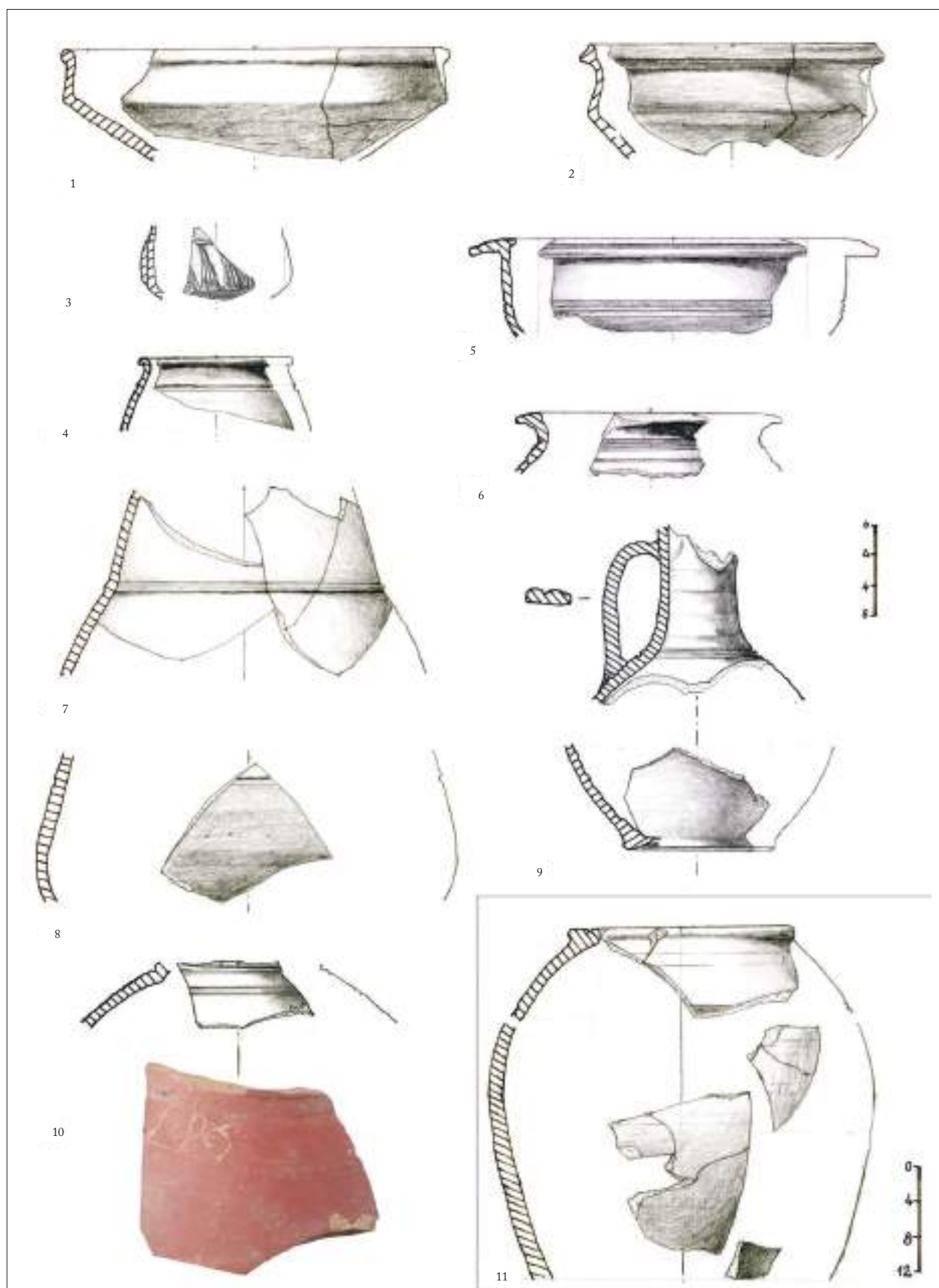
⁹⁷ Delbó 2016: 403, 5. kép 4–5; Ottományi 2012: 228, 179. kép 3–5.

⁹⁸ Grünwald 1979: 49; Ottományi 2012: 225–228: virágkora a Flavius–Hadrianus-kor; Delbó 2016: 403; Vámos 2014: 97, 27. tábla.

⁹⁹ Ottományi 2012: 208, 170. kép 10 (festett).

¹⁰⁰ Ottományi 2012: 236, 187. kép 1–3; Delbó et al. 2015: 25.

¹⁰¹ Ottományi 2012: 228, 182. kép, 183. kép 2.

15. tábla: Festett (1–4, 8–10), nyers/téglasszínű (7, 11) és házi kerámia (5–6): 1, 4–8: 66. ház; 2, 11: 65. ház; 3: 74. obj.; 9: 53. obj.; 10: 93. obj.

16. tábla: Festett és import kerámia: 1: 74. obj.; 2–3: 65. obj.; 4: 53. obj.; 5: 66. obj. (amphora); 6: szórvány terra sigillata (közép-galliai)

ző, s még a 3. század első felében is készült a Gerhát fazekastelepen.¹⁰² Egy festett válltörödéken bekarcolt betűk láthatók: LPS (93. obj.; 15. tábla 10). A kiegészítés után történt utólagos bekarcolások jelölhették a tulajdonos nevét, de az edény űrtartalmát is. A romanizáció elterjedésére utal a latin nyelv ismerete.¹⁰³ Egy másik nagyméretű edényen fülindítás maradt meg (78. obj.).

Tárolóedények: ilyen forma is található téglaszínű anyagból, kihajló peremükön festéssel (116. obj.). A 96. késő kelta gödörkomplexum betöltésébe is belekeveredett, esetleg a későbbi feltöltéskor, egy darab vastag falú, festett tárolóedény-törödéke (bár a festés a késő kelta időszakra is jellemző volt)¹⁰⁴ és egy nyersz színű hombárdarab. Festés nélkül, téglaszínű anyagból készült, befelé ívelő, vízszintes peremű hombár a 65. házból (15. tábla 11).¹⁰⁵

Itáliai import edények utánzata (3 db): az őskori 74. obj. tetején, nyeséskor került elő egy kis, applikált díszítésű, vékonyfalú itáliai csésze utánzata, vörösesbarna, festett bevonattal (15. tábla 3; 16. tábla 1). A 80. obj. barbotin díszes törödéke is valószínűleg csak utánzat volt (patkó alakú díszítés). Az eredeti, 1. századi (Claudius–Traianus-kori) edények utánzatait Aquincumban az 1. század végétől, a 2. század folyamán gyártották.¹⁰⁶ A 66. házban található egy kis, kihajló peremű pohártörödéke, vörösesbarna festéssel (vagy bevonattal) és homokbeszórással (15. tábla 4). Az eredeti itáliai kis poharak („*Firnisware*”) az 1. század közepétől, az utánzatok az 1. század utolsó harmadától készültek, egészen az Antoninus-korig. Aquincumban is gyártották.¹⁰⁷

Import edények

Amphora: a 66. házban lévő, kúpos aljú, amphora-alj-törödéke (16. tábla 5) egy Dressel 2–4. típusú boros amphorához tartozott. Ezt az amphoratípust a Fekete-tengertől Baeticáig sok helyen gyártották. Petrográfiai vizsgálattal sikerült leszűkíteni, valószínűsíteni a perbáli amphora gyártási helyét Calabriára vagy Dél-Franciaországra. A vizsgálat alapján a perbáli törödéke egyértelműen egy csoportba sorolható egy Aquincumban napvilágra került, Vespasianus–Antoninus-kori amphorával.¹⁰⁸ A forma Pannoniában az 1. század

közepétől Hadrianus–Antoninus Pius uralkodásáig keltezhető rétegekben található.¹⁰⁹ Az amphorák nem mindennapi használati tárgyként, hanem csomagolóanyagként kerültek ide. Bennük szállították a Mediterranaeum térségéből a római étkezési kultúrához kapcsolódó import bort, olívaolajat, halszószt stb. Elsősorban a katonaság ellátásához kapcsolódott, ezen belül – kis mennyiségük alapján – nem a teljes katonaság, hanem elsősorban a tiszték ellátását biztosította. Jelenléte a perbáli telepen egy olyan, erősen romanizált emberre – valószínűleg veteránra – utal, aki már igényelte ezeket az árukat.

Terra sigillata: egy törödéke objektumból és 3 db szórványként.¹¹⁰ Dél-galliai, Flavius–Traianus-kori, Drag. 27. formájú tál kis törödéke származik a 66. házból. Későbbi, Hadrianus–Antoninus-kori, három szórvány, közép-galliai törödéke (kettő Drag. 37. forma), melyek már valószínűleg a villagazdaság anyagához tartoznak (16. kép 6). Egyik törödéken az ólomkapocs mutatja, mennyire megbecsülték: ha eltörtött, megjavították, s hosszú időn keresztül használták őket.

Díszkerámia, asztali tálalóedény. A sigillatak elsődleges felvevőpiacát a katonák alkották. Mellettük a korán romanizálódott törzsi arisztokrácia, városi vezetők, kereskedők jutottak hozzá és igényelték ezt a drága import terméket. Fenti importtárgyak előfordulása kiemelt gazdasági központra, katonasággal vagy várossal kapcsolatban álló településre utal. Mind a két eredeti importtárgy (amphora, sigillata) a 66. földbe mélyített házból származik. A többi sigillata szórvány.

Szemcsés anyagú, házi kerámia

5 objektumban (objektumok 12,5%-a) 26 db.¹¹¹ A szemcsés anyagú (csillámos homokkal és apró kavicssal sóványított), keményre égetett házi kerámia az 1. század második felében–végén jelenik meg a leletanyagban és tovább él, egyre növekvő mennyiségben, a késő római korig. Funkcióját tekintve elsősorban főzőedény, a nagyobb fazekak s hombárok pedig tárolásra szolgáltak.

Tálak: vízszintesen kihajló peremű, mély, kónikus aljú tálak jellemzik e korszakot. A 66. ház tájának peremén és válltörésénél is 3–3 bekarcolt vonal fut körbe (15. tábla 5). Ez az itáliai tálforma a Claudius-kortól jelenik meg a Duna vidéki táborokban, a Flavius-kortól

¹⁰² Póczy 1956: 115; Bónis 1970: 71–85 (Brigetio); Delbó 2016: 401, 4. kép (Budaörs).

¹⁰³ Schindler–Kaudelka 1991: 13–15, Kat. 213, 215, 271, 272; Ottományi 2007a: 87 (Pátyon, nyersszínű korsó oldalán betűk); Ottományi 2012: 275 (1–2. századi objektumokból); Brukner 1981: T. 151.14 (korsón bekarcolt betűk); Hackhofer 2008: 371, Abb. 8, Taf. 9.91 (festett edény vállán: Mautern, 2. század vége).

¹⁰⁴ Ottományi 2012: 232, 185. kép.

¹⁰⁵ Ottományi 2012: 232, 184. kép 11.

¹⁰⁶ Ottományi 2007a: 150, 22. kép 1, 123. kép 1 (Páty); Ottományi 2012: 233, 186. kép 3–4, 259. kép 1 (Budaörs); Nagy 2016: 640, Fig. 3.50–56, Fig. 5.86–100 (Aquincum: 1. század vége–2. század első fele); Brukner 1981: T. 55.22.

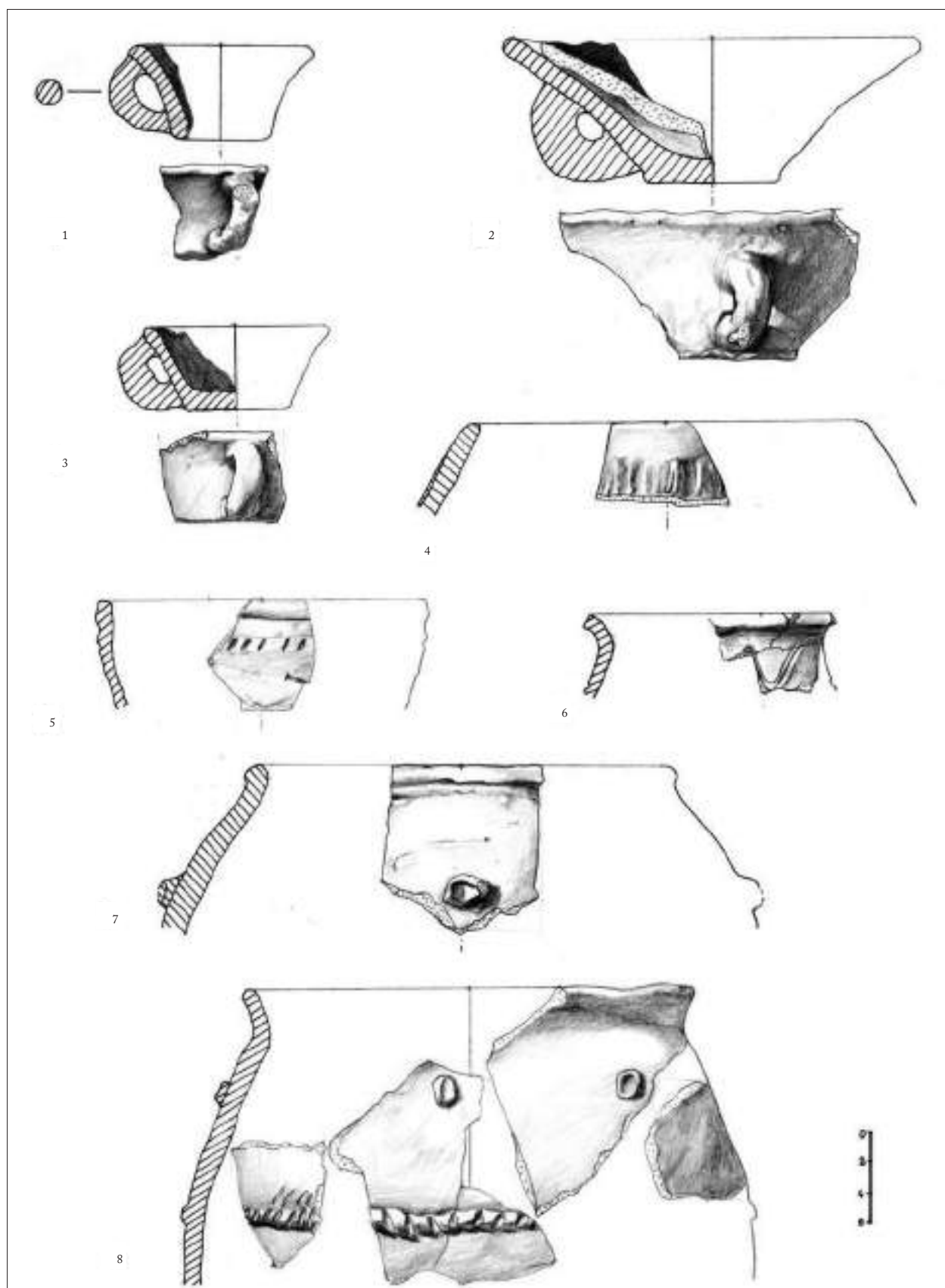
¹⁰⁷ Grünwald 1979: 34, 37, Taf. 20.21–22, Taf. 22.21; Brukner 1981: T. 58.2. (1–2. század); Ottományi 2012: 233, 186. kép 2 (Hadrianus–Antoninus-kori sigillata); Delbó et al. 2015: 26; Nagy 2016: Fig. 2.14.

¹⁰⁸ A meghatározást Hárshegyi Piroskának és Nagy Annának köszönöm. Az anyagvizsgálatot Nagy Anna és Szakmány György végezte: a vékonycsiszolat petrográfiai eredményét összehasonlították más pannoniai lelőhelyekről, illetve gyártóközpontokból származó amphora törödékek adataival. Az anyagvizsgálati jelentést lásd SzFM Adattár 6604-2017.

¹⁰⁹ Hárshegyi 2016: Table 1–6 (Aquincum környéke); Delbó et al. 2015 (Nagy Anna): 37.

¹¹⁰ Van még 2 darab rheinzaberni sigillata, melyek későbbiek a tárgyalt időszaknál. Lásd a szórvány kerámiánál.

¹¹¹ Esetleg ide sorolható még kb. 10 db lassú korongolt, seprős fazék vagy hombár törödéke.

17. tábla: Kézzel formált kerámia: 1, 3: 78. obj.; 2, 6–7: 93. obj.; 4: 96. obj.; 5: 53. obj.; 8: 65. obj.

kezdve alja egyre meredekebb lesz. Virágkora a Traianus–Hadrianus-kor, de egyes változatai a 3. század elejéig használatban voltak. Ezen belül a peremkiképzés és a hastörés alapján szoktak időbeli különbségeket tenni. Széleskörűen elterjedt forma, minden nagyobb fazekasműhelyben gyártják. A 66. házban előkerült darab a 2. század első felére, közepére jellemző.¹¹²

A 65. házban került még elő egy háromlábú tál lába (kézzel formált kivitelben). Fedővel használatos főzőedény. Ez a forma az 1. század közepétől van jelen Pannoniában és a 2. század második felétől már megszűnik. Maga a forma LT előképekre vezethető vissza. Itáliai eredetűnek szokták tartani, ami hozzánk dél-noricumi közvetítéssel jutott el.¹¹³ Ezt támasztja alá, hogy Pannoniában leggyakoribb a Noricummal szomszédos vidéken. Aquincumban is gyártják a bennszülött fazekasok a vicus időszakától kezdve (Lajos utca–Nagyszombat utcai műhely), később a papföldi és gázgyári fazekastelepen is. A legkorábbi példányok kézzel formált kivitelben készültek, majd ezeket utánozták a korongolt változatok.¹¹⁴

Korsók: A 66. ház anyagában nagyméretű hurka-fülek utalnak a korsók meglétére. A vállban kissé kiugró, lefelé szélesedő nyakú formák gyakoriak ebben az időszakban. Gyártásuk az 1. század végén kezdődött, virágkoruk a 2–3. század, de még a 4. században is használatban voltak. Nagy számban gyártották Aquincumban a gázgyári fazekastelepen, Brigetióban a Gerhát fazekastelepen, valamint Arrabonában.¹¹⁵

Bögre nem maradt ránk, bár a töredékek némelyike tartozhatott ilyen formához is. Egyetlen vékonyfalú, szemcsés anyagú, kis pohárperem volt a 29. gödörben.

Fazék és hombár: vízszintesen kihajló peremű, nyakán sűrű, bemélyített vonalakkal díszített fazekak¹¹⁶ jellemzik a római kor első két évszázadát (66. ház, szórvány; 15. tábla 6). Ugyanilyen peremmel hombárokat is gyártottak.¹¹⁷ A fazekakon látható még seprűs díszítés (18., 66., 96.obj., szórvány) és bekarcolt hullámvonal

(szórvány) is.¹¹⁸ E nagyméretű tárolóedények többnyire kézi korongon készültek.¹¹⁹

Kézzel formált kerámia (késő kelta–kora római)

28 objektumban (objektumok 63,4%-a) 240 töredék került elő.¹²⁰ Az edények színe szürkésbarna, vörösesbarnás szürke, többnyire foltosan, néha rétegesen égett. A késő kelta kemencékben nem jellemző. A kelta gödrökben is csak pár jellegtelen töredék volt (23., 25., 37., 63., 83. obj.). A 95. és 96., nagyméretű fél gödörben elsősorban fazekak találhatók: kihajló peremmel, plasztikus, rátett sávon benyomkodott díszítéssel. A korszak jellemzője a befelé ívelő peremű, hordó alakú edény, kívül függőleges, bordaszerű díszítéssel (17. tábla 4). Van még egy érdekes, kiöntőszerű kis perem, melynek formája kérdéses (13. tábla 10).¹²¹ Az 1–2. század folyamán a korongolt kerámia mellett igen nagy számban jelen vannak a kézzel formált edények is, majd mennyiségük a 2. század vége felé egyre csökken (17–18. tábla). Kezdetben a helyi népességhez köthetők, de miután a legegyszerűbb, helyben előállítható főzőedények, évszázadokon át fennmaradtak a római kor végéig. A késő kelta és 1. századi edényekre jellegzetes formák (például „dák” füles csésze), illetve plasztikus díszítések a jellemzők.

Formák: a késő kelta és kora római átmeneti időszak egyik legjellemzőbb kézzel formált edénye az ún. dák fülescsésze, melyet valószínűleg fejjel lefelé fordítva, sütőharangként (vagy fedőként) használtak. Ezt támasztja alá például a 93. obj. belül teljesen égett csészéje.¹²² Egy másik edénynek csak a füle maradt meg. Kisebb s nagyobb, gyengébben vagy erősebben kihajló (kónikus) változata létezik¹²³ (78., 93. obj.; 17. tábla 1–3, 18. tábla 1–3). Mind a késő kelta, mind az 1. századi, kora római idősakra jellemző, helyenként a 2. század közepéig is tovább él.¹²⁴ Egyenesen álló, befelé ívelő peremű, bevagdosott díszű edény: 53., 96. obj.

¹¹² Vámos 2002: 15–16, 10. kép 11: Aquincumban a Lajos utcai, Selmeci úti, Bécsi úti, Kiscelli úti, gázgyári és az ún. katonai raktár melletti műhelyben gyártották; Vámos 2014: 24. kép 6–9, 27. kép 12, 33. tábla: 1. század vége–2. század eleje; Kelemen–Merczi 2002: 46–47, X. t. 7–9; Ottományi 2012: 239–242, 190. kép 1–2; Delbó 2016: 414, 10. kép 8; Petznek 1997: 246–247, Typ 17.5.1, 3 (2. század 1. fele–közepe); Brukner 1981: T. 81.44 (1. század vége–2. század); Groh–Sedlmayer 2002: 212, Abb. 139.237 (3. periódus: 130–170); Hackhofer 2008: 365, Taf. 6.59 (1. század vége–2. század).

¹¹³ Bónis 1942: 24–25, 53. Taf. 24.4.

¹¹⁴ Gabler 1998: 264; Vámos 2002: 13–15, 10. kép 1–9 (bennszülött fazekasok gyártják); Vámos 2014: 24. kép 1–5 (Lajos u.–Nagyszombat u.: Kr. u. 89 előtt). Ottományi 2012: 242, 191. kép (a Flavius-kortól a Hadrianus-korig); Brukner 1981: T. 84.69 (1–2. század).

¹¹⁵ Bónis 1942: 27, XXIX/17; Póczy 1957: 68; Szőnyi 1973: 39; Vámos 2014: 94–95, 25. tábla; Delbó 2016: 419, 12. kép 9; Brukner 1981: T. 148.153 (Sirmiumban felhúzott füllel: 1. század).

¹¹⁶ Petznek 1997: 221–222, Typ 10.1. (2. század); Ottományi 2012: 248, 252, 198. kép 7–13; Delbó 2016: 417, 12. kép 2 (vízszintes perem), 12. kép 7 (szívalakú perem); Vámos 2014: 27. kép 3: Selmeci utcai műhely (1. század vége – 2. század eleje).

¹¹⁷ Petznek 1997: 173–174, 194–195, Taf. 1. Typ 3 (1. század vége–2. század/3. század eleje); Ottományi 2012: 252, 203–204. kép.

¹¹⁸ Bónis 1942: 12, V. t. 4 (seprűs díszítés).

¹¹⁹ Ottományi 2012: 253–255, 201. kép; Varga 2007: 150–151.

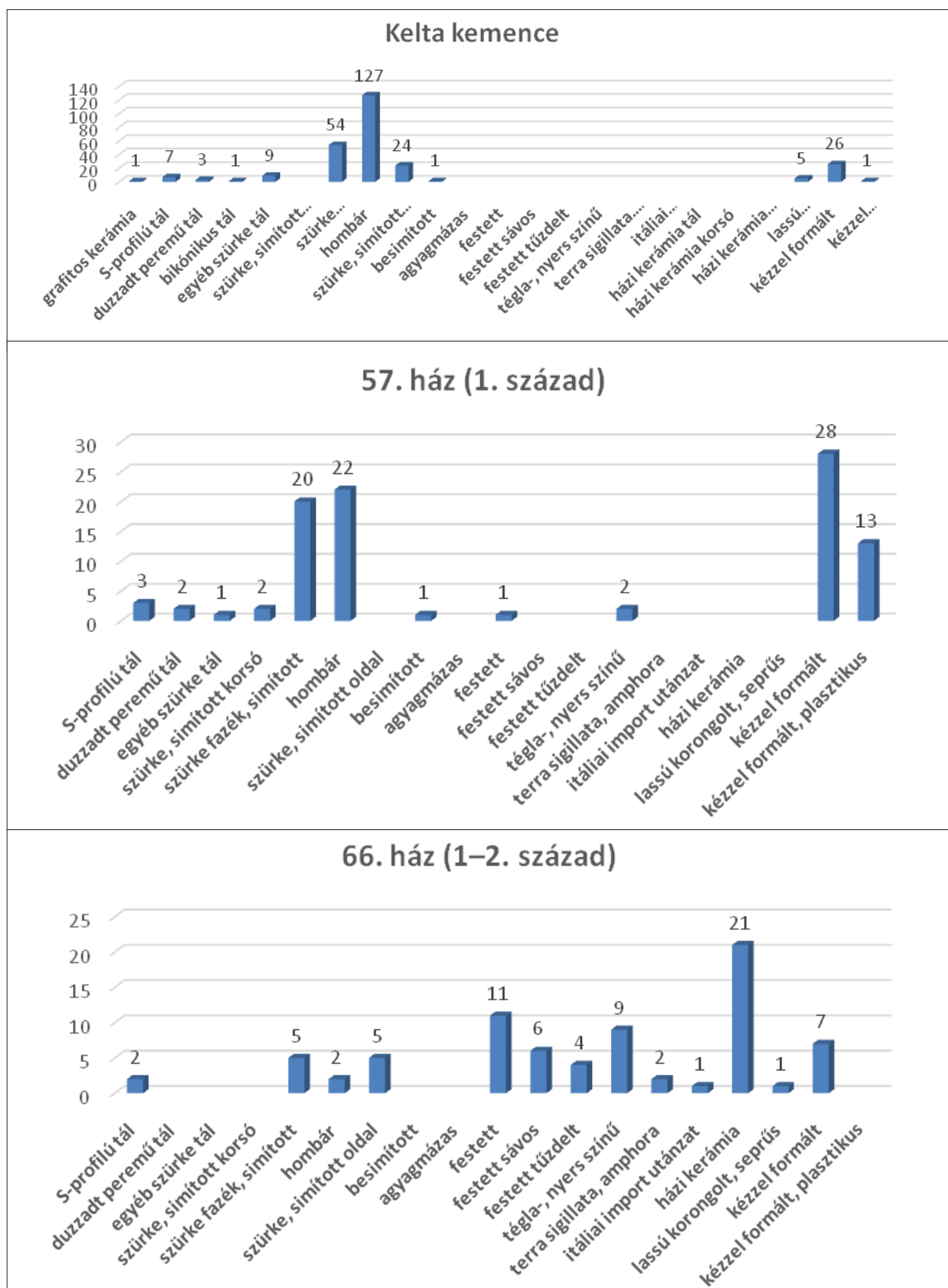
¹²⁰ Elkülönítése a késő bronzkori, jellegtelen töredékektől nem mindig egyértelmű.

¹²¹ 13. tábla 10: vörösesbarna-szürke, rétegesen égett, homokkal és agyagzúzákkal soványított.

¹²² A belső, másodlagosan égett felületet esetleg a mécsesként való használat is indokolhatja, bár Horváth Friderika anyaggyűjtése inkább a sütőedény funkciót támasztja alá (Horváth 2007: 312–313: ételmaradványok).

¹²³ Szájátmérője 11–26 cm között, magassága 5–10 cm között változik.

¹²⁴ Horváth 1998: 69, Typ XIII.1, Tab. 4: az etnikumhoz kötés problémájának részletes ismertetése; Horváth 2007: 311–313, 3. kép 3–4; Ottományi 2005: 117–118, Abb. 17. 1–3; Ottományi 2012: 264, 210. kép 9–11.

4. ábra: Kerámiamegoszlás a késő kelta kemencékben (1.), egy 1. századi (2.) és egy kora római (3.) házban (darabszám)*

*A házi kerámián belül nem különítettem el formákat. A 66. ház házi kerámiái közül formához köthető egy tálperem, két korsófül, egy fazékperem és egy fedő. A többi oldaltörődék, közte több vastagfalú fazékdarab.

18. tábla: Kézzel formált kerámia: 1–2: 93. obj.; 3, 5: 78. obj.; 4: 65. obj.; 6: 64. obj. (bekarcolt téglá)

19. tábla: Ékszerek: 1: korongfibula (70. obj.); 2: szórvány, egygombos, erősprofilú és kétgombos, noricum-pannoniai fibula; 3, 5: szórvány, egygombos, erősprofilú fibulák; 4: szórvány, szárnyas fibula; 6: germán csat (77. obj.)

3. táblázat: A fémek és használati tárgyak előfordulása az objektumokban

bennszülött fibula	galliai–Rajna-vidéki fibula	germán csat (és vascsat)	karperec	kés	orsógomb	csonteszköz	őrlőkö
86. gödör	70. gödör-komplexum	77. gödör	41. gödör	20. obj. nyesése	25. gödör	86. gödör, 93. gödör	46., 70. gödrök

(17. tábla 4). A kora vaskortól jelen lévő forma. Elsősorban a késő kelta, ritkábban a kora római időszakra jellemző. Analógia pl. Esztergomból.¹²⁵ Duzzadt peremű nagy fazék, vállán plasztikus, középen benyomott bütyökdísszel: 93. obj. (17. tábla 7), 78. obj. (18. tábla 5). A LT D leletanyagok sajátja.¹²⁶ Enyhén kihajló peremű nagy fazék vagy tárolóedény (szájátmérő: 29 cm) a 65. házról: vállán bütykök és bevagdosásokkal díszített lécrátét is látható (17. tábla 8; 18. tábla 4).¹²⁷ Több díszítetlen, egyenesen álló (29., 78. obj.), illetve kihajló fazékperem (78., 93. obj.) is található, mely pontosabb formához nem köthető. Elsősorban fazekak, enyhén vagy erősebben kihajló peremmel.¹²⁸ Oldaltöredékek a korszak szinte minden objektumában előfordulnak (29., 41., 53., 62., 64., 112. obj.). A 25. gödörből előkerült még 2 db, kézzel formált, fél orsógomb is, egyik bikónikus (13. tábla 11).

Díszítés: ujjbenyomkodások (53., 60., 93. obj.), bevagdosások (64., 65., 78. obj.), bütyök (57., 65., 78., 86., 93. obj.), néha többosztatú benyomkodással (93. obj.), rátett sordíszbenyomkodások (például 57., 78., 86., 93., 96. obj.), stb.¹²⁹ Bekarcolt hullámvonal a 93. obj. kihajló peremű fazekának a nyakán (17. tábla 6).¹³⁰ A 2. század folyamán a plasztikus díszítések mennyisége egyre csökken, a töredékek nagy része már díszítetlen (ld. Perbál 4. lh.: 24. tábla 10, 12).

Szórvány kerámia (2–4. század)

A feltárás során a 2. század közepéhez–második feléhez (Hadrianus–Antoninus-kor), a Severus-korhoz és a késő római korhoz objektum már nem köthető. A szórvány kerámiaanyagban festett és nyersszínű edénytöredékek,

szemcsés, keményre égetett házi kerámia, bekarcolt hullámvonaldíszes hombárok stb. található. A korábbi terepbejárások eredményeztek néhány közép-galliai és rheinzaberni sigillátát a Hadrianus–Severus-kor közötti időszakból (16. tábla 6).¹³¹ A 15. obj. késő római, mázas kerámia töredéke a felső, lehumusztolt, késő római rétegek maradványa, mely a bronzkori objektum felett csak szórványként fordult elő. Egy terepbejáráskor előkerült mázas dörzstálperem tartozik még ehhez a késő római időszakhoz.

*Fémek¹³² (3. táblázat)**Érmek*

A terepbejárások éremanyaga egy Divus Augustus éremmel kezdődik (Kr. u. 14–37.), majd egy Nero éremmel (Kr. u. 54–68.) és az 1. század végi Domitianus éremmel (Kr. u. 90.) folytatódik. A 2. század eleji Hadrianus-érem is még a tárgyalat periódusba tartozhat. A többi érem későbbi.¹³³ A fémkeresővel talált érmek tanúsága szerint a villagazdaság túlélte a 354-es barbár támadást, s a század végéig virágzott (a legutolsó egy Gratianus érem, 375-ből).

Fibulák

Objektumból mindössze két esetben került elő fibula, mindkettő a női viselet részeként. A 70. gödör-komplexum kisméretű korongfibuláját Galliában és a Rajna-vidéken hordták. Keltezése az 1. század 2. fele, de lehet, hogy már a Claudius-korban is viselték

¹²⁵ Kelemen–Merczi 2002: 45, IX. t. 4; Horváth 2007: 318–319 (díszítés).

¹²⁶ Horváth 1998: Typ VIII.1; Horváth 2007: 308, 1. kép 11 (IV. típus 2. vált.: függőleges perem).

¹²⁷ Horváth 2007: 310, 2. kép 15 (VIII. típus: dolium), 322 (díszítés).

¹²⁸ Ottományi 2012: 266–268, 212. kép.

¹²⁹ Horváth 1998: 69–71; Horváth 2007: 314–322; Ottományi 2005: 112–118, Abb.17–18; Ottományi 2012: 268–269, 213. kép.

¹³⁰ Ottományi 2012: 269–270, 215. kép 6–10 (1–2. század); Horváth 2007: 318, 5. kép 12.

¹³¹ Hadrianus–Antoninus-kor: 2 db Közép-Galliai (egyik Drag. 37. forma). Antoninus-kor: Drag. 37. Cinnamus mester (Lezoux: 140–170 között; 16. tábla 6). Késő Antoninus–Severus-kor: rheinzaberni Drag. 37. forma. Korábbi terepbejárásból egy 3. század közepéig használatos Drag. 37., rheinzaberni töredék (SzFM ltsz. 72.82.1.).

¹³² Az érmek meghatározását Torbágyi Melindának és Nagy Balázsnak köszönöm. A fibulákat Merczi Mónika dolgozta fel, tanulmánya ugyanabban a kötetben olvasható.

¹³³ A 2. század végéről Commodus-érem került elő (Kr. u. 186). A 3. századból mindössze egy db van (Kr. u. 270–271), 4. századi viszont nagyon sok (Kr. u. 294–375-ig). Az ásatás idején, a feltárás területéről, mindössze egyetlen II. Constantius-érem származott. A szórvány érmek fele még restaurálatlan (valamennyi késő római, de pontosabban még nem határozható meg). A 2016. évi ásatáson újabb 10 db késő római érem került elő.

(19. tábla 1). A másik egy bennszülött női viseletre jellemző, egygombos, erősprofilú fibula a 86. tárolóveremből. A szórvány fibulák többsége 1–2. századi, erősprofilú egygombos, ritkábban kétgombos fibula (19. tábla 2, 3, 5). Jóval kevesebb a noricum-pannoniai szárnyas fibula töredék (19. tábla 4), és van egy darab, germán területről származó szemes fibula is. Mindezek alátámasztják a kerámiából levonható következtetést, hogy a település lakosságát az 1–2. században a tovább élő bennszülött, eraviszkusz népesség alkotta, és ez bővül ki egy-két idegennel. A 2–3. században a női viseletből a fibulák eltűnnek, ellenben egyre gyakoribbá válnak a férfiak köpenyét egy vállon összefogó térdfibulák (kb. 6 db), a 4. századot pedig a hagymafejes fibulatöredékek képviselik (4 db),¹³⁴ ugyancsak a férfi viselet részeként.

Eszközök, ékszerek

Az ásatáson kevés fém került elő. Vaskés a bronzkori, 20. objektum tetején (vele együtt simított, szürke kerámia). 2. századi bronz, germán övcsat és vascsat a 77. gödörből (19. tábla 6).¹³⁵ A 41. gödörben bronz karperec-töredék volt (vele együtt tegula is, tehát valószínűleg későbbi feltöltés). A szórvány női ékszerek (karperecek, tűk, fülbevaló), férfi viseleti tárgyak (csatok, pecsétgyűrű, hagymafejes fibula) és egyéb fémek (például edényfogantyú) a mindennapi élet tartozékai a villagazdaság fennállása idején. Néhány nemesfém (ezüst medál, ezüst szegecs) a gazdagabb vezetőréteg jelenlétét is bizonyítja. Az amorf bronzolvadékok alapján a villagazdaságban fémművesség is folyhatott.¹³⁶

Eszközök nemcsak fémből készülhettek, hanem agyagból és csontból is. A 46. gödörben lévő fél őrlőkö a háziipar maradványa, akárcsak a 25. gödörben talált két fél orsógomb (szövés-fonás). A 86. gödörből előkerült félkész csonteszköz helyben készülhetett az 1. században.

Lakosság

Felirat a 9. lelőhelyről nem került elő, sőt egész Perbálon nincs jelenleg olyan feliratos, faragott kő, melyről név szerint is megismerhetnénk a korszak birtoktulajdonosait. Vannak viszont más leletek – kerámiák, ékszerek –, amelyek alapján következtetni tudunk a település lakosságára, esetleg vezető rétegére. Az alaplakosság a kelta, eraviszkusz népesség volt, amely töretlenül tovább élt a római foglalás után is. Ezt támasztják alá egyrészt a telepobjektumok (földbemélyített házak), másrészt a kerámia összetétele (2. ábra). A földbemélyített házak lakói ahhoz a helyi, bennszülött népességhez tartoztak, akik már a késő vaskorban is ilyen

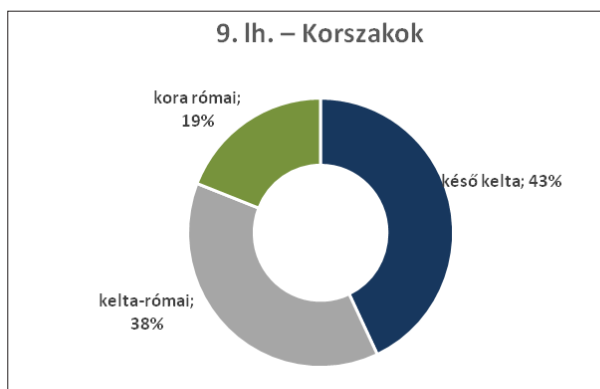
házakban éltek. Kezdetben a leszerelt veteránok, akik hazatértek saját falujukba, ugyanilyen típusú házakban laktak, s csak lassan hódított tért az új, római építészet. Az idegen, római polgárok, ha egyáltalán érkeztek a telepre, valószínűleg nem földbemélyített házat, hanem új típusú, földfelszíni cölöp vagy kőalapozású épületeket építettek maguknak. Mint ezt a 2. század közepétől–második felétől a perbáli villagazdaságban is feltételezhetjük, a felszíni kő, tegula stb. alapján.

A leletanyagban a kelta szürke, korongolt és a kézzel formált kerámia túlsúlya, valamint a bennszülött, kelta viseletre jellemző egygombos, erősprofilú és szárnyas fibulák jelenléte utal a lakosság összetételére. Ugyanakkor az import edények és utánezataik, továbbá a római étkezési kultúrához tartozó egyéb kerámia (például dörzstálak) jelzik, hogy beindult a romanizáció, s kialakult egy olyan szűkebb réteg is, mely már igényelte ezeket az árukat. Ők lehetnek egyrészt a korábbi kelta arisztokrácia, amelynek megnyerésére már a provincia létrejötté előtt érkeztek import áruk, sigillaták, érmek stb. a római birodalomból. Az egész 1–2. század folyamán megőrizték vezető szerepüket. Fiaik auxiliáris

5. ábra: A szürke, korongolt kerámia edényformáinak százalékos megoszlása*

*Kivéve a késő kelta kemencéket (85. és 59. obj.). Az 58. kemence anyaga összekeveredett a későbbi 86. gödörrel, így azt beleszámoltam.

6. ábra: A 9. lelőhely feltárt objektumainak időrendi megoszlása (százalék)

¹³⁴ Részletesebben lásd Merczi Mónika tanulmányát ugyanebben a kötetben.

¹³⁵ A meghatározást Mráv Zsolt-nak köszönöm; Völzig 2005: Taf. 75.5.

¹³⁶ SzFM I. sz. 2008.2.4.36–37.

katonaként polgárjogot szereztek, és veteránként többnyire visszatértek falujukba. Továbbá belőlük került ki a városok, köztük Aquincum municipiális hivatalnokrétege is, egészen a markomann háborúig. A település vezetőrétegének másik elemét a veteránok alkothatták, hiszen a limes közelsége miatt ideális hely volt a leszerelt katonák számára. Akár szülőfalujukba tértek vissza (kelta eredet), akár szolgálati helyük közelében kerestek maguknak birtokot (kelta és idegen eredet), mindenképpen a vidéki vicusok, villák azon rétegéhez tartoztak, akik magukkal hozták a római étkezési kultúrát, építkezési szokásokat, és meghonosították új lakhelyükön. Az ékszerek közül a Rajna-vidéki korongfibula igazolja, hogy idegen, a Római Birodalom nyugati provinciáiból érkező egyének is éltek a faluban az 1. században. E korai, galliai fibulák elterjedése a katonasággal is kapcsolatba hozható, tehát lehetett egy veterán felesége is a fibula viselője.¹³⁷ A germán övcsat és a szórvány szemes fibula alapján pedig néhány barbár (esetleg szomszédos kvád) család is betelepült Perbálra az 1–2. században. A feltárt településrészlet leggazdagabb, romanizált vezetője lakhatott az 1–2. század fordulóján a 66. házban, a terra sigillata, az amphora és az itáliai vékonyfalú, homokbeszórásos pohárutánczat alapján. Az arányaiban kevés szürke korongolt s kézzel formázott kerámia szerint esetleg idegen eredetű, vagy már teljesen elrómaiásodott bennszülött vezető lehetett (4. ábra 3). A másik, itáliai import edényt utánzó, applikált díszes töredék egy korábbi objektum tetejéről került elő, tehát lakhelyhez nem köthető, de további, erősen romanizált lakosság jelenlétére utal a telepen. Ugyanezt bizonyítja a 62. gödörkomplexumból származó dörzstál töredék is. Jóval szegényesebb s inkább helyi, kelta eredetű családhoz köthető a 60. és 65. házak anyaga. Az Aquincumból érkező termékek közül a 60. házban inkább agyagmázás, a 65. házban a festett edények a gyakoriak (festett sávos és sigillata utánzatok egyaránt). A 65. házban lévő lábastál az az itáliai eredetű forma, melyet talán a katonaság terjesztett el Pannoniában. Bár kézzel formált kivitele bennszülött fazekasra utal. Az egy periódussal korábbi, 57. ház lakói egyértelműen a bennszülött eraviszkusz népeséghez tartoztak. Itt a római árut csak kevés festett és nyersszínű kerámia képviseli a sok szürke és kézzel formált mellett (4. ábra 2).

A markomann háború utáni népességváltást, kiteljesedett romanizációt jelzik a katonafibulaként is nyilvántartott térdfibulák, melyek viseletét a civil férfi lakosság is átvette a 2–3. század folyamán. Ekkor már

ugrásszerűen nő a Rajna-vidéki sigillaták száma is a telepen (pedig ezek csak felszíni szórványok, ásatás ilyen korú objektumban nem történt).

Kormeghatározás

A feltárt település életén belül részben a stratigráfia, de legfőképpen a kerámia anyag alapján lehet különböző periódusokat elkülöníteni. A jelen cikkben tárgyalt időszakot megelőző őskori objektumokról itt nem szeretnék részletesen beszélni.¹³⁸ Kerámiájuk szinte minden kelta-római objektum anyagában jelen van. Néha csak egy két darab, jelezve, hogy laktak itt a római kor előtt is, de igen gyakran a bronzkori kerámia van többségben, s az objektum tetején lévő római anyag mutatja, hogy a felette lévő korszak emlékeit már elszántották, vagy lehumusztolták.¹³⁹ Rétegtanilag az is megállapítható, amikor beleástak egy-egy római gödröt vagy házat az őskori objektumokba.¹⁴⁰

A kelta-római koron belül is előfordulnak egymást vágó objektumok, bár igen ritkán. Így például a kora római 60. házat beleásták az egy periódussal korábbi 57. házba. Főleg a késő kelta gödörkomplexumoknál figyelhető meg, hogy némelyik gödörben későbbi leletanyag van, mint a többiben (62–63. obj., 96. obj.).

A kerámia alapján három periódus különíthető el a kelta-római telep életében (6. ábra). Számolni kell viszont az előkerült leletanyag esetlegességével, az elszántott, illetve lehumusztolt objektumok felső részében lévő, s jelenleg nem ismert leletanyag bizonytalanságával is. A határ tehát az egyes periódusok között nem húzható meg teljes bizonyossággal. A többnyire szórványként előkerülő fémek (érmek, fibulák) részben alátámasztják a kerámia által kirajzolódó periódusokat, többnyire azonban későbbiek a feltárt objektumoknál.

Késő kelta periódus

Római kerámia még nincs a kézzel formált és korongolt, „kelta szürke” kerámia mellett (az objektumok 43%-a). Grafitos kerámiája s archaikus, római korra nem jellemző edényformái alapján ezen belül legkorábbi a 85. edényégető kemence s előtérgödre (59. obj.). A többi gödröt az analóg edényformák s a római kerámia hiánya kapcsolja hozzájuk. Az edényformák többsége, egy-két kivétellel, megtalálható a következő periódusban is. Tehát elképzelhető, hogy nem a késő kelta időszakban használták valamennyi gödröt, esetleg csak a kelta-római átmenet szegényebb, római

¹³⁷ Kezdetben a fibulák még nem képezték a kereskedelem tárgyát, a hadsereg révén terjedtek el (a meghatározáshoz nyújtott segítséget Merczi Mónikának köszönöm).

¹³⁸ A neolit és késő bronzkori (halomsíros és urnamezős kultúra) objektumokat összefoglalóan „őskorinak” nevezem. A késő bronzkori telep-részletet doktori disszertációjában Mali Péter dolgozza fel. A kerámiaanyagot részletesen lásd Mali 2015.

¹³⁹ Kelta jellegű kerámia őskori objektumokban: 19., 20., 49., 55., 75., 97. obj.; kora római kerámia az 1., 54., 74. objektumokban. Késő római kerámia a 15. objektum tetején.

¹⁴⁰ 1–2., 57., 77., 93., 114. obj.

kerámiát még nem igénylő, vagy megfizetni nem tudó rétegéről van szó. A legkorábbi szórvány, egygombos, erősprofilú fibula típus használata is kezdődhetett a késő kelta periódusban, a noricum-pannoniai kétgombos fibulák pedig Augustus–Claudius-koriak.¹⁴¹ Abszolút kronológiát nehéz mondani. A kelta kerámia egyrésze a LT D₁ periódusra (kemence), többsége pedig az LT D₂₋₃ időszakra tehető (Kr. e. 1. század–Kr. u. 1. század első fele).

Kelta-római átmeneti időszak (Claudius–Flavius-kor)

A fent említett kelta jellegű edények mellett már kevés római kerámia, főleg festett edény, kevés agyagmázás kerámia is feltűnik. Az objektumok 38%-a (14 db) tartozik ide. A pontosabb keltezésben az érmek és a fibulák segítenek. A legkorábbi Divus Augustus érem (Kr. u. 14–37.) terminus post quem értéke alapján akár egy fél évszázaddal későbbi is lehet. A másik, a Iulius–Claudius dinasztia idejére keltezhető érem nem itt a 9. lelőhelyen, hanem a vele összefüggő, délebbre fekvő 4. lelőhelyen került elő. Lehet kicsit korábbi is (Kr. e. 23–Kr. u. 54). A korszakba tartozik még Nero érme is. Az egygombos, erősprofilú fibulák (86. obj. és szórványok) némelyike is erre a korai időszakra, a Claudius–Flavius-korra tehető.¹⁴² A római foglalkor jelentek meg a noricum-pannoniai szárnyas fibulák is. A 70. objektum áttört korongfibuláját idegen, nyugati eredetű asszony viselte az 1. század 2. felében.

Kora római kor (1–2. század fordulója)

Az objektumokban már jóval több a római áru, néha import edények, illetve ezek utánzatai is megjelennek. Leggazdagabb a 66. ház, ahol az amphora töredék mellett egy Flavius–Traianus-kori sigillata is előfordul. Kérdés, hogy a sigillata a ház használati idejét vagy a feltöltését keltezi-e. E periódushoz tartozik a szórvány Domitianus-érem (Kr. u. 90). Az ugyancsak szórvány Hadrianus-érem jelezheti a korszak végét, vagy már inkább az újabb időszak kezdetét, a villagazdaság megépülését. A bennszülött viseletre jellemző egygombos, erősprofilú és noricum-pannoniai szárnyas fibulák mind az 1., mind a 2. században használatban voltak. Az egyetlen szórvány, trombitafejű fibulát bennszülött nő vagy férfi egyaránt viselhette a 2. században. A feltárt objektumok 19%-a sorolható ide.

Legkésőbbi lehet a kelta jellegű kerámiát nem, tegulat vizont tartalmazó 18. gödör, melynek feltöltése már esetleg a Hadrianus–Antoninus-korban történt. A római kori település tehát egy kb. egy évszázada itt élő, eraviszkusz népeséghez tartozó falu folytatásaképpen jött létre.

A feltárt kora római település mindenképpen a kőépítkezés előtti időszakhoz tartozott. Figyelembe véve a pannoniai sigillata forgalmat, s azt, hogy a feltárt objektumokból egyetlenegy Traianusnál későbbi sigillata sem került elő, a teleprészetet a Perbál, Kukoricadombi-dűlőben négy évszázadon át fennálló, római település legelejére, az 1. század közepétől a 2. század első harmadáig keltezhetjük. A római villagazdaság vizont a telepnek ebben a korai szakaszában még nem létezett. Lakosságát elsősorban az a kelta (eraviszkusz) népeség alkotta, amelyet a rómaiak itt találtak a foglalkor, és amely szép lassan beleolvadt a római provincia életébe. Ezt a képet színezte néhány idegen a Birodalom nyugati feléből, illetve germán területről.

B. Perbál, Zsidó-földek (14/4. lh.)¹⁴³

A Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága 2007 tavaszán próbaásatást (09/45 hrsz.), 2009 tavaszán szakfelügyeletet, majd leletmentést végzett Perbál, Zsidó-földeken (09/44 hrsz.), a tervezett iparterület egyik épületének és bevezető útjának a helyén (20. tábla).¹⁴⁴

Magyarország régészeti topográfiája kőépítkezés nélküli, római kori telepet jelez itt, a belterületről délre, két kis patak összefolyása közötti dombháton. Mintegy 700–800 m hosszan kerültek elő a felszínen 2–3. századi cserepek (szélesség: kb. 230 m). Összetartozhatott a 9. lelőhelyen feltárt villagazdasággal.

2007-ben, utépítés és közművesítés előtt, egy ÉK–DNy irányú, 5 méter széles sávot tártunk fel, kb. 100 méter hosszúságban. A feltárás szerint a római telepet déli oldalon egy mély árok határolja, majd északra, a patak felé haladva, 8 római objektum került elő. Közük két ház, a többi gödör.¹⁴⁵ Az út folytatása észak felé már kívül esik a lelőhely térképen bejelölt határánál, így további feltárást nem végezhetünk. Bár a felszínen gyűjtött leletek, terra sigillaták stb. alapján kiderült, hogy északra még folytatódik a lelőhely a patak túlsó partján is, elér a műútig (Perbál–Budajenő), és minden bizonnyal összeér az út túloldalán található római villagazdasággal (9. lh.: Kukorica-dombi-dűlő; 1. tábla).¹⁴⁶

¹⁴¹ Ltsz. 2008.2.2.27; kétgombos, noricum-pannon szárnyas fibula (Ltsz.: 2008.2.4.5. és 2008.2.4.11).

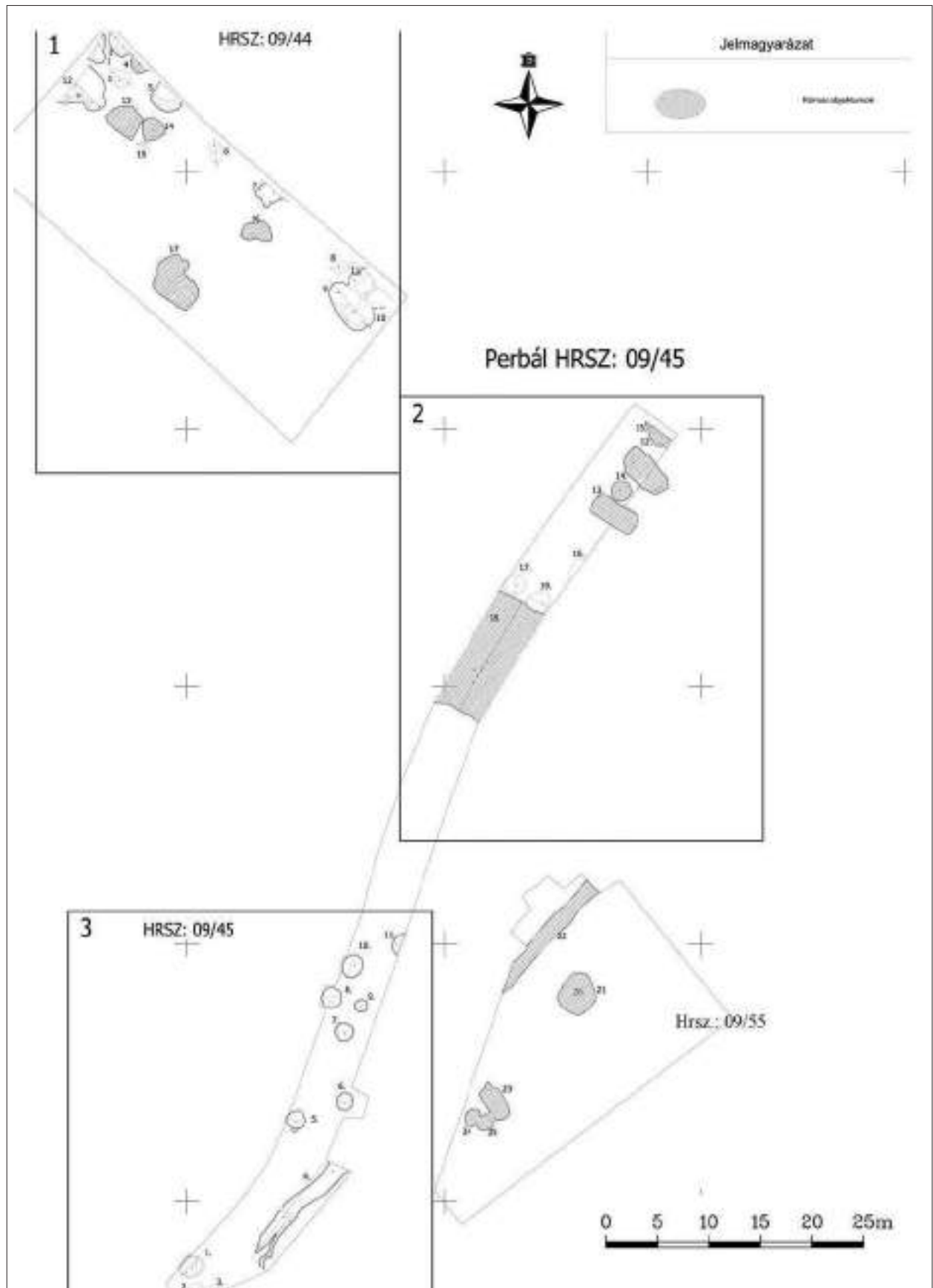
¹⁴² Almgren 68. típus: SzFM Ltsz. 2008.1.58.154; 2008.2.4.2; 2008. 2.4.26; 2016.22.4.6.

¹⁴³ A római kori telep összeér az MRT 7: 14/3. számon nyilvántartott őskori (neolit, bronzkor) lelőhellyel. Nyilvántartási szám: 11063.

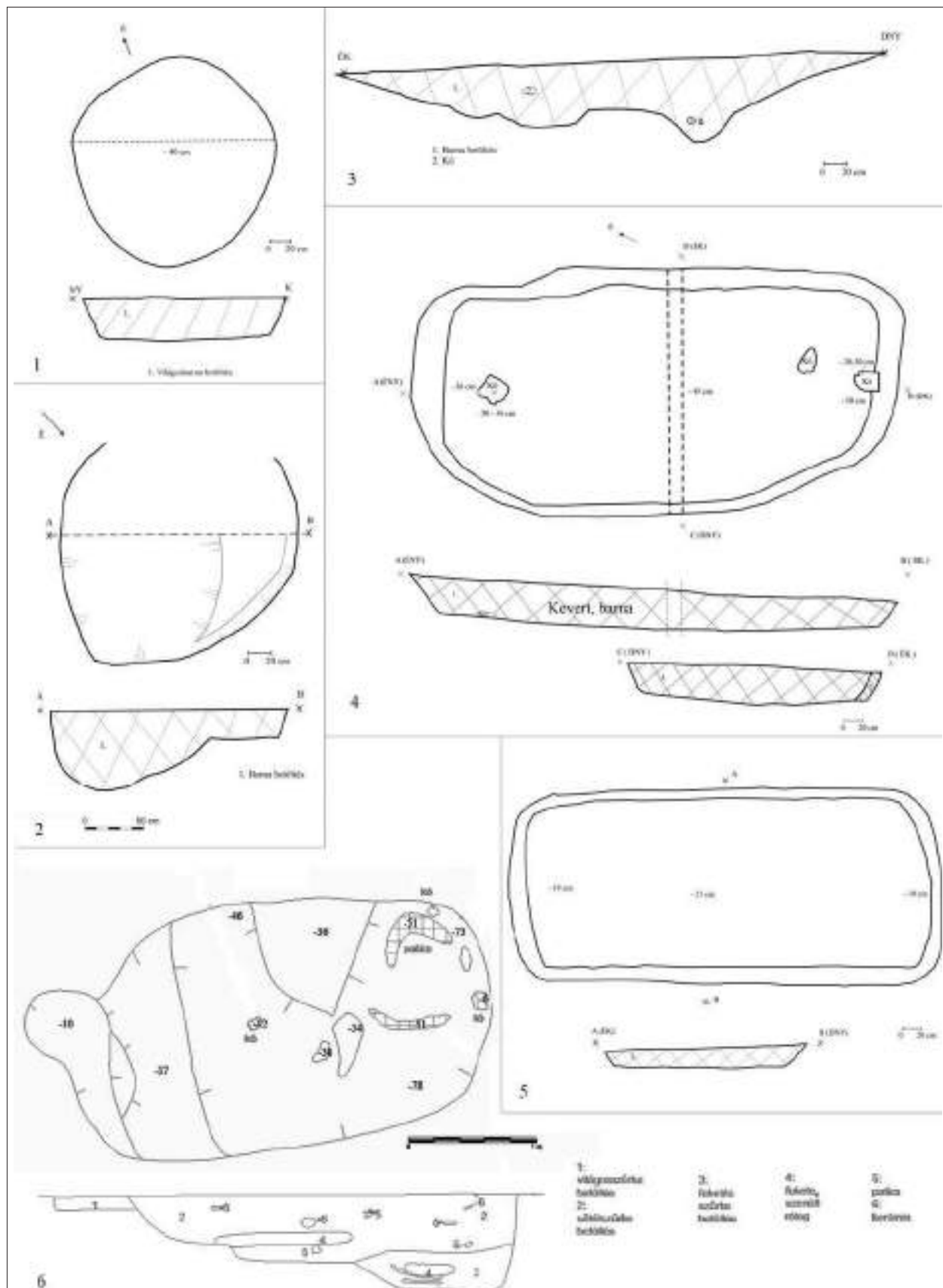
¹⁴⁴ Ottományi 2007c: 257; Ottományi 2010: 306.

¹⁴⁵ Összesen 19 objektumot tártunk fel, többsége bronzkori gödör volt a dombtetőn.

¹⁴⁶ A két regisztrált lelőhely között sem az MRT, sem a későbbi hatástanulmány (Archaeosztráda, Virágos Gábor) nem jelöl lelőhelyet, pedig a 2009-ben gyűjtött felszíni leletek alapján a két lelőhely biztosan összeér. Így sajnos a műút és az iparterület között létesített bekötőút teljes hosszában nem végezhetünk se feltárást, se szakfelügyeletet.

20. tábla: A 4. lelőhely összesítő térképe

21. tábla: 09/45. és 55. hrsz. római objektumai. 1: 14. gödör; 2: 19. gödör; 3: 18. árok metszet; 4: 12. ház; 5: 13. ház; 6: 23. műhely

1

2

22. tábla: 1: 12. ház kibontva; 2: 18. árok feltja;
3: 09/44. hrsz. 17. ház feltja

3

23. tábla: 09/55. hrsz. objektumai: 1–2: 21. obj.;
3–4: 23. obj. bontása

1

2

3

4

2009-ben a fenti bevezető út nyugati oldalán a Párlatfinomító és Feldolgozó üzem építésekor humusztolták le a területet. Sajnos a múzeumot már csak ezután értesítették, így a már félig elpusztított lelőhelyen, építkezés közben voltunk kénytelenek leletmentést végezni. Feltártuk a tervezett épület helyét, 40×15 métert (600 m^2). 17 objektum került elő, többségük késő bronzkori gödör s gödörkomplexum. A kelta–kora római időszakból három gödör és egy földbemélyített ház származik (szórvány római kerámia az egész felületen volt). 2010-ben Czene András végzett egy kisebb ásatást a bekötőút keleti oldalán, egy másik épület helyén (09/55. hrsz.). Összesen 5 objektum került elő, nagyon kevés római leletanyaggal. Volt egy gödörház, középen cölöplyukkal, egy padkás műhely tűzhellyel és két, vele összeérő gödör. Az itt feltárt árok valószínűleg a korábban már előkerült, 4. árok folytatása.

A tervezett iparterület teljes egészében belesik a 14/3–4. lelőhelybe, így a további építkezések során – amennyiben tudomást szerez róla a múzeum – újabb objektumok előkerülése várható.

Telepobjektumok (4. táblázat)¹⁴⁷

Az objektumok értelmezésénél probléma, hogy a 09/44. hrsz. területen valamennyi objektumnak csak a legalja maradt meg (átlagmélység 12–25 cm). Ennél csak az őskori gödrök mélyebbek.¹⁴⁸

Gödrök (21. tábla 1–2.)

09/45. 55. hrsz.: nagy, mély tárolóvermek ezen a területen nem maradtak ránk. A gödrök többsége sekély, homogén betöltésű (14. obj.), mélységük 15–50 cm. Formájuk általában kerek, néha ovális (25. obj.), vagy csak fél gödör (15. obj.). Padkás munkagödör lehetett a 15. obj. (fél gödör a szelvényfálnál, kétoldalt padkával)¹⁴⁹ és az üres 19. obj., melynek kora kérdéses.

A 24. obj. ovális, padkás objektum, ezen belül a mélyebb gödör betöltése sötétebb ($200 \times 150 \text{ cm}$, 3 m^2). Összeér a 25. ovális gödörrel, ami a 23. mű-

helyhez csatlakozik. A 09/44. hrsz. területen kevés a szabályos kerek gödör: részben fél gödrök a tanúfálnál (4. obj.), vagy korábbi objektumba ázott gödör (12. obj.), így se teljes formájuk, se rendeltetésük nem ismert. Különösen érvényes ez a 12. bronzkori gödörkomplexumban lévő római anyagra, ahol se a felt, se a metszet nem látszott, csak a bontáskor (nem a felszínről) előkerülő leletanyag jelezte, hogy beleáshattak egy későbbi, római gödröt az őskori objektumba. Egyetlen nagyméretű, sekély gödör rajzolódott ki teljesen, a kerek 14. obj. ($220 \times 213 \text{ cm}$, $4,3 \text{ m}^2$). Az üres gödrök kora kérdéses: egyik kerek (15. obj.), a többi hosszúka, szabálytalan (3., 6., 8. obj.) forma.

Műhely

Műhelynek nevezhetünk egy objektumot egyrészt a mérete (gödörnél nagyobb, házánál kisebb), másrészt a formája (gyakran szögletes, ovális) vagy a belső szerkezete (padkák, cölöplyuk) miatt. Leletanyag (salak, őrlőkő stb.) alapján műhelynek tartható objektum nincs Perbálon.¹⁵⁰

09/44. hrsz.: A 13. obj. trapéz alakú gödör, déli végében kisebb gödörrel. Sekély (–12–25 cm). Mérete: $260 \times 300 \text{ cm}$, $7,8 \text{ m}^2$. Benne ló- és kutyacsontok, továbbá gímsszarvasagancs. A másik az ugyancsak szabálytalan formájú 16. obj. ($280 \times 195 \text{ cm}$, $5,5 \text{ m}^2$). Mindkét esetben már csak a legalja volt meg az eredeti, római objektumnak.

09/55. obj.: A 23. objektum tűzhellyel rendelkező, ovális műhely, déli oldalon több padkával, északon kiugrással. DNy-on összekapcsolódik a 25. gödörrel. Kelet felé mélyül (–75 cm). Betöltésben faszén, patics. A tűzhelyben egy db kő (21. tábla 6; 23. tábla 3–4). A 09/45. hrsz. 13. objektuma is inkább műhely, mint lakóház ($9,2 \text{ m}^2$). Részletesebben lásd a házaknál.

Ház

4 db félig földbemélyített ház került elő. Egy négyzet és három téglalap forma.

Négyzet alakú ház (23. tábla 1–2): a 09/55. területen lévő 21. objektum közepén egy cölöp tartotta a sátortetőt. Bejárata az északi irányból nyílt (kiugró lépcső?). Mérete $12,2 \text{ m}^2$ ($320 \times 380 \text{ cm}$), ami már egy lakóháznak is megfelel. Tűzhelye nincs. Alját nem tapasztották, felmenő falra utaló nyom nem maradt.

Analógia: a négyzetes forma a kora római korban jóval ritkább, mind a téglalap alakú ház. Többnyire cölöplyuk nélküli,¹⁵¹ vagy szemközt van egy-egy cölöp.¹⁵² A ház közepén lévő egy cölöp, melyet sátortető tarthatott, a kör alakú házak jellemzője,¹⁵³ bár ritkán az ovális házaknál is előfordul.¹⁵⁴ Szarmata területen gyakori a közepén egy cölöpös, sátortetős ház, négyzet és téglalap alakban egyaránt.¹⁵⁵ Néha az alföldi gepidáknál is található a perbálihoz hasonló szögletes, közepén egy cölöpös típus.¹⁵⁶

¹⁴⁷ A három kisebb ásatás objektumait típusonként szétválasztva, együtt mutatom be. Az egymás mellett lévő 09/45. és 09/55. hrsz. objektumai folyamatos sorszámozást kaptak. A bekötő út másik oldalán lévő 09/44. hrsz. objektumainál előről kezdtük a számozást.

¹⁴⁸ Itt másodjára is le kellett szedni a felső 5–10 cm-t, mert az első humuszosítás nem megfelelő géppel történt, továbbá már teljesen kiszáradt, mire értesítették a múzeumot.

¹⁴⁹ Miután teljes nagysága nem ismert, gödörkomplexum egyik sarka is lehetett.

¹⁵⁰ Ottományi 2012: 133–137.

¹⁵¹ Budai Balogh 2009: Gruppe III A; Ottományi 2012: 84. kép (A1 típus).

¹⁵² Budai Balogh 2009: Gruppe III B1; Ottományi 2012: 84. kép (A2 típus).

¹⁵³ Ottományi 2012: 84. kép (D2 típus).

¹⁵⁴ Budai Balogh 2009: Gruppe Ib; Ottományi 2012: 84. kép (C2 típus).

¹⁵⁵ Dinnyés 2007: 352–353, I. tábla 1 (rekonstrukcióval).

¹⁵⁶ Masek 2015: 418, 7. kép 1 (Rákóczi-falva): viszonylag kis területűek ($6,1$ – $12,9 \text{ m}^2$) és sekélyek.

4. táblázat: A 4. lelőhely objektumai, típusonként

feltárási terület	gödör	műhely	ház	árok
09/45. hrsz. 09/55. hrsz.	14, 15, 16?, 17?*, 19, 24, 25	23	12, 13, 21	
09/44. hrsz.	4, 12?, 14	13, 16	17	18, 22?*

* 16., 17. üres gödörök a telepet határoló árok északi oldalán, tehát lehetnek rómaiak.

** A térkép szerint valószínűleg egyenlő a 4. árokkal, kora kérdéses.

Téglalap alakú ház (21. tábla 4–5; 22. tábla 1): két téglalap alakú, félig földbemélyített ház volt a bekötő út alatt (09/45. hrsz.). Tájolásuk ÉNy–DK. Egy más mellett kerültek elő. Távolság köztük: 2,6 m. A 13. objektum cölöplyuk nélküli, a 12. házban pedig egymással szemközt, a tengelyben volt egy-egy támasztógerenda, mely a nyeregteret tartotta. Felmenő fal maradványai a nagyobb, 12. házban maradtak meg. Koruk, a kerámiájuk alapján, a 2. század első felére–közepére tehető. Keveredik benne a bennszülött jellegű (kézzel formált és korongolt szürke) kerámia a római agyagmázás és festett edényekkel (több a római kerámia). Import edény utánpótlása a 13. ház homokbeszórásos, kis töredéke.

12. ház: lekerekített sarkú ház (átmenet az ovális formához). Betöltése feketés-barna, egységes, nincsenek benne rétegek. Középe felé kissé mélyül a ház alja. Nincs tapasztva. Északi felében sok nagy paticsdomb, némelyik simára tapasztott, némelyikben lenyomat. Felmenő fala tehát vesszőtapasztásos paticsfal lehetett. DK-i és ÉNy-i végében egy-egy nagy kő áll a ház középvonalában (ahol a szemközt cölöplyukak helye lenne). Valószínűleg a nyeregteret tartó két ágasfát támaszthatták meg, bár cölöplyuk nem látszik. A keleti mellett egy kisebb, támasztó kő is van. Egy nagy, lenyomatos paticsban nem ág, hanem cölöplyuk látható. Valószínűleg nem leásták a cölöpöket, hanem kővel támasztották meg. Betöltésében sok kő, állatcsont és kerámia (7. ábra). Méret: 270 × 490 cm (13,2 m²), mélység: –30–45 cm, kő –20–36 cm. Analógia: ez a leggyakoribb házforma a római kor első két évszázadában.¹⁵⁷ A cölöplyuk helyett kővel megtámasztott facölöpökre egyelőre nem találtam párhuzamot a tartományban. Az néha előfordul, hogy a cölöplyuk alján, vagy mellette támasztékként van egy-egy nagyobb kő. Ld. ugyanennek a perbáli telepnek az északi felén lévő 66. ház.¹⁵⁸

13. ház: hosszú, keskeny, téglalap alakú ház, lekerekített sarokkal. Betöltése feketésbarna, egységes. Nincs benne cölöplyuk. Elég sekély. Középső részen, a déli szélénél egy kupacban nagy állatkoponya töredéke (ló). Mérete alapján inkább gazdasági objektum (műhely),

s nem lakóház. Méret: 205 × 460 cm (9,2 m²), mélység –20 cm. Betöltésében kerámia és állatcsont. Analógia: a forma gyakori, elsősorban gazdasági objektumoknál.¹⁵⁹

A harmadik, téglalap alakú ház a 09/44. hrsz. területen került elő. Formájának tisztázását nehezíti, hogy ráasták egy bronzkori, nagy tárolóveremre. 17. obj. (22. tábla 3): Széles, téglalap alakú ház. DNy-i sarka a felszínen paticsfoltos. Keleti fele sekély, a ház aljából csak ennyi maradt meg. DNy-i felében gödör. ÉNy-n van alatta egy kiugró, méhkas alakú, őskori gödör is.¹⁶⁰ Felszínén elég sok szürke kerámia és kődarabok. Méret: 490 × 285 cm (14 m²). Mélység: ház –19 cm, gödör alja –110 cm. Leletanyagában keveredik a simított, szürke kerámia (12 db) és a római festett vagy nyersszínű (6 db), valamint a szemcsés anyagú házi kerámia (3 db). Kora római. Analógia: a cölöplyuk nélküli, téglalap alakú forma nagyon elterjedt a kora római korban, gyakran még tárolóverem is előfordul az egyik sarkában.¹⁶¹

Árok (21. tábla 3; 22. tábla 2)

18. obj.: a bekötőt humuszosítása során jelentkezett az út teljes szélességében egy ÉNy–DK irányban futó árok. Lefelé lejtősen mélyül. Alul két osztatú, északi ága laposabb aljú, déli ága mélyebb, és szűkül lefelé. Betöltésében több, kisebb kődarab. Szélessége 12,3 m, mélysége északon –122 cm, délen 181 cm. Valószínűleg a római kori telepet határolta a déli oldalon, mivel ettől délre már csak őskori objektumok találhatók. 2009-ben azonban a 09/55. hrsz. területen, mely a fenti út DK-i oldalán fekszik, újabb római objektumok kerültek elő (az előbbi ároktól délre), így a 18., széles árok funkciója egyelőre kérdéses. Szélessége alapján mindenképpen valami kerítésfal és nem vízelvezető árok lehetett. Elképzelhető, hogy a korábbi periódusban határolta a telepet, amely később túlnőtt rajta. Az árokban lévő kerámia (szürke simított hombárok, festett, nyersszínű és házi kerámia, valamint simított és seprűs kézzel formált vagy lassú korongolt) alapján a markomann háborúig (esetleg a Severus-korig) használhatták. Tájolása megegyezik a 12., 13. házakéval, valószínűleg egykorúak.

¹⁵⁷ Budai Balogh 2009: Gruppe II. C1; Ottományi 2012: 109–110, B3. típus (további analógiákkal).

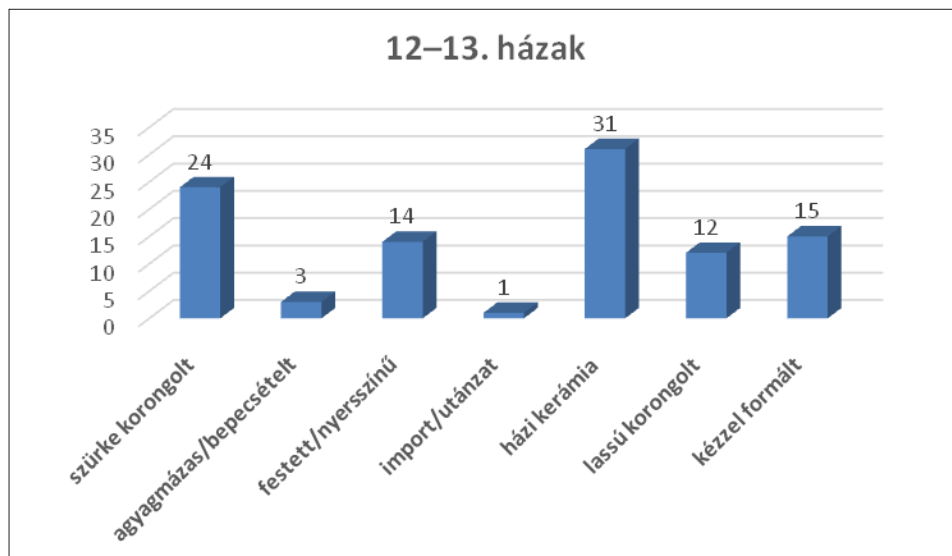
¹⁵⁸ Ottományi 2016: 47, 3. tábla 3 (B5 típus: 295. obj.).

¹⁵⁹ Budaörs (Ottományi 2012: 109, 89. kép, B1b típus).

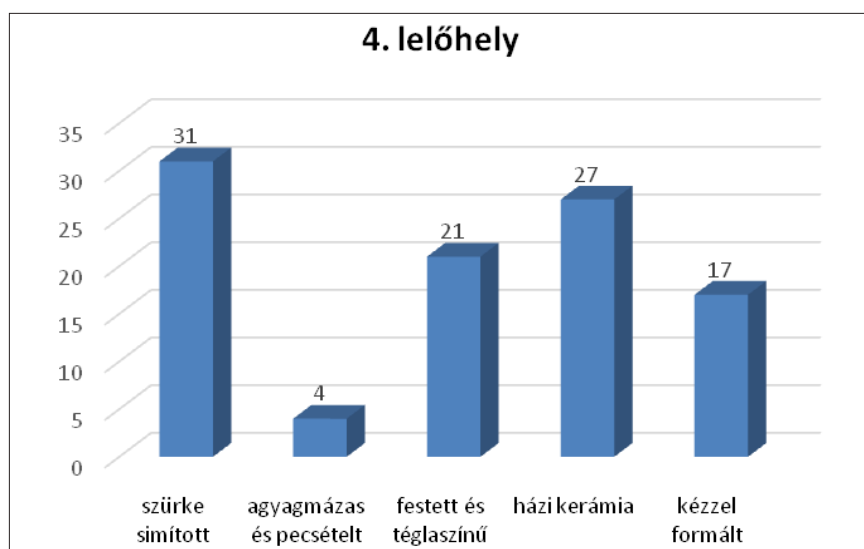
¹⁶⁰ A ház nyugati felének formája kérdéses, miután itt ásták rá a korábbi gödörre. Az ÉNy-i biztosan bronzkori gödör, a DNy-i gödör kora kérdéses.

Lehetett az őskori tárolóverem előtere, vagy tartozhatott a házhoz is. Lelet nem került elő belőle.

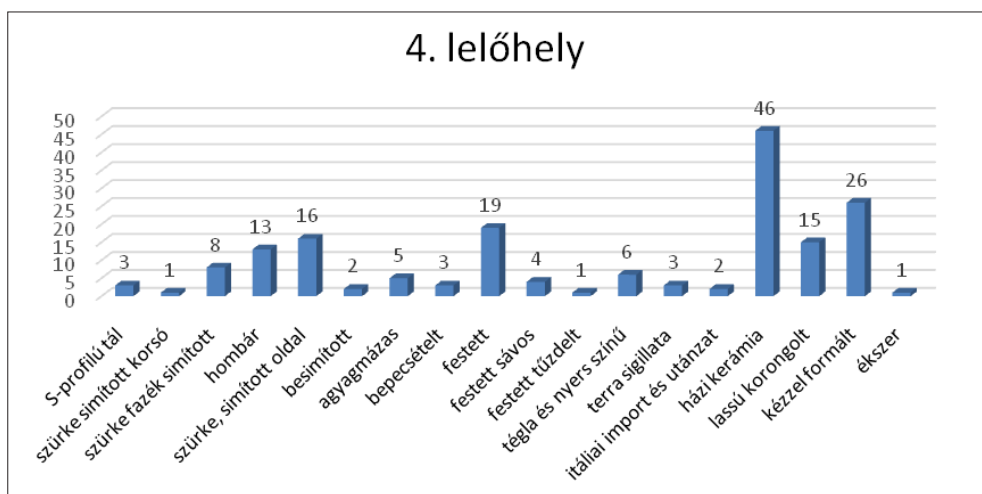
¹⁶¹ Ottományi 2012: 109, 89. kép, B1 típus.

7. ábra: A 12–13. házak kerámiájának százalékos megoszlása

8. ábra: A 4. lelőhely kerámia anyagának százalékos megoszlása (09/44, 45, 55. hrsz. és a szórványok)

9. ábra: A 09/44. és 55. hrsz. leletanyagának megoszlása (darabszám)

22. obj.: a 09/55. hrsz területen került elő ez az ÉK–DNY irányú, keskeny árok, benne szürke, simított hombár töredék. A térképről kiderül, hogy valószínűleg a korábban feltárt 4. árok folytatása, amiben viszont kora bronzkori (Makó-kultúra) leletanyag volt. Kora tehát kérdéses. Merőleges a telepet határoló széles árokra. Északi irányban a patak felé tart, esetleg vízelvezető árok, vagy belső tagolásra szolgált.

Telepszerkezet

Egy gazdasági egységet alkothatt az egymás mellett lévő 12. lakóház és a 13. gazdasági objektum a közöttük lévő 14. gödörrel és az északi oldalukon lévő 15. padkás, fél gödörrel, mely szintén valami gazdasági objektum (talán munkagödör) lehetett. Ugyancsak összekapcsolódott a 23., tűzhellyel rendelkező ház vagy műhely a mellette lévő 24–25. gödrökkel (egyik padkás munkagödör). Tőlük 10 méterre, a középső cölöpös, szögletes 21. ház. A 09/44. hrsz. területen a 17. háztól 5 méterre van a 16. műhely. Gödrök nem maradtak meg a közelükben. Az objektumok másik csoportjában (az előzőtől kb. 12 méterre) csak egy műhely (13. obj.) és két gödör található (4., 14. obj.).

A telepet délről széles, többszátatú árok határolta, melynek iránya egyezik a házakéval (18. árok). Az ettől délre lévő objektumok (09/45. hrsz.) a településnek azon időszakához tartozhattak, mikor ez az árok még nem létezett, vagy amikor már a telep túlnőtt a korábbi kerítőárkon.¹⁶² A feltárt teleprészletek kis területe és szétszórtsága miatt jelentősebb következtetéseket nem lehet levonni a település szerkezetével kapcsolatban.

Kora római kerámia (24. tábla)

A településnek ezen a déli részén egységes, kora római kerámia anyag található (8–9. ábra). Nagyon kis mennyiségben s nagyon töredékesen. Már jóval kevesebb a kelta előzményekre visszavezethető forma és a leletanyagnak csak az egyharmada (31%) a szürke, simított kerámia. Az anyagnak kb. a fele római jellegű áru: szemcsés házi kerámia 27%, festett és téglaszínű edények 21%, agyagmázás/bepecsételt tálak 4%.

A viszonylag kisszámú (17%) kézzel formált kerámián belül egyetlen egy dák jellegű, plasztikus díszítésű edény sincs, valamennyi díszítetlen típus.¹⁶³ Fentiek alapján a településnek ezt a részletét a 2. századra keltezhetjük. Ezen belül néhány típus a század első felére jellemző, például besimított díszítés, felhúzott fülű korsó (15. gödör), némelyik a markomann háborúig megtalálható, például az S-profilú tálak (12., 13. házak), seprűs díszítésű, lassú korongolt fazekak (12. ház, 18. árok), és van olyan, amely még a 3. század elején is használatban lehetett (például Drag. 37 formát utánzó, téglaszínű, bepecsételt tál a 13. házból).

Korongolt, szürke kerámia¹⁶⁴

Általában simított oldaltöredékek, a forma ritkán állapítható meg (57 darab). S-profilú tál a 12–13. házban és szórványként a 09/44. területről került elő. A forma a 2. század utolsó negyedéig megtalálható.

Felhúzott fülű, kis korsó, nyakán függőlegesen besimított sávval, a 15. gödörből (24. tábla 4). Mind a forma, mind a besimítás az 1–2. század fordulójára jellemző, de még a 2. század első felében is előfordul. Nagyon sok az oldaltöredék, melyek többsége fazékhoz tartozhatott,¹⁶⁵ kihajló fazékperem a 13. gödörből (24. tábla 9). Néha a vállon bekarcolt vízszintes vonalköteg (09/44. hrsz. 17. ház).

Sok a hombártöredék,¹⁶⁶ a perem itt is ritka, pl. a 12. házban egy vízszintesen kifelé ívelő, bordákkal tagolt perem (24. kép 8). Ugyanitt van egy nyakán bordával tagolt típus, illetve egy bekarcolt hullámvonalköteggel díszített változat is.¹⁶⁷ A terepbejárási anyagból egy kihajló peremű, vállán bordával tagolt hombárt és egy besimított, hullámvonaldíszes darabot érdemes megemlíteni.

Agyagmázás és bepecsételt kerámia

Valamennyi töredék tálhoz tartozik (8 darab). Elsősorban a házak anyagában fordul elő. A 12. házban egy tűzdelt díszítésű, félgömb alakú tál¹⁶⁸ és egy bepecsételt aljú táltalp került elő (24. tábla 1–2). A 13. házban bepecsételt levelekkel díszített, téglaszínű, Drag. 37. formát utánzó táltöredék volt (24. tábla 3), melynek

¹⁶² A 09/55. hrsz. területen előkerült 5 objektumban olyan kevés és jellegtelen kerámia volt, hogy pontos időrendet nem lehet megállapítani (szürke korongolt, téglaszínű és kézzel formált kerámia).

¹⁶³ A 12. és 13. ház leleteit érdemes megvizsgálni, mert máshol csak néhány töredék található (7. ábra). A 12. ház anyagának egyharmada (kb. 31 db) házi kerámia, jóval kevesebb a szürke simított (21 db), ezen belül főleg hombár töredékek (9 db). Viszonylag sok a festett kerámia (12 db), és van egy db téglaszínű is. Agyagmázás 2 db, ebből az egyik tál bepecsételt. Kézzel formált és lassú korongolt elég sok (19 db), elsősorban fazekak, tárolóedények. A 13. ház anyagának a fele házi kerámia (14 db), festett 3 db, agyagmázás 2 db (egyik bepecsételt). Jóval kevesebb a simított (5 db) és mindössze egy db kézzel formált töredék.

¹⁶⁴ A keltezést alátámasztó analógiákat lásd a 9. lh. kerámiájánál, miután a formák hasonlóak, s új típus itt sem mutatkozott.

¹⁶⁵ 12., 13., 14., 15., 18. obj.; 09/44. hrsz. 4., 13., 17. obj.

¹⁶⁶ 12., 18., 22. obj.; 09/44. hrsz. 17. ház; szórvány terepbejárási anyag.

¹⁶⁷ Ottományi 2012: 167. kép 5–6.

¹⁶⁸ Maróti 1985: 125; Ottományi 2012: 170. kép 3, 5.

érdekessége, hogy a levelek a tojássor helyett a tál pereme alatti sávot díszítették.¹⁶⁹ Ez a kívül pecsételt, Drag. 37. sigillata tálát utánzó forma, a bepecsételt kerámiagyártás 2–3. századi periódusára jellemző. Ezen belül a téglaszínű kivitel a legkésőbbi, ugyanis a szürke, pecsételt típusokat az Antoninus-kortól–3. század elejétől váltották fel a vörössárga anyagúra égetett, vörös bevonatos tálak.¹⁷⁰ A 15. műhelyből (munkagödörből) egy agyagmázás, duzzadt peremű, kis táltöredék került még elő. A 09/44. hrsz. területen csak a 16. műhelyben volt egy agyagmázás oldaltöredék. A terepbejárási anyagban a legkorábbi formának tartható, belül pecsételt lapos tányér, illetve a gyűrűs peremű, tűzdelt tálforma is előfordul.¹⁷¹

Terra sigillaták utánzataként, helyi anyagból és technikával készültek Pannoniában a bepecsételt tálak, az 1. század utolsó negyedétől egészen a 3. század közepéig. Virágkora a 2. század első fele–közepe. A perbáli edények a pecsételt kerámiák kelet-pannoniai csoportjához tartoznak. A csoport elterjedési területe Aquincum és a Civitas Eraviscorum területe, Gorsium és Brigetio környéke.¹⁷²

Festett és téglaszínű kerámia

Elsősorban tálak és korsók készülnek ilyen kivitelben (38 darab). Néha egy-egy pohár vagy fazékforma is előfordul. Galléros peremű, festett tál a 12. házban (egy hasonló töredék szórványként is). Ezek a tálak az 1–2. század fordulóján tűnnek fel, de többségük 2. századi (Hadrianus–Antoninus-kor), sőt még a 3. században is előfordul.¹⁷³ Vízszintesen kihajló peremű, narancsbevonatos tál a 13. házban,¹⁷⁴ téglaszínű, behúzott peremű tál a 14. gödörben.¹⁷⁵ A 13. házban narancsfestett, vékonyfalú kis pohárperem (24. tábla 6).

A terepbejárás során belül márványozott festett, félgömb alakú tál is előkerült e lelőhelyről. A Rajna-vidéki hatásra meghonosodó, márványozott festésű edények használata a Flavius–Domitianus-kortól az Antoninus korig terjed Pannoniában, ezen belül virágkoruk a Traianus–Hadrianus-kor.¹⁷⁶

A többi töredék mind korsóhoz tartozhatott, de a pontos forma megállapításához túl kicsik. Festett és téglaszínű korsóperem a 12. házban, nyersszínű perem a 15. objektumban. Sávos festett korsótöredék a 13. házban és szórványként (24. tábla 7). E sávos festett edények kora a Flavius-kortól egészen a 3. század elejéig követhető. Brigetióból vagy Aquincumból egyaránt ide kerülhetett.¹⁷⁷ A többi töredék vörös vagy narancsfestett, néha tűzdelt díszítéssel (12., 13., 15. obj. és 09/45. hrsz. 17. ház).

A terepbejárás során vízszintesen befelé ívelő peremű, nyersszínű fazék is előkerült, narancssárga festéssel,¹⁷⁸ továbbá egy festett pohárperem, korsófül és számos oldaltöredék, egyiken bekarcolt hullámvonal díszítés.¹⁷⁹ Téglaszínű oldaltöredékek több helyen is előfordultak.¹⁸⁰ A nyers és téglaszínű kerámia a 2–3. századra jellemző leginkább Pannoniában.¹⁸¹

Homokbeszórásos, import pohár utánzata

A 13. házban vörössárga bevonatos, vékonyfalú, nagyon kopott kis töredék. A homokbeszórással elősegítették az edényben lévő folyadék gyorsabb hűtését. Vékonyfalú kis poharak készültek ilyen kivitelben, melyek itáliai előképeket utánoztak („Firnware”) az 1–2. század fordulóján (Ld. a 9. lelőhelyen, 15. tábla 4). Későbbiek a homokbeszórásos faltenbecherek, melyek leginkább a 2. századra jellemzőek Pannoniában, s egészen a 3. század elejéig használták őket a dunai limes mentén.¹⁸² A perbáli töredék olyan kicsi, hogy a formája nem állapítható meg. A 13. ház többi kerámiáját nézve valószínűbb, hogy nem egy korai, itáliai edény utánzatáról van szó, hanem egy 2. századi gyártmányról.

Házi kerámia (50 db)

A szemcsés, keményre égetett anyagú házi kerámián belül tálformák nem maradtak meg, csak a terepbejárás anyagában volt egy behúzott peremű és egy vízszintesen kihajló peremű táltöredék.¹⁸³ A szürke, behú-

¹⁶⁹ Hasonló formájú bepecsételt levelek többnyire a tál alsó felén szerepelnek. Például Brigetióból (Fényes 2003: 120, Abb. 18.3, Abb. 21. 2, Abb. 41.10: dél- és közép-galliaia sigillata utánzat), továbbá Fótról, egy szarmata településről (Maróti 2004: 213–214, XIII. t. 5–6).

¹⁷⁰ Delbó 2016: 400; Ottományi 2012: 228.

¹⁷¹ Maróti 1991: 1. kép 23; Ottományi 2012: 212, 169. kép 5, 9, 170. kép 6–8 (Budaörs).

¹⁷² Maróti 1985: 124; Maróti 1991: 378–380.

¹⁷³ Ottományi 2012: 225, 180. kép; Delbó 2016: 404, 5. kép 6 (Severus-kori sigillata).

¹⁷⁴ Ottományi 2012: 228, 178. kép 10–11.

¹⁷⁵ Grünwald 1979: 40–41, Taf. 24; Gassner 1990: Taf. 5/1–5; Ottományi 2012: 225–228, 177. kép (festett), 236 (nyersszínű); Delbó 2016: 403, 5. kép 1 (festett: 3. század eleji éremmel), 406, 7. kép 1–4 (nyersszínű).

¹⁷⁶ Gabler 1998: 263; Ottományi 2012: 223; Delbó et al. 2015: 26.

¹⁷⁷ Bónis 1970: 71; Grünwald 1979: 42; Ottományi–Gabler 1985: 206–207, XXI. t. 1–8; Ottományi 2007a: 148, 172; Gassner 1990: 133.

¹⁷⁸ Ottományi 2012: 232, 184. kép 12–13.

¹⁷⁹ SzFM Ltsz. 71.76.1–6 (24. tábla 7); 2007.7.20.1–79.

¹⁸⁰ 19., 21. obj.; 09/44. hrsz. 16., 17. obj.

¹⁸¹ Gassner 1990; Delbó 2016: 406 (további irodalommal).

¹⁸² Bónis–Gabler 1990: 180, 29. ábra 7; Ottományi 2012: 233, 186. kép 2, 260. kép 4; Delbó et al. 2015: 26.

¹⁸³ A vízszintes peremű tálak keltezését lásd a 66. ház kerámiájánál (15. tábla 5).

zott peremű tálak a 2. század közepétől váltották fel a festett és nyersszínű változatokat, és használatban voltak egészen a 4. század végéig. Ezen belül formájuk kisebb-nagyobb változásokon ment át. A perbáli töredék teljes profilja nincs meg, így a 2–3. századon belül pontosabban keltezni nem lehet.¹⁸⁴

Kihajló korsóperem (13. ház), vízszintes peremű korsó- vagy edénytöredék (15. obj.), kihajló fazékperemek, némelyik belül kormosra égve (12., 13. obj.; 24. tábla 11), talpak (12. ház) és egy fedőperem (13. obj.; 24. tábla 5).¹⁸⁵ Különíthetők még el, a sok oldaltöredéktől.¹⁸⁶ A 12. házban volt egy seprűs díszítésű hombártöredék is (valószínűleg lassú korongolt).

Kézzel formált kerámia

Valamennyi kézzel formált töredék díszítetlen (30 db). Formához igen keveset lehet kötni. A 12. házban egy enyhén kihajló peremű fazék majdnem teljes profilja megmaradt (24. tábla 10).

Ezek a rövid, kissé kihajló peremű, alig hasasodó, szinte egyenes vonalvezetésű fazekak már a késő kelta–1. századi kerámiában jelen vannak, többnyire bütyök díszítéssel. A díszítetlen változat későbbi, 1–2. századi, már római környezetben fellépő típus.¹⁸⁷ A 15. objektumban szintén egy enyhén kihajló fazékperem (24. tábla 12). A többi oldaltöredék.¹⁸⁸

Lehet köztük lassú korongolt fazék is, némelyik seprűzött felülettel (18. árok). A seprűs díszítés (vagy fésülés) kelta eredetre vezethető vissza, a markomann háborúig jellemző a kézzel formált és lassú korongolt fazekakra (összefüggő, sávós, egymást keresztező fésülések boríthatják az edények felületét).¹⁸⁹ Ugyanitt, a 18. árokban simított, kézzel formált töredék is előfordult.

Helyi gyártásra utaló, talán üveg salakdarabok a 21. műhelyben és a terepbejárás anyagában kerültek elő (feketésre égett, nagyon könnyű salak).

Kelkezés, értékelés

A kerámia anyag alapján a településnek ezt a déli szélét a kora római időszak második felére keltezzük, vagyis a Hadrianus–Antoninus-korra, bár némely objektum a Severus-kort is megérhette. Ezen belül néha lehet finomabb különbségeket tenni a keltezhető leletek alapján. Például 2. század eleje: 15. obj.; markomann háborúig: 12. ház, 18. árok; Severus-korig: 13. ház, 14. gödör. Ugyanakkor az objektumok többségében

általános kora római kerámia van. A relatív kronológiát tekintve a patak túlsó partján lévő 9. lelőhelyen feltárt részről későbbi. Miután itt a felszíni leletek nem utaltak kőépítkezésre, elképzelhető, hogy a villagazdaság szélét, peremvidékét alkotja, ahol egyrészt gazdasági objektumok, műhelyek, gödrök voltak, másrészt a szegényesebb, földbemélyített házakban éltek a gazdaság dolgozói. Ezt támasztja alá a széles, telepet határoló 18. árok is. A villagazdaság súlypontja a 9. lelőhely patakparti részén lehetett, és ettől délebbre a földbemélyített objektumok domináltak. Mindez persze csak feltevés, miután a településnek olyan kis része lett feltárva, hogy a szerkezetére vonatkozó megállapításokat egyelőre nem lehet levonni. Abszolút kronológiát segítő terra sigillaták, érmek és fibulák csak szórványként kerültek elő a 4. lelőhelyről.

Terra sigillata: Mind a három szórvány sigillata a patak és dűlőút között került elő (a feltárási területtől északra). Drag. 37. formák: 2 talp és egy kis, domborúszes töredék. Egyik közép-galliai, kettő pedig rheizaberni gyártmány. Koruk a 2. század közepe–3. század eleje közé tehető.

Érem: egy Julius–Claudius dinasztia kori érem alapján már a foglalás legelején megtelepedtek a lelőhelyen a rómaiak (Kr. e. 23–Kr. u. 54). Bár az érem átfúrva került elő, úgyhogy mindössze annyit bizonyít, hogy a környéken éltek ilyen korai időpontban is, s később valószínűleg helyben találták és felfűzve, ékszerként hordták. A szórvány érmek többsége a késő római korba tartozott, de ilyen korú, 4. századi objektum nem került elő (elszántották, lehumusztolták, vagy nem is volt).

Fibula: szórvány noricum-i-pannoniai szárnyas fibula, melyet a Flavius-kortól a 2. század első feléig használtak.¹⁹⁰ Ilyen korai objektum szintén nincs a feltárt területen.

Összefoglalás: megállapíthatjuk tehát, hogy a nagy-kiterjedésű, római kori település déli szélét alkotó 4. lelőhely feltárt részén, a 2. század elejétől a 3. század első feléig laktak: később, mint a tőle északra lévő, 9. lelőhely feltárt részletén. A terepbejárás eredményeit is figyelembe véve, ebben a 2–3. századi időszakban virágzott az élet, a patak mindkét partján, de míg a 9. lelőhelyen ennél korábbi időponttól, egészen a késő kelta periódustól folyamatosnak tartható az élet, addig a 4. lelőhelyen csak szórványként, a patakhoz közeli részen kerültek elő 1. századi leletek (érem, fibula). A villagazdaság a Hadrianus–Antoninus-korban jöhetett létre az északi felében, a Köbölkúti-patak par-

¹⁸⁴ Petznek 1997: 257–261, Typ 21; Groh–Sedlmayer 2002: Abb. 143; Vámos 2014: 97, 29. tábla, 63. tábla; Delbó 2016: 414, 10. kép 1–2.

¹⁸⁵ Petznek 1997: 268–269, Typ 28 (1–2. század fordulój); Hackhofer 2008: 370, Taf. 1/18 (Mautern 2. periódus: Kr. u. 100–140); Vámos 2014: 112–113, 43. tábla 558 (1. század közepe–2. század vége).

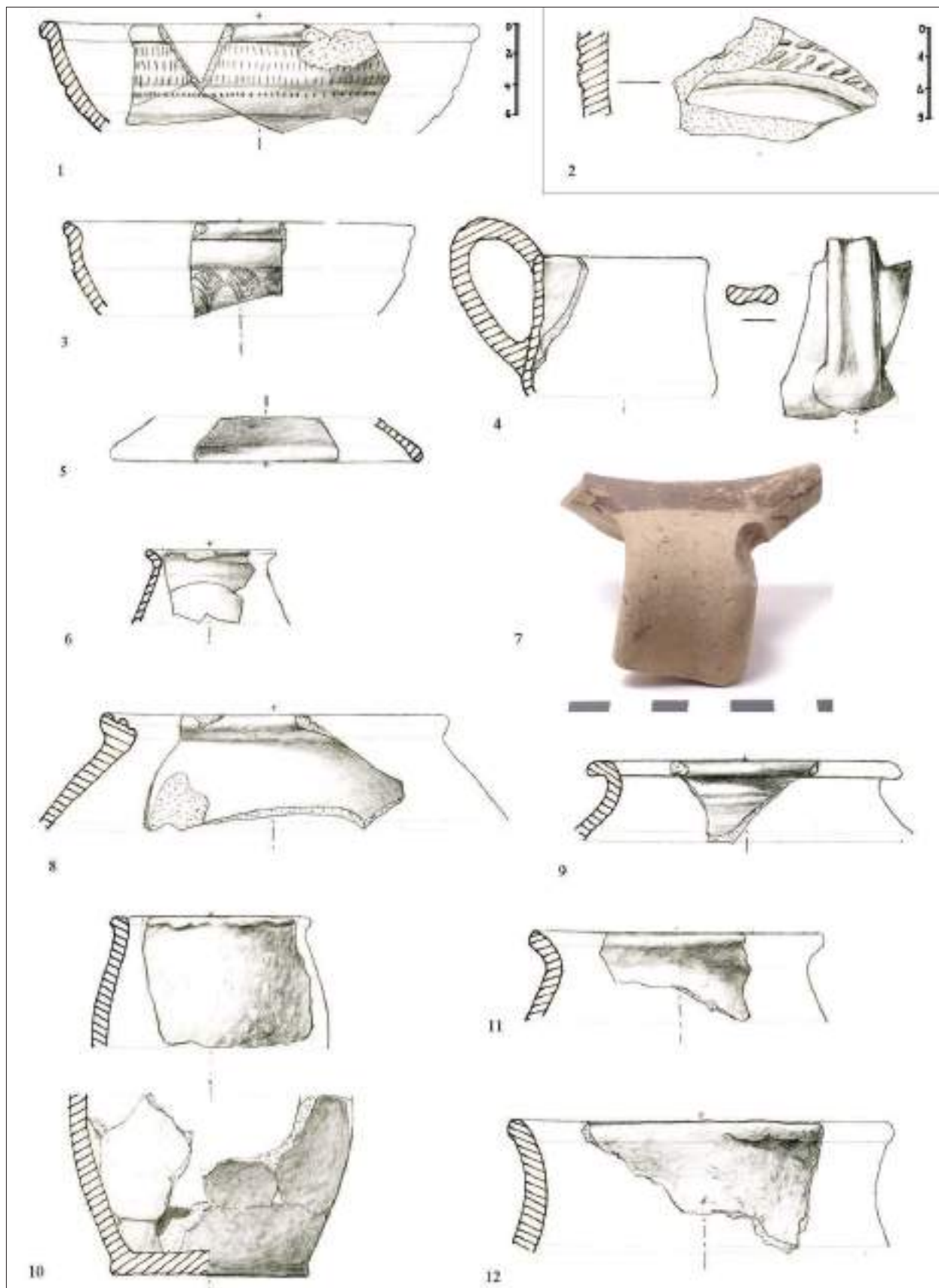
¹⁸⁶ 12, 13, 15, 18. obj.; 09/44. hrsz. 12, 17. obj. Némelyik hombárhoz tartozott.

¹⁸⁷ Horváth 2007: 308–309, 2. kép 1 (VI. tip. 1. vált.); Ottományi 2012: 267–268; Delbó 2016: 420, 13. kép 5 (2. századi pecsételt kerámiával).

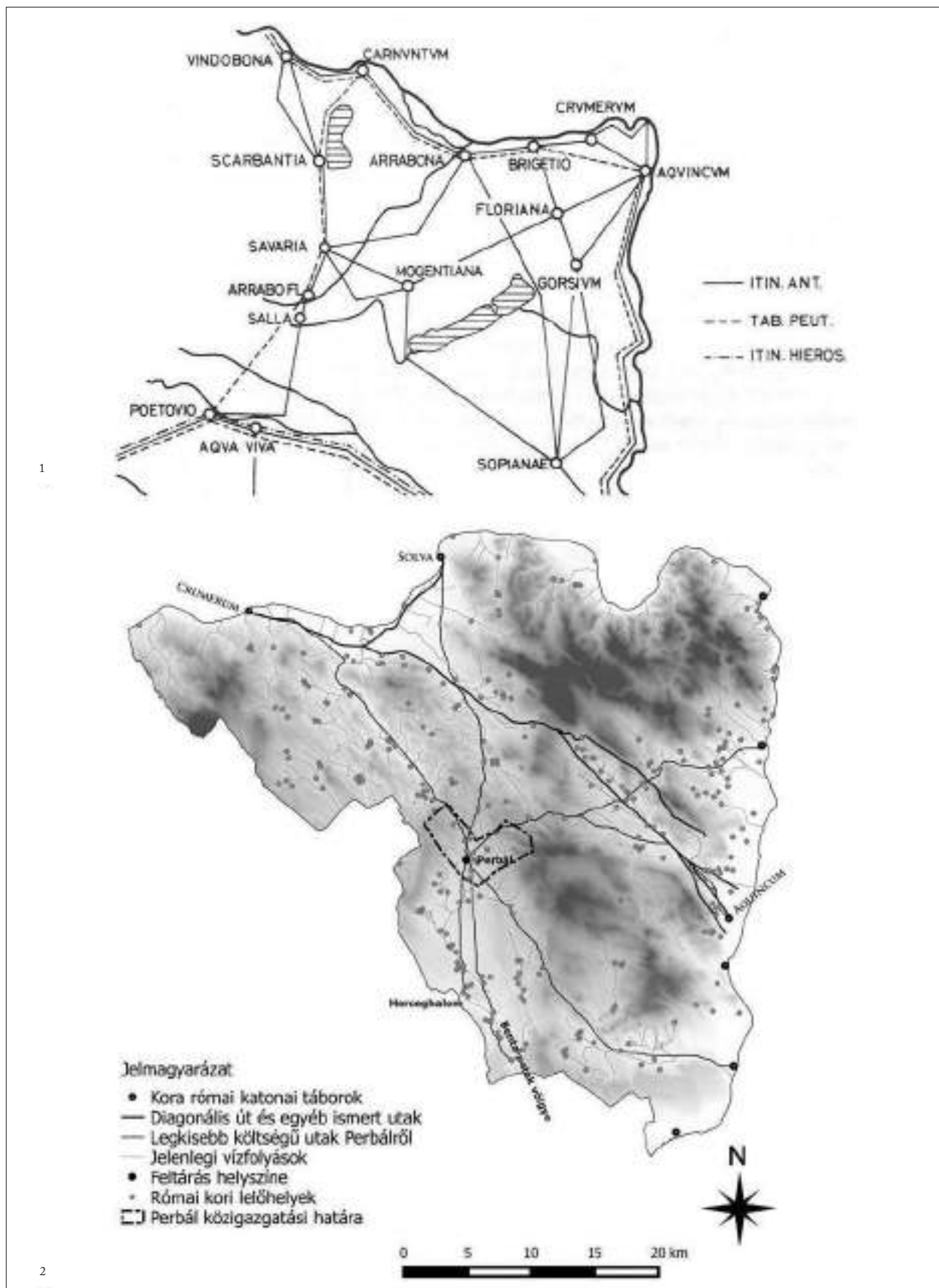
¹⁸⁸ 12., 13., 14., 15., 18., 19., 21., 24., 25. obj.; 09/44. hrsz. 12., 14. obj. Néhány kis, jellegtelen oldaltöredéknél nehéz megállapítani, hogy a bronz-korhoz vagy a római korhoz sorolható-e (például 24., 25. obj.).

¹⁸⁹ Horváth 2007: 319–320, 5. kép 3–7; Ottományi 2012: 269–270, 215. kép 2; Delbó 2016: 13. kép 7.

¹⁹⁰ SzFM Ltsz. 2007.7.21.1.: patakpart és dűlőút között. Ld. Merczi Mónika tanulmányát ugyanebben a kötetben (6. típus, 2. változat).

24. tábla: A 4. lelőhely kerámiája (09/45. hrsz.): 1–2: 12. obj.; 3, 5–6, 9, 11: 13. obj.; 4, 12: 15. obj.; 7: szórvány; 8, 10: 12. obj.

25. tábla: 1: Pannonia északi felének úthálózata (Mócsy-Szilágyi 1990: 2. tábla); 2: Pannonia ÉK-i részének településközpontjai, a diagonális út és a feltételezett belső utak (készítette: Simon Bence)

ton kőépületekkel, szélein pedig munkások, bérlők földbemélyített házaival, tároló és szemétködrökkel és egyéb gazdasági jellegű objektumokkal (agyaggyerő gödörkomplexumok, műhelyek, raktárak stb.).

Környezete, kapcsolat Aquincummal

A fent bemutatott lelőhely feltárt részein több import áru – terra sigillata, amphoratöredék, fibula – is előkerült, bizonyítékként az Aquincummal fennálló kereskedelmi kapcsolatnak, amelynek közvetítésével a távolabbi provinciák és Itália áruai is eljutottak a vidéki villákba, vicusokba. Az import edények utánzatait, valamint a jellegzetes, római kultúrához köthető edényeket (például dörzstál, márványozott, sávos festett kerámia, bepecsételt edények) is a közeli városok (Aquincum, Brigetio) műhelyeiből szállították a vidéki telepekre. E kereskedelemhez kiépített, kövezett utakra volt szükség a provincia székhelye és a belső pannoniai, civil települések között.

Perbál a Zsámbéki-medence északi szélén található. A medence életét a római korban döntően befolyásolja a provincia központjának, Aquincumnak a közelsége, valamint az, hogy a terület a korszak két forgalmas útja – az Itinerarium Antonini útleírásban is szereplő Aquincum–Cruverum (Brigetio felé)¹⁹¹ és az Aquincum–Savaria út (Itin. Anton. 263,3–9) közötti területet tölti ki (25. tábla 1). E főbb utak mellett feltételezhetünk kisebb, az útleírásokban nem szereplő utakat is Aquincum környékén, melyek részletei az újabb ásatásokon egyre gyakrabban kerülnek elő.¹⁹² Nem ismert, azonban szükségszerűen léteznie kellett olyan útnak, amely Aquincumból a Zsámbéki-medencét érte el. Itt nagyszámú felirat tanúskodik arról, hogy az egykori villatulajdonosok Aquincum vezető tisztségviselői voltak, így valamiféle állandó közlekedési útnak léteznie kellett.¹⁹³ Esetleg az Aquincum–Savaria fő útról feltételezhetünk egy elága-

zást Zsámbék felé, mely végigmenve e termékeny völgyön a brigetioi, átlós útba csatlakozna. Az elágazás helye vitatott: fordulhatott már Herceghalomnál északra az út (Bia 1/37–39. lh.) és a Zsámbék, Tök, Perbál, Tinnye útvonalon, a Békás-patak mentén, Piliscsaba/Piliscsév körül fut be az Aquincum–Cruverum/Brigetio útba.¹⁹⁴ Ilyen, többnyire patakokat követő, belső utak meglétét támasztják alá az újabb kutatások is. Simon Bence a domborzati modell és a kiemelt jelentőségű településközpontok alapján (25. tábla 2) a diagonális út mellett kirajzolt egy É–D irányú utat, mely Zsámbékról ment a limeshez (Herceghalom, Zsámbék, Perbál, Máriahalom, Sárísáp, Tát, Mogyorósbánya), továbbá e két főbb útvonal között K–Ny irányú utakat is, melyek Aquincum felé haladtak (pl. Perbál, Piliscsaba, Solymár).¹⁹⁵ Merczi Mónika a galliai–rajna vidéki fibulák előfordulását vizsgálva vázolt fel két lehetséges, egymással párhuzamos, ÉNy–DK irányú útvonalat a térségben, melyek a fentebb említett, talán Biatorbágy/Herceghalomnál elágazó útba kötöttek be és azon keresztül érték el a diagonális (Aquincum–Cruverum/Brigetio) utat – összeköttetést teremtve ezzel egyrészt a limes és a hátországban lévő települések, másrészt e kisebb, vidéki telepek és a nagyobb pannoniai városok között. Ezeket az utakat a fibulák korát tekintve már a római foglalkás elejétől (Claudius–Flavius-kor) használhatták,¹⁹⁶ bár kőbe csak a később épülhettek. Valamennyi feltételezett út áthaladhatott Perbálon is. A régészeti ásatások alapján Perbálon kövezett útrészlet egyetlen helyről ismert, a 14/6. lelőhelyen (Újmajor), a Békás- és Köbölküti-patak között található villagazdaságban. A 2008. évi feltárások során egy 2,6 m széles, K–Ny irányú, szélein szegélykövekkel kialakított út és mellette kerítésfal került elő. Korát egy 4. század eleji érem jelzi, bár használata korábban is kezdődhetett (a villagazdaság 2–4. századi).¹⁹⁷ E villagazdaság nyugati szomszédságában található a jelenleg bemutatott település, így a K–Ny irányú kövezett út akár ide is

¹⁹¹ Mócsy–Szilágyi 1990: 120–121, 2. kép; ez az *Itinerarium*ban szereplő, Aquincumból kiinduló út, amely a Dunakanyart levágja, a régészeti terepbejárások és mérőföldkövek alapján is kirajzolható. Tokodnál érte el a Duna mentén húzódó limesutat, s ezt követve ment tovább Nyergesújfalú (Cruverum) és Brigetio felé (*Itinerarium Antonini* 245,7–246,2). A mai 10-es út nyomvonala néhány km-el ÉK-re követi a római út irányát (Tóth 2006: 67–68); Kovács 2007: 218–219: Dorog, Piliscsév, Pilisszántó (itt kettéágazott Csobánka, Pilisborosjenő, ill. Pilisvörösvár felé), majd Ürömon át ért be Aquincumba; legutóbb, 2008-ban ásatás is igazolta a kövezett út meglétét Pilisvörösváron (Kovács 2008: 262).

¹⁹² Például a pátyi és budaörsi vicus kövezett útja, melyek lehet, hogy csak az adott települést kötötték össze a főúttal, de az is lehet, hogy kisebb belső utak részletei voltak (*viae vicinales*). Lásd Ottományi 2014b: Fig. 12.4, Fig. 18. 5–6.

¹⁹³ Bödöcs 2008: 16–17: joggal feltételezhető, hogy Aquincum környékén is megtörténhetett a birtokfelosztások derékszögű rendszerben történő kialakítása. Ebben az esetben létrejöttek a megközelítést segítő utak (*limites*) is. Talán ilyen út sejtethető a Páty–Malomdűlőben húzódó út (P10) esetében is; a Zsámbéki-medence római településhálójához lásd még Ottományi 2007b: 275, 315–326, 2–3. térkép (az utak nyomvonalát villák, temetők, emlékek, érmek, import tárgyak stb. rajzolják ki).

¹⁹⁴ Soproni 1958: 41; Ottományi 2007b: 275 (elágazhatott az út Mánynál is).

¹⁹⁵ A térkép elkészítését Simon Bencének köszönöm. Simon 2015b, 26, 44, II. kép; Ld. még Bödöcs 2008.

¹⁹⁶ Merczi 2016: 454–455: Nyergesújfalú–Bajna–Szomor–Zsámbék/Tök útvonal, amely itt csatlakozott az Aquincum–Savaria főútból leágazó úthoz, és ment tovább a Békás-patak mellett (Perbál, Tinnye) Pilisjászfalun és Leányváron át a Dorogra tartó belső, diagonális úthoz; az előzőtől keletebbre, majdnem párhuzamosan, a Tát–Sárísáp–Máriahalom–Perbál út, amely itt csatlakozott be az előző (Herceghalom/Biatorbágy–Dorog) útba.

¹⁹⁷ ELTE Régészettudományi Intézet ásatása 2007–2008-ban (SzFM Adattár 5712-2009).

átvezethetett (1. tábla). Bár szélessége alapján csak egy kisebb, a villát valamely belső pannoniai főúttal összekötő út lehetett.¹⁹⁸

Perbál közigazgatási területén belül a felszíni leletek alapján (MRT 7. kötet) két kelta telepet (14/17, 20. lh.),¹⁹⁹ három kőépítkezéssel villagazdaságot (14/6, 9, 11. lh.),²⁰⁰ két nagyobb, kőépület nélküli telepet (4, 8. lh.)²⁰¹ és négy kisebb, római településnyomot ismerünk (14/4, 8, 10, 14, 28, 30. lh.).²⁰² Ásatás csak két helyen történt: egyrészt a jelenleg bemutatott 14/4. és 9. lelőhelyen, ahol kiderült, hogy nem két külön lelőhelyről, hanem egy nagyobb, összefüggő településről van szó; továbbá a MOL vezeték építéskor a 14/6. (Perbál, Újmajor) villagazdaságban, ahol késő római, padlófűtéses kőépületet, korábbi gödröket és egy 4. századi éremmel keltezett, kövezett útrészletet tártak fel.²⁰³ Az ásatások mindkét kőépítkezéssel településen túl kis felületet hoztak felszínre ahhoz, hogy megállapíthassuk, vajon különálló villagazdaságokról, vagy esetleg vicusokról van szó.²⁰⁴ Az biztos, hogy mind a kettő a „leletanyagában és kőépítkezéssel strukturájában” kiemelkedő települések közé tartozik, ahol importárak és egyéb, helyi katonai vagy civil központokból beszerezhető áruk megtalálhatók.²⁰⁵

A felszíni leletek alapján a perbáli települések zöme a 2. és 3. századra keltezhető. Ennél korábbi, 1. századi megtelepedésre utaló leleteket csak a 9. lelőhelyen folytatott ásatás eredményezett. Ugyanitt a késő kelta előzmény és a folyamatos megtelepedés is bizonyítható volt a LT D és a római periódus között. A 6. lelőhely feltárása során is kerültek elő „római kori, kelta gödrök”, amelyek esetleg 1. századiak lehetnek. A késő római kort a 6. és 9. lelőhely villagazdasága élte meg. A Kukorica-dombi-dűlőn az elrejtett éremkincslet 355

körül bekövetkezett barbár támadásra utal, ugyanakkor a szórvány érmek a település 4. század végéig tartó fennállását bizonyítják. A többi lelőhelyről ásatás hiányában részletesebb adataink nincsenek, nagy számuk viszont jelzi a terület sűrű beépítettségét a római korban. A római telepek elsősorban vízparton, a Békás- és Kőbölküti-patak partján, illetve ezekbe csatlakozó kisebb patakok mentén jöttek létre Perbálon.²⁰⁶ A jelenleg közölt településrészletek újabb információkkal szolgáltattak Perbál, tágabb értelemben véve az Aquincum környéki, kora római megtelepedés történetéhez és a romanizáció folyamatához.

¹⁹⁸ Például az albertfalvai vicushoz egy 2,5 m széles út ágazott le a limes útról és futott végig a telepen, szélein szegélykövek, felszínén a kövek között kavicsozás nyomai (Beszedes 2005: 211; Beszedes 2007: 208); A lágymányosi kora római telepen (*vicus?*) volt egy É–D-i, 3,5 m széles, több periódusú sóderecs út, amelyből egy 3 m széles, apró köves-sóderecs bekötőtűt ágazott le (Beszedes 2010: 117); A pátyi *vicus* belső kövezett útja 2,5–4 méter széles (Ottományi 2007a: 118–120, 103. kép); Vannak ennél jóval szélesebb belső, kövezett utak is, pl. Budaörsön 4–6 m széles (Ottományi 2012: 81–84, további analógiákkal), de ezek már nem állíthatók párhuzamba a perbálival. Savaria territoriumán Ilon Gábor három különböző szélességű útvonalat figyelt meg, amelyek a főutakból ágaztak le. Az út szélességéből következtetett a fontosságára (Ilon 2002: 5 m, 3 m széles utak).

¹⁹⁹ 17. lh. Ökörkúti földek: a Békás-patak partján kevés kelta edénytöredék; 20. lh. Kőbölkút: a forrás mellett kelta urna töredék. A kelta perióduson belül pontosabban keltezni egyiket sem lehet.

²⁰⁰ 6. lh. Újmajor: a Békás- és Kőbölküti-patak között, 300 × 150 méteres területen kövek, tegulák, 2. századi sigilláták (Antoninus-kor). A 2007–2008. évi feltáráson 3–4. századi kőépület, kövezett út kerítésfállal, kőomladékok, kutak s néhány kora római gödör; 9. lh.: Kukorica-dombi-dűlő: Kőbölküti-patak mellett 600 × 400 méteren kövek, tegulák és 2–4. századi kerámia. 4. századi éremkincs, és kőládásír; 11. lh.: Malomföldek: a Kőbölküti-patak partján 2–3 kőépület nyoma, terra sigilláták (2–3. század) és sírkerthez tartozó, faragott síremlékek.

²⁰¹ 4. lh. Zsidóföldek: 800–900 m hosszan 2–3. századi kerámia. A lelőhely valószínűleg a 9. villagazdasághoz kapcsolható; 8. lh.: Római katolikus templom: a Kőbölküti-patak partján 440 × 180 méteres területen 2–3. századi római település.

²⁰² 10. lh. Jenői-rétek: a Békás-patak partján kevés római kerámia; 14. lh. Kőbölkút: a forrástól nyugatra egy db 2. századi bögre töredék; 28. lh. Faluföldek: a Kőbölküti-pataknál egy db 2–3. századi festett korsó töredék; 30. lh. Ökörkút-dűlő: a Békás-patak mellett kevés jellegtelen római cserép.

²⁰³ A 14/6. lh. római kori települése áthúzódtott, a topográfiában csak őskori lelőhelyként nyilvántartott Répaföldekre is (14/7. lh.). Itt egy kemence és néhány gödör került elő a 3–4. századból. (SzFM Adattár 5729–2009).

²⁰⁴ A villák s vicusok közti különbségekről Ottományi 2007a: 209–219; Bíró Szilvia felvette a pannoniai civil vicusok közzé a Perbál, Kukorica-dűlőben feltárt települést, de a lehetséges villagazdaságok között is felsorolja (Bíró 2017: 195–209, 357, Tab. 16, Abb. 12–15, 185a, 191, 226, 227).

²⁰⁵ Legutóbb a településtopográfiai kutatások Északkelet-Dunántúl térségében új módszerekkel próbálták meg kirajzolni a településhálózatot, a kőépítkezéssel színvonal és a kiemelkedő leletek alapján elkülönített település központok köré csoportosítva a lelőhelyeket (Simon 2015a: Fig. 3., 5–7; Simon 2015b: Településtopográfiai kutatás az Északkelet-Dunántúlon c. fejezet).

²⁰⁶ Temetkezés mindössze két esetben köthető a római korhoz. Mind a kettő késő római csontvázas, kőláda sír, egyik a most bemutatott Kukorica-dombi-dűlőn (9. lh.), másik a 29. lelőhelyen (Petőfi u. 6. kőlappal fedett sír, hagymafejes fibulával).

Hivatkozott irodalom

BARRAL 1998

Barral, Philip: Bilan des recherches Franco-Hongroises sur l'oppidum de Gellérthegey-Tabán à Budapest (1990–1992, 1996). In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (1998), 343–379.

BARTÍK–BŘEZINOVA 1996

Bartík, Juraj – Březinová, Gertrúda: Laténske Osídlenie v Polohe Trnava – Horné Pole (Die laténezeitliche Besiedlung in der Lage Trnava – Horné Pole). In: *Zborník Slovenského Národného Múzea, Archaeológia* 6 (1996), 57–86.

BESZÉDES 2005

Beszédes József: Feltárás az albertfalvi auxiliarius vicus déli részén. In: *Aquincumi Füzetek* 11 (2005), 111.

BESZÉDES 2007

Beszédes József: Kutatások az albertfalvi vicus északi részén. In: *Aquincumi Füzetek* 13 (2007), 205–215.

BESZÉDES 2010

Beszédes József: Újabb koracsászárkori települészet Lágymányoson. In: *Aquincumi Füzetek* 16 (2010), 113–115.

BÍRÓ 2017

Bíró, Szilvia: *Die civilen Vici in Pannonien*. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 131.) Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2017.

BÓNIS 1942

Bónis, Éva: *A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I*. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 20.) Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1942.

BÓNIS 1969

Bónis, Éva: *Die späteltische Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.

BÓNIS 1970

Bónis Éva: A brigetioi sávós kerámia. In: *Folia Archaeologica* 21 (1970), 71–90.

BÓNIS–GABLER 1990

Bónis Éva – Gabler Dénes: Fazekasság. In: Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia Régészeti Kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 166–184.

BÖDÖCS 2008

Bödöcs András: *A római kori úthálózat térinformatikai vizsgálata a mai Magyarország területén*. (PhD disszertáció tézisei.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2008.

BRUKNER 1981

Brukner, Olga: *Rimska Keramika u Jugoslovenskom delu provincije donje Panonije*. (Dissertationes et Monographiae 24.) Beograd: Savez Arheoloških Društava Jugoslavije, 1981.

BUDAI BALOGH 2005

Budai Balogh Tibor: Budapest III. Békásmegyer, Névtelen u. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal–Magyar Nemzeti Múzeum, 2005, 200.

BUDAI BALOGH 2009

Budai Balogh Tibor: Pannonische Grubenhäuser. Abriss der römerzeitlichen Geschichte der eingetieften Wohnhäuser. In: Bíró Szilvia (szerk.): *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr: Mursella Régészeti Egyesület, 2009, 77–110.

DELBÓ 2016

Delbó Gabriella: Budaörsi temető kora római kerámiaanyaga. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2016, 396–431.

DELBÓ ET AL. 2015

Bartus Dávid – Borhy László – Delbó Gabriella – Dévai Kata – Kis Zita – Nagy Anna – Sáró Csilla – Sey Nikolett – Számadó Emese – Vida István: Jelentés a Komárom–Szöny, Vásártéren 2013-ban folytatott régészeti feltárások eredményeiről. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 21 (2015), 7–78.

DELBÓ ET AL. 2016

Bartus Dávid – Borhy László – Delbó Gabriella – Dévai Kata – Kis Zita – Hajdu Barbara – Nagy Anna – Sáró Csilla – Sey Nikolett – Számadó Emese – Juhász Lajos: Jelentés a Komárom–Szöny, Vásártéren 2014-ban folytatott régészeti feltárások eredményeiről. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22 (2016), 113–191.

DINNYÉS 2007

Dinnyés István: A jazig-szarmaták és a kvádok régészeti emlékei Pest megyében. In: Torma István – Fancsalszky Gábor (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a Honfoglalásig*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2007, 351–386.

EKE 2006

Eke István: Késő vaskori település Nagyrécsce határában. In: *Zalai Múzeum* 15 (2006), 217–226.

FÉNYES 2003

Fényes Gabriella: Untersuchungen zur Keramikproduktion von Brigetio. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003), 101–163.

GABLER 1998

Gabler Dénes: A sárvári római útállomás és első századi előzménye. In: *Savaria* 23 (1996–1997) 1998, 237–328.

GASSNER 1990

Gassner, Verena: Gelbtonige Keramik aus datierten Fundkomplexen in Carnuntum. In: *Carnuntum Jahrbuch 1989* (1990), 133–161.

GROH–SEDLMAYER 2002

Groh, Stefan – Sedlmayer, Helga: *Forschungen im Kastell Mautern-Favianis. Die Grabungen der Jahre 1996 und 1997*. (Der römische Limes in Österreich 42.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002.

GRÜNEWALD 1979

Grünwald, Matthilde: *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum*. (Der römische Limes in Österreich 29.) Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979.

HACKHOFER 2008

Hackhofer, Ingrid: Die Grabung 1996 auf Parzelle 80 im römischen Vicus von Favianis/Mautern. In: *Fundberichte aus Österreich* 47 (2008), 353–404.

HÁRSHEGYI 2016

Hárshegyi Piroska: Supplying the Roman army on the Pannonian Limes Amphorae on the territory of Budapest, Hungary (Aquincum and Albertfalva). In: *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 44 (2016), 619–632.

HELLEBRANDT 1999

Hellebrandt Magdolna: *Corpus of Celtic Finds in Hungary III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.

HONTI ET AL. 2004

Honti Szilvia – Belényesi Károly – Fábián Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám – Hansel Balázs – Horváth Tünde – Kiss Viktória – Koós István – Marton Tibor – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Oszthás Anett – Polgár Péter – Pásztókai Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sófalvi András – Virágos Gábor: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. In: *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004), 3–69.

HORVÁTH 1987

Horváth, László: Késővaskori ház- és település típusok Dél-Zalában. In: *Zalai Múzeum* 1 (1987), 59–80.

HORVÁTH 1998

Horváth, Friderika: Handgeformte spätkeltische und römische Keramik in Esztergom und ihrer Umgebung. In: *Alba Regia* 27 (1998), 65–87.

HORVÁTH 2007

Horváth Friderika: Kézzel formált, bennszülött kerámia. In: *Studia Comitatus* 30 (2007), 300–345.

HUNYADY 1942–1944

Hunyady Ilona: *Kelták a Kárpát-medencében (Kelten im Karpaten-Bekken)*. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 18.) Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1942–1944.

ILON 2002

Ilon Gábor: Egy valódi „Via Rustica” Savaria territoriumán. In: *Savaria* 25:3 (2002), 69–80.

ISTVÁNOVITS 2007

Istvánovits Eszter: Császárkori/kora népvándorlás kori település Nyíregyházán. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 49 (2007), 155–203.

KARL 1996

Karl, Raimund: *Die latènezeitliche Siedlung von Göttlesbrunn, p.b. Bruck an der Leitha, NÖ*. (Diplomarbeit.) Wien: Universität Wien, 1996.

KELEMEN 1980

H. Kelemen Márta: Római kori fazekaskemencék Balatonfüzfőn. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 15 (1980), 49–72.

KELEMEN 1990

H. Kelemen Márta: Az Esztergom-Kossuth Lajos utcai későkelta fazekaskemencék. In: *A Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1999), 89–118.

KELEMEN 2012

H. Kelemen Márta: Adatok egy új római objektumról Tokodon. In: Tari Edit – Tóth Endre (szerk.): *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Esztergom–Budapest: Balassa Bálint Múzeumért Alapítvány–Martin Opitz Kiadó, (2010) 2012, 69–93.

KELEMEN–MERCZI 2002

H. Kelemen Márta – Merczi Mónika: Az esztergomi Várhegy 1934–1938. évi ásatásának késő kelta és római kori kerámiaja. In: *A Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 9 (2002), 25–72.

KOVÁCS 2007

Kovács Péter: Római kor – Limes- és helyőrségtörténet Pest megyében. In: Torma István – Fancsalszky Gábor (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a Honfoglalásig*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2007, 210–248.

KOVÁCS 2008

Kovács Katalin: Pilisvörösvár, Sima-dűlő. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal–Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 262.

KOVÁCS–PETRES–SZABÓ 1987

Kovács Tibor – Petres Éva – Szabó Miklós (szerk.): *Corpus of Celtic finds in Hungary Transdanubia I*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.

MAGYAR 2015

Magyar Zsolt: Research in the Late La Tène – Early Roman Settlement at Bátaszék, Körtvélyesi-dűlő the early Roman period. In: Bíró, Szilvia–Molnár, András (Hrsg.): *Ländliche Siedlungen der römischen Kaiserzeit in mittleren Donauraum*. Győr: Mursella Régészeti Egyesület, 2015, 197–224.

MALI 2015

Mali Péter: A késő bronzkor kronológiai problémái egy perbáli, halomsíros időszakba sorolható település alapján. In: *Tisicum 24* (2015) 2017, 7–28.

MARÁZ 2008

Maráz Borbála: Archäologische Angaben zu rmttleren und späten La Tène-Zeit in Südosttransdanubien. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2008), 65–93.

MARÁZ 2009

Maráz Borbála: Újabb feltárások a Budapest-Tabán késő La Tène-kori fazekastelep területén. (Előzetes jelentés a 2005–2008. évi ásításokról). In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2009), 101–132.

MARÓTI 1985

Maróti Éva: Római kori pecsételt díszű edénytöredékek Pest megyéből. In: *Studia Comitatus* 17 (1985), 97–157.

MARÓTI 1991

Maróti Éva: A római kori pecsételt kerámia és a Resatus-kérdés. In: *Studia Comitatus* 21 (1991), 365–427.

MARÓTI 2004

Maróti Éva: Újabb római kori pecsételt edénytöredékek Pest megyéből. In: *Studia Comitatus* 28 (2004), 199–245.

MASEK 2015

Masek Zsófia: Száz gepida ház – A rákóczi falvi gepida település szerkezete. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia I*. Budapest–Esztergom: PPKE BTK Régészeti Tanszék–MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 2015, 407–445.

MERCZI 2016

Merczi Mónika: Kora római rugótokos és csuklós ívfülák a Balassa Bálint Múzeum gyűjteményéből. In: Csécs Teréz–Takács Miklós (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr: Lekri Group, 2016, 447–462.

MÓCSY–SZILÁGYI 1990

Mócsy András–Szilágyi Mária: Úthálózat. In: Mócsy András–Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 118–124.

MRT 5

Horváth István – Kelemen Márta – Torma István: *Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergom és a dorogi járás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

MRT 7

Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (XIII/1)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

NAGY 2016

Nagy Alexandra: Thin-walled pottery from the so-called Lágymányos workshop (South of Aquincum). In: *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 44 (2016), 633–641.

OTTOMÁNYI 1991

Ottományi Katalin: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. In: *Studia Comitatus* 22 (1991), 5–144.

OTTOMÁNYI 2005

Ottományi Katalin: Die spätlätenezeitlich–römische Siedlung von Budaörs. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 56 (2005), 67–132.

OTTOMÁNYI 2007A

Ottományi Katalin: A pátyi római telep újabb kutatási eredményei. In: *Studia Comitatus* 30 (2007), 7–238.

OTTOMÁNYI 2007B

Ottományi Katalin: A római kor emlékei Pest megyében (öslakosság, településszerkezet, temetkezés, vallás, betelepített barbárok). In: Torma István – Fancsalszky Gábor (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a Honfoglalásig*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2007, 249–341.

OTTOMÁNYI 2007C

Ottományi Katalin: Perbál, Zsidó-földek. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2007*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal–Magyar Nemzeti Múzeum, 2008, 257.

OTTOMÁNYI 2008

Perbál, Kukoricadombi-dűlő. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal–Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 260.

OTTOMÁNYI 2009

Ottományi Katalin: Késő kelta telep a budakalászi Duna parton. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2009), 179–207.

OTTOMÁNYI 2010

Ottományi Katalin: Perbál, Zsidó-földek. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal–Magyar Nemzeti Múzeum, 2010, 306.

OTTOMÁNYI 2012

Ottományi Katalin: Római vicus Budaörsön. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2012, 9–407.

OTTOMÁNYI 2014A

Ottományi Katalin: Késő kelta telep Érd határában. In: Rajna András (szerk.): *Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében*. (Ferenczy Múzeum kiadványai, A sorozat, Monográfiák 1. Régészeti tanulmányok.) Szentendre: 2014, 51–86, 171–173, 202–226.

OTTOMÁNYI 2014B

Ottományi Katalin: *Újabb római vicusok Aquincum territoriumán*. (Dissertationes Archaeologicae Ser. III. No. 2.) Budapest: Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences, 2014, 97–142.

OTTOMÁNYI 2016

Ottományi Katalin: Római villagazdaságok Érden, a Benta-patak völgyében. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22 (2016), 13–67.

OTTOMÁNYI–GABLER 1985

Ottományi Katalin – Gabler Dénes: Római telepek Herceghalom és Páty határában (A pátyi terra sigillata). In: *Studia Comitatus* 17 (1985), 185–272.

PETZNEK 1997

Petznek, Beatrix: Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Ausgrabungen des Bundesdenkmalamtes 1971 bis 1972. Teil 1. In: *Carnuntum Jahrbuch* 1997 (1998), 167–323.

PODBORSKÝ, V. ET AL. 1993

Podborský, Vladimír s kolektivem: *Pravěké Dějiny Moravy* (Vlastivěda Moravská Země a Lid, 3.) Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1993.

PÓCZY 1956

Póczy, Klára: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956), 73–136.

PÓCZY 1957

Póczy Klára: Keramik. In: *Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. (Archaeologica Hungarica 36.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957, 30–138.

SEY 1964

B. Sey Katalin: A perbáli éremlelet. In: *Folia Archaeologica* 16 (1964), 63–77.

SEY 1983

Bíró-Sey Katalin: A perbáli éremlelet (kiegészítés). *Folia Archaeologica* 34 (1983), 121–137.

SIMON 2015A

Simon Bence: *Roman settlement pattern and LCP modelling in ancient North-Eastern Pannonia (Hungary)*. In: (Dissertationes Archaeologicae Ser. III. No. 3.) Budapest: Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences, 2015, 105–126.

SIMON 2015B

Simon Bence: *Az Aquincum és Brigetio mezőgazdasági háttérrel és katonaság ellátásának lokális rendszere*. (PhD disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2015.

SOPRONI 1958

Soproni Sándor: Pest megye régészeti emlékei. Római és népvándorláskor. In: *Pest megye műemlékei I*. Budapest: 1958, 35–49.

SCHINDLER–KAUDELKA 1991

Schindler-Kaudelka, Eleni: Inschriften und Aufschriften auf Gefäßkeramik. In: *Instrumenta Inscripta Latina. Ausstellungskatalog*. Pécs: 1991, 13–15, 139–140.

SZABÓ 2005

Szabó Miklós: *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2005.

SZILAS 2008

Szilas Gábor: Többrétegű őskori lelőhely feltárása a békásmegyeri Duna-parton. In: *Aquincumi Füzetek* 14 (2008), 89–104.

SZILASI 2012

Szilasi Attila Botond: Egy kelta ház Kőszeg város központjában. In: *Savaria* 35 (2012), 135–149.

SZŐNYI 1973

Szőnyi Eszter: A győri Kálvária utcai római temető hamvasztásos sírjai. In: *Arrabona* 15 (1973), 5–67.

TANKÓ 2004

Tankó Károly: Rekonstruktion eines laténzeitlichen Grubenhauses aus Ménfőcsanak-Szeles (B 83). In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2004), 106–121.

TANKÓ 2005

Tankó Károly: *A ménfőcsanaki koravaskori település*. (PhD disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2005.

TIMÁR 2011

Timár Lőrinc: Késő vaskori veremházak maradványainak értelmezése. In: *Ősrégészeti levelek* 13 (2011), 290–302.

TÓTH 2006

Tóth Endre: *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2016.

VARGA 2007

Varga Gábor: Római kori hombárok Zalalövőről. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2007), 141–174.

VÁMOS 2002

Vámos Péter: Fazekasműhely az aquincumi canabae déli részén. In: *Archaeologiai Értesítő* 127 (2002), 5–87.

VÁMOS 2014

Vámos Péter: *Az aquincumi katonaváros fazekasipara*. (PhD disszertáció.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2014.

VÖLLIG 2005

Völlig, Thomas: *Germanien an der Zeitenwende. Studien zum Kulturwandel beim Übergang von der vorrömischen Eisenzeit zur älteren römischen Kaiserzeit in der Germania Magna*. (British Archaeological Reports International Series 1360.) Oxford: Archaeopress, 2005.

KATALIN OTTOMÁNYI

LATE CELTIC – EARLY ROMAN SETTLEMENT FRAGMENTS FROM PERBÁL

South of Perbál the Hungarian Archaeological Topography (MRT 7, sites 14/9, 14/4) shows a villa economy and a settlement without stone buildings. Based on surveys and excavations the two sites belong together.

At Kukorica-dombi-dűlő we excavated 2 170 m² in 2007–2008. Out of the 120 features found, 40 are from the Late Celtic–Early Roman period. The number of the Late Celtic (16) and Celtic–Roman transition (16) features are nearly of the same amount, with far less Early Roman features (8). Among the features there were 21 pits, 2 larger size, half features, probably workshops, 2 postholes, 8 pit complexes, 4 half subterranean houses and 3 ovens.

Periods can mostly be separated by the pottery material, occasionally by stratigraphy as well. The kiln and its firing pit (feats. 85 and 59) are from the beginning of the Late Celtic Period (LT D1-2) based on the graphite-coated pottery, the grey-red bowls and granaries. The rest of the Celtic pits contained grey wheeled, and hand-made pottery (LT D2). In the features of the Celtic–Roman transition period (middle–late 1st century) a few Roman vessels (painted, glazed and houseware) appear. In the Early Roman features, the autochthonous and the new pottery, made in Aquincum, appear in equal numbers. The import objects (terra sigillata, amphorae) allow us to identify this period of the settlement to be around the turn of 1st and 2nd century, before the stone building period (South Gallian, Flavius–Traianus Period terra sigillata from house 66). This dating is verified by stray coins as well, from a Divus Augustus (14–37 AD) coin to a Hadrianus (117–138 AD) coin.

The earliest, half subterranean house, feat. 57 (second half of the 1st century), is cut by the Early Roman house 60 at its NW end. The smallest one (6 m², feat. 65) has no postholes, it was probably a workshop. The other three were probably living houses with two or three postholes in the middle (14–25 m²). The houses are on the SE part of the excavation site, located 10–13 meters from each other. We can presume the autochthonous Celtic, Eraviscii population not only because of the pottery but of the metals and fibulae (one buttoned, strong profiled and some stray winged brooches) as well. A Rhine disc brooch and a German belt buckle show foreign inhabitants.

On the other site (Perbál, Zsidó-földek, MRT 7, site 14/4) we found 4 half subterranean houses, one square, three rectangular shaped, along with 10 pits, 3 workshops and 2 ditches. One of the ditches bordered the whole settlement during the 2nd century. This southern part of the Roman settlement was inhabited from the first half of the 2nd century through the first half of the 3rd century, later than the excavated part of site 9.

These published settlement fragments provide new data for the history of the Early Roman habitation and the Romanization process of Perbál, and more widely, the surroundings of Aquincum.

(translated by Péter Mali)

MERCZI MÓNICA

RÓMAI KORI FIBULÁK PERBÁLRAÓL ÉS ZSÁMBÉKRAÓL

Bevezetés

2007–2008-ban a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Ottományi Katalin vezetésével próbafeltárást, majd megelőző feltárást és leletmentést végzett Perbálon (MRT 7, 14/9. és 14/4. lelőhelyek).¹ A Köbölküti-patak nyugati oldalán elterülő Kukorica-dombi dűlőben (14/9. lh.) a korábbi terepbejárások leletei egy 2–4. századra keltezhető villagazdaságot jeleztek, de az 1998–2006 között végzett újabb terepbejárások során 1. századi leletek (érmek) is előkerültek. A 2007–2008-ban megkutatott területről a felső humuszréteget korábban régészeti felügyelet nélkül eltávolították, aminek következtében a hosszú életű településből már csak a késő kelta és a kora római korra keltezhető objektumokat lehetett feltárni. A Traianus-kor utáni időszakot csak fémkeresővel talált leletek képviselték, ezek tanúsága szerint azonban a 2. században villagazdasággá alakult település – egy éremkincslet alapján a 354-ben bekövetkezett barbár támadást is túlélve – a 4. század végéig fennállt.²

A település késő kelta periódusához műhelyként meghatározható objektumokat, cölöplyukas munkagödört és a kemencéket lehetett kötni. A korongolt szürke és a kézzel formált edények alapján ezeket a LT D kor végén, Augustus korában és az 1. század első felében használták. Lakosai azok a kelta eraviscusok voltak, akiknek megtelepedését a közeli Budaörsön már a Kr. e. 1. század második felében igazolni lehetett.³ A kelta és római kor közötti átmeneti időszakból (Claudius–Flavius-kor) gödrök, gödörkomplexumok és egy földbemélyített ház váltak ismertté. Ebben az időszakban a késő kelta edénytípusok továbbélése mellett már néhány római kerámia is felbukkan.

A település Flavius–Traianus-korra keltezhető kora római periódusában a település lakossága továbbra is földbemélyített házakban élt, de ezekben a késő kelta és a római leletanyag már azonos arányban fordul elő. A település lakosságát az átmeneti és a kora római korban is nagyrészt a továbbélő késő kelta eraviscusok alkották, de mellettük megjelentek a veteránok, és néhány idegen eredetű tárgy alapján idegen betelepülők jelenlétével is számolni lehet.⁴

A patak másik oldalán, a Zsidó-földek lelőhelyen (14/4. lh.) a terepbejárásokból egy kőépítkezések nélküli 2–3. századi római településre lehetett következtetni, amelyről már ekkor is feltételezték, hogy összetartozott az előbbi településrészlettel.⁵ A 2007–2008-as kutatások során egy árok részlete, két ház és gödrök kerültek elő, ezeket leletanyaguk alapján a 14/9. lelőhelynél későbbre, a 2. századra (Hadrianus–Antoninus-korra) lehetett keltezni, de egyes objektumok a Severus-korban is használatban lehetettek. A kőépületek hiánya alapján feltételezhető, hogy ez a terület a villagazdaság peremrészét képezte, ahol a gazdasági objektumok mellett a gazdaság dolgozói továbbra is földbemélyített házakban éltek.⁶

A feltárásokról származó fibulák többnyire szórványleletnek tekinthetők, mindössze két darab köthető objektumhoz. Ezeken a leleteken kívül a feldolgozás részét képezik azok a fibulák is, amelyek ugyanezen a lelőhelyen, egy fatelep és a patak között egy pince építése során 2005-ben kerültek elő.⁷ Így Perbálról összesen 33 fibulát lehetett bevonni a vizsgálatba. A földrajzi közelség alapján feldolgozásra került az a 69, ugyancsak fémkeresős fibula is, amelyeket Zsámbékon, illetve környékén, valamint Zsámbék és Herceghalom között találtak.

¹ Ezúton szeretném megköszönni Ottományi Katalinnak, hogy a perbáli és zsámbéki fibulák feldolgozását számomra lehetővé tette, a feldolgozáshoz szükséges régészeti adatokat, kéziratát rendelkezésemre bocsátotta, továbbá köszönöm neki, hogy kérdéseimre bármikor szívesen válaszolt.

² MRT 7: 137–138; Ottományi 2017.

³ Ottományi 2012: 296.

⁴ Ottományi 2017.

⁵ MRT 7: 135.

⁶ Ottományi 2017.

⁷ Ottományi 2017. Az itt előkerült fémleletek (köztük a fibulák) a következő leltári számokon szerepelnek: SzFM 2007.8.1–7; 2008.2.4.1–37.

Mind Zsámbék, mind Perbál egy olyan út-álmásait képezik, amely Biatorbágnál ágazott le a Budaörsöt is érintő Aquincum–Savaria útból.⁸ Ez az út előbb a Békás-patak mentén haladva Zsámbék, Tök, Perbál, Tinnye érintésével, majd feltehetően a Kenyérmezői-patak mentén folytatódva Pilisjászfalu, Leányvár érintésével Dorogon csatlakozott be az Aquincum és Brigetio között rövidebb összeköttetést biztosító diagonális útból.⁹ Az idegen eredetű fibulák elterjedését vizsgálva ki lehetett rajzolni olyan további, korai útvonalakat, amelyek a limes Crumerum–Solva közötti szakaszáról kiindulva ebbe a Biatorbág–Dorog közötti útvonalba csatlakozhattak be (Lábatlan/Nyergesújfalu–Bajót–Bajna–Szomor–Zsámbék/Tök, illetve Tát–Nagysáp–Sárisáp–Máriaalom–Perbál).¹⁰ Ezek az egyelőre részben csak fibulatípusok elterjedése alapján felvázolt útvonalak lehetővé tették, hogy Perbál és Zsámbék ne csak Aquincummal és a környező táborokkal, illetve a közeli vicusokkal (pl. Páty, Budaörs) kerülhessen kapcsolatba,¹¹ hanem az azalok lakta településekkel is.

A perbáli és zsámbéki fibulák tipológiája

1. típus: Korai csuklós korongfibula
= Feugère 24c változat; Riha 7.6. típus (Kat. 1)

A Perbálon előkerült 1. számú korongfibula (1. tábla 1) korai, úgynevezett szorítópoás csuklós zárszerkezettel készült.¹² A fibula testét egy gyűrűvel körülvett, ívelt oldalú rombusz alkotja, ez utóbbit középen, bordával határolt mezőben, gömbölyű szegecs díszíti. A külső gyűrű pereméhez pedig eredetileg hat kisméretű, fűszerű toldalék kapcsolódott. Ez a kerékfibulának is nevezett típus – az alkalmazott zárszerkezettel összhangban – Galliában, a Rajna-vidéken és Britanniában

terjedt el.¹³ A Birodalom egyéb területein előfordulása szórványos, de ezek a leletek és a perbáli fibula arról tanúskodnak, hogy a típus kelet felé nemcsak a fő elterjedési területhez közel eső Raetiába, hanem Noricumba és Pannoniába is eljutott.¹⁴ Pannonia területéről, Sisciából korábban egy olyan, valóban kerékre emlékeztető darab volt ismert, amelynél a fibulatest középső része nem rombusz, hanem ívelt oldalú ötszög alakú.¹⁵ Így ez a fibula nem tekinthető a perbáli fibula közvetlen párhuzamának. A típus használatát Claudius korára,¹⁶ vagy Claudius korára és az 1. század közepe körüli időszakra teszik, a Flavius-korban már ritkának tekintik.¹⁷ A perbáli fibula egy kora római (Flavius–Traianus-kori) gödörkomplexumban (70. objektum) került elő,¹⁸ ami alapján ez a lelet a típus egy későbbi, vagy sokáig használt képviselője lehet.

2. típus: Hosszában tagolt kengyelű csuklós ívfibula
= Riha 5.12.4. változat (Kat. 2)

Zsámbékon egy olyan ívfibula került elő (Kat. 2 = 5. tábla 1), amelyet ugyancsak korai csuklós zárszerkezettel, de annak hüvelycsuklós formájával készítettek.¹⁹ A zsámbéki fibula esetében a tű tengelyét tartó tokot hajlítással alakították ki, az ívelt, félköríves keresztmetszetű kengyel két végét egy-egy egyszerű borda határolja. Az egyenes vonalú lábrész végét alig kiemelkedő gomb zárja le, a trapéz alakú tűtartó kitöltött. Ezeket a D-átmetszetű, csaknem tagolatlan kengyellel jellemezhető fibulákat a hosszában tagolt kengyelű csuklós ívfibulák egyik változatának tekintik.²⁰ Ezek között kis számban a zsámbéki fibulával párhuzamba állítható darabok is találhatók.²¹ A hosszában tagolt kengyelű ívfibulák a csuklós korongfibulákhoz hasonlóan Galliában, a Rajna-vidéken és Britanniában terjedtek el,²² de a zsámbéki lelet alapján a változat képviselői a Birodalom keleti felébe is eljutottak.

⁸ Ottományi 2012: 381; Ottományi 2007: 275.

⁹ Kelemen 1992: 23–26; Ottományi 2007: 274–276; Merczi 2016c: 454.

¹⁰ Merczi 2016c: 454–455.

¹¹ Ottományi 2012: 298.

¹² Riha 1979: 16.

¹³ Riha 1979: 183–184, Taf. 59, 1554–1557; Riha 1994: 156–157, Taf. 40, 2796–2798; Feugère 1985: 335–336, Pl. 147, 1842–1843; 340, 347–348, Fig. 50; Hattatt 1985: 151, Fig. 63, 547; Erice Lacabe 1995: 177–179, Mapa 22; Mazur 1998: 54, Pl. 19, 295; Gaspar 2007: 203, Taf. 87, 1922.

¹⁴ Hispania: Erice Lacabe 1995: 173, Lám. 62, 477–479; Germania Inferior: Boelcke 2002: 123, Taf. 51, 1086; Raetia: Schleiermacher 1993: 39, Taf. 22, 303–304; Noricum: Sedlmayer 2009: 288, Taf. 29, 594–598; Dalmatia: Busladžić 2010: 182–183, Kat. 230–231; Moesia Inferior: Genceva 2004: 116, 186, Tabl. XXV, 9–10.

¹⁵ Sellye 1939: 21, III. tábla 16. A középső mező eltérő alakítására más példa is hozható: Riha 1994: 157, Taf. 40, 2799 (a fibula közepén ívelt oldalú háromszöggel).

¹⁶ Riha 1994: 156; Sedlmayer 2009: 157, Abb. 103; 158, Taf. 123.

¹⁷ Feugère 1985: 344.

¹⁸ Ottományi 2017.

¹⁹ Riha 1979: 16.

²⁰ Riha 1979: 137.

²¹ Gallia: Fauduet–Pommeret 1985: 72, Fig. 20, 150; Feugère 1985: 332, Pl. 141, 1763 (a niellódíszes fibulák közé sorolja); Rajna-vidék: Riha 1979: 143, 1144–1145, Taf. 40, 1144; Riha 1994: 128, 2531–2535, Taf. 30, 2531, 2535; Rey–Vodoz 1998: 29, Pl. 13, 201; Gaspar 2007: 33, 187, Taf. 77, 1653, 1655; 34, 193, Taf. 81, 1765. Az előbbi két leletet a keresztben tagolt kengyelű ívfibulák közé sorolja, az 1765. számú fibula viszont egy másik, igen vegyes összetételű csoportba került. Szórványos előfordulás: Germania Inferior: Boelcke 2002: 105, Taf. 45, 951; Raetia: Schleiermacher 1993: 34, Taf. 19, 239; Ortisi 2002: 32, Taf. 16, 253.

²² Riha 1979: 138.

A típus az 1. század második negyedében jelent meg, és a 2. század elejéig maradt használatban.²³ Egy augsti töredéket az 1. század első felére datáltak.²⁴

3. típus: *Csuklós szárnyas fibula*
= *Riha 5.7.3. változat (Kat. 3)*

Zsámbékon egy másik hüvelycsuklós fibula is (Kat. 3 = 5. tábla 2) előkerült, amelynél a tű tengelyét tartó tok ugyancsak hajlítással készült. Ez a fibula az ívelt, trapéz alakban keskenyedő kengyel kezdeti szakaszához kapcsolódó, eredetileg egy-egy rövid, tagolt szárnyaszerű toldalék alapján a csuklós szárnyas fibulák újabb pannoniai képviselője. A fibula kengyelét a peremeken egy-egy rövid borda, a középvonalban hosszanti bordaköteg díszíti, végét pedig két keresztben álló borda zárja le. A hosszában tagolt kengyel és az első szárnyak alapján ez a lelet ugyanúgy Riha 5.7.3. változatába tartozik,²⁵ mint a budaörsi telep L/639. objektumában előkerült kisméretű fibula.²⁶ A csuklós szárnyas fibulák az előző két típushoz hasonlóan Galliában és a Rajnavidéken, valamint Britanniában terjedtek el. Megjelenésüket Augustus korára teszik, de legnagyobb népszerűségnek Claudius korában és az 1. század harmadik negyedében örvendtek.²⁷ A típusba sorolható fibulák nagy változatossága miatt a zsámbéki fibuláival azonos módon díszített kengyelű leleteket a fő elterjedési területről is csak kis számban ismerünk.²⁸ Közülük egy avenches-i fibula az 1. század első felére és a század közepe körüli időszakra keltezhető.²⁹ A budaörsi, eltérő díszítésű fibula egy Severus-kori sigillatával keltezett, elszántott házból került elő,³⁰ így eredetileg nem tartozhatott a ház leletanyagához.

4. típus: *Szemes fibulák*
= *Amlgren 53 (Kat. 4–5)*

Mindkét lelőhelyen előkerült egy-egy olyan töredék, amelyeknél szerkezeti sajátosságai és díszítésmódjuk

alapján felmerül a szemes fibulákkal való azonosítás lehetősége. Közülük a perbáli töredék (Kat. 4 = 1. tábla 4) a szemes fibulákra jellemző 2×3 csavarulatos rugóval, felső húrral és keskeny húrhoroggal készült. A rugót és a húrhorogot is ellapították, emiatt a keskeny, téglalap alakú támlap is torzult. Az eredetileg erősen ívelt, háromszögletes keresztmetszetű, peremén és középvonalában bordával díszített kengyel derékszögben meghajlított. Az azonban nem dönthető el, hogy a rugó ellapítása és a kengyel meghajlítása egy időben történt-e.

A fibula a nyitott vagy zárt szemek hiánya alapján a szemes fibulák tipológiai fejlődésének végső állomását jelentő szem nélküli formához sorolható (Amlgren 53).³¹ Ennél a formánál a kezdetben kerek, a kengyelt teljesen körbevevő kengyelgomb is leegyszerűsödött: már csak egy félköríves, alig kiemelkedő korongként jelenik meg, és csak a kengyel felső oldalára terjed ki.³² A szemes fibulákkal való azonosítás bizonytalanságát az okozza, hogy ezeket a fibulákat általában rövidebb kengyellel készítették. A fibulák lábrésze – a szem alakításától függetlenül – igen egységes, így az 5. számú zsámbéki fibula (5. tábla 3) végén bekarcolt háromszöggel díszített lábrészéről nem dönthető el, hogy Amlgren melyik formájának feleltethető meg.³³

Ez a mai Németország középső részén kialakult, és a birodalomtól északra fekvő barbaricum területén elterjedt fibulatípus.³⁴ Pannoniába germán közvetítéssel (kereskedelem, betelepített germánok?) jutott el.³⁵ A szemes fibulákat Budaörsön egy tipológiailag korábbiaknak tekintett, átlukasztott szemekkel rendelkező, szórványleletként előkerült darab képviselte, Érd leletanyagából viszont hiányzott.³⁶ A szemes fibulák használati idejét Augustus és Vespasianus kora közötti időszakra teszik, ezen belül leginkább Claudius korában terjedtek el.³⁷ Augstban két, szemek nélküli darabot az 1. század második negyedére, illetve Claudius korára datáltak.³⁸ Patek viszont egy Faustina éremmel keltezett sír alapján feltételezi, hogy ez a forma még a 2. században is használatban lehetett.³⁹

5. típus: *Egygombos, erősprofilú fibulák*
(Kat. 6–46)

A budaörsi leletanyag vizsgálata azt mutatta, hogy a római kori települések legkedveltebb fibulatípusának az egygombos, erősprofilú fibulák (36,9%) tekinthetők.⁴⁰ Ugyanerre az eredményre vezetett az érdi fibulák elemzése is, ahol ezek a fibulák a leletek csaknem kétharmadát (64,6%) tették ki.⁴¹ Ezzel összhangban a perbáli és zsámbéki leletanyagban is a legtöbb fibulát szintén ebbe a típusba lehet besorolni (1. táblázat). Arányuk mindkét lelőhelyen (Perbál: 42,4%; Zsámbék: 39,1%) közel azonos a budaörsi telepen tapasztalt gyakorisággal. A típus már a késő kelta telepek leletanyagában is kimutatható, és új változatok megjelenésével használatban maradt a római foglалás után is. Legnépszerűbbnek a római foglалás idején és a római uralom legkorábbi

²³ Riha 1979: 138; Riha 1994: 124.

²⁴ Riha 1994: 124.

²⁵ Riha 1979: 128; Riha 1994: 112.

²⁶ Merczi 2012: 476, Kat. 5, 1. kép 5. További pannoniai előfordulás: Merczi 2016c: 451.

²⁷ Riha 1994: 112; Feugère 1985: 335; Sedlmayer 2009: 44, 157, Abb. 103.

²⁸ Riha 1994: 115, Taf. 25, 2387; Mazur 1998: 39, Pl. 12, 169.

²⁹ Mazur 1998: 39. A fibula a 10. insula területén 1–50/60 közötti időszakra keltezhető kerámiával együtt került elő.

³⁰ Ottományi 2012: 61.

³¹ Amlgren 1923: 21; Patek 1942: 39.

³² Riha 1979: 68.

³³ Riha 1979: 68.

³⁴ Amlgren 1923: 25; Peškař 1972: 71; Bechert 1973: 17; Riha 1979: 68.

³⁵ Patek 1942: 38–39; Ottományi 2012: 283.

³⁶ Merczi 2012: 478, Kat. 7, 1. kép 7.

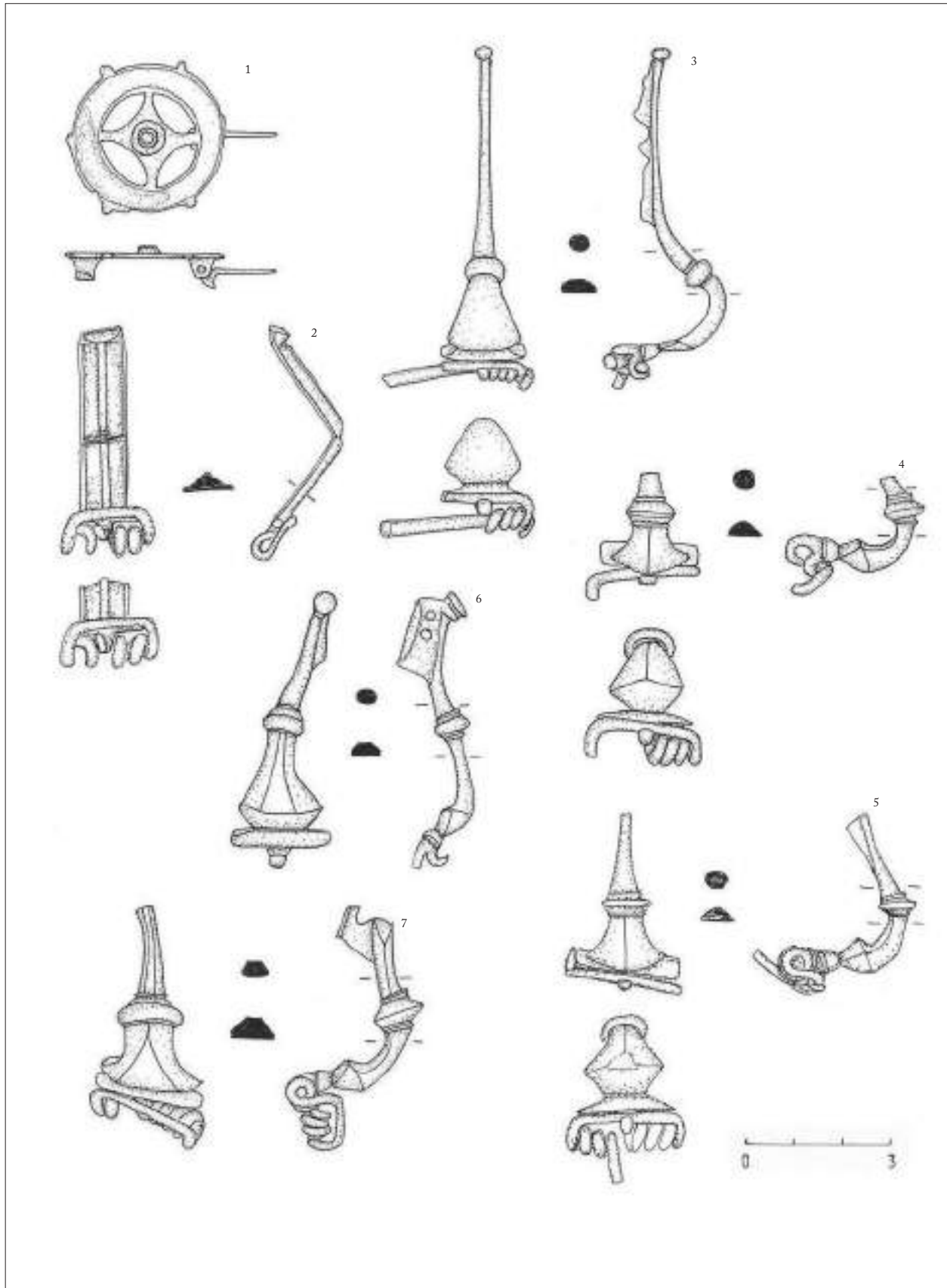
³⁷ Peškař 1972: 70–71; Bechert 1973: 17; Riha 1979: 68; Riha 1994: 66.

³⁸ Riha 1979: 69, Kat. 206, ill. 209; Riha 1994: 66.

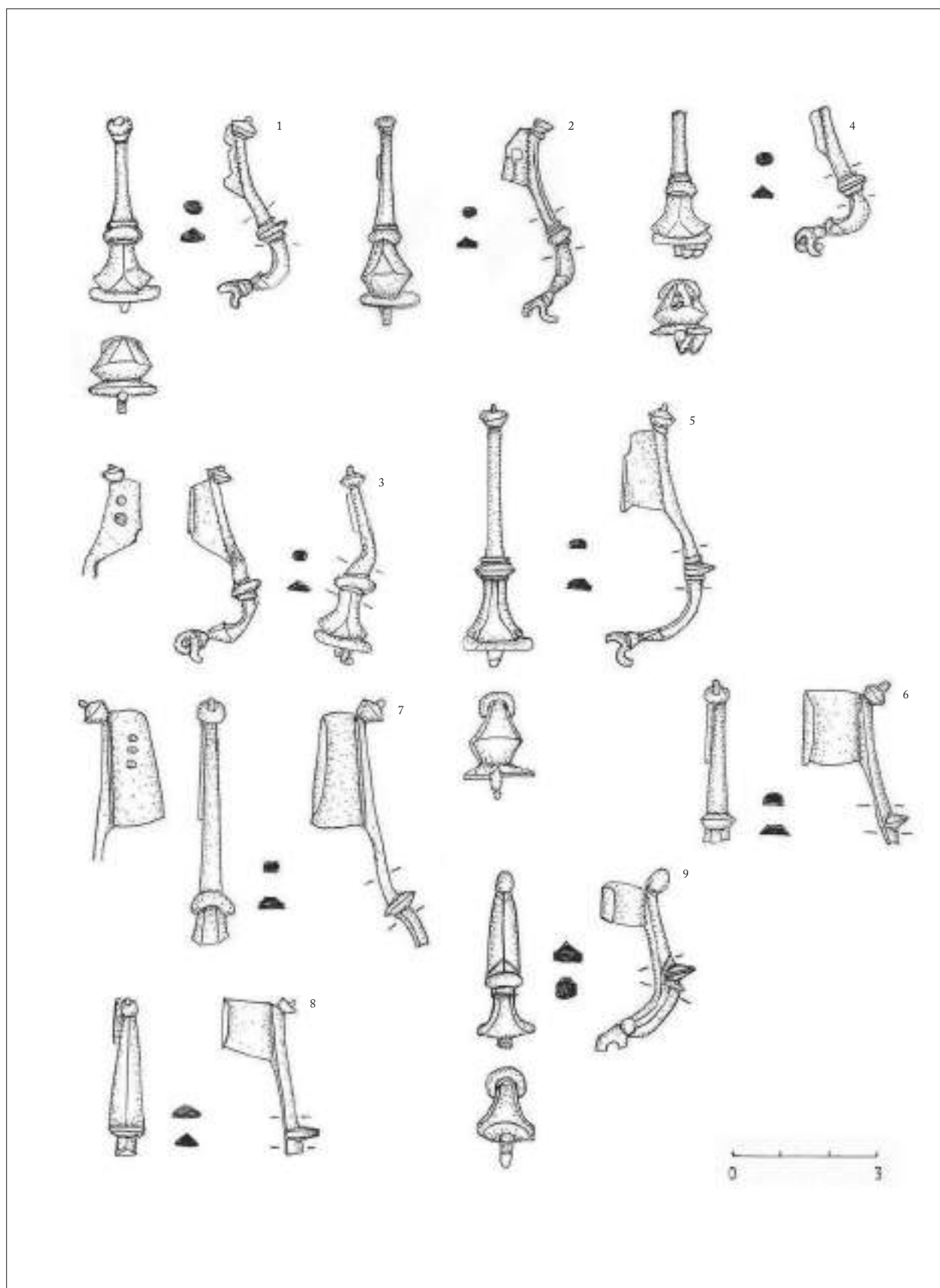
³⁹ Patek 1942: 40.

⁴⁰ Merczi 2012: 505, 508, 1. táblázat.

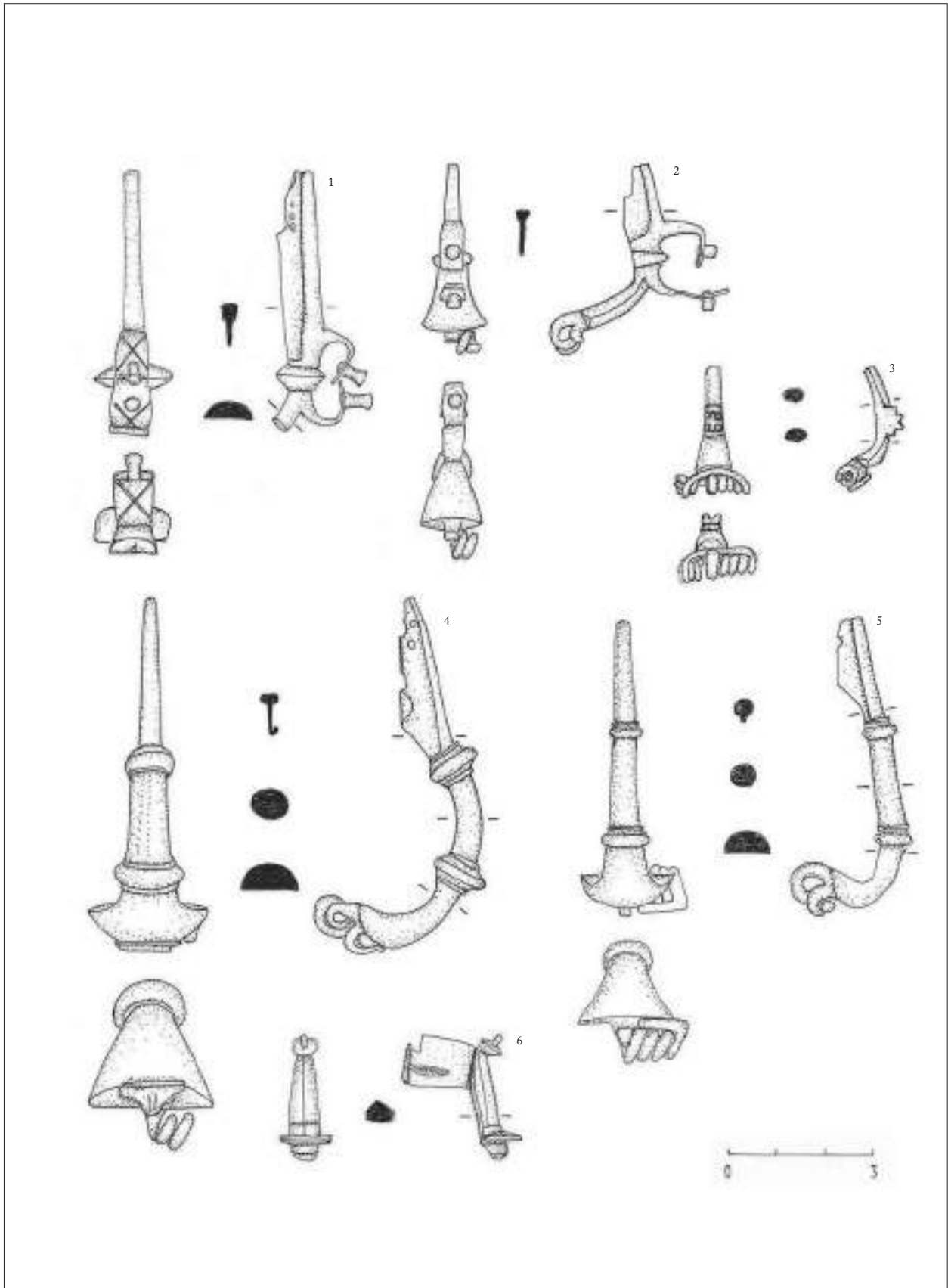
⁴¹ Merczi 2016a: 93, 1. táblázat.

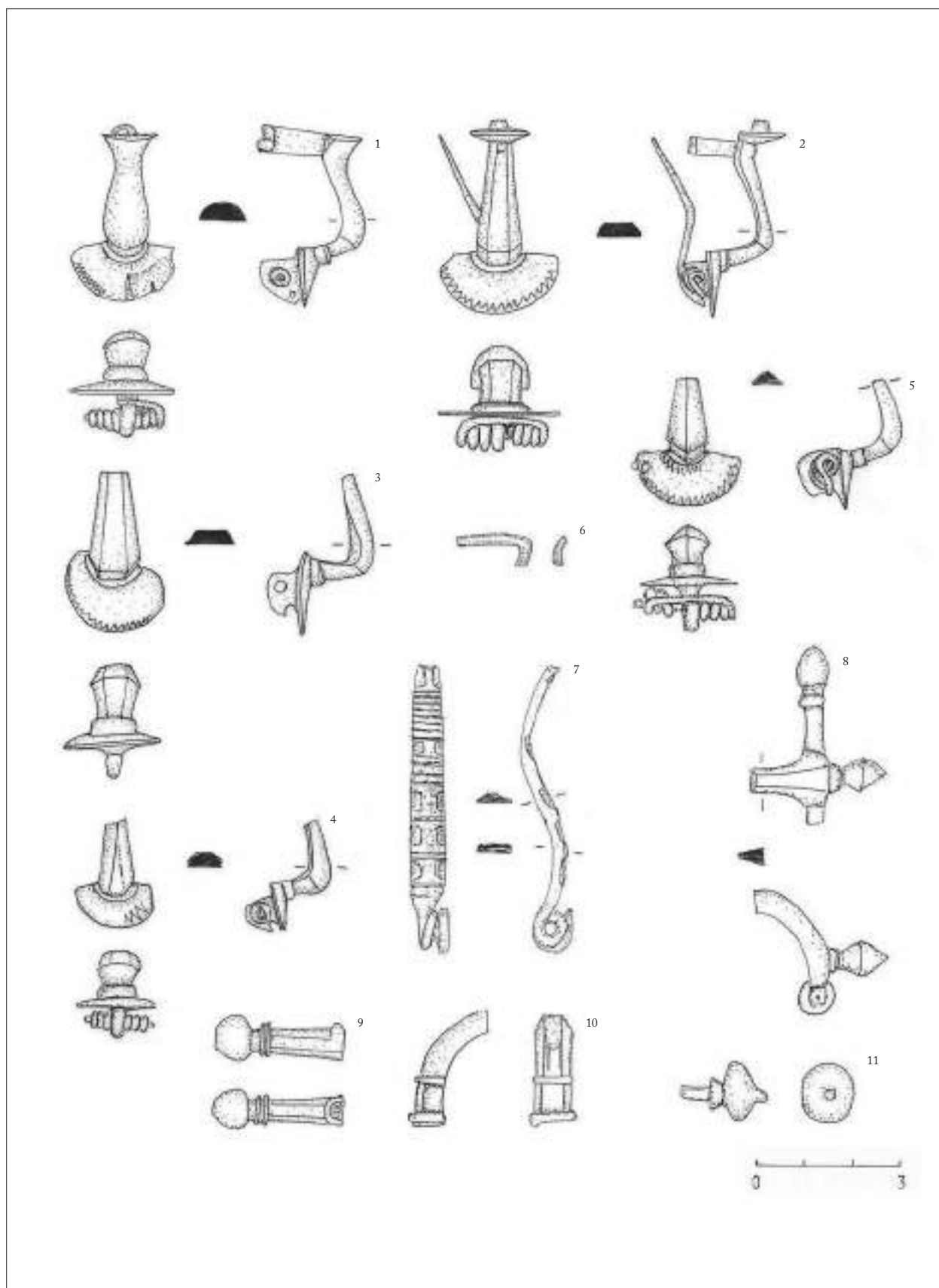
1. tábla: Leletek Perbálról: 1: Kat. Nr. 1; 2: Kat. Nr. 4; 3: Kat. Nr. 11; 4: Kat. Nr. 12; 5: Kat. Nr. 13; 6: Kat. Nr. 15; 7: Kat. Nr. 16

2. tábla: Leletek Perbálról: 1: Kat. Nr. 21; 2: Kat. Nr. 22; 3: Kat. Nr. 23; 4: Kat. Nr. 24; 5: Kat. Nr. 35; 6: Kat. Nr. 36; 7: Kat. Nr. 37; 8: Kat. Nr. 41; 9: Kat. Nr. 43

3. tábla: Leletek Perbálról: 1: Kat. Nr. 47; 2: Kat. Nr. 49; 3: Kat. Nr. 52; 4: Kat. Nr. 53; 5: Kat. Nr. 54; 6: Kat. Nr. 63

4. tábla: Leletek Perbálról: 1: Kat. Nr. 68; 2: Kat. Nr. 71; 3: Kat. Nr. 72; 4: Kat. Nr. 73; 5: Kat. Nr. 75; 6: Kat. Nr. 77; 7: Kat. Nr. 83; 8: Kat. Nr. 89; 9: Kat. Nr. 90; 10: Kat. Nr. 95; 11: Kat. Nr. 96

1. táblázat: Fibulatípusok gyakorisága Perbálon és Zsámbékon

Fibulatípusok		Perbál		Zsámbék		együtt	
		N	%	N	%	N	%
1	korai korongfibula	1	3,0	–	–	1	1,0
2-3	csuklós ívfibulák	–	–	2	2,9	2	1,9
4	szemesfibula	1	3,0	1	1,5	2	1,9
5	egygombo erősprofilú fibulák	14	42,4	27	39,1	41	40,2
6	noricumi-pannoniai szárnyas fibulák	3	9,1	3	4,3	6	5,9
7	noricumi-pannoniai kétgombos fibulák	2	6,1	1	1,5	3	3,0
8	egygombo fibula támlappal	–	–	2	2,9	2	1,9
9	pannoniai trombitafejes fibulák	1	3,0	8	11,5	9	8,9
10	térdfibulák	5	15,2	5	7,1	10	9,9
11	térd alakban meghajlított testű fibula	–	–	1	1,5	1	1,0
12	szarmata rugós T-fibula	–	–	1	1,5	1	1,0
13	aláhajtott lábú fibula	–	–	1	1,5	1	1,0
14	rugós T-fibulák téglalap alakú lábbal	1	3,0	1	1,5	2	1,9
15	csuklókaros T-fibulák	–	–	2	2,9	2	1,9
16	gyűrűfibulák	–	–	2	2,9	2	1,9
17	cikádafibula	–	–	1	1,5	1	1,0
18	hagymafejes fibulák	4	12,2	10	14,4	14	13,8
19	nem tipologizálható	1	3,0	1	1,5	2	1,9
	együtt	33	100,0	69	100,0	102	100

szakaszában (Claudius-kor – 2. század eleje/első harmada) bizonyult. Az egygombos, erőprofilú fibulák gyakorisága a 2. században jelentősen lecsökkent, de a helyüket átvevő noricum-pannoniai szárnyas fibulák sem tudták őket teljesen kiszorítani.⁴² A sírleletek tanúsága szerint egytagú változataik elsősorban a női viselethez tartoztak.⁴³

1. változat = Demetz A 67a1 (Kat. 6)

A Zsámbékon előkerült 6. számú egytagú, felső húrozású fibula (5. tábla 4) téglalap alakú támlapjához zsákszerű, alul erősen visszahajló fejrész kapcsolódik; az egyszerűen tagolt, kerek kengyelgomb teljesen körbeveszi a fibulatestet. Az eredetileg hosszan elnyúló lábrész kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű.

Zsákszerű fejrésszel Almgren 67-es formája, ezen belül is a legkorábbi változatok készültek. Ezeknél a fibuláknál a fejrész rövid, a lábrész hosszan elnyúló, végét vízszintes állású, a lábrésztől alig elkülönülő gomb zárja le, a tűtartó négyzetes áttörésekkel díszített.⁴⁴ A zsámbéki fibula fejrészének hátsó fele erősen megnyúlt, ez azonban másodlagos állapotnak tekinthető. Azonos alakítású fejrészt lehet megfigyelni a budaörsi telep legkorábbi, szórványként előkerült egygombos, erőprofilú fibulájánál is, amelynél a háromszögletes tűtartó díszítése 4 négyzetes áttörésből áll.⁴⁵ Ezeket a Pannoniában ritkának tekintett, zsákszerű fejrésszel és 3–4, vagy annál több négyzetes áttöréssel díszített tűtartóval rendelkező leleteket (Demetz A 67a1 változat)⁴⁶ Augustus uralkodásának korai, vagy korai és középső szakaszára kelteznek.⁴⁷ A fejrész alakítása alapján ebből az időszakból származhat a zsámbéki fibula is.

2. változat = Demetz A 67b1 (Kat. 7–9)

Az előző fibulától eltérően a 7. számú, ugyancsak zsámbéki leletnél (5. tábla 5) a félköríves keresztmetszetű, hátoldalán már csak kismértékben visszahajló fejrészen a középső és az alsó harmad határán szöglettörés figyelhető meg, aminek következtében – a zsákszerű jelleget teljesen elvesztve – a fej szemből nézve rombusz alakúvá vált. A fejrészhez hasonlóan megváltozott a kengyelgomb alakja is, amely ovális, és nagyobbbrészt már csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A láb végét lezáró gomb továbbra is vízszintes állású, de már

tagoltabb, mint az előző változatnál. A fibula tűtartója trapéz alakú lehetett, a négyzetes áttörések száma pedig háromra csökkent.

Ez a rombusz alakú fejforma Almgren 67 fejlettebb változatainál jelent meg, majd a kerek átlukasztásokkal díszített tűtartójú Almgren 68-as formánál vált általánossá.⁴⁸ A tűtartó díszítése alapján ez a zsámbéki fibula is még Almgren 67-es formájával azonosítható. A rombusz alakú fejrésszel készített Almgren 67-es fibulák lábrésze kezdetben még hosszan elnyúló, a tűtartó háromszorosan áttört (Demetz A 67b1).⁴⁹ Egy Kr. e. 1. század utolsó évtizede – Kr. u. 1. sz. első évtizede közötti időszakra keltezhető budaörsi lelet (L/615. objektum)⁵⁰ alapján azonban az átlukasztások száma kevesebb (2) is lehetett. Ezt a már Pannoniában is gyakoribbnak tekintett⁵¹ változatot Magdalensbergben a késő Augustus-kori fibulák közé sorolják.⁵² A budaörsi lelet alapján azonban középső és késő Augustus-kori keltezés is megengedhető.

Rombusz alakú fejrészt alakítottak ki a kisebb méretű, 9. számú zsámbéki fibulánál is (5. tábla 7). A 8. számú, nagyobb méretű fibulánál (5. tábla 6) a fejrész a középső és alsó harmad határán szintén kiszélesedik, de a szöglettörés még nem olyan kifejezett, mint az előző két leletnél. Feltételeken azonban ez a fibula is ebbe a változatba került.

3. változat = Almgren 67/68 (Kat. 10)

A 10. számú, kisméretű, egytagú, felső húrozású zsámbéki fibulát (5. tábla 8) összehajtogatták, emiatt szerkezeti elemei csak nehezen vizsgálhatók. Fejrésze az 1. változat képviselőjéhez hasonlóan még zsákszerű, alja erősen visszahajlik. Kengyelgombjának alakítása – tagolt, kerek, a fibulatestet teljesen körbevevő – ugyan csak az 1. változathoz köti. Hosszan elnyúló, kezdeti szakaszán kör keresztmetszetű lábrésze vízszintes állású, egyszerű, gömbölyded gombbal záródik. Az 1. változathoz képest új elem az alacsony, háromszögletes tűtartó díszítése, amely kerek átlukasztásokból vagy benyomkodásokból állhatott.

A fibula nagy hasonlóságot mutat a mindeddig párhuzam nélkül álló budaörsi 14. számú lelettel.⁵³ A két fibulánál a fejrész, a láb végén lévő gomb és a tűtartó alakítása Almgren 67-es formájára jellemző módon történt, a tűtartó díszítése viszont már Almgren 68-as formája felé mutat. Almgren 67-es forma Almgren 68-as formává alakulása a Tiberius-kor vége és az 1. század közepe közötti időszakban fejeződött be.⁵⁴ A zsámbéki lelet átmeneti jellege ugyancsak arra utal, hogy ezek a fibulák még a római foglalás előtti időszakban készültek.

4. változat = Almgren 68 (Kat. 11)

Az első perbáli egygombos erőprofilú fibulánál (Kat. 11 = 1. tábla 3) a fejrész a középső és alsó harmad határán ugyanúgy kiszélesedik, mint a 2. változatnál, de az egyenesen elvágott hátoldal – új elemként –

⁴² Merczi 2016b: 472–475.

⁴³ Merczi 2016b: 475.

⁴⁴ Demetz 1999: 128.

⁴⁵ Merczi 2012: 480, Kat. 9, 1. kép 9.

⁴⁶ Demetz 1999: 128, 132, 260–262, Liste XXIII, Karte 40.

⁴⁷ Korábbi keltezés: Demetz 1999: 133; későbbi használat: Sedlmayer 2009: 128–136, Abb. 83.

⁴⁸ Demetz 1999: 129–130.

⁴⁹ Demetz 1999: 130.

⁵⁰ Merczi 2012: 480–481, Kat. 10, 2. kép 1; 510, 2. táblázat.

⁵¹ Demetz 1999: 132, 262–265, Fundliste XXIII/2, Karte 41–42.

⁵² Sedlmayer 2009: 32, 67, Abb. 37; 68, Abb. 39; 143, Abb. 93.

⁵³ Merczi 2012: 481, Kat. 14, 2. kép 3.

⁵⁴ Demetz 1999: 135.

a fej szalagszerűvé válásához vezetett. Eltérő alakítású a kengyelgomb is, amely ugyan az 1. változathoz hasonlóan kerek és teljesen körbeveszi a fibulatestet, de új elem a tagolatlansága. A hosszan elnyúló láb-rész és a végén lévő vízszintes állású, alig elkülönülő gomb alapján szintén kapcsolható az 1. változathoz, de a tűtartó díszítése már ennél a fibulánál is két kerek átlukasztásból áll. A fibulán javítás figyelhető meg, a rugó letört jobb oldali csavarulatait és a tűt pótolni próbálták, amire a rugó megmaradt részébe vezetett vaskos tengely utal.

A kerek átlukasztásokkal díszített tűtartó alapján ezek a fibulák már Almgren 68-as formájával azonosíthatók, de láb végén lévő gomb és a tűtartó alakítása alapján – az előzőhöz hasonlóan – erről a változatról is feltételezhető, hogy még a római foglalás előtt jött létre. Ezt erősíti meg a perbáli lelet legközelebbi párhuzamát jelentő budaörsi fibula, amely egy LT D2-3 periódusra (Kr. e. 1. század második fele – római foglalásig) keltezhető gödörből származik (L/134. objektum).⁵⁵ De részben összhangban áll ezzel egy carnuntumi lelet keltezése is (Kr. u. 1. század 2–3. negyede).⁵⁶ A változat Pannonián kívül Moesia Superiorból és a birodalom nyugati felében fekvő Vindonissából is ismert.⁵⁷

5. változat = Almgren 68 (Kat. 12–13).

Perbálon kerültek elő azok a fibulák (Kat. 12–13 = 1. tábla 4–5), amelyeknél a rombusz alakban kiszélesedő fejrész felső oldalán gerinc húzódik. A két fibula további közös sajátossága a tagolt, ovális, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára kiterjedő kengyelgomb, és a kezdeti szakaszán kerekded átmetszetű lábrész.

Azonos fejrészrel készített fibulákat Érd leletanyagából ismerünk.⁵⁸ Az itt előkerült fibuláknál még zsákszerű jelleget mutató fejrészt és kerekded kengyelgombot is meg lehetett figyelni. Egy vindobonai⁵⁹ és az egyik érdi lelet alapján a fibulák tűtartóját két kerek átlukasztás díszítette, ami alapján ez a változat is az Almgren 68 egy újabb megjelenési formája. Az érdi fibuláknál még fellépő korai sajátosságok alapján ez a változat – az előző kettőhöz hasonlóan – ugyancsak

a római foglalás előtt alakulhatott ki, de a vindobonai lelet keltezése (1. század vége–2. század eleje)⁶⁰ alapján még a foglalás utáni időszakban is használatban lehetett. Erre enged következtetni a perbáli 12. számú fibula is, amely egy Claudius–Flavius-korra keltezett gödörből (86. objektum) származik.⁶¹ A változatba sorolható fibulák Pannonián kívül csak Noricumból ismertek.⁶²

6. változat = Almgren 68 (Kat. 14)

A zsámbéki 14. számú fibula (6. tábla 1) fejrészéről mindössze annyit lehet megállapítani, hogy keresztmetszete félköríves volt. Kengyelgombja ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki, lábrésze kismértékben ívelt, hosszan elnyúló, végét tagolt, már nem teljesen vízszintes állású gomb zárja le. A sérült tűtartó díszítése két kerek átlukasztásból áll, ez alapján ez a fibula ugyancsak Almgren 68-as formájával azonosítható.

Azonos lábrészű, kétszeresen átlukasztott tűtartójú, valamint félköríves keresztmetszetű, rombusz alakú fejrészrel készített fibulát ismerünk Budaörsről (Kat. 21).⁶³ További két budaörsi lelet (Kat. 18, 20) azt mutatja, hogy az azonos fej- és lábrészrel rendelkező, 6,0 cm-nél hosszabb fibulák tűtartója háromszorosan átlukasztott is lehetett.⁶⁴ Az északkeletpannonai fibulák párhuzamai megtalálhatók Dél-Pannoniában és Délkelet-Noricumban, valamint a Pannoniától északra fekvő barbaricum területén is.⁶⁵ A magdalensbergi leletek Tiberius-kori feltöltésből származnak, egy poetovioi sírlelet Tiberius korának végére – Claudius korára kelteznek.⁶⁶ Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy még ez a változat is a római foglalás előtti időszakban jött létre.

A budaörsi kétszeresen átlukasztott tűtartójú 21. számú fibula az L/401. objektumban került elő,⁶⁷ amely egy alsóbb, késő kelta (LT D2-3)⁶⁸ és egy felsőbb, az 1. század második felére–2. század első harmadára keltezhető, leégett házból áll.⁶⁹ Keltezése alapján a fibula valószínűleg az alsóbb, késő kelta gödörhához tartozhatott. A tűtartóján három kerek átlukasztással díszített, 20-as számú budaörsi fibula az L/254.

⁵⁵ Merczi 2012: 481, Kat. 16 és 17, 2. kép 5; 509, 2. táblázat; Ottományi 2012: 283, 291, 294, 296, DVD-melléklet.

⁵⁶ Humer 2006: 195.

⁵⁷ Pannonia: Humer 2006: 195, Abb. 283, 636; Košćević 1980: 21, 47, T. IX, 60; Moesia Superior: Bojović 1983: 33–34, 99, T. V, 41–42; Vindonissa: Ertlinger 1973: 62–63, Taf. 18, 2–3.

⁵⁸ Merczi 2016a: 70–71, 80–81, Kat. 5–9, 1. tábla 5–8; 2. tábla 1.

⁵⁹ Schmid 2010: 21, 92, Taf. 2, 11.

⁶⁰ Schmid 2010: 21.

⁶¹ Ottományi 2017.

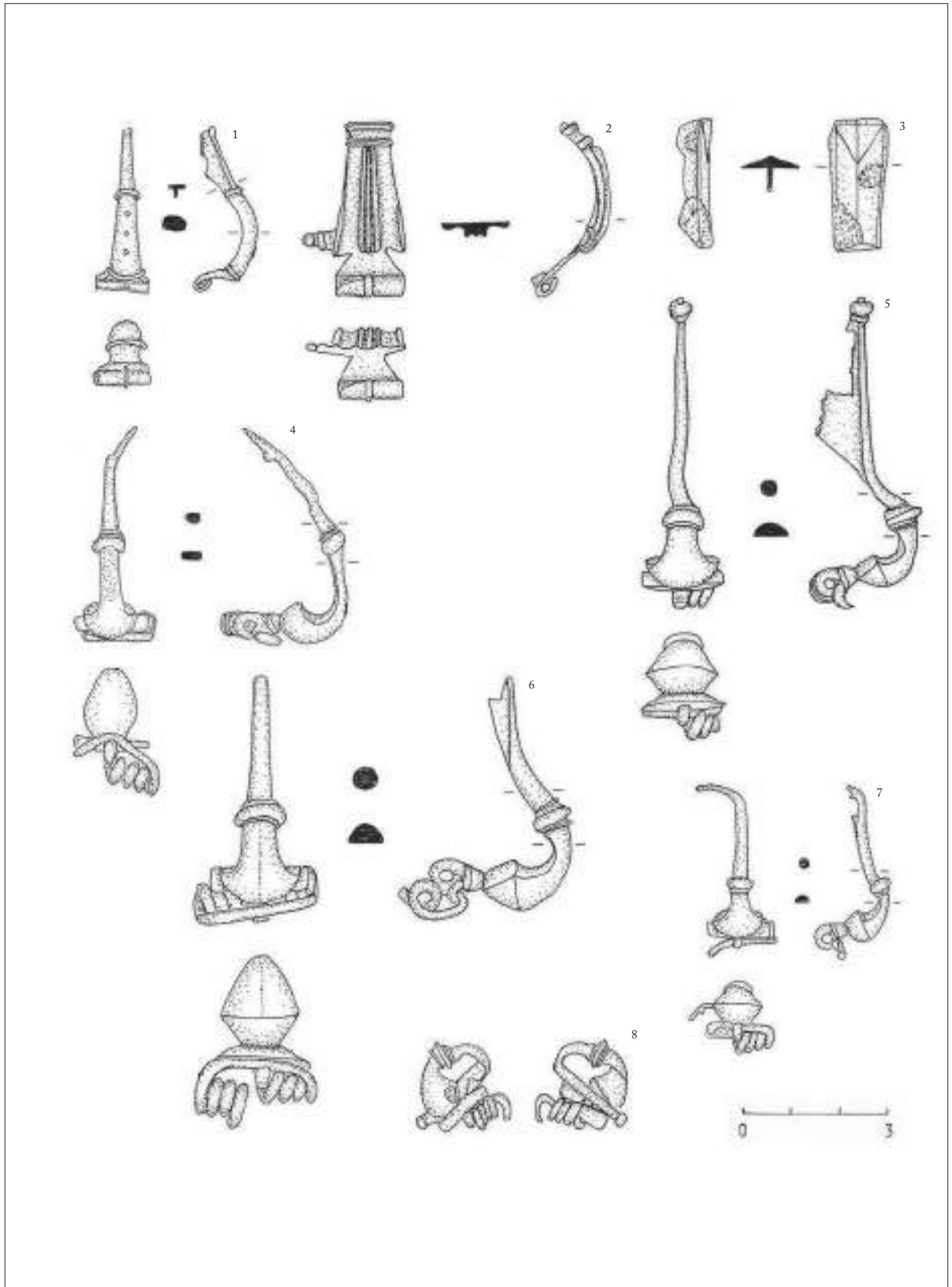
⁶² Sedlmayer 2009: 270, Taf. 20, 406; 276, Taf. 23, 487.

⁶³ Merczi 2012: 482, Kat. 21, 2. kép 8.

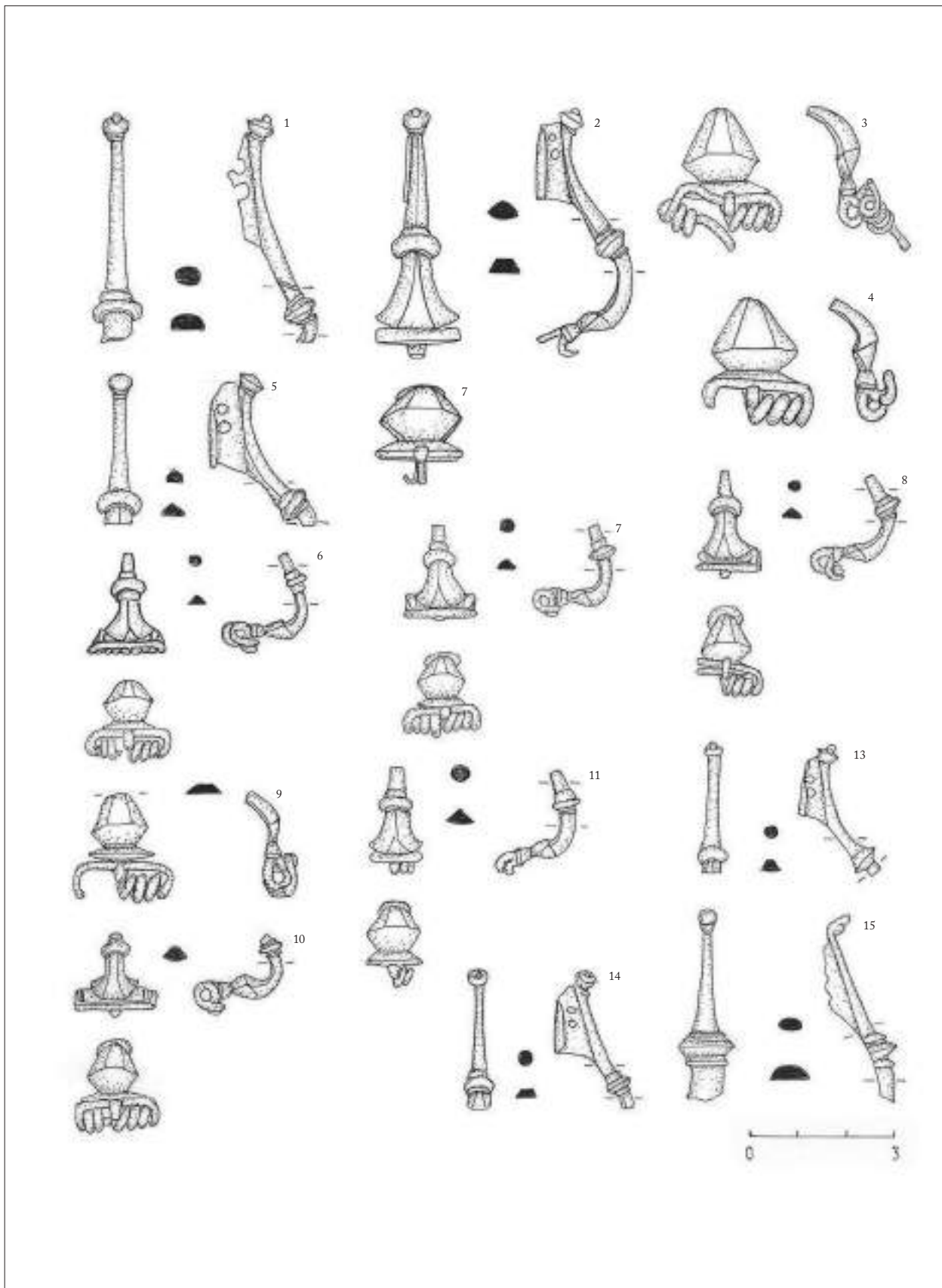
⁶⁴ Merczi 2012: 482, Kat. 18, 20, 2. kép 6–7.

⁶⁵ Dél-Pannonia: Kovrig 1937: 44–46 (csak a 6,0 cm-nél hosszabb leleteket figyelembe véve). Újabb leletek Sisciából: Košćević 1980: 47, T. IX, 59; T. X, 62. Poetovio: Istenić 2000: 188, 584. sír, Tabl. 118, 10; Salla: Berecz 1990: 79–80, Abb. 2, 5–6; Délkelet-Noricum: Gugl 1995: 12, 78, Taf. 2, 20; 96, Taf. 21, 163, 167; Sedlmayer 2009: 268, Taf. 19, 374–375; 270, Taf. 20, 376–377, 410–412; 272, Taf. 21, 441; Barbaricum: Lami-ová-Schmiedlová 1961: 113, Tab. IV, 5–6; Peškař 1972: 51, Tf. 9, 5; 47, Tf. 9, 7; 36, Tf. 9, 9; Kolník 1980: 25, Taf. XIV, 12/b; Taf. XV, 14/c; 54, Taf. XLIII, 135/a1–3; 112, Taf. CIV, 39/g1–2; 152–153, Taf. CLV, 68/b2–3; Pieta 1982, 41–42, Taf. VIII, 1, 3, 6; Taf. XLIX, 11; Hrnčiarik 2013: 112–114, Taf. LVII, 458, Taf. LIX, 43–44; Taf. LX, 231, 448, 451, 514; Taf. LXI, 524, 531, 533; Taf. LXII, 818, 845, 856, 879–880; Taf. LXIV, 1184–1185, 1203; Taf. LXV, 2221, 2226, 2358, 2523.

⁶⁶ Magdalensberg: Sedlmayer 2009: 88–89, 93, Abb. 63; Poetovio: Istenić 2000: 188.

5. tábla: Leletek Zsámbékról: 1: Kat. Nr. 2; 2: Kat. Nr. 3; 3: Kat. Nr. 5; 4: Kat. Nr. 6; 5: Kat. Nr. 7; 6: Kat. Nr. 8; 7: Kat. Nr. 9; 8: Kat. Nr. 10

6. tábla: Leletek Zsámbékról: 1: Kat. Nr. 14; 2: Kat. Nr. 17; 3: Kat. Nr. 18; 4: Kat. Nr. 19; 5: Kat. Nr. 20; 6: Kat. Nr. 25; 7: Kat. Nr. 26; 8: Kat. Nr. 27; 9: Kat. Nr. 28; 10: Kat. Nr. 29; 11: Kat. Nr. 30; 12: Kat. Nr. 31; 13: Kat. Nr. 32; 14: Kat. Nr. 33

számú gödörház keleti felében került elő. Ezt leletanyaga alapján ugyanarra az időszakra (1. század második fele–2. század első harmada) kelteznek, mint az L/401-es objektum felső házát.⁷⁰ A fibula alapján azonban feltételezhető, hogy az L/254-es ház korábban, még a római foglalás előtt létesült.

7. változat = Almgren 68 (Kat. 15–20)

Az előző változatokkal összevetve a 15–20. számú perbái és zsámbéki fibuláknál (1. tábla 6–7; 6. tábla 2–5) új elem a viszonylag nagyméretű, felső oldalán facettált (trapéz keresztmetszetű) fejrész, és a meg-rövidült, ívelt vonalú, rézsútos állású, tagolt gombban végződő lábrész, valamint a magasabb, trapéz alakú tűtartó. Ez utóbbi díszítése Almgren 68-as formájára jellemző módon kerek átlukasztásokból áll. A fibulák lábrészének kezdeti szakaszát ovális (Kat. 15, 20), háromszögletes (Kat. 17) vagy trapéz alakú (Kat. 16) keresztmetszettel lehet jellemezni. A fibulák hossza 5–5,5 cm közötti értékeket mutat.

Ilyen felépítésű fibulák minden északkelet-pannoniai római település leletanyagában nagy számban fordulnak elő, ami alapján ebben a térségben Almgren 68 legtipikusabb képviselőinek tekinthetők.⁷¹ A változatba sorolható fibulák sírokból is ismertek (Budaörs, Sárbogárd).⁷² Tűtartójukat 1–2 kerek átlukasztás, vagy a tűtartó hátoldalán benyomott 1–2 bemélyedés díszíthette. A láb felső oldalán húzódó gerinc vagy facettálás a ritkább megoldások közé tartozik. A fejrész facettálása elsősorban Pannoniára jellemző. A párhuzamba állítható magdalensbergi leleteket a Tiberius- és Claudius-kori változatok képviselőinek tekintik,⁷³ mások szerint a változat elsősorban Claudius korában és a Flaviuskor elején volt használatban.⁷⁴ A budaörsi településen az ide sorolható leletek egy része az 1. század második felére–2. század első harmadára keltezhető objektumokban került elő (L/392-es tárológödör; L/653. számú gödörház).⁷⁵ Az objektumok keltezése, ami részben egybeesik a változat fő használati idejével, egyben arra is enged következtetni, hogy ezek a fibulák

Északkelet-Pannoniában még a 2. század elején (első harmadában) is használatban maradhettek. Hasonló következtetéseket lehetett levonni az érdi leletanyag alapján is.⁷⁶

8. változat = Almgren 68 (Kat. 21–32)

A 21–32. számú fibuláknál (2. tábla 1–4; 6. tábla 6–13) ugyanúgy facettált felső oldalú fejrészt, viszonylag rövid, ívelt vonalú lábrészt, egy-két kerek átlukasztással vagy bemélyedéssel díszített tűtartót alakítottak ki, mint az előző változatba sorolt leleteknél. A két változat között mindössze a fibulák hosszában mutatható ki eltérés, aminek értéke ennél a változatnál nem haladja meg a 4,5 cm-t. Mind Perbálon, mind Zsámbékon a kisebb méretű darabok kerültek elő nagyobb számban. Ugyanezt lehetett megfigyelni Érden és a budaörsi temetőben is, a budaörsi telepen viszont a nagyobb méretű fibulákat magába foglaló változat volt népszerűbb.⁷⁷ Sírleleteket Budaörsön kívül Solymárról ismerünk.⁷⁸ A változat elterjedési területe és használati ideje az előző változatéval azonos.⁷⁹ A változat egy-egy képviselője Érden egy 1–2. század fordulójára keltezett, félig földbe mélyített gödörházban, illetve egy 2. századi kőépületben került elő.⁸⁰ Az utóbbi lelet arra engedett következtetni, hogy Almgren 68 klasszikus formájánál a kisebb méretű darabok használata is átnyúlt a 2. századra. Budaörsön a változat az L/560. objektumból vált ismertté.⁸¹ Azonban ez az objektum is két házra tagolható: egy alsóbb, félig földbe mélyített, 1–2. század fordulójára keltezett gödörházra és egy későbbi, a 2. századon belül pontosabban nem keltezhető cölöpös szerkezetű házra. A változat keltezése alapján a fibula inkább a korábbi ház leletanyagához tartozhatott.

9. változat = raetiai forma (Kat. 33)

A Zsámbékon előkerült 33. számú töredékről (6. tábla 14), noha félköríves keresztmetszetű fejrésze letört, megállapítható, hogy az egygombos erőprofilú fibulák raetiai formájához tartozik.⁸² Ezt a tagolt, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára kiterjedő kengyelgomb,

⁶⁷ Ottományi 2012: 173, 135. kép 1, DVD-melléklet; Merczi 2012: 509, 2. táblázat.

⁶⁸ Ottományi 2012: 295, DVD-melléklet.

⁶⁹ Ottományi 2012: 309, DVD-melléklet.

⁷⁰ Ottományi 2012: 309, DVD-melléklet.

⁷¹ Budaörs: Merczi 2012: 482–483, Kat. 22–34, 3. kép 1–3; Érd: Merczi 2016a: 71–72, 81, Kat. 10–17, 2. tábla 2–9. Egyéb pannoniai és Pannonián kívüli előforduláshoz lásd: Merczi 2012: 482–483; Merczi 2016b: 436.

⁷² Budaörs: Merczi 2016b: 436, Kat. 1–2, 1. kép; Sárbogárd: Bánki 1998: 65, Abb. 2, 3/1 = Abb. 22, 2.

⁷³ Sedlmayer 2009: 33, 149–150, Abb. 98; 157, Abb. 103.

⁷⁴ Jobst 1975: 33; Rieckhoff 1975: 43; Gugl 1995: 12.

⁷⁵ L/392. objektum: Ottományi 2012: 309, DVD-melléklet; Merczi 2012: 482, Kat. 23, 27, Abb. 3, 2–3; 509. 2. táblázat; L/653. objektum: Ottományi 2012: 310, DVD-melléklet; Merczi 2012: 482, Kat. 31; 510, 2. táblázat.

⁷⁶ Merczi 2016a: 81.

⁷⁷ Érd: Merczi 2016a: 81; Budaörs: Merczi 2016b: 436; Merczi 2012: 482–483.

⁷⁸ Budaörs: Merczi 2016b: 436, 9, 25 és 57. sírok, Kat. 3–5, 1. kép; Solymár: Kocztur 1991: 65 sír: 185, 44–45. kép, Taf. XV, 10; 104. sír: 194, Taf. XXVII, 9–10; 148. sír: 203, 96. kép, Taf. XXXVI, 14.

⁷⁹ Merczi 2012: 483; Merczi 2016b: 436: további irodalommal.

⁸⁰ Gödörház: Merczi 2016a: 72–73, 82, Kat. 21, 3. tábla 4; Ottományi 2016: 20, 43; Kőépület: Merczi 2016a: 74, 82, Kat. 29, 4. tábla 5; Ottományi 2016: 27–28, 42.

⁸¹ Merczi 2012: 483, Kat. 37, 3. kép 6; 509, 2. táblázat; Ottományi 2012: 309, 332, DVD-melléklet.

⁸² Ettlinger 1973: 63; Rieckhoff 1975: 43; Riha 1979: 74; Ortisi 2002: 22.

az egyenes vonalú, kezdeti szakaszán félköríves keresztmetszetű lábrcsz, a végén lévő, rézsútosan álló, hengeres gomb, valamint a kengyelgomb mögöl induló, ívelt belső oldalú, kitöltött tőrtartó teszi egyértelművé.

Ez az elsősorban Raetiában és Germania Superior keleti felében⁸³ elterjedt változat eddig szinte minden északkelet-pannoniai település (Budaörs, Érd) fibulái között felbukkant.⁸⁴ Sírleleteket Budaörsről és Sárboárdról ismerünk.⁸⁵ A budaörsi 57. sír eltérő összetételű (raetiai forma + 8. változat) fibulapárja arra szolgáltatott bizonyítékot,⁸⁶ hogy ezt a Claudius–Vespasianus-korra⁸⁷ vagy az 1. század második felére⁸⁸ keltezett változatot Almgren klasszikus formájával (7–8. változatok) egy időben viselték.

10. változat = Almgren 69 (Kat. 34)

Ugyancsak egytagú és felső húrozású az a hiányos zsámbéki fibula (Kat. 34 = 7. tábla 1), amelynél a fejrész Almgren klasszikus formájához hasonlóan facettált, de attól eltérően nyújtottabb. A kengyelgomb ovális, tagolatlan, de a 4. változattal ellentétben nagyobb részt már csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A fibulán többszörös átalakítás figyelhető meg: fejrészét kiegyenesítették, a kengyelgombot alul és felöl is lereszelték. A rugó kezdeti szakasza a húrhoroghoz hajlítva akasztóként szolgálhatott, ebben az esetben azonban a szándékosság nem egyértelmű.

A zsámbéki fibula egy wels-i fibulával állítható párhuzamba, amelynek ívelt lábrcsze tagolt gombban végződik, tőrtartója hátoldalát pedig két kerek bemélyedés díszíti.⁸⁹ A fibulát az 1. század második felére keltezhető,⁹⁰ nyújtottabb Almgren 69-es formával azonosítják.⁹¹ Almgren 69-es formának megfelelő fibulák Budaörsön félköríves keresztmetszetű fejrészszel és tagolt kengyelgombbal készültek.⁹² Az eltérő sajátosságok ellenére a zsámbéki és budaörsi fibulákat összeköti egymással a fejrészben és a kengyelgombon egyaránt megfigyelhető szándékos átalakítás. A fibulákat kiegyenesítették, a kiálló részeket ellapították vagy lereszelték, a rugó kezdeti szakaszát karikába hajtva akasztót alakítottak ki.⁹³ Az így átalakított fibulák rendeltetése egyelőre ismeretlen.

11. változat = Almgren 69/70 (Kat. 35)

A 35. számú perbáli, egytagú, felső húrozású, téglalap alakú támlappal készített fibulánál (2. tábla 5) a rombusz alakú és szalagszerű fejrész a felső oldalon, a peremek mentén lesarkított. Kengyelgombja tagolt, félköríves, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrcsz kismértékben (valószínűleg másodlagosan) ívelt, végét vízszintes állású, kúpos, csúcsos végű gomb zárja le. A trapéz alakú, széles, magas tőrtartó kitöltött.

Hasonló alakítású fibulák Budaörsön is előkerültek, de azoknál a fejrész nem a peremen lesarkított, és a kengyelgombjuk is tagolatlan.⁹⁴ Az eltérések alapján ez, az egyelőre párhuzamok nélkül álló fibula egy különálló változat képviselőjének tekinthető. Egytagúsága alapján a fibula leginkább az 1. század második felében lehetett használatban.

12. változat = Almgren 69/70 (Kat. 36–38)

A perbáli 36–37. számú fibulák (2. tábla 6–7) fejrészéről csak annyi állapítható meg, hogy a végük felső oldala facettált volt. Kengyelgombjuk tagolatlan, félköríves, nagyobb részt csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. Lábrcszük kismértékben ívelt, ennek végéhez rézsútós állású, kúpos, csúcsos végű gomb kapcsolódik. Széles, magas, téglalap alakú tőrtartójuk kitöltött. A 38. számú zsámbéki lelet (7. tábla 2) a két oldalról lapított lábrcsz, vízszintes állású gomb miatt csak feltételezen sorolható ebbe a csoportba.

A tagolatlan kengyelgomb és a kitöltött tőrtartó alapján ezek a fibulák néhány budaörsi lelettel állíthatók párhuzamba, amelyeknél facettált, hátoldalán egyenesen elvágott, szalagszerű fejrészszel lehet megfigyelni.⁹⁵ Az egy- és kéttagú leleteket egyaránt magába foglaló változat fő elterjedési területének Pannónia tekinthető.⁹⁶ Az egytagú leletek használati ideje az 1. század második felére tehető, a kéttagú darabok az 1. század végén–2. század első felében készülhettek. A budaörsi telep két egytagú fibulája (Kat. 47–48) a már említett, egy korábbi gödörházból és egy későbbi cölöpös szerkezetű házból álló L/560. objektum felett került elő.⁹⁷ Egytagúságuk alapján a budaörsi fibulák az alsóbb, 1–2. század fordulójára keltezett gödörház leletanyagához tartozhattak.

⁸³ Ortisi 2002: 23, Abb. 5; 53–54, Fundliste 2c.

⁸⁴ Budaörs: Merczi 2012: 483, Kat. 43–44, 3. kép 4; Érd: Merczi 2016a: 74–75, 82, Kat. 34–35, 5. tábla 1; 4. tábla 9.

⁸⁵ Budaörs: Merczi 2016b: 437, 57. sír, Kat. 6, 1. kép; Sárboárd: Bánki 1998: 65, Abb. 2, 2/1 = Abb. 22, 1.

⁸⁶ Merczi 2016b: 436, Kat. 5, 1. kép.

⁸⁷ Rieckhoff 1975: 43; Riha 1979: 74–75

⁸⁸ Ortisi 2002: 23.

⁸⁹ Sedlmayer 1995: 132, Taf. 2, 17.

⁹⁰ Cociş 2004: 49.

⁹¹ Sedlmayer 1995: 13.

⁹² Merczi 2012: 484, Kat. 45–46, 4. kép 1–2.

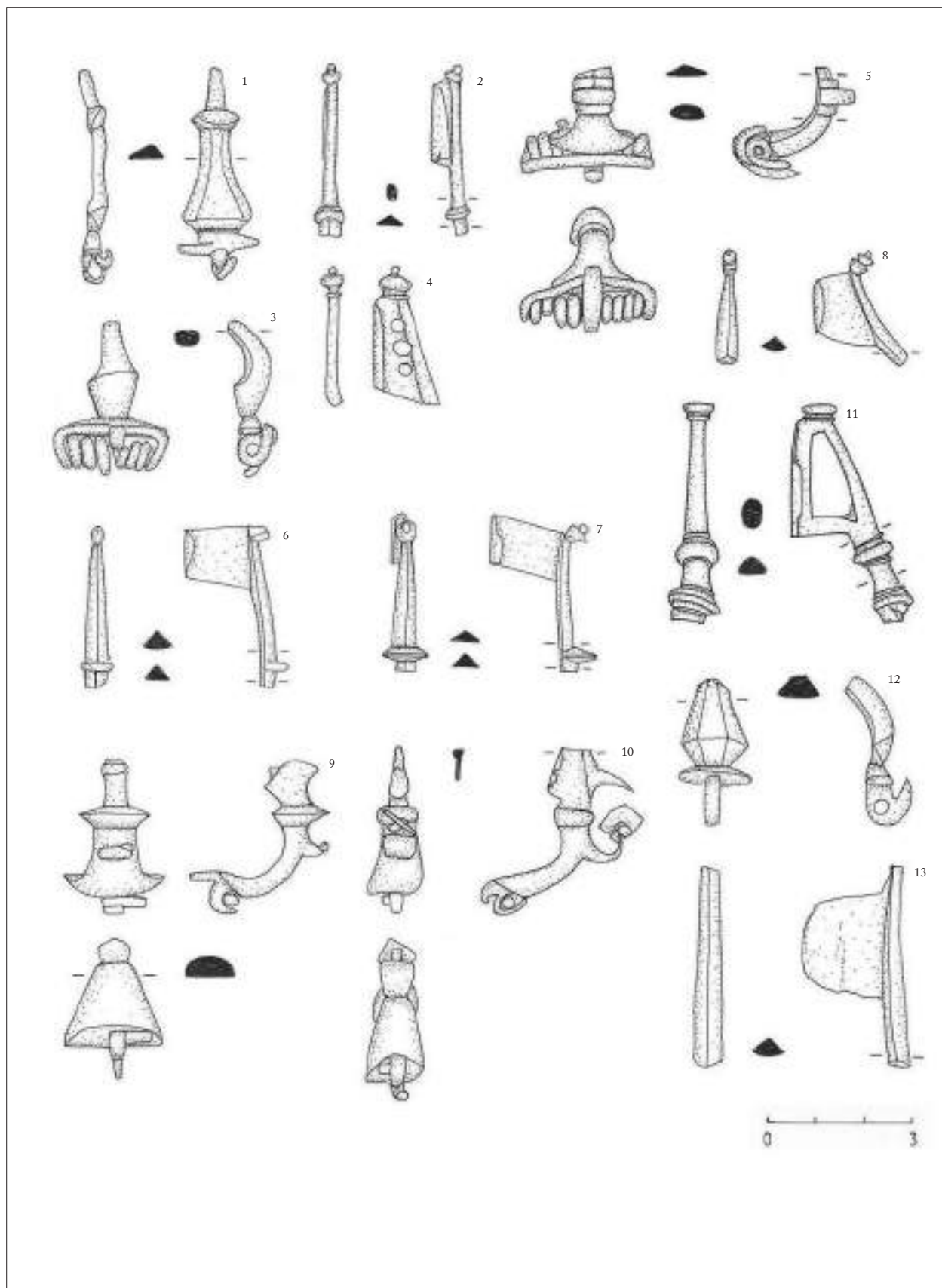
⁹³ Merczi 2012: 484.

⁹⁴ Merczi 2012: 484–485, Kat. 47–48, 4. kép 3.

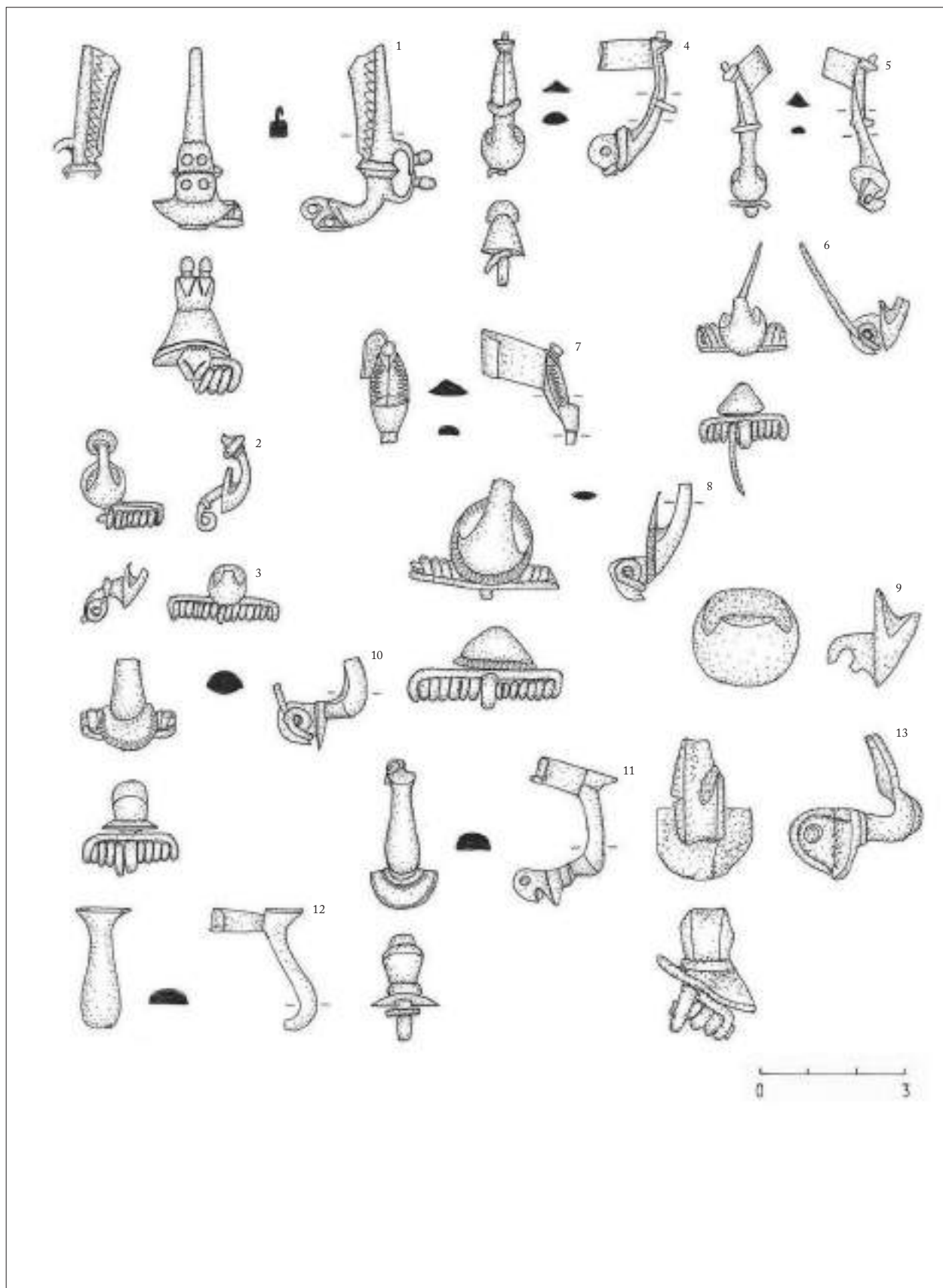
⁹⁵ Merczi 2012: 484–485, Kat. 47–48, 4. kép 3; Merczi 2016b: 437–438, Kat. 8, 2. kép.

⁹⁶ Merczi 2012: 485.

⁹⁷ Ottományi 2012: 109, 118, 309, 332, DVD-Beilage.

7. tábla: Leletek Zsámbékról: 1: Kat. Nr. 34; 2: Kat. Nr. 38; 3: Kat. Nr. 39; 4: Kat. Nr. 40; 5: Kat. Nr. 42; 6: Kat. Nr. 44; 7: Kat. Nr. 45; 8: Kat. Nr. 46; 9: Kat. Nr. 48; 10: Kat. Nr. 50; 11: Kat. Nr. 55; 12: Kat. Nr. 56; 13: Kat. Nr. 57

8. tábla: Leletek Zsámbékról: 1: Kat. Nr. 51; 2: Kat. Nr. 58; 3: Kat. Nr. 59; 4: Kat. Nr. 60; 5: Kat. Nr. 61; 6: Kat. Nr. 62; 7: Kat. Nr. 64; 8: Kat. Nr. 65; 9: Kat. Nr. 66; 10: Kat. Nr. 67; 11: Kat. Nr. 69; 12: Kat. Nr. 70; 13: Kat. Nr. 74

13. változat = okorági típus (Kat. 39)

A zsámbéki 39. számú, egytagú, felső húrozású, támlappal ellátott fibula (7. tábla 3) fejrésze sajátos alakítású: kezdeti szakasza kúpos, hátsó fele elkeskenyedik, ovális keresztmetszetű. Ilyen alakítású fejrész az úgynevezett okorági típusú, Dél-Pannoniában elterjedt, egy- vagy kéttagú, egygombos, erősprofilú fibulákat jellemzi. Innen a változat elsősorban a délebbre, illetve keletebbre fekvő tartományokba jutott el.⁹⁸ Előfordulása a fő elterjedési területtől északra, így már Pannonia északkeleti részében is szórványosnak tekinthető. A párhuzamok alapján a zsámbéki fibula tagolt vagy tagolatlan kengyelgombbal, magasan boltozott, erősen ívelt testtel, háromszögletes vagy trapéz alakú, átlukasztott vagy kitöltött tűtartóval egyaránt készülhetett. A változat használati idejét az 1. század közepe és a 2. század közepe közötti időszakra teszik.⁹⁹ Okorági típusú fibula Budaörsről nem ismert, Érden viszont egy fejrész nélküli töredék szolgáltatott bizonyítékot a változat északkelet-pannoniai jelenlétére.¹⁰⁰ A kidolgozás alapján egy zsámbéki lábrésztöredék (Kat. 40 = 7. tábla 4) esetében sem kizárt, hogy ez a fibula is a változathoz tartozott.

14. változat = Almgren 83 (Kat. 41)

A 41. számú perbáli fibula (2. tábla 8) az eddig bemutatott egygombos, erősprofilú fibulákkal ellentétben már kéttagú, és nem rendelkezik támlappal. A hiányzó rugót – részlegesen vagy teljesen – a kiszélesedő, peremei mentén lesarkított, trapéz keresztmetszetű fejrész fedte be. A fibula kengyelgombja egyszerűen tagolt, félköríves, hátsó korongszerű része erősen kiemelkedik. Egyenes vonalú, V-alakú bekarcolásokkal díszített lábrészének felső oldalán gerinc húzódik, kezdeti szakaszának keresztmetszete ötszögletes, végét rézsútos állású, kúpos gomb zárja le. A téglalap alakú, közép magas, középszéles tűtartó kitöltött.

Északkelet-Pannoniában a támlap nélküli egygombos erősprofilú fibulák közül többnyire olyan változatokat viseltek, amelyek Almgren 83. és 84. formáinak felelnek meg.¹⁰¹ Mindkét forma közös sajátossága a test

teljes hosszában végighúzódo gerinc, aminek következtében a fej- és lábrész egyaránt háromszögletes keresztmetszetű. Noha a perbáli fibula fejrészéről hiányzik a gerinc, tagolt kengyelgombja alapján inkább Almgren 83-as formájához áll közelebb.¹⁰² A fibula párhuzamai egyelőre nem ismertek. A perbáli fibula az Almgren 83-as formával való azonosítás és a kéttagúság alapján a 2. században készülhetett, de azon belül egyelőre nem lehet pontosabban keltezni.¹⁰³

15. változat = Almgren 83 (Kat. 42)

A 42. számú zsámbéki fibula (7. tábla 5) ugyancsak támlap nélkül, 2×5 csavarulatos, felső húrozású rugóval készült. A rugó felé szélesedő fejrészének oldalai ívelték, keresztmetszete ovális. A félköríves, csak a fibulatest felső oldalára kiterjedő kengyelgomb tagolt, középső eleme korongszerűen kiemelkedik. Lábrészéről mindössze annyi állítható meg, hogy felső oldalának középvonalában gerinc húzódott, így keresztmetszete háromszögletes volt.

Azonos alakítású fejrésszel és kengyelgombbal jellemezhető fibulákat Bajnáról és Bajótról már ismerünk.¹⁰⁴ A bajóti fibula rugója több (2×6) csavarulatból áll, a bajnai lelet pedig a fibulák lábrészéről is szolgáltat adatokat. Ez alapján a zsámbéki fibuláról is feltételezhető, hogy lábrésze egyenes vonalú, vége felé keskenyedő volt, felső oldalának díszítése peremet szegélyező, valamint kettős vonalból álló, V-alakban összefutó barázdákból állt. Ez utóbbiak a kengyelgomb mögött, illetve középen helyezkedtek el. A láb végét rézsútos állású, rövid, hengeres nyélen ülő gömbölyded gomb zárta le. Azonos alakítású lábrész Dorogon is előkerült.¹⁰⁵ Az előző fibulához hasonlóan ezek a fibulák is Almgren 83-as forma egy sajátos változatának tekinthetők, amelynek képviselői egyelőre csak egy szűkebb területről (Északkelet-Pannonia) ismertek.¹⁰⁶ A kéttagúság alapján ezt a változatot is a 2. századra kell helyezni.

16. változat = Almgren 84 (Kat. 43–46)

Mindkét település leletanyagában előfordulnak olyan töredékek (Kat. 43–46 = 2. tábla 9; 7. tábla 6–8), amelyek háromszögletes keresztmetszetű fej- és lábrésszel, tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára kiterjedő kengyelgombbal, a láb végén rézsútos állású, kúpos, csúcsos végű gombbal, trapéz vagy téglalap alakú, magas, keskeny vagy középszéles, kitöltött tűtartóval jellemezhetők. Ezek a fibulák az egyszerűbb felépítésű, ugyancsak támlap nélküli, egységes kivitelű Almgren 84-es formával azonosíthatók. A párhuzamok alapján a perbáli és zsámbéki fibulák is a rugó felé háromszögletesen kiszélesedő, díszítetlen fejrésszel, rövidebb, általában 2×4 csavarulatos rugóval készültek.¹⁰⁷ A változat Pannonia egész területéről, így Budaörsről és Érdről ismert.¹⁰⁸ Használati ideje a 2. századra (és esetleg a 3. század elejére vagy első felére) tehető.¹⁰⁹ A 2. századi használatot erősítik meg az érdei leletek, amelyek a Hadrianus–Antoninus-kori 297. számú

⁹⁸ Bojovic 1983: 35; Cocis 2004: 51–52; Busuladzic 2010: 52–53; Merczi 2016a: 83.

⁹⁹ Bojovic 1983: 36; Cocis 2004: 53; Busuladzic 2010: 54; Merczi 2016a: 83.

¹⁰⁰ Merczi 2016a: 75, 83, Kat. 38. 5. tábla 3.

¹⁰¹ Merczi 2014: 22–23.

¹⁰² Merczi 2014: 16.

¹⁰³ Merczi 2014: 17.

¹⁰⁴ Merczi 2014: 11, 17, Kat. 16, 2. tábla 7 (Bajna); Merczi 2014: 11, 17, Kat. 15, 2. tábla 6 (Bajót).

¹⁰⁵ Merczi 2014: 11, 17, Kat. 17, 2. tábla 8.

¹⁰⁶ Merczi 2014: 17.

¹⁰⁷ Merczi 2014: 17–18.

¹⁰⁸ Pannoniai előfordulás: Merczi 2014: 18–19, további irodalommal. Újabban közzétett leletek: Bartus–Borhy–Delbó et al. 2015, 41, 43, Kat. 1–2, 25. tábla 1–2. Budaörs: Merczi 2012: 486, Kat. 54, 4. kép 8. Érd: Merczi 2016a: 75, 83–84, Kat. 40–41, 5. tábla 7–8.

¹⁰⁹ Merczi 2014: 20, további irodalommal.

kőépületben kerültek elő.¹¹⁰ Pannoniai gyártása egy félkész darab és egy öntőminta alapján Savariában igazolható.¹¹¹

6. típus: Noricum–pannoniai szárnyas fibulák (Kat. 47–52)

A noricum–pannoniai szárnyas fibulák a bennszülött női viselet fontos és jellegzetes elemét képezték, amit a korai római temetőkből tapasztalt nagy gyakoriságuk (Budaörs: 21,8%; Solymár: 66,7%; Sárbogárd: 47,3%) is alátámaszt.¹¹² Ezzel szemben a települések leletanyagában viszont jóval alacsonyabb arányban lehetett a változat képviselőit kimutatni (Budaörs: 7,7%; Érd: 4,6%).¹¹³ Hasonló eredményre vezetett a perbáli (9,1%) és a zsámbéki (4,3%) leletek vizsgálata is. A fibulátípus Északkelet-Pannoniában a római foglaltat (Claudius-kor) idején jelent meg, de népszerűsége csak a század utolsó harmadában kezdett növekedni. A 2. században viszont már jelentősen háttérbe szorították az egygombos, erősprofilú fibulákat. A szárnyas fibulák használatának végét jelzi, hogy Budaörsön a markomann háborúk utáni időszakra keltezhető sírokban már nem fordulnak elő.¹¹⁴ A sírleletek alapján Északkelet-Pannoniában négy egymáshoz tipológiailag közel álló, közepes méretű változat volt használatban.¹¹⁵

1. változat = Garbsch A 238c (Kat. 47–48)

A 47. számú perbáli szárnyas fibula töredéke (3. tábla 1) az egy-egy magas, hengeres gombbal és X-alakú bekarcolással díszített; különálló szárnyak, a láb huzalszerű felső pereme alapján Garbsch A 238c változatával azonosítható. Az északkelet-pannoniai települések és temetők leletanyagában egyaránt kimutatható változat fibuláit egytagúság, felső húrozás, a támlap hiánya, 2,0–2,5 cm közötti fejszélesség és vízszintes sorokban elhelyezett kerek átlukasztásokkal díszített tűtartó jellemzi.¹¹⁶ A fejrész szélessége alapján ebbe a változatba tartozhatott a 48. számú zsámbéki töredék is (7. tábla 9). A változat használatát Garbsch a Flaviusok korára és a 2. század elejére vagy első harmadára tette,¹¹⁷ a magdalensbergi leletanyag alapján viszont korábbi (Clau-

dius-kori) keltezést adnak meg.¹¹⁸ A budaörsi település leletei nem szolgáltatnak adatot arra, meddig tarthatott a változat használata. Az 59. számú töredék ugyanis egy 1–2. századi gödörházból (L/73. objektum),¹¹⁹ a 60. számú fibula pedig egy több periódusú, három évszázadon át használt kőépületből (L/486. objektum) származik. A változat keltezése alapján a fibula az épület I. (Nero/Vespasianus-kortól Severus-korig keltezett) periódusához tartozhatott.¹²⁰ A 44. számú érdei fibula a már említett 2. századra (Hadrianus–Antoninus-korra) keltezett, 297. számú kőépületben került elő, ami arra enged következtetni, hogy a változat használata térségünkben a 2. századra is átnyúlt.¹²¹

2. változat = Merczi 2016b, 3. változat (Kat. 49–50)

A 49. és 50. számú, egytagú, felső húrozású, támlap nélküli fibulákat (3. tábla 2; 7. tábla 10) a szárnyak díszítését adó különálló, hengeres, de alacsonyabb gombok az előző változathoz kötik, de attól eltérően mindkét leletet igen keskeny fejrész és a láb felső peremének lécszerű alakítása jellemzi. Az utóbbi sajátosságok alapján ezek a fibulák a budaörsi temetőben elkülönített 3. szárnyas fibula változathoz sorolhatók. A változatot Budaörsön kívül a sárbogárdi és a solymári temető sírjaiban is meg lehetett találni.¹²² A párhuzamok alapján a perbáli, illetve a zsámbéki fibula tűtartóját függőlegesen bebökődött pontsorok és különböző elrendezésű cikcakkvonalak díszítették. Tipológiai sajátosságok alapján feltételezhető, hogy ez az egyelőre csak Északkelet-Pannoniából ismert változat a Flavius-korban és a 2. század első felében volt használatban.¹²³ A budaörsi telep leletei közül csak a 63. számú töredékről tételezhető fel, hogy ugyancsak ehhez a változathoz tartozott.¹²⁴ Ez a fibula az L/44. objektumban, 20–40 cm közötti mélységben került elő. Az objektum egy kora római gödörből és a felette elhelyezkedő Severus-kori falból áll.¹²⁵ A kora gödörhöz köthető Traianus–Hadrianus, Antoninus-kori terra sigillaták összhangban állnak a változatra megadott használati idővel.

¹¹⁰ Ottományi 2016: 27–28.

¹¹¹ Sey 2013: 249, 253, Kat. 22.12; 251, Kat. 22.4 (öntőminta).

¹¹² Budaörs: Merczi 2016b: 444; Solymár: Kocztur 1991: 171–210, Taf. XLIV; Kocztur 2004: 160; Sárbogárd: Bánki 1998: 86–93, Abb. 20–22.

¹¹³ Budaörs: Merczi 2012: 508, 1. táblázat; Érd: Merczi 2016a: 93, 1. táblázat.

¹¹⁴ Merczi 2016b: 474–475.

¹¹⁵ Merczi 2016b: 439–447.

¹¹⁶ Merczi 2012: 489–490; Merczi 2016a: 84–85, Merczi 2016b: 444–445, további irodalommal.

¹¹⁷ Garbsch 1965: 53, Abb. 21; Garbsch 1974: 173, Abb. 5.

¹¹⁸ Sedlmayer 2009: 29, 155–162, Abb. 103.

¹¹⁹ Merczi 2012: 489, 5. kép 1; 509, 2. táblázat; Ottományi 2012: 308, DVD-melléklet.

¹²⁰ Ottományi 2012: 14–17; Merczi 2012: 489, 5. kép 2; 509, 2. táblázat.

¹²¹ Merczi 2016a: 76, 84–85, Kat. 44, 6. tábla 1.

¹²² Merczi 2016b: 446–447, további irodalommal.

¹²³ Merczi 2016b: 447.

¹²⁴ Merczi 2012: 490; 509, 2. táblázat; Merczi 2016b, 446.

¹²⁵ Ottományi 2012: 329.

3. változat (Kat. 51)

Az 51. számú zsámbéki töredék (8. tábla 1) az előző változatokba sorolt fibulákhoz hasonlóan egytagú, de a húrt már a szélesebb húrsapka fedi be. Ennek díszítése V-alakban összefutó barázdákból és cikcakkvonalból áll. A fibula rövid, kismértékben kiszélesedő szárnyai különállóak, 2–2 felszegecselt, hengeres gombbal és V-alakban összefutó barázdákkal díszítettek. Az egyenes lábrészről mindössze annyi állapítható meg, hogy mindkét oldalon cikcakkvonallal díszített felső pereme négyszögletes keresztmetszetű volt, alját pedig a hátoldalon visszahajtották.

A szárnyakat Garbsch számos változatánál (Garbsch A 238f, h, i, k, l, n, o, p, s, t) díszítette 2–2 felszegecselt gomb.¹²⁶ A fibulatöredék fejszélessége (1,7 cm) arra enged következtetni, hogy az előző két változat képviselőihez hasonlóan ezt a fibulát is közepes hosszúság (10–12 cm) jellemezhetette. A négy gombbal díszített szárnyú változatok közül közepes hosszúságú fibulákat J. Garbsch csak az A 238k és A 238l változatokba sorolt. Ezek közül a csepp-, csillag- és félhold alakú motívumokkal áttört tűtartójú A 238k változat Iuvavum környékére jellemző forma,¹²⁷ a csepp-, hólyag- és csillag alakú motívumokkal díszített A 238l változat viszont Pannonia északnyugati részén terjedt el. Mérete és elterjedési területe alapján a fibulatöredék leginkább az utóbbi, 1. század végére–2. század első felére keltezett változathoz tartozhatott.¹²⁸ De nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a nagyobb mérettel jellemzett változatok között is felbukkanhattak kisebb méretű darabok.

4. változat = Cociş 12d2 típus (Kat. 52)

Az előző változatokba sorolt fibulákkal ellentétben az 52. számú perbáli fibula (3. tábla 3) már kéttagú, és sokkal kisebb méretű. A fej- és lábrész határán, a kengyelgomb helyén egy négyzetes kiemelkedés figyelhető meg, amelyet négy egybeöntött, kis bütyök tagol. A lábrész kezdeti szakasza félköríves keresztmetszetű.

A kengyelgomb nélkül készített fibula esetében a négyzetes kiemelkedés és a bütykök talán igen leegyszerűsödött szárnyakként értelmezhetőek. Garbsch rendszerében ilyen felépítésű fibulák nem szerepelnek. Hasonló kivitelű fibula Pannonia északkeleti részéből, de egyéb területeiről sem ismert. A zsámbéki fibula

párhuzamait eddig mindössze Daciából tették közzé, ahol a legtöbb lelet Porolissumban került elő.¹²⁹ Daciában olyan darabok is ismertek, amelyeknél a négyzetes kiemelkedés csak kétfelé ágazik (Cociş 12d2 típus).¹³⁰ A párhuzamok alapján a perbáli fibula egyenes vonalú lábrésze – más szárnyas fibulaváltozatokhoz hasonlóan – nem végződött gombban, a láb hátsó felére kiterjedő négyzetes vagy trapéz alakú tűtartó kitöltött volt.¹³¹ A kéttagúság alapján a változatot már a 2. századra kell helyezni.

7. típus: Noricum-pannoniai kétgombos fibulák (Kat. 53–55)

A szárnyas fibulákkal ellentétben az ugyancsak a noricum-pannoniai női viselet részét képező kétgombos fibulák az északkelet-pannoniai települések leletanyagában (Budaörs: 4,6 %; Érd: 3,1 %) csak alacsony arányban bukkannak fel, a temetőkből pedig szinte teljesen hiányoznak.¹³² A kétgombos fibulák Perbálon (6,1%) és Zsámbékon (1,5%) is ritkábbnak bizonyultak, mint a szárnyas fibulák. A térségben elsősorban az 1. században használt egytagú Garbsch A 236c változat terjedt el, amelynek legfőbb sajátossága a keretes tűtartó.

1. változat = Garbsch A 237b (Kat. 53–54)

Perbálon két nagyobb méretű, hiányos noricum-pannoniai kétgombos fibula is előkerült. Mindkét fibula egytagú és felső húrozású, a húrt az 54. számú fibulánál (3. tábla 5) keskeny húrhorog tartja, az 53. számúnál (3. tábla 4) viszont részlegesen három V-alakban összefutó barázdával díszített húrsapka fedi. A fibulák kengyelgombjai szintén azonos kidolgozásúak: az elülső ovális, nagyobb részt a kengyel felső oldalára terjed ki, a hátsó kerek, a kengyelt teljesen körbeveszi. A gombok közötti kengyelszakasz ovális keresztmetszetű. A közvetlenül a második kengyelgomb mögül induló széles tűtartó díszítése mindkét fibulánál kerek átlukasztásokból állt. Felépítésbeli sajátosságai alapján a perbáli fibulák Garbsch A 237b változatával azonosíthatók, amelyre a két perbáli fibulánál vázolt sajátosságok jellemzők. A változat elsősorban Délnyugat-Pannoniában terjedt el, használati idejét Augustus korának vége és Claudius korának eleje közötti időszakra teszik.¹³³ Budaörs és Érd leletanyagában nem fordult elő, így északkelet-pannoniai jelenlétére a két perbáli szolgáltató bizonyítékot.

2. változat = Garbsch A 236c (Kat. 55)

A zsámbéki kétgombos fibula töredékénél (Kat. 55 = 7. tábla 11) a két kengyelgomb az előző változathoz hasonlóan alakított, a vízszintes állású lapított gombban végződő, kismértékben ívelt lábrészhez azonban egyszerű, keretes tűtartó illeszkedik. A tűtartó alakítása alapján a fibula az egytagú Garbsch A 236c változat újabb képviselője, amely Budaörsről és Érdről is ismert.¹³⁴ A magdalensbergi párhuzamokat Augustus ko-

¹²⁶ Garbsch 1965: 57–73.

¹²⁷ Garbsch 1965: 60–61.

¹²⁸ Garbsch 1965: 61–62.

¹²⁹ Cociş 2004: 74–75, 183, Kat. 642–645, Pl. XLIII, 642–645. A változat Garbsch A 238q változatával való azonosítás (Garbsch 1965: 69–70) a szárnyak és a tűtartó eltérő alakítása alapján nem fogadható el.

¹³⁰ Cociş 2004: 74, 183, Kat. 637–641, Pl. XLIII, 637–641.

¹³¹ Cociş 2004: 74–75.

¹³² Merczi 2012: 508, 1. táblázat; Merczi 2016a: 93, 1. táblázat.

¹³³ Garbsch 1965: 44–46.

¹³⁴ Budaörs: Merczi 2012: 492, Kat. 71–72, 6. kép 6–7; 510, 2. táblázat; Érd: Merczi 2016a: 76–77, 86, Kat. 47–48, 5. tábla 11, 6. tábla 4.

rának vége–Claudius kora közötti időszakra helyezik,¹³⁵ más szerzők szerint viszont a változat az 1. században folyamatosan használatban volt.¹³⁶ Sem az érdi, sem a budaörsi leletek nem keltezhetőek pontosan. A budaörsi 71. számú fibula az L/577. számú, Severus-korra–4. századra keltezhető kőépület és az L/653-as számú téglalap alakú gödörház közötti területen került elő. A gödörház az egyéb leletanyag alapján az 1. század második felére–2. század első harmadára helyezhető,¹³⁷ de a kőépület alatt is előkerültek olyan gödrök, amelyek használata az 1. század végén indulhatott.¹³⁸ Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a budaörsi fibula már az 1. század második felében készülhetett.

8. típus: Egygombos fibula támlappal
(Kat. 56–57)

A Zsámbékról származó 56. számú töredék (7. tábla 12) egy kéttagú, felső húrozású, téglalap alakú támlappal rendelkező fibulából származik. Fejrésze rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala egyenesen elvágott. Egy másik, ugyancsak zsámbéki töredék (Kat. 57) egy olyan fibula (7. tábla 13) részlete, amelyet kismértékben ívelt, háromszögletes keresztmetszetű lábrész, és nagy méretű, kitöltött tűtartó jellemzett.

Egy brigetioi és egy feltehetően Levice (Léva) környékén előkerült fibula alapján a két töredék ugyanazt a típust képviseli.¹³⁹ A brigetioi és a barbaricum fibula alapján a rövid fejrész tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára kiterjedő, félköríves vagy ovális kengyelgombhoz kapcsolódott. A fibulák hosszan elnyúló lábrésszel, ennek végén rézsútos állású, gömbölyded gombbal; valamint nagyméretű, a láb hátsó felére kiterjedő, trapéz alakú, kitöltött tűtartóval jellemezhetők. Egy sikatori töredék alapján az ilyen felépítésű fibuláknál 2 × 4 csavarulatos rugót alakítottak ki.¹⁴⁰

Ezek a fibulák első pillantásra egy újabb egygombos, erősprofilú fibulaváltozat képviselőinek is tekinthetők,¹⁴¹ de a két alkotórész egymáshoz viszonyított arányát (a hosszan elnyúló lábrészhez képest igen rövid fejrész) és a fibulák méretét tekintve kialakulásukra a noricumpannoniai szárnyas fibulák (Garbsch A 238v) is hatással voltak.¹⁴² Mindezek alapján ezeket a két fibulatípus sajátosságait is egyesítő leleteket egy különálló típusba soroltam. A változat keltezéséhez egyik lelet

sem nyújt támpontot, a kéttagúság alapján azonban 2. századi használat tételezhető fel. Azonos felépítésű fibulák Pannonián kívül a birodalom más területeiről nem ismertek.

9. típus: Pannoniai trombitafejes fibulák
(Kat. 58–66)

Noha a típus fő elterjedési területe Pannonia, a trombitafejes fibulák egyik északkelet-pannoniai település leletanyagában (Budaörs: 4,6 %; Érd: 4,6 %) sem bizonyultak gyakoribbnak, mint a kétgombos fibulák.¹⁴³ Arányuk Perbálon is alacsony (3,0%), Zsámbékon viszont 11,5%-os gyakorisággal a harmadik legnépszerűbb fibulatípust jelentik. A trombitafejes fibulák az egyik legkevésbé kutatott pannoniái típusnak tekinthetők, rendszerük kidolgozását jelentősen megnehezíti a leletek nagyfokú töredékessége. Az északkelet-pannoniai településeken általában a kisebb méretű, egy- és kéttagú darabokat részesítették előnyben, egytagúság esetén körültekert húrt alkalmaztak.¹⁴⁴ A kéttagú darabok egy részének felépítése nagy hasonlóságot mutat az egyszerűbb kivitelű, támlap nélküli Almgren 84-es egygombos fibulákéval.

1. változat = Kovrig VII. t. 62 (Kat. 58–59)

Zsámbékon került elő az a két kisméretű fibulatöredék (Kat. 58–59 = 8. tábla 2–3), amelyeket sokcsavarulatos (2 × 8) rugóval, húrhorog nélkül, körültekert húrral készítettek. Mindkét fibula feje igen kisméretű, felülnézetben kerek, alja nem egyesül a kengyellel, a rugót alig fedi be. Az 58. számú fibulánál tagolt, kerek, a fibulatestet teljesen körbevevő kengyelgombot alakítottak ki.

Azonos alakítású fejrésszel jellemezhető fibulákat Északkelet-Pannoniában a budaörsi telep leletanyagából, a solymári temetőből és egy aquincumi sírból is ismerünk.¹⁴⁵ A párhuzamok alapján a zsámbéki fibuláról is feltételezhető, hogy a lábrész külső oldalai íveltek és rovátkolt díszítésűek voltak, a középvonalban pedig hullámvonal húzódott, bemélyedéseiben bebökődött pontokkal. A lábrész végét tagolt, rézsútos állású gomb zárta le, a tűtartó pedig kitöltött volt.¹⁴⁶ A változatot általában kis méret (3–3,5 cm közötti hosszúság) jellemzi, de ritkán nagyobb darabok is

¹³⁵ Sedlmayer 2009: 27, 143, Abb. 93, 150, Abb. 98, 155–157, Abb. 103.

¹³⁶ Garbsch 1965: 29–32; Gugl 1995: 26.

¹³⁷ Ottományi 2012: 310, DVD-melléklet.

¹³⁸ Ottományi 2012: 53–54.

¹³⁹ Brigetio: Merczi 2000b: 9, 50–51, V. tábla 2; Levice/Léva: Lamiová–Schmiedlová 1961: 138–139, Tab. XXII, 2a.

¹⁴⁰ Palágyi 2014: 101, 122, 30. ábra 1; 88. ábra, 21. sír. Továbbá ide sorolható egy Tolna megyei lelet is, amelynél félköríves keresztmetszetű fej- és lábrészt említenek: Sáró 2014b: 164–165, 192, IV.1.b.5. változat, Kat. 58, 6. tábla 2.

¹⁴¹ Egygombos, erősprofilú fibulák közé sorolva: Sáró 2014b: 164–165; Palágyi 2014: 122.

¹⁴² Garbsch 1965: 74–75.

¹⁴³ Merczi 2012: 508, 1. táblázat; Merczi 2016b, 93, 1. táblázat.

¹⁴⁴ Merczi 2012: 492–494; Merczi 2016a: 86.

¹⁴⁵ Budaörs: Merczi 2012: 493, Kat. 75–77, 6. kép 8–9; 509, 2. táblázat; Solymár és Aquincum: Merczi 2012: 493, további irodalommal.

¹⁴⁶ Merczi 2012: 493.

előfordulnak.¹⁴⁷ A változat Pannonia teljes területéről ismert,¹⁴⁸ nyugaton egészen Lauriacumig jutott el.¹⁴⁹ A zsámbéki fibulák legújabb párhuzamait Tolna megyéből tették közzé.¹⁵⁰ A változat megjelenése az 1. század utolsó harmadára tehető, és használatban volt még a 2. század második felében is.¹⁵¹ A 75. számú budaörsi fibula egy műhelyként meghatározott kora római, Domitianus és Traianus-kori terra sigillatákat is tartalmazó, kemencés objektumban (L/360) került elő,¹⁵² ami ismét megerősíti, hogy a változat már az 1. század utolsó harmadában vagy végén megjelenhetett.

2. változat = Kovrig VI. t. 60, 60a (Kat. 60–62)

Az előző változattal ellentétben az ugyancsak Zsámbékon előkerült 60–61. számú fibulákat (8. tábla 4–5) már kéttagúság jellemzi. Fejrészüik kisméretű, felülnézetben ovális; kengyelgombjuk tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész felső oldalán gerinc húzódik, végét kúpos, csúcsos végű gomb zárja le. Magas, keskeny tűtartójuk kitöltött. A fejrész alakítása alapján a 62. számú hiányos fibula (8. tábla 6) is a változat képviselője lehetett.

Ezek a kengyelgomb, a lábrész és a tűtartó felépítése alapján Almgren 84-es formájával is párhuzamba állítható, többnyire kisméretű fibulák az előző változathoz hasonlóan Pannonia egész területén fellelhetők.¹⁵³ Budaörs leletanyagában csak egy kis töredék alapján lehetett a változat jelenlétét igazolni.¹⁵⁴ Újabb párhuzamokat Brigetióból és Tolna megyéből tettek közzé.¹⁵⁵ A kéttagúság és Almgren 84-es formájával mutatott hasonlóság alapján a változat a 2. században (és esetleg a 3. század elején–első felében) lehetett használatban.¹⁵⁶

3. változat (Kat. 63)

A 63. számú perbáli fibula (3. tábla 6) számos jellemvonását tekintve nagy hasonlóságot mutat az előző változattal. Így lábrészének felső oldalán gerinc húzódik, végéhez rézsútos állású, kúpos, csúcsos végű gomb kapcsolódik, magas, középszéles tűtartója kitöltött. Eltérő azonban a kengyelgomb alakítása, amely ennél a fibulánál tagolt, középső eleme korongszerűen kiemelkedő. A fibula fejrésze nem vizsgálható, de feltételezhető, hogy az előző változathoz hasonlóan alakították. A kengyelgomb és a lábrész alakítása alapján

a változat az egygombos, erősprofilú fibulák Almgren 83-as formájával állítható párhuzamba, ami alapján a perbáli töredék a 2. századból származhat.

4. változat (Kat. 64)

Egy további zsámbéki töredék (Kat. 64 = 8. tábla 7) esetében nem tisztázható, hogy a kisméretű fibula egy- vagy kéttagú volt-e. Végén félköríves keresztmetsetű fejrésze letört, kengyelgombja széles, félköríves, tagolatlan, és csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész peremei ívelték, középvonalában gerinc húzódik, díszítése V-alakban összefutó barázdákból és a peremet szegélyező cikcakkvonalakból áll. Végét rézsútos állású, kúpos gomb zárja le. A tűtartó az előző változatokhoz hasonlóan magas, széles, kitöltött. Fejrésze a trombitafejes fibulákra jellemző módon alakított lehetett, alja nem egyesült a kengyelgombbal. A tűtartó alakítása alapján már a 2. században készülhetett.

A 65. és 66. számú zsámbéki töredékek (8. tábla 8–9) kéttagúak, fejrészüik felülnézetben kerek, aljuk nem egyesült a kengyelgombbal. A 65. számú fibula rugója a trombitafejes fibulákra jellemző módon sokcsavarulatos (7 + 8), a fejrész peremét cikcakkvonal szegélyezi. A kengyelgomb és a lábrész hiányában a fibulák pontosabb besorolása nem lehetséges. Kéttagúságuk alapján 2. századi készítmények lehetnek.

10. típus: Térdfibulák (Kat. 67–75)

Az elsősorban a rajnai és dunai tartományokban elterjedt, katonafibuláknak tekintett térdfibulák polgári telepek leletei között is felbukkannak (Budaörs: 6,9 %; Érd: 4,6%).¹⁵⁷ Hasonló arányban vannak jelen a zsámbéki leletanyagban (7,1%), Perbálon viszont minden 6–7. fibulát ebbe a típusba lehetett besorolni (15,2 %). Ezzel a lelőhely 2. legnépszerűbb fibulatípusának bizonyultak. A budaörsi és az érdi település leletanyagában csak rugós zárszerkezetű, felső húrozású változatokat lehetett elkülöníteni, amit többnyire félköríves, ritkábban téglalap alakú fejlap fedett. A félköríves fejlaphoz – közvetlenül vagy gallér közbeiktatásával – a noricum-pannoniai-felső-moesiai térségre jellemző, oldalnézetben magasan boltozott, S-alakban ívelt; felülnézetben középtájt beívelő, a haj-

¹⁴⁷ Sáró 2014b: 167, 194, Kat. 67, 8. tábla 2.

¹⁴⁸ Kovrig 1937: 17, 52.

¹⁴⁹ Jobst 1975: 43, 143, Taf. 8, 55.

¹⁵⁰ Sáró 2014a: 304, 6.a.1. típus, 310–311, Cat. Nr. 20–21, Fig. 4, 3–4 (Paks); Sáró 2014b: 167–168, V.1. változat, 193–194, Kat. 63, 67, 8. tábla 1–2 (Hant, Tolna megye).

¹⁵¹ Merczi 2012: 493.

¹⁵² Ottományi 2012: 309, 331, DVD-melléklet.

¹⁵³ Merczi 2012: 493–494, további irodalommal.

¹⁵⁴ Merczi 2012: 493, Kat. 79, 7. kép 2.

¹⁵⁵ Brigetio: Bartus–Borhy–Delbó et al. 2016: 158–159, Kat. 1, 18. tábla 1; Tolna megye: Sáró 2014b: 166, IV.2.a. változat, 186, Kat. 28 (Hant), 188, Kat. 40 (Tolna megye), 7. tábla 2–3 (egy gombos, erősprofilú fibulaként tárgyalva).

¹⁵⁶ Merczi 2012: 494.

¹⁵⁷ Budaörs: Merczi 2012: 508, 1. táblázat; Érd: Merczi 2016a: 93, 1. táblázat.

latnál és a lábésznel kisélesedő fibulatest kapcsolódott. A téglalap alakú fejlapot viszont szalagszerű fibulatesttel kombinálták.¹⁵⁸ Használati idejüket térségünkben a 2. század középső harmada – 2. század vége vagy 3. század eleje közötti időszakra teszik.¹⁵⁹

1. változat = Merczi 2011, B/1. változat (Kat. 67)

A félköríves fejlapal készített térdfibulák legegyszerűbb formájánál a fejlap és a térségre jellemző magasan boltozott, D-átmetszetű fibulatest közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz. A zsámbéki 67. számú fibula (8. tábla 10) fejlapja kisméretű, így a viszonylag hosszú (2 × 5 csavarulatos) rugót csak részlegesen fed be. A fibula hátsó fele letört, így nem dönthető el, hogy a fibulatest felülnézetben beívelő formát mutat, vagy esetleg a változatnál ritkább, a test vége felé fokozatosan elkeskenyedő formát alakítottak ki.¹⁶⁰ A változat hiányzott a budörsi telep leletanyagából, de megtalálható volt Érdén.¹⁶¹ A birodalom nyugati felében (a felsőgermán-raetiai térségben) a félköríves fejlapal és D-átmetszetű fibulatesttel készített térdfibulák mindig közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, de az alig ívelt, felülnézetben, fokozatosan elkeskenyedő fibulatest miatt ezek a fibulák nem képezik az északkelet – pannoniai leletek párhuzamait.¹⁶²

2. változat = Merczi 2011, B/2. változat (Kat. 68–69)

A 68–69. számú, felső húrozású fibulákat (4. tábla 1; 8. tábla 11) az előző változathoz hasonlóan félköríves fejlapal és a D-átmetszetű fibulatesttel készítettek, ezek azonban egy félköríves gallér közbeiktatásával kapcsolódnak egymáshoz. A fibulatest mindkét fibulánál a térségre jellemző módon alakított, a végükön félköríves, egyenesen elvágott talppal. Tűtartójuk hosszirányú, a tűfészket a belső- és hátoldalon is megerősítették. A két változatot egymással összevetve Pannoniában és Noricumban is népszerűbbnek bizonyultak azok a fibulák, amelyeknél a félköríves fejlap és a D-átmetszetű fibulatest között egy gallért is kialakítottak.¹⁶³ A gallér mellett a megerősített tűfészkek is a térségre

jellemző sajátosság. A változatot az előzővel ellentétben Érd leletanyagában nem lehetett kimutatni, Budaörsön viszont több példa is volt előfordulására.¹⁶⁴ Közülük a 82a számú lelet az L/757. objektumban, egy 2. századi gödörházban került elő, amit a markomann háborúk végén töltöttek fel épületomladékkal. Az objektum leletanyaga Hadrianus–Antoninus–Severus-kori sigillátákat is tartalmazott, ami megerősíti a térdfibulák térségünkben elfogadott keletzését.¹⁶⁵

A 70. számú zsámbéki fibulából (8. tábla 12) csak a D-átmetszetű, magasan boltozott, beívelő fibulatest, és a hosszirányú tűtartó maradtak meg, de a fejlap hiánya alapján a fibula pontosabb besorolása nem lehetséges.

3. változat = Merczi 2011, B/3. változat (Kat. 71–74)

A nagyobb részt Perbálon előkerült, felső húrozású 71–74. számú fibulák (4. tábla 2–4; 8. tábla 13) félköríves, többnyire (peremet szegélyező cikcakkvonallal) díszített fejlapja – ugyancsak félköríves gallér közbeiktatásával – felső oldalán facettált, azaz trapéz keresztmetszetű, a térségre jellemző módon alakított fibulatesthez kapcsolódik. Az egyetlen ép darabnál (Kat. 71) a félköríves talphoz háromszögletes gomb is csatlakozik, a keskeny, magas, keskeny tűtartó pedig hosszirányú volt. A félköríves fejlapal rendelkező fibulákat a noricum-pannoniai-felső-moesiai térségben készítettek facettált testtel, de ezeken a területeken is népszerűbb maradt a D-átmetszetű fibulatest. Ezeknél a térdfibuláknál a gallér már szinte sohasem hiányzik.¹⁶⁶ A változat egy-egy képviselője Budaörsön és Érdén is felbukkant.¹⁶⁷ A budörsi 83. számú fibula egy Hadrianus-korban épített, és a markomann háborúk idején leégett épülettől, illetve Severus-kori árkoktól (L/543. objektum) délre került elő.¹⁶⁸ A típus keletzése alapján a budörsi fibula az épülethez és az árkokhoz egyaránt tartozhatott.

4. változat = Merczi 2011, B/4. változat (Kat. 75)

Félköríves fejlapal készített fibulák esetében a fejlapal háromszögletes keresztmetszetű, magasan boltozott fibulatest is kapcsolódhatott, amire egy hiányos perbáli fibula szolgáltat újabb adatot (Kat. 75 = 4. tábla 5). A két alkotórész között félköríves gallért is kialakítottak, ami a változatba sorolható fibulák többségénél megtalálható. Pannoniára jellemző változat, de megtalálható Felső-Moesiában is.¹⁶⁹ Budaörsön ugyanolyan népszerűnek bizonyult, mint a félköríves fejlapal, gallérral és D-átmetszetű fibulatesttel jelmezhető második változat.¹⁷⁰ Közülük a 84. számú fibula a több periódusú, három évszázadon át használt L/486. objektumtól délre került elő.¹⁷¹ A fibula a típus keletzése alapján az épület I. (Nero/Vespasianus kortól Severus-korig) és II. periódusával (2. század vége–3. század eleje) is kapcsolatba hozható. A 85. számú budörsi fibula egy késő római, köves gödörben (L/614. objektum) került elő, amelynek délnyugati felében azonban egy Hadrianus–Antoninus-kori sigillátával

¹⁵⁸ Merczi 2012: 494–497; Merczi 2016a: 86–87.

¹⁵⁹ Gugl 1995: 35.

¹⁶⁰ Merczi 2011: 29–30.

¹⁶¹ Merczi 2016a: 77, 87, Kat. 52–53, 6. tábla 3, 7. Legutóbb közzétett pannoniai lelet: Bartus–Borhy–Delbó et al. 2015: 41–43, Kat. 5, 25. tábla 5.

¹⁶² Merczi 2011: 30.

¹⁶³ Merczi 2011: 31–32.

¹⁶⁴ Merczi 2012: 494–495, Kat. 81–82a, 7. kép 3, 10.

¹⁶⁵ Ottományi 2012: 61, 333, DVD-melléklet. Az eredeti gödörház fölé a 3. században egy kevert falú, freskós, téglabetős házat emeltek, a fibula azonban valószínűleg a korábbi házhoz tartozott.

¹⁶⁶ Merczi 2011: 32–34.

¹⁶⁷ Budaörs: Merczi 2012: 495, Kat. 83, 7. kép 5; 509. 2. táblázat;

Érd: Merczi 2016a: 77, 87, Kat. 54, 7. tábla 1.

¹⁶⁸ Ottományi 2012: 39–41.

¹⁶⁹ Merczi 2011: 34–35.

¹⁷⁰ Merczi 2012: 495–496, Kat. 84–86, 7. kép 6–7; 509, 2. táblázat.

¹⁷¹ Ottományi 2012: 14–17.

keltezhető kemencét is ki lehetett bontani.¹⁷² A kemen-ce keltezése összhangban áll a térdfibulák használati idejével.

A 76. számú rugótöredék (9. tábla 1) egy olyan fibulatípushoz tartozott, amelynél körültekert húrt alakítottak ki. Erre már a pannoniai trombitafejes fibuláknál (9. típus/1. változat) is láttunk példát, de a rövidebb rugó alapján a töredék nagyobb valószínűséggel térdfibula részét képezte. Noha az egytagúság és a körültekert húr a döntő többségben kéttágú térdfibuláknál idegen sajátosságnak tekinthető, ritkán pannoniai készítésű változatoknál is alkalmazták.¹⁷³ A rugót csaknem teljesen befedő, vékony bronzlemezből hajlított hengeres tokot több térdfibulaváltozatnál is meg lehetett figyelni.¹⁷⁴ A 77–78. számú rugótöredékek (4. tábla 6; 9. tábla 2) esetében a méret, illetve a csavarulatok száma arra enged következtetni, hogy ezek valószínűleg a térségben elterjedt, eddig bemutatott fibulatípusokhoz tartozhattak.

11. típus: Térd alakban meghajlított testű fibula (Kat. 79)

Ugyancsak Zsámbékon került elő az az egytagú fibula (9. tábla 4), amelynél valószínűleg 2 × 5 csavarulatos rugót és körültekert húrt alakítottak ki. Egyedülálló a leletanyagban az elülső harmadban kb. derékszögben meghajlított, téglalap keresztmetszetű, cikcakkvonallal díszített, fokozatosan elkeskenyedő, rézsútos állású, kúpos gombban végződő fibulatest is. Tűtartója trapéz alakú, középmagas, középszerű.

A zsámbéki fibula pontos párhuzama az általam elért szakirodalomban nem ismert. A fibulatest alakítása az elbai germánoknál elterjedt úgynevezett térd alakban meghajlított fibulákra jellemző.¹⁷⁵ A típuson belül körültekert húrt és rézsútos állású, gömbölyded vagy tagolt gombban végződő lábat a IV. csoport 1A formájánál lehet megfigyelni, de a fibulák keresztmetszete többnyire kerek, félköríves vagy ovális, az egyetlen díszítőelemet a láb végén lévő gomb jelenti, a rugó

pedig sokcsavarulatos.¹⁷⁶ A rövidebb rugó, a díszített fibulatest miatt kérdéses, hogy a zsámbéki fibula ebbe az Elba alsó folyásától északra és délre, valamint a Havel-Spree vidékén elterjedt változatba sorolható-e,¹⁷⁷ vagy esetleg barbár hatásokra provinciális területen készült-e. Körültekert húrt ugyanis a trombitafejes fibuláknál és ritkán a térdfibuláknál Pannoniában is alkalmazták. Ezek keltezése alapján a zsámbéki lelet – amennyiben a fibulát provinciális eredetűnek tekintjük – a 2. században készülhetett. A barbaricumi, térd alakban meghajlított fibulák az 1. század közepétől a késő római korig voltak használatban.¹⁷⁸

12. típus: Szarmata típusú rugós T-fibula = Cociş 32. típus (Kat. 80)

A 80. számú zsámbéki fibulát (9. tábla 3) 2 × 3 csavarulatos rugóval látták el, de húrját az eddig bemutatott fibulákéval ellentétben a rugó tengelyét tartó korong mögött (alsó húrozás) vezették el, amelyen nem alakítottak ki húrhorgot. A korong elülső részéhez viszont egy tagolt hosszúkás gomb kapcsolódik. Ez az elem az úgynevezett szarmata típusú rugós T-fibulák sajátossága, amelyek barbaricumi területeken, ezen belül elsősorban az alföldi szarmatáknál terjedtek el. A birodalmon belül szinte kizárólag csak Noricum, Pannonia és Dacia határvidékén bukkannak fel.¹⁷⁹ A típus használatát a 2. század vége – 3. század harmadik negyede közötti időszakra teszik,¹⁸⁰ a daciai leleteket a markomann háborúk utáni időszakra és a 3. század első felére keltezik.¹⁸¹ A párhuzamba állítható leletek alapján a fibulák félköríves vagy laposabban ívelt kengyelének végét egyszerű borda választotta el a vízszintes állású, esetenként gombban végződő láb-résztől.¹⁸² A kengyelen megfigyelt gerinc a láb-részen is folytatódott, de van példa félköríves keresztmetszetű fibulatestre is. A négyszögletes tűtartó alacsony, vagy a térdfibulákra jellemző magasságú lehetett.¹⁸³ Jelentős eltérés figyelhető meg a húrozásban, ugyanis ezeket a fibulákat általában – a zsámbéki lelettel ellentétben – felső húrozás jellemzi, a húr a toldalék előtt kialakított mélyedésben vagy közvetlenül a toldalékon haladt. Alsó húrozású darabot ugyancsak a birodalmi területről, Lauriacumból ismerünk.¹⁸⁴

13. típus: Aláhajtott lábú fibula (Kat. 81)

A birodalom határain kívül elterjedt aláhajtott lábú fibulák a sírleletek alapján a női viselet részét képezték.¹⁸⁵ A típus Budaörsön – alacsony arányban – a telep (0,8%) és a temető (5,4%) leletanyagában egyaránt kimutatható volt, Érden és Perbálon viszont egyetlen töredéket sem lehet ebbe a típusba sorolni.¹⁸⁶ Az aláhajtott lábú fibulák északkelet-pannoniai képviselőinek száma mindössze egy zsámbéki lelettel (1,5%) növelhető tovább. A budaörsi, egy- és kéttágú, 3–4. század fordulójára keltezett sírleletek megerősítették,¹⁸⁷ hogy

¹⁷² Ottományi 2012: DVD-melléklet.

¹⁷³ Merczi 2011: 45–47, B/18. változat; 47, B/20. változat.

¹⁷⁴ Merczi 2011: 38, 57.

¹⁷⁵ Gupte 2004: 3–4.

¹⁷⁶ Gupte 2004: 51, Taf. 31–32.

¹⁷⁷ Gupte 2004: 109, Karte 22.

¹⁷⁸ Gupte 2004: 101–104.

¹⁷⁹ Cociş 2004: 134–135.

¹⁸⁰ Peškař 1972: 106–107; Jobst 1975: 76.

¹⁸¹ Cociş 2004: 135.

¹⁸² Peškař 1972: 106, Tf. 20, 2–3; Vaday 1988–1989: 78, Abb. 12, 10–17;

Cociş 2004: 211, Pl. CXIII, 1592–1605; Pl. CXIV, 1606–1616.

¹⁸³ Cociş 2004: 133.

¹⁸⁴ Jobst 1975: 76, 174, Kat. 193, Taf. 26, 193.

¹⁸⁵ Kovács 2004: 129–130; Merczi 2016b: 453–454.

¹⁸⁶ Merczi 2012: 508, 1. táblázat; Merczi 2016b: 470, 1. táblázat.

¹⁸⁷ Merczi 2016b: 453–454, Kat. 30–32, 9. kép.

ez a 2. században kialakult típus már 380 előtt eljuttat Pannonia területére.¹⁸⁸ A budaörsi telep Dáciában elterjedt, rómainak tekintett aláhajtott fibulája¹⁸⁹ még korábbra, a 3. századra keltezhető.¹⁹⁰

A zsámbéki fibula (Kat. 81 = 9. tábla 5) vékony, hosszában domborúan meghajlított bronzlemezéből készült, a lábrész félbehajlításával létrehozott tűtartó végét háromszorosan a torzult, eredetileg azonban félkör alakban ívelt kengyel végére tekerték. A budaörsi temetőben előkerült két változat ugyancsak hosszában domborúan meghajlított kengyel-lábrésszel készült, ami alapján a zsámbéki fibulánál kétfajta zárszerkezet is valószínűsíthető. Budaörsön a huzalrátéttel díszített, úgynevezett szarmata típusú aláhajtott lábú fibulapár¹⁹¹ a középső Duna-vidékre jellemző 2 × 2 csavarulatos, húrhorog nélküli, felső húrozású rugóval készült.¹⁹² A budaörsi fibulák teste szélesebb, de ismertek a zsámbéki fibulához hasonlóan keskenyebb kengyel-lábrésszel jellemezhető darabok is.¹⁹³ A másik, úgynevezett gót típusú változat viszont kéttagú, két huzalból álló, hosszú rugóval készült, amely elterjedési területét (Wielbark kultúra, Baltikum nyugati része, Csernjahov kultúra) tekintve is különbözött az egytagú változattól.¹⁹⁴

14. típus: Egytagú rugós T-fibulák téglalap alakú lábrésszel (Kat. 82–83)

Az aláhajtott fibulákhoz hasonlóan a birodalom határain kívül kialakult és elterjedt típushoz tartoznak az egy- vagy kéttagú, bronzból vagy vasból készített,

úgynevezett rugós T-fibulák. Közülük az egytagú, 2 × 2 csavarulatos rugóval ellátott változatok a középső Duna-vidékre és a Przeworsk-kultúra területére voltak jellemzőek,¹⁹⁵ de egy-egy, többnyire töredékes lelet Pannonia északkeleti részén is felbukkant (Budaörs-telep: 0,8 % Érd: 1,5 %).¹⁹⁶ Brigetióból viszont változatos kidolgozású, többnyire ép darabok is ismertek.¹⁹⁷ A Pannoniából közzétett egytagú leletek száma egy-egy perbáli és zsámbéki, bronzból készített töredékkel növelhető.

A 82. számú zsámbéki fibula (9. tábla 6) kengyelle félkör alakban ívelt, oldalai párhuzamosak, keresztmetszete lekerekített sarkú téglalap alakú. A végét és talán a láb kezdeti szakaszát barázdaköteg díszíti. A kengyellel azonos szélességű lábrész eredetileg rövid, téglalap alakú lehetett. Ugyanezt lehetett feltételezni egy budaörsi vasból készült fibulatöredékről is.¹⁹⁸ Ezek a téglalap alakú lábbal rendelkező egytagú rugós T-fibulák Délnyugat-Szlovákia és Morvaország területén¹⁹⁹ terjedtek el a 3. század közepe–3. század utolsó harmada és a 4. század vége közötti időszakban.²⁰⁰ Kengyelük keresztmetszete nagy változatosságot mutat, a téglalap alakú keresztmetszettel jellemezhető darabok Schulze 53. csoportjába sorolhatók.²⁰¹ A budaörsi fibula a típus későbbi képviselői közé tartozott.²⁰² A zsámbéki fibulával párhuzamba állítható, csaknem teljesen díszítetlen kengyelű leleteket a fő elterjedési területéről ismerünk.²⁰³ A 83. számú perbáli fibula (4. tábla 7) facettált felső oldalú lábrésze ugyancsak téglalap alakú lehetett. Kismértékben elkeskenyedő, téglalap átmetszetű kengyele azonban – a zsámbéki fibulával ellentétben – a felső oldal teljes hosszában facettálással díszített. Azonos kidolgozású, de vasból készült fibula ugyancsak a téglalap alakú lábbal rendelkező, egytagú rugós T-fibulák fő elterjedési területén fordul elő.²⁰⁴

15. típus: Csuklókaros T-fibulák (Kat. 84–85)

A csuklós zárszerkezet késői, csuklókaros formája a 2. század végén jelent meg, majd a 3. század folyamán a birodalmi fibulatípusoknál teljesen kiszorította a rugós zárszerkezetet.²⁰⁵ Közülük a térdfibulákat felváltó, katonafibuláknak is tekintett csuklókaros T-fibulák²⁰⁶ rajnai és dunai tartományokban, ezen belül is elsősorban a felső-germán – raetiai limes mentén terjedtek el,²⁰⁷ de nagy számban fordulnak elő daciai leletanyagban is.²⁰⁸ Használati idejüket a 3. század első felére²⁰⁹ vagy a 3. század középső harmadára teszik.²¹⁰ A típus képviselői többnyire töredékes formában térségünkben is felbukkannak (Budaörs-telep: 0,8%; Érd: 1,5%),²¹¹ néhány, többnyire ép leletet pedig Brigetióból ismerünk.²¹² Ilyen fibulák Perbál leletanyagában egyelőre nem fordulnak elő, Zsámbékon viszont két töredéket is csuklókaros T-fibulaként lehet meghatározni (2,9%).

¹⁸⁸ Kovács 2004: 138.

¹⁸⁹ Merczi 2012: 497–498, Kat. 91, 8. kép 1.

¹⁹⁰ Cociş 2004: 147.

¹⁹¹ Merczi 2016b: 453–454, Kat. 30–31, 9. kép.

¹⁹² Ioniță 1998: 234, 238.

¹⁹³ Mączynska 2001: 81.

¹⁹⁴ Merczi 2016b: 454, Kat. 32, 9. kép.

¹⁹⁵ Schulze 1977: 157, 161–162.

¹⁹⁶ Budaörs: Merczi 2012: 498. (Az 508. oldalon lévő 1. táblázatban más változatokkal összevonva szerepel.); Érd: Merczi 2016a: 93, 1. táblázat.

¹⁹⁷ Merczi 2000b: 14–15, 75–82; IX. tábla 8–10; X. tábla 1–2.

¹⁹⁸ Merczi 2012: 498, Kat. 92, 8. kép 7.

¹⁹⁹ Peškař 1972: 122.

²⁰⁰ Jobst 1975: 82; Peškař 1972: 124–125. Schulze 1977: 42–43: korábbi, 3. század első fele – 4. százada eleje közötti használatot tételez fel.

²⁰¹ Schulze 1977: 42.

²⁰² Merczi 2012: 499.

²⁰³ Peškař 1972: 8, 122, Tf. 36, 3 (a katalógusrészben elkeskenyedő lábrészt feltételez, a feldolgozásban viszont a téglalap alakú lábbal jellemezhető darabok közé sorolja; a rajz alapján az utóbbi feltételezés valószínűbb); 17, Tf. 36, 4–5; 20, Tf. 36, 7. A leletek többsége a Kostolec na Hané-i temető sírjaiban került elő.

²⁰⁴ Peškař 1972: 53, Tf. 42, 3. Hasonló díszítéssel, ugyancsak a kengyel teljes hosszában: Peškař 1972: 23, Tf. 36, 6.

²⁰⁵ Riha 1979: 16.

²⁰⁶ Böhme 1972: 27.

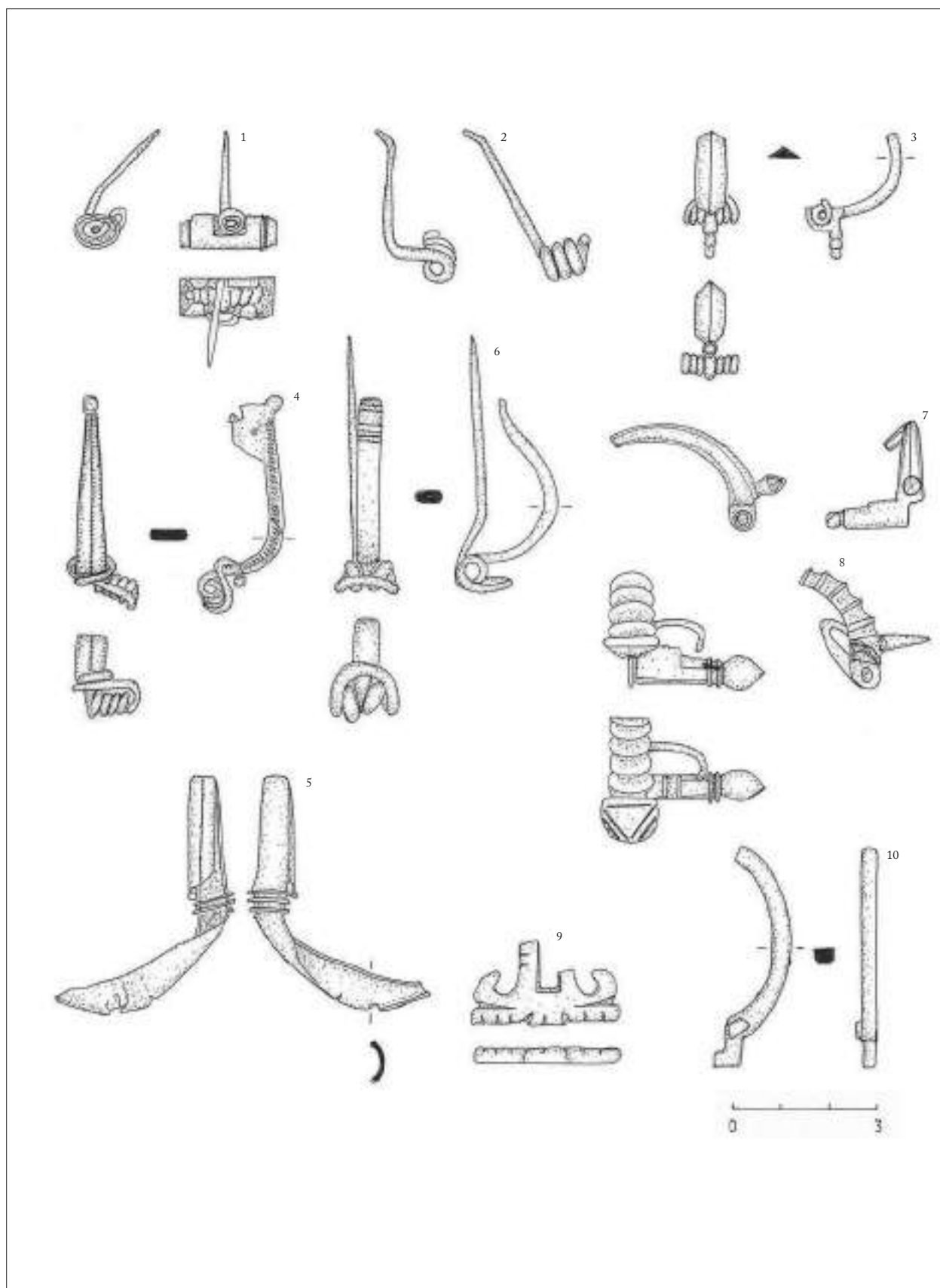
²⁰⁷ Böhme 1972: 26–27; Jobst 1975: 87–88; Riha 1979: 166–167.

²⁰⁸ Cociş 2004: 148–154, 223–228, Pl. CXLVI–CLXVI, 2003–2204.

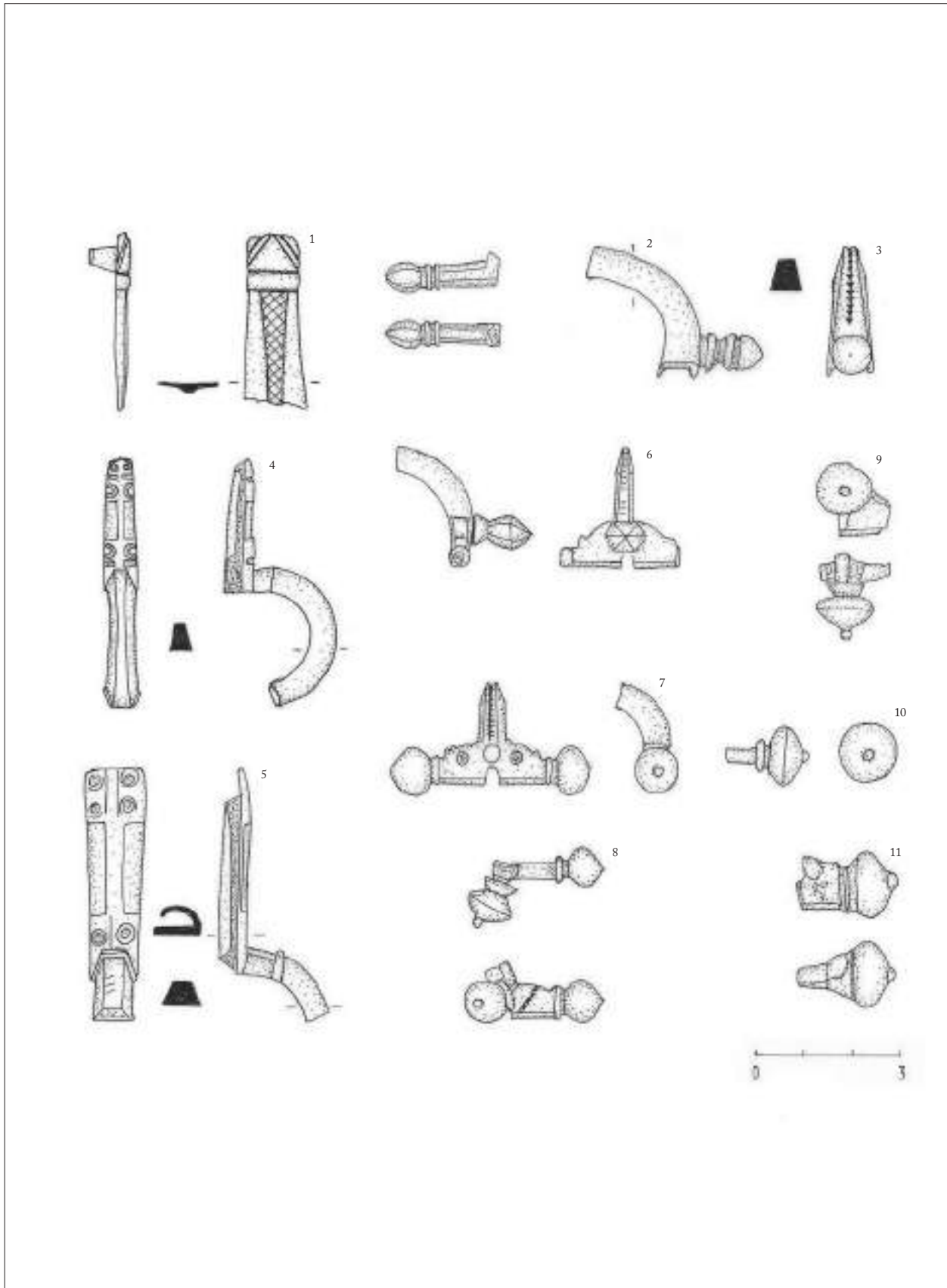
²⁰⁹ Böhme 1972: 27–28; Jobst 1975: 88; Schmid 2010: 44.

²¹⁰ Gechter 1980: 592.

²¹¹ Merczi 2012: 508, 1. táblázat; Merczi 2016a: 93, 1. táblázat.

9. tábla: Leletek Zsámbékról: 1: Kat. Nr. 76; 2: Kat. Nr. 78; 3: Kat. Nr. 80; 4: Kat. Nr. 79; 5: Kat. Nr. 81; 6: Kat. Nr. 82; 7: Kat. Nr. 84; 8: Kat. Nr. 85; 9: Kat. Nr. 87; 10: Kat. Nr. 86

10. tábla: Leletek Zsámbékról: 1: Kat. Nr. 88; 2: Kat. Nr. 91; 3: Kat. Nr. 92; 4: Kat. Nr. 93; 5: Kat. Nr. 94; 6: Kat. Nr. 97; 7: Kat. Nr. 98; 8: Kat. Nr. 99; 9: Kat. Nr. 100; 10: Kat. Nr. 101; 11: Kat. Nr. 102

1. változat = Böhme 28g változat (Kat. 84)

A 84. számú fibula (9. tábla 7) az ötszögletes keresztmetszetű, félköríves kengyel alapján Böhme 20/g változatának pannoniai képviselője.²¹³ A zsámbéki fibula kismértékben elkeskenyedő, egyszerű gombban végződő karjain a kengyel két oldalán tagolatlan rátét található, ami a germaniai leleteknél hiányzik.²¹⁴ A változatba sorolható fibulák kengyelének kezdeti szakaszához általában hosszúkás, de a zsámbéki fibulától eltérő alakítású gomb kapcsolódik. A germaniai párhuzamoknál a kengyel végét egyszerű borda zárja le, a lábrész pedig rövid, vízszintes állású és díszítetlen. Öt- illetve hatszögletes keresztmetszetű kengyelű darabok Brigetióban is előfordulnak, ezeknél azonban a kengyel végén nincs gallér.²¹⁵

2. változat (Kat. 85)

A típusba sorolt másik zsámbéki fibula (Kat. 85 = 9. tábla 8) karja hatszorosan facettált, felső oldala rövid rátéttel tagolt, végéhez kettős korongon keresztül már nagyobb méterű, bimbó alakú gomb kapcsolódik. A kengyel félkör alakban ívelt, bordákkal tagolt, kezdeti szakaszához egy félköríves, háromszöget formázó vonalakkal tagolt fejlap kapcsolódik. A fibula karjának alakítása és az attól jól elkülönülő gomb már a hagymafejes fibulákra jellemző sajátosság, a kengyel azonban még nem trapéz keresztmetszetű, így ez a fibula tulajdonképp két típus: a csuklókaros T- és a hagymafejes fibulák közötti átmenetnek tekinthető.²¹⁶ Párhuzamát egy trier-i fibula képezi, amelynél a karok végén lévő gombok ugyancsak a hagymafejes fibulák felé mutatnak.²¹⁷ A kengyel kezdeti szakaszán ennél a fibulánál is megtalálható a korongszerű, félköríves fejlap, és a kengyel is (de kevésbé sűrűn elhelyezett) bordákkal tagolt. A fibula átmeneti jellege miatt a tulajdonképpeni csuklókaros fibuláknál későbbben, valószínűleg a 3. század közepe táján vagy a század 3. negyedében készülhetett.²¹⁸

16. típus: Gyűrűfibulák (Kat. 86–87)

A késő római korban a Római Birodalmon belül a hagymafejes fibulák mellett – ugyancsak páratlanul – gyűrűfibulát is viselhettek. Ezek a sajátos záródási mechanizmusú, nyitott vagy zárt fibulák a hagymafejes fibulákkal ellentétben nemcsak férfiak, hanem nők és gyermekek viseletéhez is tartozhattak.²¹⁹ A budaörsi telep leletanyagában jelenléte nem volt igazolható, a temetőben viszont a fibulák tizedrészét (10,9%) gyűrűfibulaként lehetett meghatározni.²²⁰ Ezek többsége a nyitott, feltekercselt végű formát képviselte.²²¹ A budaörsi telephez hasonlóan a gyűrűfibulák Perbál leletanyagából is hiányoznak, de arányuk Zsámbékon is alacsonynak tekinthető (2,9%). A hosszú életű típus késő római formái a 4. században és az 5. század első felében voltak használatban,²²² ezen belül az elsősorban Pannoniában elterjedt, zárt formákat a 4. század első felére és a század közepére kelteznek.²²⁴

1. változat = sisciai típusú zárt gyűrűfibula (Kat. 86)

A 86. számú zsámbéki fibulatöredék (9. tábla 10) testét egy díszítetlen, félköríves keresztmetszetű gyűrű alkotja, amelynek végei eredetileg egyszerű, tagolatlan, téglalap alakú toldalékkal záródtak. A tű elmozdulását, és így a fibula kinyílását a gyűrű végein kialakított kúpos kiemelkedés akadályozta meg. Az egyszerű, téglalap alakú toldalék a gyűrűfibulák sisciai változatát jellemzi,²²⁵ amelynek egy képviselője a budaörsi temetőben ugyancsak szórványleletként vált ismertté,²²⁶ így az északkelet-pannoniai darabok a változat keltezéséhez nem szolgáltatnak újabb adatot.

2. változat = zárt gyűrűfibula kettős szárú, T-alakú toldalékkal (Kat. 87)

A 87. számú, ugyancsak zsámbéki gyűrűfibulából (9. tábla 9) csak a kettős szárú, rovátkolt díszítésű, T-alakú toldalék került elő. Azonos alakítású és díszítésű toldalékkal készült egy bajóti gyűrűfibula, amelynél a széles, félköríves keresztmetszetű gyűrű ugyancsak rovátkolt volt.²²⁷ A perbáli fibulával párhuzamba állítható leleteket azonban Pannonia egyéb területeiről is ismerünk.²²⁸ Ezek között vannak sírleletek (Brigetio, Intercisa),²²⁹ a 3. század második felére–4. század első felére keltezett vindobonai fibula viszont a légiótábor területén került elő.²³⁰

17. típus: Cikádafibula (Kat. 88)

Állatalakot (rovart) mintázó fibula ugyancsak Zsámbékról vált ismertté (Kat. 88 = 10. tábla 1). Az állat fejrészen mindössze a két barázdával határolt, félköríves szemek különülnek el; a rövid, téglalap alakú tor pedig teljesen díszítetlen. A vége felé elkeskenyedő potroh rész keskeny, a szárnyak síkjából kismértékben kiemelkedik, díszítése bekarcolt rácsmintából áll. A kismértékben kiterjesztett szárnyakon díszítés nem figyelhető meg.

²¹³ Böhme 1972: 27.

²¹⁴ Böhme 1972: 97–98, Taf. 19, 779–792.

²¹⁵ Merczi 2000b: 16–17, 90, XI. tábla 5–6.

²¹⁶ Paul 2011: 26.

²¹⁷ Böhme 1972: 27, Abb. 1, 8.

²¹⁸ Paul 2011: 27–28.

²¹⁹ Merczi 2016b: 457–458.

²²⁰ Merczi 2016b: 470, 1. táblázat.

²²¹ Merczi 2016b: 458, Kat. 34–38, 10. kép.

²²² Höck 2013: 353–358; Merczi 2016b: 458–459, további irodalommal.

²²³ Merczi 2016b: 459, további irodalommal.

²²⁴ Pröttel 2002: 102–103; Fazekas 2008, 328.

²²⁵ Sellye 1990: 54–57, Karte 1, 2–12, I. típus; Teegen 2013: 318.

²²⁶ Merczi 2016b: 459, Kat. 39, 9. kép.

²²⁷ Merczi 2000a: 258, 263, Kat. 16, 3. tábla 16.

²²⁸ Sellye 1990: 62–64, Taf. 2, 8a–b, 9–10, 12–13, II. típus; Schmid 2010: 52–53, 122, Kat. 299, Taf. 38, 299.

²²⁹ Sellye 1990: 62, Taf. 2, 8a–b; 64, Taf. 2, 13.

²³⁰ Schmid 2010: 122.

A kisméretű, trapéz alakú tűtartót az állat feje alatt alakították ki, a hiányzó rugót pedig a potroh végénél, a szárnyak alatt helyezték el. A fibula eredeti hosszúsága 6–7 cm lehetett. A fibulatest alakítása alapján a zsámbéki töredék a térség első közölt cikádafibuláját jelenti. Az összefoglalóan cikádafibulának nevezett típusba sorolt fibulák valójában többféle rovarfajt jeleníthettek meg.²³¹ Cikádat ábrázoló fibulákat a római korban a 2–4. században készítettek, de a típus a római uralom után is használatban maradt.²³² Ezek a rovarok azonban díszítőelemként a köztársaság késői időszakában, majd a római korban más tárgytipusokon is feltűntek.²³³ A zsámbéki fibulához hasonlóan alakított szemeket és szárnyakat korai²³⁴ és késői daraboknál²³⁵ egyaránt meg lehet figyelni, de nagyobb méretű (5–8 cm hosszúságú) darabokat a késő római korban készítettek. Ezeknél az elsősorban Pannoniában elterjedt fibuláknál azonban a portohrész szélesebb, és hosszanti oldalait egy-egy keskeny borda határolja.²³⁶

18. típus: Hagymafejes fibulák (Kat. 89–102)

A késő római kor uralkodó fibulatípusának az ugyan-csak késői típusú csuklós zárszerkezettel készített, férfiak viseletéhez tartozó hagymafejes fibulák tekinthetők, amelyek Budaörsön mind a település (21,5%), mind a temető leletanyagában (29,1%) magas arányban fordultak elő.²³⁷ Ezzel szemben arányuk Érden (6,2%),²³⁸ valamint Perbálon (12,2%) és Zsámbékon is (14,4%) alacsonyabb volt. A típus a 3. század utolsó évtizedei–4. század vége vagy 5. század eleje közötti időszakban folyamatosan használatban volt. Számos változata közül legnépszerűbbnek a hagymafej alakú gombokkal és lábrészén pontkör- vagy körárokparókkal díszített darabok (Keller–Pröttel 3–4/B változat) bizonyultak.²³⁹

1. változat = Keller–Pröttel 1. típus (Kat. 89–92)

A 89–91. számú fibulákat (4. tábla 8–9; 10. tábla 2) a rátét nélküli karok kötik össze egymással, ami alapján Keller–Pröttel 1/A típusába sorolhatók. A hosszúkás, bimbó alakú, illetve facettált, egy vagy két gyűrűre illeszkedő gombok már jól elkülönülnek a karoktól, ami alapján ezek a fibulák már valódi hagymafejes fibulának tekinthetők.²⁴⁰ A karok keresztmetszete hat- (Kat. 91) vagy nyolcszögletes (Kat. 90), a 89. számú perbáli fibulánál megfigyelhető négyszögletes keresztmetszet ritka. A félköríves, trapéz keresztmetszetű, díszítetlen kengyel csak a 89. fibulánál maradt meg. Lábrészük rövid, lineáris díszítésű lehetett.²⁴¹

A 92. számú zsámbéki fibula (10. tábla 3) legfőbb jellegzetességének a széles, trapéz keresztmetszetű, felső oldalán V-alakú rovátkasorral díszített kengyel kezdeti szakaszához kapcsolódó kúpos, barázdával tagolt, egyszerű korongon ülő gomb tekinthető. Barázdával tagolt gombot a budaörsi település 101. számú fibulájánál lehetett megfigyelni, amelyet rövid rátétellátott karjai alapján ugyanebbe a csoportba, de már Keller–Pröttel 1/B típusába lehetett besorolni.²⁴² A fibula párhuzamai Flavia Solvából és Singidunumból ismertek.²⁴³ Keller–Pröttel 1. típusát – rátét nélkül vagy rátéttel egyaránt – legújabbban a 280–320 közötti időszakra helyezik.²⁴⁴

2. változat = Keller–Pröttel 2. típus (Kat. 93)

A 93. számú zsámbéki fibula (10. tábla 4) félköríves, trapéz keresztmetszetű, díszítetlen kengyelének kezdeti szakasza a gombokkal együtt letört. A kengyellel csaknem azonos hosszúságú lábrész a vége felé trapéz alakban kismértékben elkeskenyedik, végeit 1 + 2 bepecsételt körpár díszíti. A lábrész alakítása alapján a töredék leginkább Keller–Pröttel 2. típusába, azon belül a kör alakú bemélyedésekkel díszített 2/B változatba tartozhat. A csoport fibulái hatszögletes keresztmetszetű, teljes hosszában rátétellátott keresztrúddal, és többnyire facettált gombokkal készültek.²⁴⁵ Használati idejüket a 300 és 340 közötti időszakra teszik.²⁴⁶

3. változat = Keller–Pröttel 3–4. típus (Kat. 94–102)

A 96, 98–102. számú, többnyire Zsámbékról származó töredékek (4. tábla 11; 10. tábla 7–11) a hagymafejre emlékeztető, széles gombok alapján Keller–Pröttel 3–4 típusába sorolhatók. Néhány leletnél a csoportra jellemző facettált aljú, trapéz vagy téglalap átmetszetű, tagolt felső oldalú keresztrúd is megmaradt. A keresztrúd alakítása alapján a változatba tartozó fibulák száma a 97. számú töredékkel (10. tábla 6) egészíthető ki. Ennek a fibula facettált gombja sem mond ellent, mert ilyen kidolgozású gombokra ritkán még ennél a csoportnál is van példa. A fibulák kengyele a lábnál többnyire rövidebb, kezdetben keskeny (Kat. 97, 98), később a lábbal azonos szélességű.²⁴⁷ A 94–95. számú kengyel-, illetve kengyelláb töredékek (10. tábla 5; 4. tábla 10) a kengyel szélessége alapján ugyancsak ehhez

²³¹ Kissné Cseh–Prohászka 2002: 115–116.

²³² Kissné Cseh–Prohászka 2002: 117–123.

²³³ Nagy 2001: 148; Kissné Cseh–Prohászka 2002: 118–119.

²³⁴ Nagy 2001: 148; Kissné Cseh–Prohászka 2002: 117.

²³⁵ Kissné Cseh–Prohászka 2002: 118, 11. kép.

²³⁶ Kissné Cseh–Prohászka 2002: 118.

²³⁷ Merczi 2016b: 470, 1. táblázat.

²³⁸ Merczi 2016a: 93, 1. táblázat.

²³⁹ Merczi 2016b: 459–469, 476–477.

²⁴⁰ Paul 2011: 26.

²⁴¹ Keller 1971: 32–33; Pröttel 1988: 349; Merczi 2012: 501–502; Merczi 2016b: 464.

²⁴² Merczi 2012: 502, 9. kép 5.

²⁴³ Flavia Solva: Kropf–Nowak 1998–1999: 128, Taf. 55, 291; Merczi 2012: 502; Singidunum: Bojovic 1983: 155, T. XLIII, 398; Merczi 2012: 502.

²⁴⁴ Paul 2011: 27–28, 43.

²⁴⁵ Keller 1971: 35; Pröttel 1988: 353; Merczi 2012: 502; Merczi 2016b: 464.

²⁴⁶ Pröttel 1988: 353–357.

²⁴⁷ Keller 1971: 37; Pröttel 1988: 357–360; Paul 2011: 45; Merczi 2012: 503; Merczi 2016b: 465.

a változathoz tartoztak. A 94. számú fibula trapéz alakban kiszélesedő lábrészét 1 + 2 pontkörpár díszíti, ami alapján ez a fibula a legnépszerűbbnek tekinthető Keller–Pröttel 3–4/B változatba sorolható. Díszítéstől függetlenül a Keller–Pröttel 3–4. típusába sorolható fibulákat a 330–4. század vége vagy 5. század eleje közötti időszakban viselték.²⁴⁸

A leletanyag értékelése

A budaörsi telep és temető fibuláinak elemzése után az ugyancsak eraviscus területen elhelyezkedő Perbál és Zsámbék leletanyaga, összesen 102 fibula került feldolgozásra. A 33 perbáli fibula egy része Ottományi Katalin 2007–2008-as feltárásain, a Kukorica–dombi dűlőben (MRT 7, 14/9. lh.) és vele összefüggő Zsidó-földek lelőhelyen (MRT 7, 14/4. lh.), a leletek másik része egy pince építéskor került elő. Az elemzésbe bevontam a közeli Zsámbék fémkeresős fibuláit is. A két egymáshoz közel fekvő mai település leletanyagának együttes feldolgozását egyrészt indokolja, hogy részben mindkét leletanyag azonos etnikumhoz, a késő kelta korban megtelepedett és a kora római korban is továbbélő eraviscusokhoz köthető. Másrészt pedig mindkét települést érintette az a Biatorbágy–Dorog között feltételezett út, amely az Aquincum–Savaria és az Aquincum–Brigetio diagonális utat kötötte össze egymással.

Budaörshez hasonlóan mindkét település legnépszerűbb és egyben legnagyobb változatosságot mutató fibulatípusát az egygombos, erősprofilú fibulák (5. típus) képezik, amelyek a leletanyag kb. 40%-át (Perbál: 42,4%; Zsámbék: 39,1%) teszik ki (1. táblázat). A típuson belül a legkorábbi, hosszan elnyúló lábrésszel, négyzetes áttörésekkel díszített tűtartójú változatok (Almgren 67-es forma) csak Zsámbék leletanyagában fordultak elő. Ezek a fibulák kezdetben zsákszerű fejrésszel, tagolt, kerek kengyelgombbal, és a párhuzamok alapján 3–4 négyzetes áttöréssel díszített tűtartóval készültek (1. változat, Kat. 6). A tipológailag fejlettebb daraboknál a fejrész rombusz alakúvá, a kengyelgomb oválissá vált, a tűtartó áttöréseinek száma 2–3-ra csökkent (2. változat, Kat. 7–9). Ezek a kora és középső, illetve középső és késő Augustus-kori változatok Zsámbékon olyan település vagy települések jelenlétére utalnak, amelyek legkésőbb Augustus korában már lakottak voltak. Terepbejárások során kelta leletanyag a Békás-patak nyugati oldalán fekvő, egymással bizonyára összefüggő Közép-Fertályok I–II lelőhelyeken (MRT 7, 38/18–19. lh.) vált ismertté, ahol a római leletanyag jelenléte a telep/telepek római kori továbbélésére és villagazdasággá alakulására enged

következtetni.²⁴⁹ Késő kelta és római leletanyag, köztük kocsitemetkezés, korai és késői csontvázas sírok ismertek továbbá a Zsámbéki-patak közelében elterülő Alsó-szőlő lelőhelyről is (MRT 7, 38/7. lh.).²⁵⁰ A fibulák azonban eddig nem ismert lelőhelyekről is származhatnak.

Az egygombos, erősprofilú fibulák tipológiai fejlődésének következő állomását a 6. változat (Kat. 14) jelenti. Az ide sorolható fibulánál – párhuzamok alapján – a fejrész a 2. változathoz hasonlóan rombusz alakú és félköríves keresztmetszetű, a lábrész hosszan elnyúló, de a tűtartó négyzetes áttörések helyett 2 vagy 3 kerek átlukasztással díszített. Ezek az Almgren 68-as formával azonosítható, Tiberius vagy Tiberius–Claudius korára keltezett fibulák Budaörsön és Zsámbékon is még a késő kelta objektumok leletanyagához tartoztak. A 3. változat fibuláját (Kat. 10) a zsákszerű fej és a kerek kengyelgomb még Almgren 67-es, a kerek átlukasztásokkal vagy bemélyedésekkel díszített tűtartó pedig már Almgren 68-as formához köti. Átmeneti jellege alapján ez az egyelőre csak budaörsi párhuzammal rendelkező fibula is még a római foglalás előtti időszakot képviselheti.

Perbálról egyelőre Augustus korára keltezhető fibulákat nem ismerünk, de az egygombos, erősprofilú fibulák két további, tűtartójuk alapján ugyancsak Almgren 68-as formával azonosított változata (4–5. változatok) utalhat arra, hogy Perbál is lakott volt már a római foglalás előtti időszakban. A 4. változat fibulájánál (Kat. 11) a lábrész és a tűtartó alakítása még az 1. változat felé mutat, de a kerek kengyelgomb már tagolatlan, és új elem a szalagszerű fejrész is. A fibula a budaörsi párhuzam keltezése alapján köthető a késő kelta periódushoz. Az 5. változat fibulájánál (Kat. 12–13) új elem a fejrészen megjelenő gerinc. A változat Budaörsről nem ismert, előfordult viszont az érdi leletanyagban. Az egyes daraboknál megfigyelhető átmeneti jellegek (kissé zsákszerű fejrész, kerekded kengyelgomb) alapján ez a változat is megjelenhetett már a római foglalás előtti időszakban, de használata átnyúlt az átmeneti időszakra is, amire a 12. számú, Claudius–Flavius-korra keltezhető fibula is utal.

A római foglalás időszaka új egygombos, erősprofilú fibulaváltozatok megjelenését is magával hozta. A 7. (Kat. 15–20) és 8. változatba (Kat. 21–32) sorolható fibulák viszonylag nagyméretű, felső oldalán facetált fejrésszel és megrövidült lábrésszel jellemezhetők. A tűtartó díszítését továbbra is kerek átlukasztások vagy bemélyedések alkotják, a két változat egymástól mindössze a fibulák méretében különbözik. A budaörsi és érdi leletek keltezése alapján ez a Claudius- és kora Flavius-korban elterjedt változat Északkelet-Pannóniában még a 2. század elején–első harmadában is használatban lehetett. A perbáli és zsámbéki leletek nagy száma ismételten megerősíti azt, hogy ez a két változat – mérettől függetlenül – az északkelet-pannoniai egygombos, erősprofilú fibulák legnépszerűbb

²⁴⁸ Paul 2011: 47–53.

²⁴⁹ MRT 7: 358.

²⁵⁰ MRT 7: 355–356.

formájának tekinthető. A változatba sorolható perbáli leletek többsége a 14/9-es lelőhelyről származik, ami a telep életének római foglalás és a kora római kori felendülését jelezheti. A 7–8. változatok mellett mindkét település leletanyagában feltűnnek további egytagú, de csak egy-egy darabbal képviselt, az 1. század második felére keltezhető változatok is. A Perbálon leírt 11. változat fibulája (Kat. 35) az előző két változattól eltérően nyújtottabb, szalagszerű, peremen lesarkított fejrészszel, tagolt, félköríves kengyelgombbal, nagyméretű, kitöltött tűtartóval rendelkezik. A Zsámbéki leletanyagban jelen levő 10. változat nagyobb méretű, átalakított fibulája (Kat. 34) nyújtott fejrészszel, tagolatlan kengyelgombbal készült. Az egygombos, erősprofilú fibulák 12. változata (Kat. 36–37 és feltételesen Kat. 38) a facettált, de szalagszerű fejrész, a tagolatlan kengyelgomb, a nagyméretű, többnyire kitöltött tűtartó alapján a 7–8. változatok tipológiailag fejlettebb, leegyszerűsödött formájaként is értelmezhető. Párhuzamok alapján ez az első olyan támlapos, elsősorban Pannoniában elterjedt, egygombos, erősprofilú változat, amelynél az egytagúság mellett már a kéttagúság is megjelenik. Budaörsről csak egytagú formában ismert. A még a települések kora római periódusához köthető 10–12. változatok használata ugyancsak átnyúlhatott a 2. századra.

A támlap nélküli egygombos, erősprofilú fibulák között csak olyan kéttagú változatok fordulnak elő, amelyek a birodalmon belül alakultak ki. Közülük a tagolt kengyelgomb alapján, de a fejrészről hiányzó gerinc ellenére két változatot is Almgren 83-as formával lehetett azonosítani. A 14. változatba sorolt perbáli fibula (Kat. 41) háromszögletes fejrésze a peremen lesarkított, a 15. változat Zsámbéki fibulájánál (Kat. 42) a fejrész oldalai beívelők. Az utóbbi változat mindaddig csak az al területéről (Bajna, Bajót, Dorog) volt ismert. Eraviscus területen való megjelenése összefüggésbe hozható az al területet behálózó, és a Biatorbágy–Dorog útba torkolló útvonalakkal. Az egyszerűbb felépítésű (rövidebb rugó, tagolatlan, félköríves kengyelgomb), Almgren 84-es formával azonosított 16. változat (Kat. 43–46) mindkét lelőhely leletanyagában megtalálható. Ezek a támlap nélküli, kéttagú, egygombos, erősprofilú fibulák már a 2. században (esetleg a 3. század elején) készültek, így a perbáli leletek a 14/9-es település olyan periódusához kapcsolódnak, amelyből a 2007–2008-as kutatások során nem kerültek elő objektumok. A fibulák azonban más felszíni leletekhez hasonlóan arról tanúskodnak, hogy a telep élete a Traianus-kor után is folytatódott. A római foglalás idején nemcsak az egygombos fibulákon belül alakultak ki új változatok, hanem Budaörshez hasonlóan ekkorra tehető az első szárnyas fibulák (6. típus) megjelenése is. A típus gyakorisága a térség településeinek leletanyagában 5–10% között mozog (Perbál: 9,1%; Zsámbék: 4,3%). A budaörsi temetőben elkülöníthető négy változat közül kettő jelenlétét Perbálon és Zsámbékon is igazolni lehetett, ezeket a szárnyak díszítésére szolgáló egy-

egy felszegecselt hengeres gomb köti össze egymással. A Garbsch A 238c változattal azonosítható 1. változat (Kat. 47–48) fejrésze szélesebb, a lábrész felső pereme huzalszerű, a tűtartót díszítő átlukasztások vízszintes sorokban helyezkednek el. Használata átnyúlt a 2. század elejére is. A budaörsi temető 3. változatával azonosítható fibulák (2. változat; Kat. 49–50) fejrésze keskenyebb, a gombok alacsonyabbak, a lábrész felső pereme lécszerű, a tűtartót párhuzamok alapján függőleges pontsorok és cikcakkvonal díszítették. Használatuk a Flaviuskorra és a 2. század első felére tehető. Perbálon a 14/4-es lelőhelyet mindössze ez az egy fibula képviseli. A lelőhelyen feltárt objektumok keltezése megerősíti, hogy ez a változatot is viselték a 2. században.

Az ugyancsak a noricum-pannoniai viselet részét képező noricum-pannoniai kétgombos fibulák (7. típus) mindkét leletanyagban kisebb számban fordulnak elő (Perbál: 6,1%; Zsámbék: 1,5%), mint a szárnyas fibulák. Az először Perbál leletanyagában megjelenő, kerek átlukasztásokkal díszített tűtartójú, Garbsch A 237b változat (1. változat, Kat. 53–54) Délnyugat-Pannoniában terjedt el, és használata ideje alapján (Augustus-kor vége – Claudiuskor eleje) – az egygombos, erősprofilú fibulák korai változataihoz hasonlóan – a 14/9. lelőhely késő kelta periódusához köthető. A változat esetében egyelőre kérdéses, hogy idegen elemnek tekinthető-e, vagy kisebb számban a térségünkben is jelen volt. A keretes tűtartó alapján Garbsch A 236c változatába (2. változat) sorolható Zsámbéki töredék (Kat. 55) a térségben leggyakoribb kétgombos fibula változat újabb képviselője. A változat keltezése alapján (1. század első fele vagy 1. század) a fibula a késő kelta periódushoz és az átmeneti, illetve kora római korszak elejéhez egyaránt tartozhatott.

Az egygombos, erősprofilú és a noricum-pannoniai szárnyas fibulák tulajdonságait ötvöző, Zsámbékon előkerült, nagyméretű, kéttagú, támlapos egygombos fibulák (8. típus, Kat. 56–57) rövid, rombusz alakú, facettált fejrészszel, tagolt kengyelgombbal, hosszan elnyúló lábrészszel, nagyméretű, kitöltött tűtartóval készültek. Ez a kéttagúsága alapján 2. századi típus kis számban az al és eraviscus területen egyaránt felbukkan.

A pannoniai trombitafejes fibulák (9. típus) Zsámbékon a harmadik leggyakoribb fibulatípust jelentik (11,5%), a perbáli leletanyagból viszont csaknem teljesen hiányoznak (3,0%). A leletek töredékessége miatt csak két olyan változatot lehetett elkülöníteni, ahol a fibulák minden alkotóeleméről rendelkezünk adatokkal. A Budaörsön is népszerű 1. változat fibuláit (Kat. 58–59) sokcsavarulatos rugó, körültekert húr, kisméretű, felülnézetben kerek fej, ívelt oldalú, középvonalában hullámvonallal díszített lábrész jellemzi. Ez a Pannonia teljes területén elterjedt változat már a települések kora római periódusában jelent meg, és használata még a 2. század második felére is átnyúlt. A 2. változat kéttagú fibulái (Kat. 60–62) rövidebb rugóval és kerekded fejjel

készültek, a tagolatlan kengyelgomb és a lábrész alakítása alapján a támlap nélküli egygombos erősprofilú fibulák közül Almgren 84-es formával állíthatók párhuzamba, ami alapján esetükben is 2. századi használat valószínűsíthető. A 3. változatba sorolt perbáli fibula (Kat. 63) szerkezeti sajátosságai alapján Almgren 83-as formával állítható párhuzamba. A 4. változat fibulájának lábrésze (Kat. 64) az 1. változathoz hasonlóan ívelt oldalú, de eltérő keresztmetszetű, a kengyelgomb pedig széles és tagolatlan. A 65–66. számú fibulák kerek fejrészéhez változatos alakítású kengyelgomb és lábrész kapcsolódhatott.

A késő kelta periódusban egyedül csak a szemes fibulák (4. típus, Kat. 4–5) vetik fel annak lehetőségét, hogy idegen fibulatípusok ebben az időszakban is eljuthattak a vizsgált térségbe. De erre a típus keltézése alapján később, a római foglалás idején, vagy a kora római kor elején is sor kerülhetett. Az átmeneti időszaknak tekintett Claudius–Flavius-korban, valamint a kora római kor elején új változatok alakultak ki a bennszülöttekhez köthető fibulatípusokon belül, megjelentek idegen fibulatípusok, de a helyinek tekintett fibulatípusokon belül is van példa más területeken kialakult és elterjedt változatok felbukkanására. Ebben az időszakban idegennek tekinthető minden olyan fibula, amelynél a gall kultúrkörben elterjedt korai csuklós zárszerkezetípusokat alkalmazták. Leginkább a Rajna-vidékről, esetleg Galliából, Britanniából jutottak el Perbálra a korai csuklós korongfibula (1. típus, Kat. 1) és Zsámbékra a csuklós ívfibulák (hosszában tagolt kengyelű /2. típus, Kat. 2/, illetve szárnyas csuklós fibula /3. típus, Kat. 3/). Birodalmon belüli eredet esetén, a körültekert húr alapján leginkább 2. századi készítményt lehet feltételezni a 11. típusba sorolt egytagú, térd alakban meghajlított, tagolatlan testű, párhuzam nélkül álló fibuláról (Kat. 79), de az sem zárható ki, hogy a birodalmon kívülről került Zsámbékra.

A térségben elterjedt fibulatípusokat tekintve az egygombos, erősprofilú fibulákon belül idegen eredetű a 9. változatba sorolt, Raetiában és Felső-Germaniában elterjedt, úgynevezett raetiai típusú egygombos, erősprofilú fibula (Kat. 33). Északkelet-Pannoniában szinte minden lelőhelyen (Budaörs és Érd után Zsámbékon is) felbukkan belőlük egy-egy darab. Budaörsön egy 8. változatba sorolható egygombos, erősprofilú fibulával párt képezve egy nő viseletéhez tartozott. A 13. változatba sorolt, egy- vagy kéttagú, okorági típusú egygombos, erősprofilú fibulák (Kat. 39 és esetleg Kat. 40) Pannonia déli részében terjedtek el, térségünkben csak szórványosan bukkannak fel. A szárnyas fibulákon belül egyelőre idegen elemeknek tekinthetők a szárnyakon két-két gombbal díszített változatok

(3. változat, Kat. 51). A zsámbéki töredék valószínűleg Pannonia északnyugati részéből származik, és használatba egybeesett a 2. változatával. A 4. változatba sorolt perbáli fibula párhuzamai (Kat. 52) a sajátos szárnyak és gombok alapján egyelőre csak Daciából ismertek.

A késő kelta és kora római (az Augustus korától a markomann háborúig terjedő) periódushoz Perbálon ($23/33 = 69,6\%$) és Zsámbékon ($46/69 = 66,7\%$) is kb. az összes lelet $2/3$ -a sorolható (1–8 és 11. típusok, valamint a pontosabban nem tipologizálható rugótöredékek). Hasonló eredményre vezetett a budaörsi település leleteinek vizsgálata is ($80/130 = 61,5\%$).²⁵¹ Ezekben belül kb. minden 7–8. darabot (Perbál: $3/23 = 13,0\%$; Zsámbék: $7/46 = 15,2\%$) lehetett nem helyi eredetűként meghatározni.²⁵² Az eddig bemutatott típusok közül leghosszabb ideig az egygombos, erősprofilú fibulák voltak használatban, ennek köszönhetően igen nagy változatosságot mutatnak. Ezt a típust viselték a késő kelta eravicusok, de nem ment ki a divatból a római foglалás időszakában és a kora római korban sem. Egyes támlap nélküli változatokról feltételezik, hogy használatuk átnyúlt a 3. századra is. A perbáli és zsámbéki leletanyagban elkülönített változatok többsége már Budaörsről is ismert volt, ami jelzi, hogy a vizsgált térség anyagi kultúrája egységesnek tekinthető. Az egygombos, erősprofilú fibulák mellett a késő kelta korban és a római foglалás idején kisebb számban noricumi-pannoniai kétgombos fibulákat viseltek. A római kort tekintve azonban használatuk nem nyúlt át a 2. századra. A noricumi-pannoniai szárnyas fibulák a római foglалás idején jelentek meg, használatuk a budaörsi sírok alapján a markomann háború után már nem igazolható. A kétgombos és a szárnyas fibulák a női viselet részét képezték, és Budaörsön az egygombos, erősprofilú fibulák többsége is női sírokból került elő. Ez a három fibulatípus a bennszülöttek (ezen belül elsősorban a nők és lánygyermek) viseletéhez tartozott,²⁵³ akik a markomann háborúig a települések lakosságának többségét alkották.²⁵⁴ Kevés adattal rendelkezünk a trombitafejes fibulákról, amelyek csak a kora római korban jelentek meg, de többnyire a 2. században voltak használatban. A kisebb méretű fibulákat magába foglaló 1–2. változatot bizonyára (ugyancsak a bennszülött) nők viselhették. A térségben új típust képviselnek a támlapos egygombos fibulák, amelyek két helyi típus sajátosságait egyesítik. Ez alapján nem sorolhatók az idegen elemek közé. A térségben idegennek tekinthető fibulák döntő többsége a birodalmon belül készült: vannak közöttük Pannonia más részeiből, és más tartományokból (Felső-Germania, Raetia, Dacia) származtatható darabok is. A barbaricumi területekről viszont csak elvétve érkeztek fibulák ezekre a többségben bennszülöttek lakta településekre. A birodalmon belüli idegen fibulatípusok egy része bizonyára az itt letelepedett veteránokhoz és családtagjaikhoz köthető, de az sem zárható ki, hogy az idegennek tekintető fibulák egy részének helyi eredetű tulajdonosa volt.

²⁵¹ Merczi 2016b: 472.

²⁵² A 11. típusba sorolt térd alakban meghajlított testű fibulát egyelőre helyi készítésűnek tekintettem.

²⁵³ Merczi 2016b: 471, 475, 3. táblázat, 2. ábra.

²⁵⁴ Ottományi 2012: 315–316.

A térdfibulák (10. típus) 15,2%-os gyakorisággal Perbál második legnépszerűbb fibulatípusát jelentik. Zsámbékon gyakoriságuk (7,1%) – Budaörshez hasonlóan – 10% alatt maradt. Mindkét lelőhelyen csak félköríves fejjel készített darabok fordultak elő. Ehhez a noricum-pannoniai-moesiai térségre jellemző, oldalnézeten magasan boltozott, felülnézeten középtájt beívelő fibulatest kapcsolódott, amelynek keresztmetszete félköríves (1–2. változat, Kat. 67–69) vagy trapéz alakú (3. változat, Kat. 71–74), valamint háromszögletes (4. változat, Kat. 75) lehetett. A fejlap és a fibulatest között többnyire gallér található (2–4. változatok), ami a noricum-pannoniai-moesiai térségben elterjedt alkotóelem. A 70. számú fibula pontos besorolása a fejlap hiányában nem lehetséges. A körütekert húrral, rövid rugóval, külön darabból hajlított hengeres tokkal rendelkező töredék Pannonia területén készített, ritkább változathoz tartozhatott. A térdfibulák már a középső császárkorhoz köthetők, de megjelenésük még a települések kora római korára tehető. Velük egy időben viselték a szarmata típusú rugós T-fibulákat (12. típus, Kat. 80). Ezek a birodalmon kívül felső húrozással készültek, a birodalmon belül viszont nem egyedülálló jelenség az alsó húrozású rugó alkalmazása. Ugyancsak a középső császárkor idejére tehető a csuklós zárszerkezet késői formájával ellátott, a térdfibulákhoz hasonlóan katonafibuláknak tekintett csuklókaros T-fibulák használata (15. típus, Kat. 84–85), közülük a 85. számú, csak egy trieri párhuzammal rendelkező, bordázott kengyelű fibula a karok végén lévő gombok és a karok alakítása alapján már átmenetet képez a hagymafejes fibulák felé.

Az előző periódusokkal összevetve a középső császárkorban (markomann háborúk ideje, 2. század vége–3. század közepe, középső harmada) a fibulák számának visszaesését lehet megfigyelni: a leletanyagban csak 10–15%-a keltezhető erre az időszakra (Perbál: 5/33 = 15,2%; Zsámbék: 8/69 = 11,6%; Budaörs: 15/130 = 11,5%).²⁵⁵ Ezt elsősorban a férfiak által viselt fibulatípusok túlsúlyba kerülésével lehetett magyarázni, a nők ebben az időszakban valószínűleg már olyan viseletre tértek át, amelyhez nem volt szükség fibulákra.²⁵⁶ Ebben az időszakban idegennek csak a Zsámbékon talált szarmata típusú rugós T-fibulát lehet tekinteni, ami alapján a térségben az idegen fibulák aránya az előző periódusokhoz képest (Zsámbék: 1/8 = 12,5%) nem változott.

A késő római kor (3. század utolsó harmada, vége–5. század eleje) uralkodó fibulatípusát Budaörshez (21,5%) hasonlóan Perbálon (12,2%) és Zsámbékon (14,4%) is a késői csuklós zárszerkezettel készített hagymafejes fibulák (18. típus) jelentik. A leletek a Keller és Pröttel által elkülönített hat csoport közül kettőbe, a legkorábbi, 280 és 320 közé keltezett, rátét nélküli vagy rövid rátéttel díszített karokkal, hosszúkas, bimbó alakú gombokkal jellemezhető 1. típusba (Kat. 89–92), és a 330–400 közé keltezhető, szélesebb, valóban hagyma-

fejre emlékeztető gombokkal rendelkező 3–4. típusba (Kat. 94–102) sorolhatók. A leletek töredékessége miatt a típusokon belüli pontosabb besorolás csak ritkán volt lehetséges. Egy rövid lábrésszel rendelkező töredékről (Kat. 93) feltételezhető, hogy a 300 és 340 között viselt, facettált gombokkal, hatszögletes keresztmetszetű, rátétdíszes karokkal készített 2. típusba tartozott. A hagymafejes fibulákkal párhuzamosan viselt, sajátos záródási mechanizmussal rendelkező késői gyűrűfibulák (16. típus) a budaörsi és a perbáli településen nem fordultak elő, Zsámbékon azonban két zárt formához tartozó töredék is előkerült. A gyűrűhöz kapcsolódó toldalék egyszerű téglalap alakú (Kat. 86) vagy kettős T-alakú (Kat. 87) lehetett.

A rugós zárszerkezettel rendelkező fibulák többsége ebben az időszakban a birodalom területén már idegennek tekinthető. Kivételt képeznek a cikáda-fibulák, amelyeknél a rugós zárszerkezet a késő római korban is megmarad. A típust képviselő fibulát (Kat. 88) elsősorban a mérete alapján lehet a késői darabok közé helyezni. Az idegen, rugós zárszerkezetű fibulák közé sorolhatók az egytagú, 2 × 2 csavarulatos rugóval, díszítetlen (Kat. 82) vagy díszített kengyellel (Kat. 83), és téglalap alakú lábbal rendelkező rugós T-fibulák (14. típus), amelyek Délnyugat-Szlovákia és Morvaország területén terjedtek el a 3. század közepe/3. század utolsó harmada és a 4. század vége közötti időszakban. Egy hiányos, hosszában domborúan meghajlított kengyel- és lábrészű aláhajtott lábú fibula (13. típus, Kat. 81) a 3–4. század fordulójára keltezett budaörsi leletekkel mutatott hasonlóság alapján tartozhatott a késő római fibulatípusok közé.

A késő római korban a fibulák aránya Perbálon azonos a középső császárkori gyakorisággal (5/33 = 15,2%), más telepeken viszont a fibulák számának újbóli emelkedését lehet megfigyelni (Zsámbék: 15/69 = 21,7%; Budaörs: 32/130 = 24,6%).²⁵⁷ A nagyobb esetszáma Zsámbéki leletanyagot alapul véve az idegennek tekinthető fibulák aránya ebben a korszakban sem változott (2/15 = 13,3%). Az előző periódushoz hasonlóan a fibulák a késő római korban is elsősorban a férfiak viseletéhez tartoztak.

Összegzés

Az Aquincumból Savariába vezető út mentén elhelyezkedő budaörsi római település 2012-ben közzétett leletanyagának elemzése révén már átfogó képet kaphatunk az Északkelet-Pannoniában viselt fibulatípusokról és ezek változatairól. Budaörsről nyugatra nagyobb számban Perbálról és Zsámbékról is ismerünk fibulákat. A Zsámbéki leleteket fémkeresők szolgáltatták

²⁵⁵ Merczi 2016b: 475.

²⁵⁶ Merczi 2016b: 475–476.

²⁵⁷ Merczi 2016b: 476.

be a Ferenczy Múzeumnak, a perbáli leletek egy része viszont Ottományi Katalin Kukorica-dombi dűlőben (MRT 7, 14/9. lh.) és a vele összefüggő Zsidó-földek lelőhelyen (MRT 7, 14/4. lh.) végzett feltárásai során került elő. Ezek a települések egy olyan római út mentén helyezkednek el, amely a már említett Aquincum–Savaria útból leágazva, és a Békás-patak medrét követve a Brigetióból Aquincumba vezető diagonális útból csatlakozott be. A két településről származó 102, sok esetben töredékes vagy hiányos fibulát 18 típusba, azon belül számos változatba lehetett besorolni. A leletanyag jelentős hányadát (2/3-a) – Budaörshez hasonlóan – a késő kelta és kora római (1–2. század), bennszülöttek (többnyire nők vagy kizárólag csak nők) által viselt fibulatípusok (egygombo, erősprofilú fibulák, noricum-pannoniai szárnyas és kétgombos fibulák, pannoniai trombitafejes fibulák) tették ki. A típusokon belül elkülöníthető változatok többsége Budaörsről már ismert volt, ami jelzi, hogy a térség anyagi kultúrája a késő kelta és a kora római korban egységes volt. Új típusként csak a támlapos egygombo fibulákat lehetett leírni. A középső császárkori (2. század utolsó harmada – 3. század első fele), általában férfiak által viselt fibulatípusok (térdfibulák, csuklós T-fibulák) a leletanyagnak csak kis hányadát teszik ki, de alacsonynak tekinthető a 4. századi fibulatípusok (hagymafejes fibulák, gyűrűfibulák) aránya is. Minden periódusban a leletanyag kb. 10–15%-át lehetett idegen eredetűként meghatározni, ami jelzi, hogy gyakoriságuk a késő római időszakban sem változott. Az idegen elemet képviselő kora római fibulatípusok és változatok többsége a birodalmon belül készült, a középső és késő császárkorban viszont az idegennek tekinthető leletek barbaricum párhuzamokkal rendelkeznek. A leletanyag alapján Perbál és Zsámbék területe már a római foglалás előtt lakott volt, és a telepékek életében a római foglалás sem okozott törést. Lakosaik a fennálló településeket egymással és a határvidékkel összekötő utakat is használták, amire a fibulák is szolgáltatnak adatokat. A terület a markomann háborúk után egészen a 4. század végéig lakott maradt, de a fibulák viseletében betöltött szerepének visszaszorulása miatt ennek intenzitásáról csak egyéb leletípusok elemzése révén nyerhetünk teljes képet.

Katalógus

1. típus: Korai csuklós korongfibula

1. Csuklós korongfibula (1. tábla 1)

ltsz: SzFM²⁵⁸ 2008.1.70.1.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh, 70. objektum

méret: sz = 3,5 cm

Szorítófófas csuklós zárszerkezetű, áttört korongfibula, több helyen lilás ráakódással. A tű tengelyét tartó fülek épek, a tű fele letört, helyzete másodlagos. A fibula központi részét egy ívelt oldalú, közepe barázdával és sérült, gömbölyű szegeccsel díszített rombusz alkotja. Ezt gyűrű alakú, peremei mentén 1-1 bekarcolt barázdával díszített mező szegélyezi. A gyűrű külső pereméhez kapcsolódó hat egyszerű, lekerekített fül közül csak egy ép. A tűtartó négyzetes, alacsony, keskeny, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

2. típus: Hosszában tagolt kengyelű csuklós ívfibula

2. Hosszában tagolt kengyelű csuklós ívfibula (5. tábla 1)

ltsz: SzFM 2007.9.1.67.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,4 cm; sz = 1,2 cm

Sárga színű, hüvelycsuklós bronzfibula. A tű tengelyét tartó hengeres tok bal oldala sérült, és letört a tű is. Az ívelt kengyel félköríves keresztmetszetű, végeit 1-1 egyszerű borda zárja le. A lábész díszítetlen, végén alig kiemelkedő gombbal. A fibulatest a fejrésztől a láb végéig fokozatosan elkeskenyedik. A tűtartó a láb teljes hosszára kiterjed, trapéz alakú, alacsony, ívelt belső oldalú, kitöltött. Az egyszerűen visszahajtott tűfészek letört.

3. típus: Csuklós szárnyas fibula

3. Csuklós szárnyas fibula (5. tábla 2)

ltsz: SzFM 2007.9.1.7.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,7 cm; sz = 2,2 cm

Sárga színű, hüvelycsuklós bronzfibula. A háromszögletes fejrészen a tű tengelyét rögzítő tokot a két fül felhajlításával alakították ki. A kengyel ívelt, trapéz alakú, peremén 1-1 borda, középvonalában három részből álló bordaköteg húzódik, végét két vízszintes borda zárja le. Elülső csúcsaihoz 1-1 egybeöntött, egyszerűen tagolt toldalak kapcsolódott, ezek közül a bal oldali, valamint a lábész a tűtartóval letört.

4. típus: Szemes fibulák

4. Szemes fibula (1. tábla 2)

ltsz: SzFM 2008.2.4.29.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., patakpart, műút mellett

méret: h = 4,85 cm; sz = 2,1 cm

Egytagú, felső húrozású, a kengyelrészen derékszögben meghajlított bronzfibula. A rugó 2 × 3 csavarulat volt, de a jobb oldali belső csavarulat a tűvel együtt kitört. A rugót és a keskeny húrhorgot ellapították, emiatt a keskeny, téglalap alakú támlap is

²⁵⁸SzFM = Ferenczy Múzeum, Szentendre.

torzult. Az eredetileg félköríves kengyel oldalai párhuzamosak, keresztmetszete háromszögletes, peremein és középávonálában borda húzódik. A kengyelgomb a lábrésszel letört.

5. Szemes fibula (5. tábla 3)

ltsz: SzFM 2008.6.38.

lelőhely: Zsámbék környéke, szőrvány

méret: h = 2,75 cm; sz = 1,2 cm

Eredetileg egytagú, felső húrozású, támlapos bronzfibula. A fejrész és a kengyelgomb letört. A lábrész trapéz alakban kismértékben kiszélesedik, végeinek csúcsa lekerekített. Középávonálában gerinc húzódik, végét vízszintes és V-alakban összefutó barázda díszíti. A sérült tűtartó széles, eredetileg trapéz alakú lehetett egyszerűen visszahajtott tűfészekkel.

5. típus: Egygombos, erősprofilú fibulák

1. változat

6. Egygombos, erősprofilú fibula (5. tábla 4)

ltsz: SzFM 2007.9.1.49.

lelőhely: Zsámbék, szőrvány

méret: h = 4,55 cm; sz = 2,05 cm

Sárga színű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó jobb oldala letört, bal oldala 4 csavarulattal teljes, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész zsákszerű, alja erősen visszahajló, hátsó szakasza téglalap átmetszetű, (valószínűleg másodlagosan) nyújtott, de ellapított a tagolt kengyelgomb is. A lábrész görbült, kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, vége letört. A sérült tűtartót eredetileg négyzetes áttörések díszíthették.

2. változat

7. Egygombos, erősprofilú fibula (5. tábla 5)

ltsz: SzFM 2007.9.1.3.

lelőhely: Zsámbék, szőrvány

méret: h = 6,5 cm; sz = 1,8 cm

Egytagú bronzfibula. A rugóból csak a bal oldali két belső csavarulat van meg, a húr hiányzik, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, félköríves keresztmetszetű, a hátoldalon visszahajló. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész erősen ívelt, keskeny, kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, végét vízszintes állású, lapított, csúcsos gomb zárja le. A sérült tűtartó trapéz alakú, széles, alacsony, eredetileg három téglalap alakú átlukasztás díszítette.

8. Egygombos, erősprofilú fibula (5. tábla 6)

ltsz: SzFM 2007.9.1.35.

lelőhely: Zsámbék, szőrvány

méret: h = 4,9 cm; sz = 2,5 cm

Sárga színű, nagyobb méretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula, helyenként bordó színű ráakódással. A rugó 2 × 4 csavarulatos, jobb oldala kimozdult eredeti helyéről, tője letört. A húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú. A fejrész vaskos, zsákszerű, alja erősen visszahajlik, hátsó, keskenyebb szakaszán talán gerinc húzódik. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest

felső oldalára terjed ki. A hiányos lábrész ívelt, kezdeti szakasza kör keresztmetszetű, a tűtartót négyzetes áttörésekkel díszíthették.

9. Egygombos, erősprofilú fibula (5. tábla 7)

ltsz: SzFM 2007.9.1.64.

lelőhely: Zsámbék, szőrvány.

méret: h = 3,5 cm; sz = 1,4 cm

Sárga színű, kisméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó jobb oldala hiányzik, bal oldala viszont 4 csavarulattal teljes. A húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú. A fejrész rombusz alakú, hátoldala erősen visszahajló, hátsó keskeny szakasza huzalszerű, kör keresztmetszetű. A kengyelgomb tagolt, kerek, teljesen körbeveszi a fibulatest. A lábrész alig ívelt, kezdeti szakasza kör keresztmetszetű, vége letört, a tűtartót téglalap alakú átlukasztások díszíthették.

3. változat

10. Egygombos, erősprofilú fibula (5. tábla 8)

ltsz: SzFM 2008.6.33.

lelőhely: Zsámbék környéke, szőrvány

méret: sz = 2,1 cm

Egytagú, felső húrozású, karikába csavart, kisméretű bronzfibula. Az eredetileg 2 × 4 csavarulatos rugó jobb oldala a tűvel letört, bal oldala ép. A húr hiányzik, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész zsákszerű, alja erősen visszahajló. A kengyelgomb tagolt, kerek, teljesen körbeveszi a fibulatest. A lábrész hosszan elnyúló, kezdeti szakasza kör keresztmetszetű, végén vízszintes állású, gömbölyded gombbal. A tűtartó háromszögletes, alacsony, kerek átlukasztások vagy benyomkodások díszíthették.

4. változat

11. Egygombos, erősprofilú fibula (1. tábla 3)

ltsz: SzFM 2008.2.4.27.

lelőhely: Perbál, patakpart

méret: h = 7,2 cm; sz = 1,3 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. Az eredetileg valószínűleg 2 × 4 csavarulatos rugóból csak a bal oldal ép, javításkor egy vaskos huzalból tengelyt készítettek, ez a jobb oldalon túlnyúlik a rugón. A húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, hátoldala egyenesen elvágott, szalagszerű. A kengyelgomb tagolatlan, gömbölyded, teljesen körbeveszi a fibulatest. A lábrész ívelt, kerekded átmetszetű, végén vízszintes állású, gömbölyded gombbal. A tűtartó háromszögletes lehetett, rajta két kerek átlukasztás maradványával.

5. változat

12. Egygombos, erősprofilú fibula (1. tábla 4)

ltsz: SzFM 2008.1.58.154.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. 1h, 86 (korábbi 58.) objektum, kidobott földből

méret: sz = 2,3 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. Az eredetileg 2 × 4 csavarulatos rugóból csak a bal oldal ép, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldalán gerinc húzódik,

így keresztmetszete háromszögletes. A kengyelgomb tagolt, ovális, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A hiányos láb kezdeti szakaszának keresztmetszete kör alakú.

13. Egygombos, erősprofilú fibula (1. tábla 5)

ltsz: SzFM 2016.22.4.6.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fatelep, szórvány

méret: h = 3,4 cm; sz = 2,3 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, a tű nagy része letört. A húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú. A fejrész rombusz alakú, felső oldalának 2/3-án gerinc húzódik. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész ovális keresztmetszetű.

6. változat

14. Egygombos, erősprofilú fibula (6. tábla 1)

ltsz: SzFM 2008.6.6.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 4,8 cm; sz = 1,1 cm

Eredetileg egytagú, felső húrozású, támlapos bronzfibula. A fejrész letört, vége félköríves keresztmetszetű. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész hosszan elnyúló, ívelt, végéhez lapított, csúcsos végű, enyhén rézsútos állású gomb kapcsolódik. A sérült tűtartó széles, két kerek átlukasztás díszíti.

7. változat

15. Egygombos, erősprofilú fibula (1. tábla 6)

ltsz: SzFM 2008.2.4.2.

lelőhely: Perbál, MRT 7 14/9. lh., szórvány

méret: h = 5,8 cm; sz = 2,0 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó letört, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala kismértékben kiugró. A kengyelgomb ovális, tagolt, teljesen körbeveszi a fibulatestet. A lábrész ívelt, végén rézsútos állású, kúpos gombbal. A tűtartó téglalap alakú, közép magas, széles, két kerek átlukasztással díszített, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

16. Egygombos, erősprofilú fibula (1. tábla 7)

ltsz: SzFM 2008.2.4.26.

lelőhely: Perbál, patakpart

méret: h = 5,1 cm; sz = 2,3 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. Az eredetileg feltehetően 2 × 4 csavarulatos, torzult rugóból a jobb oldali belső két csavarulat a tűvel együtt kitört, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala visszahajlik. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A hiányos lábrész felső oldala facettált. A tűtartó trapéz alakú volt, egyszerűen visszahajtott tűfészekkel. A megmaradt félköríves bemélyedés az eredeti kerek átlukasztás maradványa lehet.

17. Egygombos, erősprofilú fibula (6. tábla 2)

ltsz: SzFM 2007.9.1.2.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 5,2 cm; sz = 1,85 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó letört, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala kismértékben visszahajlik. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész ívelt, felső oldalán gerinc húzódik, így keresztmetszete háromszögletes, a végén lévő gombrézsútos) állású, bikonikus, csúcsos végű. A tűtartó téglalap alakú, széles, közép magas, két kerek átlukasztás díszíti. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

18. Egygombos, erősprofilú fibula (6. tábla 3)

ltsz: SzFM 2007.9.1.30.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,6 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, jobb oldala torzult, a tű nagy része letört. A húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldalán facettált, hátoldala alig visszahajló.

19. Egygombos, erősprofilú fibula (6. tábla 4)

ltsz: SzFM 2007.9.1.55.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,25 cm Egytagú, felső húrozású, sárgás színű bronzfibula. Az eredetileg 2 × 4 csavarulatos rugóból a jobb oldalon csak a külső csavarulat maradt meg, bal oldala és a húr viszont teljes. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala kismértékben kiugró.

20. Egygombos, erősprofilú fibula (6. tábla 5)

ltsz: SzFM 2008.6.18.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,2 cm; sz = 1,0 cm Eredetileg egytagú, felső húrozású bronzfibula. A fejrész letört, vége félköríves keresztmetszetű. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész erősen ívelt, kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, végéhez rézsútos állású, lapított gomb kapcsolódik. A tűtartó trapéz alakú, széles, közép magas, díszítése két kerek átlukasztásból áll. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

8. változat

21. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 1)

ltsz: SzFM 2016.22.4.1.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., szórvány

méret: h = 4,0 cm; sz = 1,5 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó letört, a keskeny húrhorog sérült. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala alig kiugró. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész ívelt vonalú, kezdeti szakasza kerekded átmetszetű, végét lapított, csúcsos végű gomb zárja le. A tűtartó hiányos, két kerek átlukasztás díszíthette.

22. Egygombos, erőprofilú fibula (2. tábla 2)

ltsz: SzFM 2008.2.4.24.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., patakpart, műút mellett

méret: h = 4,3 cm; sz = 1,3 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó és húr hiányzik, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala egyenesen elvágott. A kengyelgomb tagolt, ovális, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész ívelt, kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, végét rézsútos állású, kúpos gomb zárja le. A tűtartó trapéz alakú, alacsony, széles, díszítése egy kerek átlukasztásból áll. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

23. Egygombos, erőprofilú fibula (2. tábla 3)

ltsz: SzFM 2016.22.4.2.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., szórvány

méret: h = 4,1 cm; sz = 1,2 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugóból csak a bal oldali 1. csavarulat maradt meg, a húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú. A fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala alig kiugró. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A görbült lábrész kismértékben ívelt volt, kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, végét bikonikus, csúcsos végű gomb zárja le. A tűtartó trapéz alakú, hátoldalát két kerek bemélyedés díszíti. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

24. Egygombos, erőprofilú fibula (2. tábla 4)

ltsz: 2008.2.4.14.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fatelep, szórvány

méret: h = 3,1 cm; sz = 1,2 cm Kisméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A valószínűleg megégett rugóból csak a bal oldali belső két csavarulat és a felette lévő húrszakasz maradt meg. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala sérült, eredetileg facettált lehetett. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész ívelt vonalú, kezdeti szakasza kör keresztmetszetű.

25. Egygombos, erőprofilú fibula (6. tábla 6)

ltsz: SzFM 2007.9.1.59.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 2,1 cm; sz = 1,7 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. Az eredetileg 2 × 4 csavarulatos rugóból a jobb oldali belső csavarulat a tűvel együtt kitört, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala egyenesen elvágott. A kengyelgomb tagolt, kerek, teljesen körbeveszi a fibulatest. A lábrész kezdeti szakasza kör keresztmetszetű.

26. Egygombos, erőprofilú fibula (6. tábla 7)

ltsz: SzFM 2007.9.1.63.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 2,0 cm; sz = 1,6 cm

Sárga színű, kisméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, a húrhorog keskeny, a tű letört. A támlap téglalap alakú, a fejrész felső oldala facettált, hátoldala egyenesen

elvágott. A kengyelgomb tagolt, ovális, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A hiányos lábrész kezdeti szakasza kör keresztmetszetű.

27. Egygombos, erőprofilú fibula (6. tábla 8)

ltsz: SzFM 2007.9.1.66.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 2,2 cm; sz = 1,4 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó jobb oldala hiányzik, bal oldala viszont 4 csavarulattal teljes, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala alig kiugró. A kengyelgomb tagolt, félköríves, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész kezdeti szakasza kör keresztmetszetű.

28. Egygombos, erőprofilú fibula (6. tábla 9)

ltsz: SzFM 2007.9.2.12.

lelőhely: Zsámbék és Herceghalom között, pataknál

méret: sz = 2,1 cm

Egytagú, felső húrozású, fekete színű bronzfibula. Az eredetileg 2 × 4 csavarulatos rugóból a jobb oldalon csak a legkülső csavarulat egy része maradt meg, a bal oldal viszont ép, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala egyenesen elvágott, szalagszerű.

29. Egygombos, erőprofilú fibula (6. tábla 10)

ltsz: 2008.6.17.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 1,7 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó eredetileg 2 × 4 csavarulatos, de a jobb oldali belső csavarulat a tűvel együtt kitört. A húrhorog keskeny, a támlap téglalap alakú, a fejrész felső oldala facettált, hátoldala erősen visszahajló. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki.

30. Egygombos, erőprofilú fibula (6. tábla 11)

ltsz: SzFM 2008.6.31.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: h = 2,1 cm; sz = 1,2 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugóból csak a bal oldali belső két csavarulat maradt meg, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a kopott fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált lehetett, hátoldala egyenesen elvágott. A kengyelgomb ovális, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész kezdeti szakasza kör keresztmetszetű.

31. Egygombos, erőprofilú fibula (6. tábla 12)

ltsz: SzFM 2008.6.23.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 2,9 cm; sz = 0,7 cm

Kisméretű, eredetileg egytagú, felső húrozású, kopott bronzfibula. A fejrész letört, vége trapéz keresztmetszetű. A kengyelgomb ovális, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki, tagoltsága alig vehető ki. A lábrész enyhén ívelt, végét rézsútos állású, bikonikus,

csúcsos végű gomb zárja le. A tűtartó trapéz alakú, közép magas, széles, díszítése két kerek átlukasztásból áll. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

32. Egygombos, erősprofilú fibula (6. tábla 13)

ltsz: SzFM 2008.6.24.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 2,7 cm; sz = 0,7 cm

Kisméretű, eredetileg egytagú, felső húrozású bronzfibula. A fejrész letört, végének felső oldala facettált lehetett. A kengyelgomb ovális, tagolatlan, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész erősen ívelt, kezdeti szakasza kör keresztmetszetű, végéhez vízszintes állású, lapított, csúcsos végű gomb kapcsolódik. A tűtartó trapéz alakú, alacsony, középszéles, két kerek átlukasztás díszíti. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

9. változat

33. Egygombos, erősprofilú fibula (6. tábla 14)

ltsz: SzFM 2007.9.1.26.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 4,0 cm; sz = 1,1 cm

Sárga színű, eredetileg egytagú, felső húrozású, támlapos bronzfibula. A fejrész letört, végének keresztmetszete félköríves. A kengyelgomb tagolt, félköríves, a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész egyenes vonalú, kezdeti szakasza félköríves keresztmetszetű, végén rézsútós állású, hengeres gombbal. A sérült, széles tűtartó a kengyelgomb mögül indul.

10. változat

34. Egygombos, erősprofilú fibula (7. tábla 1)

ltsz: SzFM 2008.6.29.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: h = 4,5 cm; sz = 1,8 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugóból csak a bal oldali belső csavarulat maradt meg. A húr hiányzik, a húrhorog keskeny. A fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált lehetett, hátoldala kismértékben visszahajlik. A kengyelgomb ovális, tagolatlan, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész kezdeti szakasza kör keresztmetszetű. A fibulán többszörös átalakítás figyelhető meg: fejrészét kiegyenesítették, a kengyelgombot alul és felül is leeresztették.

11. változat

35. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 5)

ltsz: SzFM 2008.2.4.25.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., patakpart, műút mellett

méret: h = 5,5 cm; sz = 1,4 cm Egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó letört, a húr hiányzik, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala a peremek mentén lesarkított, hátoldala alig kiugró, szalagszerű. A kengyelgomb félköríves, tagolt, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész kismértékben ívelt, kezdeti szakasza ovális keresztmet-

szetű, végét vízszintes állású, lapított, csúcsos végű gomb zárja le. A tűtartó trapéz alakú, közép magas, széles, díszítetlen. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

12. változat

36. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 6)

ltsz: 2007.8.1.1

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fateleptől lefelé, szórvány

méret: h = 3,4 cm; sz = 0,7 cm Egy- vagy kéttagú, eredetileg valószínűleg, felső húrozású, támlapos bronzfibula. A fejrész letört, végének felső oldala facettált. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész egyenes vonalú, kezdeti szakasza ovális keresztmetszetű, végét rézsútós állású, kúpos, csúcsos végű gomb zárja le. A tűtartó négyzetes, széles, magas, kitöltött, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

37. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 7)

ltsz: 2008.2.4.18.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fatelep, szórvány

méret: h = 6,2 cm; sz = 1,0 cm

Egy- vagy kéttagú, felső húrozású, támlappal ellátott bronzfibula. A fejrész letört, végének felső oldala facettált. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész hosszan elnyúló, görbült, keresztmetszete téglalap alakú, végét nagyobb méretű, rézsútós állású, kúpos, csúcsos végű gomb zárja le. A tűtartó nagyméretű, téglalap alakú, ívelt belső oldalú, hátoldalán három benyomott ponttal. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

38. Egygombos, erősprofilú fibula (7. tábla 2)

ltsz: SzFM 2008.6.37.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: h = 3,6 cm; sz = 0,8 cm

Egy- vagy kéttagú, felső húrozású, támlapos, bronzfibula. A fejrész letört, végének felső oldala facettált. A kengyelgomb ovális, tagolatlan, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész hosszan elnyúló, egyenes vonalú, kezdeti szakasza két oldalról lapított, végéhez csaknem vízszintes állású, tagolt gomb kapcsolódik. A tűtartó trapéz alakú, széles, közép magas, kitöltött.

13. változat

39. Egygombos, erősprofilú fibula (7. tábla 3)

ltsz: SzFM 2008.6.1

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,4 cm

Nagyméretű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulat, a bal oldali csavarulatok kicsik, a tű letört, a húrhorog keskeny. A támlap téglalap alakú, a fejrész elülső fele kúpos, hátsó szakasza ovális keresztmetszetű.

40. Egygombos, erősprofilú fibula (7. tábla 4)

Iatsz: SzFM 2007.9.1.42.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 2,9 cm; sz = 0,55 cm

Eredetileg felső húrozású bronzfibula. A fejrész a kengyelgombbal letört. A lábrész egyenes vonalú, igen keskeny, felső pereme szinte lécszerű, végét vízszintes állású, lapított, csúcsos végű gomb zárja le. A tűtartó trapéz alakú, alacsony, széles, három kerek átlukasztással díszített. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

14. változat

41. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 8)

Iatsz: 2008.2.4.10.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fatelep, szórvány

méret: h = 3,8 cm; sz = 1,1 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A rugó hiányzik, a húrhorog letört. A fejrész a rugó felé kiszélesedik, keresztmetszete trapéz alakú. A kengyelgomb egyszerűen tagolt, félköríves, hátsó korongszerű része erősen kiemelkedik. A lábrész egyenes vonalú, Valakú bekarcolásokkal díszített felső oldalán gerinc húzódik, kezdeti szakaszának keresztmetszete ötszögletes, végén rézsútós állású, kúpos gombbal. A tűtartó téglalap alakú, közép-magas, középszéles, kitöltött, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

15. változat

42. Egygombos, erősprofilú fibula (7. tábla 5)

Iatsz: SzFM 2007.9.1.41.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,7 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A rugó 2 × 5 csavarulatos, a tű letört, színe eltér (talán későbbi javítás). A fejrész háromszögletes, oldalai beívelőek. A kengyelgomb tagolt, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész kezdeti szakasza háromszögletes keresztmetszetű, középvonalában gerinc húzódott.

16. változat

43. Egygombos, erősprofilú fibula (2. tábla 9)

Iatsz: SzFM 2016.22.4.7.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fatelep, szórvány

méret: h = 3,3 cm; sz = 0,8 cm

Eredetileg kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A fejrész letört, végének felső oldalán gerinc húzódik, ez a lábrészen is folytatódik, így a fibula keresztmetszete a test teljes hosszában háromszögletes volt. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész egyenes vonalú, végét rézsútós állású, kúpos, csúcsos végű gomb zárja le. A tűtartó trapéz alakú, közép-magas, középszéles, díszítetlen. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

44. Egygombos erősprofilú fibula (7. tábla 6)

Iatsz: 2007.9.1.52.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,35 cm; sz = 0,7 cm

Eredetileg kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula.

A fejrész vége háromszögletes keresztmetszetű. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész kismértékben ívelt, végét rézsútós állású, hengeres gomb zárja le. A tűtartó trapéz alakú, magas, középszéles, kitöltött, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

45. Egygombos, erősprofilú fibula (7. tábla 7)

Iatsz: SzFM 2007.9.1.56.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,2 cm; sz = 0,95 cm

Eredetileg kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A fejrész letört, vége háromszögletes keresztmetszetű. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész egyenes vonalú, végét rézsútós állású, kúpos, csúcsos végű gomb zárja le. A tűtartó négyszögletes, magas, középszéles, kitöltött, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

46. Egygombos, erősprofilú fibula (7. tábla 8)

Iatsz: 2007.9.2.13.

lelőhely: Zsámbék és Herceghalom között, pataknál

méret: h = 2,4 cm; sz = 0,5 cm

A bronzfibula fejrésze és a kengyelgomb letört, így a zárszerkezet nem vizsgálható. A lábrész középvonalában gerinc húzódik, így keresztmetszete háromszögletes. Végéhez többszörösen tagolt, rézsútós állású gomb kapcsolódik. A tűtartó trapéz alakú, magas, széles, kitöltött, belső oldala ívelt. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

6. típus: Noricum-pannoniai szárnyas fibulák

1. változat

47. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (3. tábla 1)

Iatsz: SzFM 2008.2.4.28.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., patakpart, műút mellett

méret: h = 5,4 cm; sz = 1,5 cm

Eredetileg egytagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A félköríves keresztmetszetű fejrész letört. A szárnyak különállóak, trapéz alakban kismértékben kiszélesednek, díszítésük 1-1 magas, felszegecselt, orsó alakú gombból és X-alakú bekarcolásból áll. A lábrész egyenes vonalú, hosszan elnyúló, felső pereme négyzetes keresztmetszetű. A tűtartó töredékén két kerek átlukasztás vehető ki.

48. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (7. tábla 9)

Iatsz: SzFM 2007.9.1.23.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,1 cm (= fej sz)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A rugó letört, a húrhorog keskeny. A fejrész félköríves keresztmetszetű, háromszögletes, alja erősen visszahajlik. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A eredetileg különálló szárnyakból csak 1-1 kis csomak maradt meg.

2. változat

49. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (3. tábla 2)

ltsz: SzFM 2007.7.21.1.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/4. lh., patakpart és dűlőút között

méret: h = 4,0 cm; sz = 1,3 cm (= fej sz)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A rugóból csak a bal oldalon maradt meg két csavarulat, a húrhorog keskeny. A fejrész keskeny, háromszögletes, hátoldala egyenesen elvágott. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak különállóak, keskenyek, trapéz alakban kismértékben kiszélesednek, 1-1 alacsonyabb, felszegecselt hengeres gombbal díszítettek. A lábrész felső pereme lécszerű.

50. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (7. tábla 10)

ltsz: SzFM 2007.9.1.48.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,5 cm; sz = 1,3 cm (= fej sz)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, vöröses színű bronzfibula. A rugó hiányzik, a húr megmaradt csontját húrhorog tartja. A fejrész keskeny, háromszögletes, alja kismértékben visszahajlik. A kengyelgomb félköríves, tagolatlan, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A szárnyak közül a hátsónak csak kezdeti szakasza maradt meg, az elülső teljes, de többszörösen torzult, vége felé kismértékben kiszélesedik, díszítése egy alacsony, hengeres, felszegecselt gombból áll.

3. változat

51. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (8. tábla 1)

ltsz: SzFM 2007.9.1.1.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,9 cm; sz = 1,8 cm (fej sz = 1,7 cm)

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A hűrt a háromszögletesen kiszélesedő, sérült, V-alakban összefutó barázdával és cikcakkvonallal díszített húrsapka csaknem teljesen elfedi. Az eredetileg bizonyára. 2 × 4 csavarulatos rugó bal oldala ép. Támlapja nincs, a fejrész háromszögletes, alja visszahajlik. A kengyelgomb ovális, tagolatlan, nagyobb részt a fibulatest felső oldalára terjed ki. A rövid, különálló, kismértékben kiszélesedő, félkör alakban ívelt szárnyakat 2-2 felszegecselt, hengeres gomb és V-alakban összefutó barázdák díszítik. A lábrész egyenes vonalú, mindkét oldalon cikcakkvonallal díszített felső pereme négyszögletes keresztmetszetű, alját a hátoldalon visszahajtották.

4. változat

52. Noricum-pannoniai szárnyas fibula (3. tábla 3)

ltsz: SzFM 2008.2.4.15.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fatelep, szórvány

méret: h = 2,6 cm; sz = 1,55 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli, kisméretű bronzfibula. Az eredetileg 2 × 4 csavarulatos rugó jobb oldali belső csavarulata a tüvel együtt kitört, a külső pedig eltört, és emiatt torzult. A fejrész keskeny, a rugó felé kismértékben kiszélesedik, keresztmetszete félköríves. A fej- és lábrész határán egy négyzetes kiemelkedés

található rajta négy kis büttyökkel. A lábrész kezdeti szakaszának keresztmetszete félköríves.

7. típus: Noricum-pannoniai kétgombos fibulák

1. változat

53. Noricum-pannoniai kétgombos fibula (3. tábla 4)

ltsz: SzFM 2008.2.4.5.

lelőhely: Perbál, MRT 7 14/9. lh., szórvány

méret: h = 7,4 cm; sz = 2,55 cm

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A hiányzó hűrt a három V-alakban összefutó barázdával díszített húrsapka csak félig fedte be, a rugóból a bal oldalon maradt meg két torzult csavarulat. A fejrész háromszögletes, alja kismértékben visszahajlik, felső oldalának középvonalában gerincszerű kiemelkedés mutatkozik. A kengyelgombok tagoltak, az elülső ovális, nagyobb részt a kengyel felső oldalára terjed ki, a hátsó kerek, teljesen körbeveszi a kengyelt. A gombok közötti kengyelszakasz ovális keresztmetszetű, felső oldalán pontkörök (?) nyomaival. A sérült lábrész felső pereme lécszerű, a hiányos tűtartó közvetlenül a hátsó kengyelgombtól indul, kis kerek átlukasztások díszítik.

54. Noricum-pannoniai kétgombos fibula (3. tábla 5)

ltsz: 2008.2.4.11.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fatelep, szórvány

méret: h = 6,2 cm; sz = 2,3 cm

Egytagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. Az eredetileg 2 × 4 csavarulatos rugónak csak a bal oldala ép, itt a húr is megmaradt. A fejrész háromszögletes, félköríves keresztmetszetű, erősen meghajlított. A kengyelgombok egyszerűen tagoltak, az elülső ovális, a hátsó kerek, a köztük lévő kengyelszakasz kerek keresztmetszetű. A lábrész egyenes vonalú, kezdeti szakasza félköríves keresztmetszetű. A tűtartó sérült, díszítése kerek átlukasztásokból állhatott.

2. változat

55. Noricum-pannoniai kétgombos fibula (7. tábla 11)

ltsz: SzFM 2007.9.1.8.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 4,6 cm; sz = 1,2 cm

Eredetileg egytagú, felső húrozású, támlap nélküli, sárgás színű bronzfibula. A fejrész letört. A kengyelgombok tagoltak, az elülső ovális, nagyobb részt a kengyel felső oldalára terjed ki, a hátsó kerek, a kengyelt teljesen körbeveszi, a köztük lévő kengyelszakasz félköríves keresztmetszetű. A lábrész kismértékben ívelt, ovális keresztmetszetű, végét vízszintes állású, lapított gomb zárja le. A tűtartó keretes, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

8. típus: Egygombos fibula támlappal

56. Egygombos fibula támlappal (7. tábla 12)

ltsz: SzFM 2008.6.30.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: sz = 1,5 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlapos bronzfibula. A rugó és a húr is hiányzik, az utóbbit húrhorg tartotta. A támlap téglalap alakú, a fejrész rombusz alakú, felső oldala facettált, hátoldala egyenesen elvágott.

57. Egygombos fibula támlappal (7. tábla 13)

ltsz: SzFM 2007.9.1.60.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 4,2 cm; sz = 0,65 cm Eredetileg kéttagú, felső húrozású, támlappal rendelkező bronzfibula. A lábrész felső oldalán gerinc húzódik, így keresztmetszete háromszögletes. A sérült tütartó magas, kitöltött.

9. típus: Pannoniai trombitafejes fibulák

1. változat

58. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 2)

ltsz: SzFM 2007.9.1.10.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 1,7 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A körületek húr és a rugó jobb oldala letört, bal oldalon mindkettő ép, itt a rugó 8 csavarulatos. A fej felülnézetben kör alakú, alja nem egyesül a kengyellel, hátsó szakasza kör keresztmetszetű. A kengyelgomb tagolt, kerek, teljesen körbeveszi a fibulatestet.

59. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 3)

ltsz: SzFM 2008.6.34.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: sz = 2,25 cm

Kisméretű, egytagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula töredéke. A rugó 2 × 8 csavarulatos, húrja körületek volt. A rugót alig elfedő fejrész kezdeti szakasza felülnézetben kör alakú, nem egyesült a kengyellel.

2. változat

60. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 4)

ltsz: SzFM 2007.9.1.9.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,5 cm; sz = 0,8 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A rugó hiányzik, a fej elülső szakasza felülnézetben kerek, a hátsó félköríves keresztmetszetű. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész felső oldalán gerinc húzódik, így keresztmetszete háromszögletes. Végét vízszintes állású, kúpos, csúcsos végű gomb zárja le. A tütartó magas, keskeny, kitöltött. A tűfészek letört, de a tütartó aljának ívelése alapján nyílása a bal oldalon volt.

61. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 5)

ltsz: SzFM 2007.9.1.50.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,1 cm; sz = 0,9 cm

Kisméretű, kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula.

A rugó letört, a hútból a jobb oldalon maradt meg egy rövid szakasz. A fejrész elülső szakasza felülnézetben kerek, a hátsó félköríves keresztmetszetű. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A másodlagosan meggörbült lábrészen gerinc húzódik, végét vízszintes állású, kúpos, csúcsos végű gomb zárja le. A tütartó magas, keskeny, kitöltött, a sérült tűfészek egyszerűen visszahajtott.

62. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 6)

ltsz: SzFM 2007.9.1.47.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 1,9 cm Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A rugó 2 × 5 csavarulatos, a bal oldali csavarulatok kisebbek, a tű ép. A fej felülnézetben kerek, alja erősen visszahajlik, sérült, hátsó keskenyebb szakasza ovális keresztmetszetű.

3. változat

63. Pannoniai trombitafejes fibula ? (3. tábla 6)

ltsz: 2007.8.1.2.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fateleptől lefelé, szórvány

méret: h = 2,6 cm; sz = 1,0 cm

Valószínűleg kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A kengyelgomb tagolt, félköríves, a fibulatest felső oldalára terjed ki, középső tagja korongszerűen kiemelkedik. A lábrész egyenes vonalú, kezdeti szakasza trapéz keresztmetszetű, végét rézsútos állású, kúpos, csúcsos végű gomb zárja le. A tütartó téglalap alakú, középszéles, magas, kitöltött. A tűfészek egyszerűen visszahajtott.

4. változat

64. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 7)

ltsz: SzFM 2008.6.36.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: h = 2,4 cm; sz = 0,85 cm

A bronzfibula fejrésze letört, így nem dönthető el, hogy egy- vagy kéttagú volt-e. Végének keresztmetszete félköríves. A kengyelgomb széles, félköríves, tagolatlan, csak a fibulatest felső oldalára terjed ki. A lábrész oldalai íveltek, középvonalában gerinc húzódik, díszítése Valakban összefutó barázdákból és cikcakkvonalakból áll. Végét rézsútos állású, kúpos gomb zárja le. A tütartó téglalap alakú, magas, széles, kitöltött, a tűfészek egyszerűen visszahajtott.

Pontosabban be nem sorolható darabok

65. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 8)

ltsz: SzFM 2007.9.1.11.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 3,1 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A rugó 2 × 7 csavarulatos, ezek közül a bal oldali belsők egészen kisméretűek. A fej felülnézetben kerek, peremén cikcakkvonal fut körbe, hátsó szakasza félköríves keresztmetszetű, a kengyellel nem egyesül. A lábrész a kengyelgombbal együtt letört.

66. Pannoniai trombitafejes fibula (8. tábla 9)

Ists: SzFM 2008.6.4

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,3 cm

Kéttagú, felső húrozású, támlap nélküli bronzfibula. A rugó hiányzik, de sérült a húrhorog és a rugó tengelyét tartó korong is. A fej elülső szakasza felülnézetben kerek, hátsó szakasza félköríves keresztmetszetű, a kengyellel nem egyesül.

10. típus: Térdfibulák

1. változat

67. Térdfibula (8. tábla 10)

Ists: SzFM 2007.9.1.5.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 1,9 cm; sz = 2,0 cm

Kéttagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó 2 × 5 csavarulatos, a tű letört. A fejlap kisméretű, félköríves, peremén cikcakkvonallal díszített. Gallérja nincs, a fibulatest oldalnézetben magasan boltozott, félköríves keresztmetszetű.

2. változat

68. Térdfibula (4. tábla 1)

Ists: SzFM 2008.2.4.3.

lelőhely: Perbál, MRT 7 14/9. lh., szórvány

méret: h = 3,8 cm; sz = 2,2 cm

Kéttagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó eredetileg 5 + 4 csavarulatos volt, de a jobb oldali legkülső csavarulat és a húr jobb fele hiányoznak. A gallér és a peremén cikcakkdíszes, sérült fejlap félköríves. A fibulatest oldalnézetben magasan boltozott, felülnézetben beívelő, félköríves keresztmetszetű, a talp félköríves, egyenesen elvágott. A tűtartó hosszirányú, trapéz alakú, magas, keskeny, a tűfészek a belső oldalon megerősített.

69. Térdfibula (8. tábla 11)

Ists: SzFM 2007.9.1.4.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,1 cm; sz = 1,4 cm

Kéttagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó hiányzik, a gallér és a kisméretű, két sor cikcakkvonallal díszített fejlap félköríves. A fibulatest oldalnézetben magasan boltozott, felülnézetben beívelő, keresztmetszete D-alakú, a talp félköríves, egyenesen elvágott. A tűtartó hosszirányú, keskeny, középmagas, a tűfészek a belső oldalon megerősített.

70. Térdfibula (8. tábla 12)

Ists: SzFM 2007.9.1.44.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 2,5 cm; sz = 1,1 cm

Eredetileg kéttagú, felső húrozású bronzfibula. A fibulatest oldalnézetben magasan boltozott, felülnézetben beívelő, félköríves keresztmetszetű, a talp félköríves, egyenesen elvágott. A tűtartó hosszirányú, trapéz alakú, magas, keskeny, a tűfészek a hátoldalon kiugrik, a belső oldalon megerősített.

3. változat

71. Térdfibula (4. tábla 2)

Ists: SzFM 2007.8.5.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fateleptől lefelé

méret: h = 4,15 cm; sz = 2,5 cm

Kéttagú, felső húrozású bronzfibula. A valószínűleg javított rugó 3 + 4 csavarulatos, tűje ép, de görbült. A fejlap félköríves, peremén cikcakkvonal húzódik, a gallér félköríves, a fibulatest oldalnézetben magasan boltozott, felülnézetben beívelő, teljes hosszában facettált. A lábrészt lezáró félköríves talphoz háromszögletes gomb kapcsolódik. A tűtartó hosszirányú, keskeny, magas, a tűfészek letört.

72. Térdfibula (4. tábla 3)

Ists: SzFM 2008.2.4.33.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., szórvány

méret: h = 3,4 cm; sz = 2,1 cm

Kéttagú, felső húrozású bronzfibula. A gallér és a peremén cikcakkdíszes fejlap félköríves. A fibulatest magasan boltozott, teljes hosszában facettált.

73. Térdfibula (4. tábla 4)

Ists: 2007.8.7.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fateleptől lefelé, szórvány

méret: h = 2,4 cm; sz = 1,7 cm

Kisméretű, kéttagú, felső húrozású bronzfibula. A húr és a tű hiányzik, a rugóból 3 + 2 csavarulat maradt meg. A fejlap kisméretű, félköríves, peremén cikcakkdísz részlete látszik. A gallér félköríves, a fibulatest oldalnézetben magasan boltozott, felülnézetben elkeskenyedő, a hajlat mögötti részen facettált.

74. Térdfibula (8. tábla 13)

Ists: SzFM 2008.6.32.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: h = 3,2 cm; sz = 2,3 cm

Kéttagú, felső húrozású, megégett bronzfibula. A rugó és a húr jobb fele letört, a bal oldalon mindkettő teljes, itt a csavarulatok száma négy volt. A gallér és a torzult, díszítetlennek tűnő fejlap félköríves. A fibulatest oldalnézetben magasan boltozott, felülnézetben a vége felé keskenyedő, felső oldalán facettált.

4. változat

75. Térdfibula (4. tábla 5)

Ists: 2007.8.6

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fateleptől lefelé, szórvány

méret: h = 2,7 cm; sz = 2,2 cm

Kéttagú, felső húrozású bronzfibula. Az eredetileg 2 × 4 csavarulatos rugó jobb oldali belső csavarulata a tüvel letört. A fejlap kopott, félköríves, peremén és a félköríves gallér előtt cikcakkvonal díszíti. A jobb oldali csúcsonál sérült kerek átlukasztás. A fibulatest oldalnézetben magasan boltozott, teljes hosszában háromszögletes keresztmetszetű.

Rugótöredékek

76. Térdfibula ? (9. tábla 1)

Irsz: 2007.9.2.14

lelőhely: Zsámbék és Herceghalom között, pataknaál

méret: sz = 2,0 cm

Egytagú, felső húrozású bronzfibula. A rugó 2 × 4 csavarulatos, a húr körültekert, a tű vége letört. A rugót egy vékonyabb, téglalap alakú lemezből hajlított tok fedte, ennek két szélén barázda húzódik, közülük az egyiket nagyon vékony, rovátkolt, ezüst és fonott vörösréz szál tölti ki.

77. Rugótöredék (4. tábla 2)

Irsz: SzFM 2008.2.4.23.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fatelep, szórvány

méret: sz = 1,6 cm

Bronzfibula kör keresztmetszetű húrja és az egyik oldali külső csavarulat töredéke.

78. Rugótöredék (9. tábla 2)

Irsz: SzFM 2007.9.1.46.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 4,0 cm; sz = 1,15 cm

Bronzfibula rugójának 3,5 csavarulata és másodlagosan meggöbösített tüje.

11. típus: Térd alakban meghajlított fibula

79. Térd alakban meghajlított fibula (9. tábla 4)

Irsz: SzFM 2007.9.1.62.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 4,4 cm; sz = 1,3 cm

Sárga színű, egytagú, felső húrozású bronzfibula. A körültekert húr és a rugó jobb fele letörtek, a bal oldal viszont 5 csavarulattal teljes. A vége felé fokozatosan elkeskenyedő fibulatest tagolatlan, téglalap átmetszetű, az elülső harmadban derékszögben meghajlik, a hajlat mögött viszont egyenes vonalú. Végét rézsútos állású, kúpos gomb zárja le. A fibulatest felső oldalát és oldalsó éleit is cikcakkvonal díszíti. A tűtartó trapéz alakban elkeskenyedik, középmagas, középszerű, a tűfészkek egyszerűen visszahajtott volt.

12. típus: Szarmata típusú rugós T-fibula

80. Szarmata típusú rugós T-fibula (9. tábla 3)

Irsz: 2007.9.2.16.

lelőhely: Zsámbék és Herceghalom között, pataknaál

méret: h = 2,5 cm; sz = 1,15 cm

Kéttagú, alsó húrozású bronzfibula. A rugó 2 × 3 csavarulatos, a húr nem tartotta húrhorog, csak elvezették a rugó tengelyét tartó rész mögött, amely elöl tagolt toldalékban végződik. A kengyel félkör alakban ívelt, középvonalában gerinc húzódik, így keresztmetszete háromszögletes.

13. típus: Aláhajtott lábú fibula

81. Aláhajtott lábú fibula (9. tábla 5)

Irsz: SzFM 2007.9.1.58.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 5,65 cm

A bronzfibula kengyele eredetileg félkör alakban ívelt lehetett, belső oldala homorú, a láb vége felé kismértékben keskenyedik, elülső szakasza letört. A tűtartó huzalszerű végét háromszor a kengyel végére tekerték. A fibulán díszítés nem vehető ki.

14. típus: Egytagú rugós T-fibulák téglalap alakú lábrésszel

82. Egytagú rugós T-fibula téglalap alakú lábrésszel (9. tábla 6)

Irsz: SzFM 2008.6.3

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 5,2 cm; sz = 1,35 cm

Egytagú, felső húrozású, húrhorog nélküli bronzfibula. A rugó 2 × 2 csavarulatos, a tű ép. A kengyel félkör alakban ívelt, téglalap átmetszetű, szalagszerű, végét két barázdaköteg díszíti.

83. Egytagú, rugós T-fibula téglalap alakú lábrésszel (4. tábla 7)

Irsz: SzFM 2016.22.4.3.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., szórvány

méret: h = 5,9 cm; sz = 0,7 cm

Egytagú, felső húrozású, húrhorog nélküli bronzfibula. Az eredetileg 2 × 2 csavarulatos rugóból csak a bal oldaliak maradtak meg. A kengyel félkör alakban ívelt lehetett, felső oldala párhuzamos barázdákkal és H-alakú motívumokkal díszített. A díszítés a kismértékben elkeskenyedő, letört végű lábrészen is folytatódott. Tűtartónak nincs nyoma.

15. típus: Csuklókaros T-fibulák

84. Csuklókaros T-fibula (9. tábla 7)

Irsz: SzFM 2007.9.1.61.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,65 cm; tsz = 1,9 cm

Késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A fibula sokszögletes keresztmetszetű, felső oldalán rátétdíszes jobb karja és a félkör alakban ívelt, kopott felületű, ötszögletes keresztmetszetű kengyelének elülső szakasza, a tű felett bikonikus gombbal.

85. Csuklókaros T-fibula (9. tábla 8)

Irsz: 2007.9.2.18.

lelőhely: Zsámbék és Herceghalom között, pataknaál

méret: sz = 3,3 cm

Sárga színű, késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A bal kar eredetileg hatszorosan facettált, felső oldala rövid rátéttel tagolt. Végéhez kettős korongon keresztül bimbó alakú, hosszúkás gomb kapcsolódik. Az eredetileg félköríves kengyeltől csak a bordákkal tagolt kezdeti szakasz maradt meg. Tüje ép, de görbült.

16. típus: Gyűrűfibulák

1. változat

86. Gyűrűfibula (9. tábla 10)

Irsz: SzFM 2008.6.40.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: h = 4,7 cm

A sárga színű bronzfibula gyűrű alakú teste félköríves keresztmetszetű, meglévő végén kis, kúpos kiemelkedés található. A gyűrű nyílását téglalap alakú toldalék zárja le.

2. változat

87. Gyűrűfibula (9. tábla 9)

Irsz: SzFM 2008.6.43.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: sz = 3,1 cm

A bronzfibula gyűrű alakú teste letört, a nyíláshoz kettős szárú, tagolt, T-alakú toldalék kapcsolódik.

17. típus: Cikádafibula

88. Cikádafibula (10. tábla 1)

Irsz: SzFM 2007.9.1.13.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 3,7 cm; sz = 1,3 cm

Eredetileg kéttagú bronzfibula. A rugó a kismértékben kiterjesztett szárnyak alatt foglalt helyet, ez azonban letört. Az állat szemét 2-2 barázda jelzi, a fejet a szárnyak síkjából kiemelkedő, cikcakkvonallal vagy rácsmintával díszített testtől két párhuzamos barázda választja el. A tűtartó kisméretű, keskeny, az állat feje alatt helyezkedik el, az egyszerűen visszahajtott tűfészek nyílása a bal oldalon volt.

18. típus: Hagymafejes fibulák

1. változat

89. Hagymafejes fibula (4. tábla 8)

Irsz: SzFM 2016.22.4.8.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., fatelep, szórvány

méret: sz = 3,5 cm Késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A jobb kar letört. Az oldalsó, tobozszerű gomb szélesebb gyűrűre illeszkedik; a középső gomb bikonikus, kisebb, ugyancsak egyszerű gallérhoz kapcsolódik. A kereszttrúd négyszögletes keresztmetszetű, talán rátét nélküli, a rajta lévő felrakódás miatt nehezen vizsgálható. A kengyel félköríves, trapéz keresztmetszetű, díszítetlen.

90. Hagymafejes fibula (4. tábla 9)

Irsz: SzFM 2008.2.4.7.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., szórvány

méret: sz = 2,7 cm

A fekete színű bronzfibula nyolcszögletes keresztmetszetű, rátét nélküli jobb karja végén kettős koronghoz kapcsolódó, kúpos, lereszelt csúcsú gombbal.

91. Hagymafejes fibula (10. tábla 2)

Irsz: SzFM 2007.9.1.57.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,4 cm

Késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A fibulából csak az egyik hatszögletes keresztmetszetű, rátét nélküli kar maradt meg, ehhez kettős korongon keresztül hatszorosan facettált, hosszúkás gomb kapcsolódik.

92. Hagymafejes fibula (10. tábla 3)

Irsz: SzFM 2007.9.1.37.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 1,1 cm

Sárga színű, késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A karok a gombokkal együtt letörtek. A kengyel elülső szakaszán lévő kúpos gomb barázdával tagolt, egyszerű korongon ül. A kengyel félkör alakban ívelt, trapéz keresztmetszetű, felső oldalán V-alakú rovátkasorral tagolt barázda húzódik.

2. változat

93. Hagymafejes fibula (10. tábla 4)

Irsz: SzFM 2007.9.1.12.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 5,2 cm; sz = 0,7 cm

Késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. Karjai és a kengyel elülső szakaszán lévő gomb letörtek. A kengyel trapéz keresztmetszetű, félköríves, felső oldala díszítetlen. A vége felé kismértékben elkeskenyedő lábrész a kengyellel csaknem azonos hosszúságú, végeit 1 + 2 bepecsételt körpár díszíti. A tűtartó a lábbal azonos hosszúságú, a tűbiztosító szerkezet a láb elején volt.

3. változat

94. Hagymafejes fibula (10. tábla 5)

Irsz: SzFM 2007.9.1.29.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 5,3 cm; sz = 1,3 cm

Késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A kengyel trapéz átmetszetű, felső oldala ferde rovátkasorral díszített, alját három oldalon borda határolja, az alatta lévő kengyelszakasz keskenyebb és hatszögletes keresztmetszetű. A láb trapéz alakban kiszélesedik, két végét 1 + 2 körárokpár, középvonalát barázda díszíti, kezdeti szakaszán tűbiztosító szerkezettel. A tűtartó lábnál rövidebb, nyitott végű.

95. Hagymafejes fibula (4. tábla 10)

Irsz: SzFM 2016.22.4.5.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., szórvány

méret: sz = 1,0 cm

Késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula félkör alakban ívelt, trapéz keresztmetszetű kengyelének hátsó fele. Felső oldalán három barázda húzódik, végének három oldalát díszítetlen borda zárja le. Az alatta lévő rövid kengyelszakasz azonos szélességű, de hatszögletes keresztmetszetű. A tűbiztosító szerkezet a láb elején van.

96. Hagymafejes fibula (4. tábla 11)

ltsz: SzFM 2016.22.4.4.

lelőhely: Perbál, MRT 7, 14/9. lh., szórvány

méret: h = 1,8 cm; sz = 1,2 cm

A késői csuklós zárszerkezetű bronzfibulából csak a középső, rövid nyélen ülő, lapított, csúcsos végű gomb maradt meg.

97. Hagymafejes fibula (10. tábla 6)

ltsz: SzFM 2007.9.1.65.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,6 cm

Vörös színű, késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A karok két oldalról lapítottak, aljuk facettált, felső oldaluk egyszerűen tagolt, a végekről a gombok letörtek. A középső gomb hatszorosan facettált, bikonikus. A kengyel trapéz átmetszetű, felső oldala háromszögsorral díszített.

98. Hagymafejes fibula (10. tábla 7)

ltsz: SzFM 2008.6.2

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 4,2 cm

Kisméretű, késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A középső gomb hiányzik, az oldalsók hagymafejre emlékeztetnek. A bal oldali hátsó fele hiányzik, üreges, talán az öntéséhez nem maradt elég nyersanyag. A karok keresztmetszete rövidebb oldalára állított téglalap alakú, felső oldaluk 1-1 körároktagolt. A kengyel félkör alakban ívelt, trapéz keresztmetszetű, felső oldalán rovátkolt barázda húzódik.

99. Hagymafejes fibula (10. tábla 8)

ltsz: SzFM 2007.9.1.43.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,8 cm

Kisméretű, késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A bal kar rövidebb élére állított téglalap átmetszetű, alja facettált, felső oldala egyszerűen tagolt. A középső gomb kisebb, bikonikus, csúcsos végű, a kar végén lévő lapított, csúcsát ellapították. A kengyel trapéz keresztmetszetű.

100. Hagymafejes fibula (10. tábla 9)

ltsz: SzFM 2008.6.35.

lelőhely: Zsámbék környéke, szórvány

méret: sz = 1,65 cm

Késői csuklós zárszerkezetű bronzfibula. A fibulából a bal oldali, téglalap keresztmetszetű, felső oldalán egyszerűen tagolt kar, és a középső, bikonikus, csúcsos végű gomb maradt meg.

101. Hagymafejes fibula (10. tábla 10)

ltsz: SzFM 2007.9.1.32.

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: h = 1,7 cm; sz = 1,2 cm

Késői csuklós zárszerkezetű, sárga színű bronzfibula. A fibulából csak a bikonikus, csúcsos végű, kis gallérra illeszkedő, rövid, hengeres szárral rendelkező középső gomb maradt meg.

102. Hagymafejes fibula (10. tábla 11)

ltsz: SzFM 2008.6.5

lelőhely: Zsámbék, szórvány

méret: sz = 2,1 cm

Késői csuklós zárszerkezetű, megégett bronzfibula. A fibulából csak a rövidebb oldalára állított téglalap átmetszetű, egyszerűen tagolt felső oldalú egyik kar vége és a hozzá kapcsolódó lapított, csúcsos végű gomb maradt meg.

Hivatkozott irodalom**ALMGREN 1923**

Almgren, Oscar: *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen.* (Mannus-Bibliothek 32.) Leipzig: C. Kabitzsch, 1923.

BÁNKI 1998

Bánki Zsuzsanna: Kelten- und Eraviskengräber in Sárbogárd. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1998), 65–98.

BARTUS–BORHY–DELBÓ ET AL. 2015

Bartus Dávid – Borhy László – Delbó Gabriella – Dévai Kata – Kis Zita – Nagy Anna – Sáró Csilla – Sey Nikolett – Számadó Emese – Vida István: Jelentés a Komárom–Szőny, Vásártéren 2013-ban folytatott régészeti feltárások eredményeiről. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 21 (2015), 7–78.

BARTUS–BORHY–DELBÓ ET AL. 2016

Bartus Dávid – Borhy László – Delbó Gabriella – Dévai Kata – Kis Zita – Hajdu Barbara – Nagy Anna – Sáró Csilla – Sey Nikolett – Számadó Emese – Juhász Lajos: Jelentés a Komárom–Szőny, Vásártéren 2014-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22 (2016), 113–191.

BECHERT 1973

Bechert, Tilmann: *Römische Fibeln des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr.* (Funde aus Asciburgium 1.) Duisburg: Verlag Duisburg-Rheinhausen, 1973.

BERECZ 1990

Berecz, Katalin: Römerzeitliche Fibeln aus Zalalövő. Römische Forschungen in Zalalövő. In: *Acta Archaeologica Hungariae* 42 (1990), 77–96.

BOELICKE 2002

Boelicke, Ulrich: *Die Fibeln aus dem Areal der Colonia Ulpia Traiana.* (Xantener Berichte 10.) Mainz: Verlag Philip von Zabern, 2002.

BOJOVIĆ 1983

Bojović, Dragoljub: *Rimske fibule Singidunuma.* (Muzej grada Beograda serija–zbirke i legati, Katalog 12.) Beograd: Muzej grada Beograda, 1983.

BÖHME 1972

Böhme, Astrid: Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. In: *Saalburg Jahrbuch* 29 (1972), 5–112.

BUSULADŽIĆ 2010

Busuladžić, Adnan: *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. The Morphology of Antique Fibulae in the Collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina.* Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2010.

COCIȘ 2004

Cociș, Sorin: *Fibulele din Dacia Romană. The Brooches from Roman Dacia.* (Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3.) Cluj-Napoca: Editura Mega, 2004.

DEMETZ 1999

Demetz, Stefan: *Fibeln der spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern.* (Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie Materialien und Forschungen 4.) Rahden: Verlag Marie Leidorf, 1999.

ERICE LACABE 1995

Erice Lacabe, Romana: *Las fibulas del nordeste de la Península Ibérica: siglos I A.E. al IV D.E.* Zaragoza: Institution Fernando el Católico, 1995.

ETTLINGER 1973

Ettlinger, Elisabeth: *Die römischen Fibeln in der Schweiz. Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merowingerzeit.* Bern: Francke Verlag, 1973.

FAUDUET–POMMERET 1985

Fauduet, Isabelle – Pommeret, Colette: Les fibules du sanctuaire des Bolards a Nuits-Saint-Georges (Côte-d'Or). In: *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 36 (1985), 61–116.

FAZEKAS 2008

Fazekas Ferenc: Zur Auswertung spätrömischer Gräberfelder aus Südost-Pannonien: Die Ringfibeln. In: Vargyas Péter – Szabó Ádám (szerk.): *Cultus deorum. Studia religionum ad historiam.* Vol. II: De rebus aetatis graecorum et romanorum. In memoriam István Tóth. *Ókortudományi dolgozatok* 2 (2008), 323–342.

FEUGÈRE 1985

Feugère, Michel: Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C. In: *Revue Archéologique de Narbonnaise Supplément* 12 (1985).

GARBSCH 1965

Garbsch, Jochen: *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert.* (Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien 5.) München: C. H. Beck, 1965.

GARBSCH 1974

Garbsch, Jochen: Ein Flügelfibelfragment vom Lorenzberg bei Epfach. Bemerkungen zu Fibeln der Frauentracht von Raetien und Iuvavum. In: Kossak, G. und Ulbert, G. (Hrsg.): *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag.* In: *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, Ergänzungsband 1/I (1974), 163–184.

GASPAR 2007

Gaspar, Nicolas: *Die keltischen und gallo-römischen Fibeln vom Titelberg – Les fibules gauloises et gallo-romaines du Titelberg*. (Dossiers d'Archeologie du Musee National d'Histoire et d'Art 11.) Luxembourg: Musée National d'Histoire et d'Art, 2007.

GECHTER 1980

Gechter, Michael: Die Fibeln des Kastells Niederbieber. In: *Bonner Jahrbücher* 180 (1980), 589–610.

GENCSEVA 2004

Gencseva, Jevgenija: *Rimskite fibuli ot Bulgarija. – Les fibules romaines de Bulgarie de la fin du Ier s. av. J.-C. à la fin du VIe s. ap. J.-C.* Veliko Tirnovo: Faber, 2004.

GUGL 1995

Gugl, Christian: *Die römischen Fibeln aus Virunum*. Klagenfurt: Verlag des Landesmuseums Kärnten, 1995.

GUPTÉ 2004

Gupte, Oliver: *Knieförmig gebogene Fibeln der römischen Kaiserzeit*. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 110.) Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt, 2004.

HATTATT 1985

Hattatt, Richard: *Iron Age and Roman Brooches. A second selection of brooches from the author's collection with additional notes on some Anglo-Saxon and Medieval types*. Oxford: Oxbow Books, 1985.

HÖCK 2013

Höck, Anton: Zu den Ringfibeln mit seitlich aufgerollten Enden. In: Grabherr, G. – Kainrath, B. – Schierl, Th. (Hrsg.): *Verwandte in der Fremde. Fibeln und Bestandteile als Mittel zur Rekonstruktion von interregionalem Austausch und zur Abgrenzung von Gruppen von Ausgreifen Roms während des 1. Punischen Krieges bis zum Ende des Weströmischen Reiches. Akten des Internationalen Kolloquiums. Innsbruck 27. bis 29. April 2011*. (IKARUS Innsbrucker Klassisch-Archäologische Universitätsschriften 8.), 334–399. Innsbruck: Innsbruck University Press, 2013.

HRNCIARIK 2013

Hrnciarik, Erik: *Römisches Kulturgut in der Slowakei. Herstellung, Funktion und Export römischer Erzeugnisse aus den Provinzen in der Slowakei*. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 222.) Bonn: Verlag Rudolf Habelt, 2013.

HUMER 2006

Humer, Franz: *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Metropole. Katalogband*. St. Pölten: Amt der NÖ Landesregierung, 2006.

IONIȚĂ 1998

Ionitã, Ion: Die Fibeln mit umgeschlagenen Fuß Almgren Gruppe VI,1. In: Kunow, J. (Hrsg.): 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. In: *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 5 (1998), 231–240.

ISTENIČ 2000

Istenič, Janka: *Poetovio, zahodna Grobišča II. Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu. Katalog. Poetovio, the western cemeteries II. Grave-groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz. Catalogue*. (Katalogi in Monografije 33.) Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije, 2000.

JOBST 1975

Werner, Jobst: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. (Forschungen in Lauriacum 10.) Linz: Landesmuseum Linz, 1975.

KELEMEN 1992

H. Kelemen Márta: A Brigetio – Aquincum közötti római út Süttő – Piliscsév közötti szakasza. In: Solymosi László – Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete. IX. Város – mezőváros – városiasodás*. Veszprém: MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottság, 1992, 23–26.

KELLER 1971

Keller, Erwin: *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14.) München: Verlag C. H. Beck, 1971.

KISSNÉ CSEH–PROHÁSZKA 2002

Kissné Cseh Julianna – Prohászka Péter: „Cikádafibulák” a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményéből. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 9 (2002), 113–140.

KOCZTUR 1991

V. Koczur Éva: Kora császárkori temető Solymáron. In: *Studia Comitatus* 21 (1991), 171–334.

KOCZTUR 2004

V. Koczur Éva: Kora császárkori temető Solymáron. In: *Studia Comitatus* 28 (2004), 157–165.

KOLNÍK 1980

Kolník, Titus: *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei I*. (Archaeologica Slovaca Fontes 14.) Bratislava: Veda, 1980.

KOŠČEVIĆ 1980

Košćević, Remza: *Antičke fibule s područja Siska*. Zagreb, 1980.

KOVÁCS 2004

Kovács Péter: Hun kori sír Százhalombattán. In: *Communications Archaeologicae Hungariae* (2004), 123–150.

KOVRIK 1937

Kovrig Ilona: *A császárkori fibulák fõformái Pannoniában*. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 4.) Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségügyi Intézete, 1937.

KROPF–NOWAK 1998–1999

Kropf, Walter – Nowak, Heinz: *Fibeln von Flavia Solva aus Privatbesitz*. (Römisches Österreich 21/22.) Wien: Selbstverlag der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie, 1998–1999 [2000].

LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1961

Lamiová-Schmiedlová, Maria: *Spony z doby rímskej na Slovensku. Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei*. (Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV, č. 5.) Nitra: 1961.

MACZYŃSKA 2001

Maczyńska, Magdalena: Einige Fibeln südlicher Herkunft im Hortfund von Łubiana in Pommern. In: Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria (ed.): *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D. Proceeding of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza. A Kárpát-medencei barbárok nemzetközi kapcsolatai az I–V. században. Az 1999-ben Aszódon és Nyíregyházán megrendezett nemzetközi konferencia anyaga*. (Múzeumi Füzetek, Aszód 51; Jóna András Múzeum Kiadványai 47.) Aszód–Nyíregyháza, 2001, 77–93.

MAZUR 1998

Mazur, Anna: Les fibules romaines d'Avenches I. In: *Bulletin de l'Association Pro Aventico* 40 (1998), 5–104.

MERCZI 2000A

Merczi Mónika: Római kori gyűrűfibulák Komárom-Esztergom megyéből. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 7 (2000), 253–287.

MERCZI 2000B

Merczi Mónika: *A Kállay-gyűjtemény bronztárgyai. (Római kori fibulák Brigetióból)*. (Szakdolgozat.) Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2000.

MERCZI 2011

Merczi Mónika: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (2011), 7–80.

MERCZI 2012

Merczi Mónika: A Budaörs–Kamaraerdei dűlőben feltárt római vicus fibulái. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön*. Budapest: Archaeolingua, 2012, 473–528.

MERCZI 2014

Merczi Mónika: Támlap nélküli egygombos, erőprofilú fibulák Északkelet-Pannóniából. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20 (2014), 7–31.

MERCZI 2016A

Merczi Mónika: Római kori fibulák Érdről. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22 (2016), 69–100.

MERCZI 2016B

Merczi Mónika: A Budaörs–Kamaraerdei-dűlőben feltárt római temető fibulái. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua, 432–489.

MERCZI 2016C

Merczi Mónika: Kora római rugótokos és csuklós ívfibulák a Balassa Bálint Múzeum gyűjteményéből (Adatok Északkelet-Pannónia kora római településhálójához). In: Csécs Teréz – Takács Miklós (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr: Lekri Group, 2016, 447–462.

MRT 7

Dinnyés István – Kövári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Magyarország régészeti topográfiája. 7. Pest megye régészeti topográfiája XIII/1. A budai és a szentendrei járás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

NAGY 2001

Nagy Levente: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcikola (Komitat Fejér). In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2001), 125–160.

ORTISI 2002

Ortisi, Salvatore: Die früh- und mittelkaiserzeitlichen Fibeln. In: Ortisi, Salvatore – Pröttel, M.: *Römische Kleinfunde aus Burghöfe 2. Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen*. Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2002, 9–82.

OTTOMÁNYI 2007

Ottományi Katalin: A római kor emlékei Pest megyében (Őslakosság, településszerkezet, temetkezés, vallás, betelepített barbárok). In: Torma István – Fancsalszky Gábor (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a bonfoglalásig*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2007, 249–341.

OTTOMÁNYI 2012

Ottományi Katalin: Római vicus Budaörsön. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön*. Budapest: Archaeolingua, 2012, 9–408.

OTTOMÁNYI 2016

Ottományi Katalin: Római villagazdaságok Érden, a Benta-patak völgyében. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22 (2016), 13–67.

OTTOMÁNYI 2017

Ottományi Katalin: *Késő kelta – kora római településrészletek Perbálon*. (Lásd ugyanebben a kötetben.)

PALÁGYI 2014

Palágyi Sylvia: A sikatori kora császárkori temető. In: *A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 28 (2014), 95–227.

PATEK 1942

Patek Erzsébet: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete*. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 19.) Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1942.

PAUL 2011

Paul, Martina: *Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus Augusta Vindelicum/Augsburg*. (Münchner Beiträge zur provinzialrömischen Archäologie 3.) Wiesbaden: Reichert Verlag, 2011.

PEŠKAŘ 1972

Peškař, Ivan: *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Praha: Academia, 1972.

PIETA 1982

Pieta, Karol: *Die Púchov-Kultur*. (Studia Archaeologica Slovaca Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Slovaca 1.) Nitra: Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften zu Nitra, 1982.

PRÖTTEL 1988

Pröttel, Philipp Marc: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. In: *Jahrbuch des Römisch-Deutsches Zentralmuseums* 35 (1988) [1991], 347–372.

PRÖTTEL 2002

Pröttel, Philipp Marc: Die spätrömischen Metallfunde. In: Ortisi, Salvatore –Pröttel, Philipp Marc: *Römische Kleinfunde aus Burghöfe 2*. (Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 6.) Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2002, 85–140.

REY-VODOZ 1998

Rey-Vodoz, Veronique: *Les fibules*. (Beiträge zum römischen Oberwinterthur-Vitodurum 8.) 1998.

RIECKHOFF 1975

Rieckhoff, Sabine: Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald-Baar-Kreis). In: *Saalburg Jahrbuch* 32 (1975), 5–104.

RIHA 1979

Riha, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. (Forschungen in Augst 3.) Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, 1979.

RIHA 1994

Riha, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975*. (Forschungen in Augst 18.) Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, 1994.

SÁRÓ 2014A

Sáró, Csilla: Roman brooches from Paks–Rósti-puszt. In: *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3:2 (2014), 299–319.

SÁRÓ 2014B

Sáró Csilla: Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 36 (2014), 159–221.

SCHLEIERMACHER 1993

Schleiermacher, Mathilde: Die römischen Fibeln von Kempten–Cambodunum. In: *Cambodunumforschungen* 5 (1993), 11–44.

SCHMID 2010

Schmid, Sebastian: *Die römischen Fibeln aus Wien*. (Monografien der Stadtarchäologie Wien 6.) Wien: Museen der Stadt Wien – Stadtarchäologie, 2010.

SCHULZE 1977

Schulze, Mechthild: *Die spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter (Gruppe Almgren VI, 2)*. (Antiquitas Reihe 3.) Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH., 1977.

SEDLMAYER 1995

Sedlmayer, Helga: *Die römischen Fibeln von Wels*. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte von Wels. Sonderreihe zum Jahrbuch des Musealvereines Wels 4.) Wels: Musealverein Wels des Landesmuseums Kärnten, 1995.

SEDLMAYER 2009

Sedlmayer, Helga: *Die Fibeln von Magdalensberg. Funde der Grabungsjahre 1948–2002 und Altfunde des 19. Jahrhunderts.* (Kärntner Museumsschriften 79; Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 16.) Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Landesmuseums Kärnten, 2009.

SELLYE 1939

Sellye Ibolya: *Császárkori emailmunkák Pannoniából. Les bronzes émaillés de la Pannonia Romaine.* (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 8.) Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1939.

SELLYE 1990

Sellye, Ibolya: Ringfibeln mit Ansatz aus Pannonien. In: *Savaria* 19:1 (1990), 17–102.

SEY 2013

Sey Nikolett: Bronzműhelyek az Iseum területén. In: Sosztarics Ottó – Balázs Péter – Csapláros Andrea (szerk.): *A savariai ISIS szentély.* (Sistrum Serie A 1.) 249–254. Szombathely: 2013.

TEEGEN 2013

Teegen, Wolf-Rüdiger: Spätantike Ringfibeln mit Fußansatz aus Trier /Augusta Treverorum/ Treveris als Mobilitätsanzeiger. In: *Grabherr, Gerald – Kainrath, Barbara – Schierl, Thomas (Hrsg.): Verwandte in der Fremde. Fibeln und Bestandteile als Mittel zur Rekonstruktion von interregionalem Austausch und zur Abgrenzung von Gruppen von Ausgreifen Roms während des 1. Punischen Krieges bis zum Ende des Weströmischen Reiches. Akten des Internationalen Kolloquiums. Innsbruck 27. bis 29. April 2011.* (IKARUS Innsbrucker Klassisch-Archäologische Universitätsschriften 8), 318–332. Innsbruck: Innsbruck University Press, 2013.

VADAY 1988–1989

H. Vaday Andrea: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums.* (Anteus 17–18.) Budapest: Archäologisches Institut der UAW, 1988–1989.

MÓNIKA MERCI**ROMAN FIBULAE FROM PERBÁL AND ZSÁMBÉK**

We already had a comprehensive knowledge of fibulae types and their variations worn in Northeastern Pannonia, based on the analysis of archaeological finds of the Budaörs Roman settlement, located along the road leading from Aquincum to Savaria, published in 2012. We also know of a larger number of fibulae west of Budaörs, in Perbál and Zsámbék. The Zsámbék finds were handed over to the Ferenczy Museum by metal detectorists; part of the Perbál finds were found during Katalin Ottományi's excavation at Kukorica-dombi-dűlő (MRT 7, site 14/9) and at Zsidó-földek (MRT 7, site 14/4). These settlements were located on a Roman road that diverged from the Aquincum–Savaria road and joined in the diagonal road leading from Brigetio to Aquincum.

The 102 fibulae from the two settlements can be divided into 18 types. A significant proportion of the finds (two-thirds) were Late Celtic–Early Roman fibulae (1st–2nd century AD; strongly profiled brooches, norico-pannonian brooches with wings and with two knobs) worn by natives, mostly or only women. The majority of the variations of the different types were already known from Budaörs, based on these the material culture of the region was homogeneous in the Late Celtic and the Early Roman period. Only the profiled brooch with catch plate was found as a new type. The Mid-Imperial (last third of the 2nd century–first half of the 3rd century) fibulae types usually worn by men (knee fibulae, hinged T-shaped brooches) constitute only a smaller part of the finds; the proportion of 4th century fibulae designs (crossbow and penannular brooches) is also considered low. 10–15% of the finds of each period were identified as being of foreign origin. The majority of the Roman fibulae with foreign character were produced within the empire; the foreign finds from the Mid- and Late Imperial period have parallels from the Barbaricum.

Based on the fibulae, the area of Perbál and Zsámbék was already inhabited before the Roman conquest, which did not constitute a rupture in the life of the settlements. The inhabitants used the roads connecting the settlements with each other as well as with the border lands – this was also confirmed by the data drawn from the fibulae. The area remained inhabited after the Marcomannic Wars until the end of 4th century, but as the role of fibulae in garments declined, only the analysis of further types of findings could provide a more complete picture of the density of the population.

HAJDU BARBARA

ULCISIA CASTRA RÓMAI KATONAI TÁBORÁNAK TERÜLETÉN 2004–2005 KÖZÖTT FELTÁRT TERRA SIGILLATÁK

Ulcisia Castra kutatása

Ulcisia Castra (Szentendre) római kori táboráról első ízben a Mátyás udvarában alkotó humanista Petrus Ransanus írt a 15. század végén.¹ A későbbiekben, a 16. század első harmadában pedig a Lázár diákhöz köthető térképen már ábrázolták is romjait.² A kutatás következő fontosabb állomásaként megemlíthető, hogy a Szentendrén található római kori romos falak, illetve kőemlékek legkorábbi leírása az 1730-as években egy Grand Tour keretében Magyarország területén járó Richard Pococke és Jeremiah Milles angol utazók tollából származik.³ Emellett feltehetően volt egy, a 18. század közepe tájára tehető térkép is, amely azonban csupán Nagy Lajos leírásából ismert.⁴ Ulcisia Castra és annak emlékei a 18. század végén már mindenképpen ismertté váltak a tudomány számára. Az első régészeti jellegű megfigyeléseket Römer Flóris tette, akinek az 1850-es évekből származó leírásaiban már szerepeltek a tábor tornyai.⁵ Ezután komolyabb tudományos értékkel rendelkező kutatásokra a 20. században került sor, amikor Nagy Lajos 1934-től tervásatást kezdett a római katonai létesítmény területén,⁶ amelyet az azt követő évben is folytatott.⁷ A tábor alaprajza Römer Flóris leírásai és Nagy Lajos munkássága alapján 1930-ban készült el, amelyet később az ásató régész és Nagy Tibor kutatásai nyomán szerkesztettek át.⁸ Néhány évvel Nagy Lajos

ásatásai után, 1939–42 között Nagy Tibor folytatott feltárásokat a nyugati kapu térségében, továbbá a falakon belül és kívül egyaránt.⁹ Ezek után a 20. század középső évtizedeiben Soproni Sándor és H. Kelemen Márta végzett megelőző feltárásokat, amelyek részben a korábbi kutatások hitelesítésére irányultak.¹⁰ Előbbi régész újabb alaprajzot készített kutatási eredményei alapján.¹¹ 1996-ban Maróti Éva folytatott ásást a tábor nyugati kapujánál és az északkeleti, legyező alakú saroktoronynál.¹² Ezután, a megelőző feltárások kivételével, rendszeres régészeti kutatások nem történtek a 21. század elejéig.¹³

A feltárásokról

Ulcisia Castra táborának területén nagyobb felületű feltárásokat Maróti Éva végzett 2004–2005 között Szentendre-Játszótér, illetve 2006-ban Szentendre-Árpád utca lelőhelyeken. A kezdeti munkálatok célkitűzése a Nagy Lajos által 1934-ben indított kutatások hitelesítése volt, amelynek következtében fény derült arra, hogy a 20. század első felében folytatott ásások során nem történt meg a terület teljes feltárása.¹⁴ Maróti Éva munkájának jelentősége abban rejlik, hogy ez érintette legnagyobb mértékben a tábor retenturáját, amely során a militáris környezet ellenére nagy mennyiségű terra sigillata került elő.

2004-ben Szentendre-Játszótér lelőhelyen a tábor déli kapuja, azaz a porta principalis sinistra körzetében kezdték meg a feltárásokat (1. kép). Ugyanezen a helyen folytatott ásást Nagy Lajos is. A modern kutatások a katonai létesítmény kelezését új megvilágításba helyezték. A feltárások során Maróti Éva legfontosabb eredményei közé tartozik, hogy sikerült lokalizálnia két szögletes kapu- és egy legyező alakú saroktoronyt, a táborba vezető út részletét, továbbá két táborárkot, de az ásató feltételezte egy harmadik árok meglétét is, amely nagy valószínűséggel a mai főút alatt helyezkedik el. Későbbi periódusra utal, hogy a négy kapu közül hármat patkó alakú toronnyal elfalaztak, illetve az útra egy épületet emeltek. A feltárás során megfigyelt

¹ MRT 7: 248.

² Visy 1989: 11.

³ Nagy 1939: 138–139.

⁴ Nagy 1939: 139.

⁵ Nagy 1942: 261.

⁶ Nagy 1942: 261.

⁷ Nagy 1939: 140; Nagy 1942: 261.

⁸ Nagy 1939: 139–140, 143.

⁹ MRT 7: 248–249.

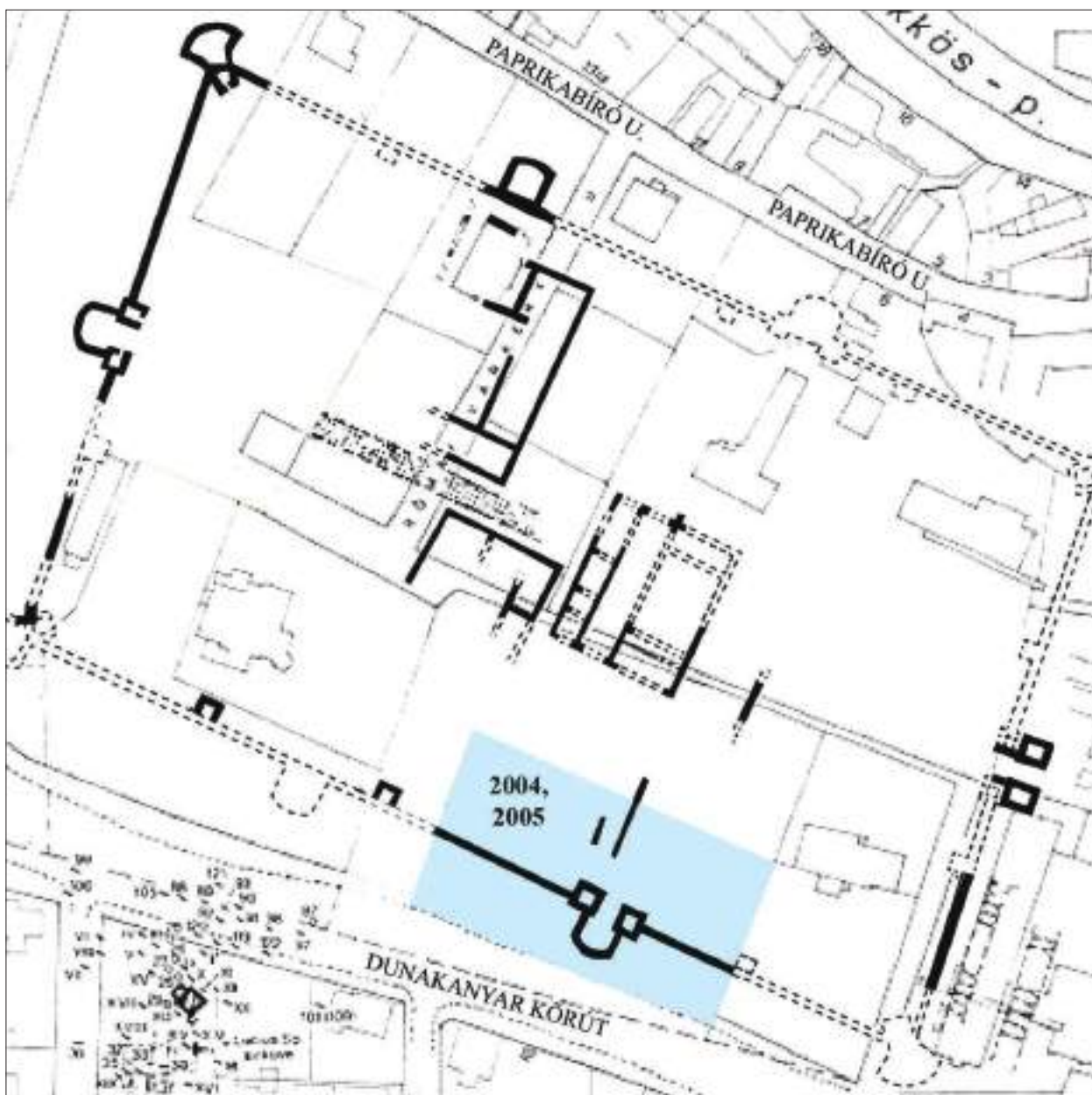
¹⁰ Maróti 1997: 355.

¹¹ Soproni 1987: 36.

¹² Maróti 1997: 356.

¹³ Maróti–Kalmár 2007: 30.

¹⁴ A továbbiakban a feltárásokra vonatkozó adatok azok dokumentációjából származnak (Ferenczy Múzeumi Centrum Adattára).

1. kép: Ulcisia Castra táborának területén 2004–2005 között folytatott feltárások

építészeti jelenségek alapján a tábor fennállásának ideje alatt többször átépítették, épületelemeit számos alkalommal javították (1. kép).¹⁵

A terra sigillata anyag

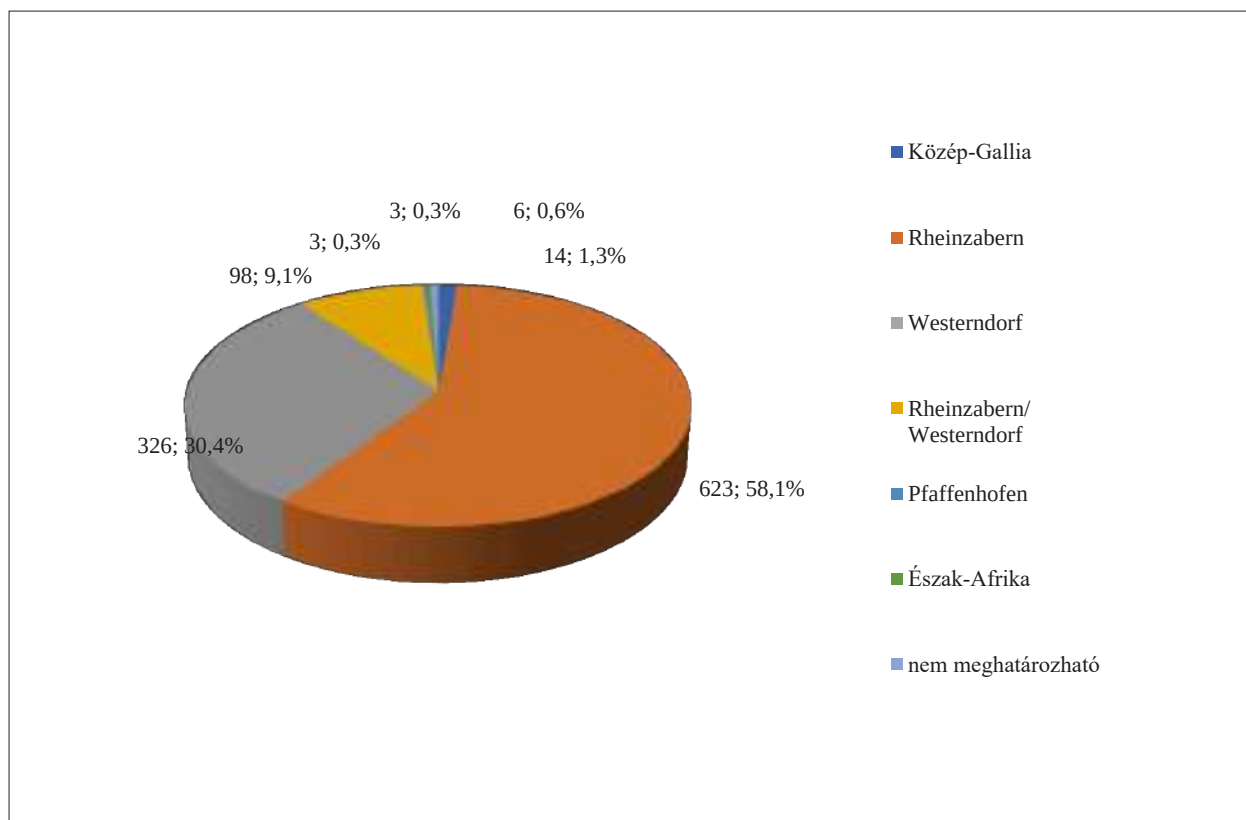
A feldolgozás jelenlegi állása

Mivel a terra sigillata az egyik legjobban kidolgozott tipológiával és kronológiával rendelkező római kori import kerámia, így kiválóan alkalmas a stratigráfiai egységek, illetve objektumok datálására. Az Ulcisia Castra területén 2004–2006 között folytatott ásatások terra sigillatáinak feldolgozását az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tör-

ténelemtudományi Doktori Iskolájában készülő, „Kereskedelmi kapcsolatok Pannoniában a terra sigillaták tükrében” címet viselő doktori disszertációm keretében végzem el. Jelenleg megtörtént a 2004. évben feltárt terra sigillata anyag egészének, valamint a 2005-ös idény egy részének meghatározása, valamint keltezése. Ezek összesen 1073 edénytöredéket tesznek ki, amelyek közül a korábbi évben 611, a későbbiben pedig 462 darab látott napvilágot (1. táblázat).

Ezek között egyértelműen öt műhelykörzet különíthető el: Közép-Gallia, Rheinzabern, Westerndorf, Pfaffenhofen, illetve Észak-Afrika irányából érkezett

¹⁵ Maróti–Kalmár 2007: 30.

1. diagram: A töredékek műhely szerinti megoszlása

áru a tábor területére, ez a széles spektrum Ulcisia Castra kereskedelmi kapcsolatainak sokrétűségére utal. A terra sigillata anyag érdekessége, hogy a Pannonia egyéb lelőhelyei esetében megfigyelhető tendenciákkal ellentétben hiányoznak belőle a legkorábbi műhelyek – mint Észak-Itália és Dél-Gallia – termékei. Ez az információ a keltezés szempontjából alapvető fontosságú, mivel ezek alapján a terra sigillaták mindenképpen a 2. századtól kezdve érkeztek Ulcisia Castra táborába. Pannoniában a hasonló korú lelőhelyek esetében általánosan megfigyelhető tendenciáknak megfelelően a tábor terra sigillata anyagában legnagyobb számban a rhinzaberni, másodsorban a westerndorfi műhely termékei vannak jelen (1. diagram).

Az anyag érdekessége továbbá, hogy a civil településeken előforduló nagy mennyiségű terra sigillata anyagokhoz hasonlóan Ulcisia Castra auxiliáris táborának militáris környezetéből szintén sok töredék került elő. A római kori katonaság – bár a kereskedelembe az elsőszámú vásárló szerepét töltötte be – csak elenyésző mennyiségű hulladékot hagyott hátra jelenléte során, ugyanis a katonák kiképzésük miatt törekedtek a

puritán életmódra és fegyelmezettségükhöz hozzászokott, hogy lakóhelyüket tisztán és rendben tartották. A leletanyagban egyszerű életvitelükre utal az a tény, hogy az eddig feldolgozott terra sigillatáknak több mint felét teszik ki a díszítetlen formák.

Közép-Gallia

Közép-Galliában a terra sigillata-gyártás már az 1. század elején kezdetét vette, azonban térségünkbe csak a 2. században érkezett nagy mennyiségben.¹⁶ Ezen a területen rendkívül jó minőségű agyagból, gondosan megkomponált díszítéssel készültek a reliefszerű edények, amelyek hamar elterjedtté váltak szerte a Római Birodalomban. A közép-galliai terra sigillaták jelenléte a leletanyagban kiemelt jelentőséggel bír, mivel Szentendre területéről kevés onnan származó lelet van. A római kori tábor általam feldolgozásra kerülő anyagában szereplő 14 darab (1. táblázat, 1. diagram) között megtalálhatóak az olyan meghatározható formával rendelkező töredékek, mint például a Drag. 33 formájú poharak (1. tábla 1), valamint a Drag. 38 mortarium (1. tábla 2), de reliefszerű díszítésű vagy mesterhez köthető darabok nincsenek, így a keltezés szűkítésén túl az edényeket gyártó műhelyek pontosabb meghatározására sincs lehetőség. Egyelőre nincs olyan töredék, amely jelentősebb réteghez lenne köthető, mivel a legtöbb kevert anyagú stratigráfiai egységekből származik.

¹⁶ Bémont-Jacob 1986: 123.

1. táblázat: 1–2: Közép-galliai terra sigillaták (M=1:2); 3–7: Rheinzaberni terra sigillaták (M=1:2)

műhely	töredékek száma	díszített	%	díszítetlen	%	nem meghatározható	%
Közép-Gallia	14	1	7,1%	8	57,1%	5	35,7%
Rheinzabern	623	168	27,0%	367	58,9%	88	14,1%
Westerndorf	326	95	29,1%	146	44,8%	85	26,1%
Rheinzabern/ Westerndorf	98	4	4,1%	17	17,3%	77	78,6%
Pfaffenhofen	3	1	33,3%	1	33,3%	1	33,3%
Észak-Afrika	3	1	33,3%	2	66,7%	0	0,0%
nem meghatározható	6	0	0,0%	3	50,0%	3	50,0%
Összes	1073	270	25,2%	544	50,7%	259	24,1%

Rheinzabern

A Heiligenbergből a Rajna-vidékére áttelepült Ianu(arius) I mester alapította a Germania Superiorban található Rheinzabern első terra sigillatát gyártó műhelyét.¹⁷ Ezen a területen a terra sigillata-gyártás a 2. század közepe táján, 155–160 körül indult meg.¹⁸ Jó minőségű, sokszínű motívumkincssel elkészített edényei fokozatosan kiszorították a galliai árut a Rajnától keletre eső területek piacáról. Mivel rendkívül nagy népszerűségnek örvendtek, így igen hamar elterjedtek Pannoniában is. A műhelyben folyó gyártás végét jelentő dátum kérdése több problémát is felvet. A kutatás jelenlegi állása a Germania területén folytatott újabb feltárások eredményei alapján ezt egészen 260–270-ig tolta ki.¹⁹

A rheinzaberni terra sigillaták az anyag több mint felét adják (*1. diagram*), ez a tendencia Pannoniában általánosan megfigyelhető. Ennek fő oka a markomann háborúk után bekövetkező gazdasági fellendülésben, valamint az áru könnyű, olcsó beszerezhetőségében rejlik. Ezek között megtalálhatóak a Drag. 30 és 37 formájú reliefdíszes tálak egyaránt (*1. tábla 3–7*). A meghatározható mesterrel rendelkező töredékek elsősorban a késő Antoninus–kora Severus-korban készültek. A Rheinzabernből származó legkorábbi darabokat Ianu(arius) II gyártotta, akinek működése 180–220 közé tehető. A hozzá köthető négy töredék közül kettő darab a déli erőd fal mellett futó táborárok betöltéséből származik.

A szentendrei anyag rheinzaberni terra sigillatáiról megállapíthatóvá vált, hogy a díszítetlen formák széles spektrumát mutatják. Ennek okát a korábban már említett puritán katonai életmódban kereshetjük, mivel a rheinzaberni töredékeknek több, mint fele ebbe a kategóriába sorolható (*1. táblázat*). Szinte mindegyik Pannoniába szállított típus előfordul az anyagban. A leggyakoribbak az 3. század első felére keltezhető Niederbieber 1 és Lud. Tb formájú tányérok. Emellett megjelennek a szintén gyakori Drag. 33 poharak, illetve a Drag. 32 és 18/31 tányérok. Továbbá szép számmal képviseltetik magukat a pannoniai leletanyagokban általában ritkábban megtalálható Drag. 46 típusú poharak, illetve a Drag. 54 formájú barbotin díszítésű és véssett üvegedényeket utánzó palackok is.

Westerndorf

Westerndorf műhelyét a Rajna vidékéről, Rheinzabernből pecsételő készletével együtt áttelepült Comitialis alapította 175–180 körül.²⁰ Emiatt a két műhelykörzetben gyártott edények mind anyaguk összetétele és bevonatuk színe, mind motívumkincsük tekintetében hasonlítanak egymásra. Comitialis munkásságát a szintén reliefdíszes tálakat készítő Helenius és Onniorix fazekasok követték. Westerndorfban mellettük több más mester is tevékenykedett, akik a formatáiból kiformázták edényeiket, vagy saját maguk korongoltak díszítetlen terra sigillatákat. A manufaktúra a 3. század harmadik negyede táján szűnhetett meg.²¹ A kutatás során kimutatták, hogy a rheinzaberni és a westerndorfi officinák egymással párhuzamosan működtek. A Severus-kori konjunktúra idején a westerndorfi műhely nem szorította ki a rheinzabernit a piacról, hanem kiegészítette annak termelését. Ekkor a gazdasági fellendülés miatt többletkereslet lépett fel a Birodalom lakosai körében, amely biztosította mindkét műhely szerepét a terra sigillata-kereskedelemben.²²

A westerndorfi műhelyre jellemző, hogy a korábbi hagyományoknál jóval visszafogottabb motívum- és formakincssel dolgozott. Ulcisia Castra táborában a szóban forgó ásatások során feltárt 326 terra sigillata-töredék (*1. diagram*) esetében szintén ennek megfelelő az áru minősége, illetve díszítettsége. Westerndorf ezzel a darabszámmal a leletanyagban a második leggyakrabban előforduló gyártóközpont. A korábban már említett okok miatt nem meglepő, hogy a rheinzaberni műhelyhez hasonlóan az innen származó edények között is a díszítetlen formák dominálnak (*1. táblázat*). Emellett a műhelyre jellemző, hogy arányaiban kevesebb reliefdíszes árut forgalmaztak. A díszítetlen formák között nagy mennyiségben szerepelnek a Pannoniában általánosan megjelenő Drag. 32 és 18/31 tányérok, illetve Drag. 33 poharak. A szentendrei leletanyagban a reliefdíszes edények között a Westerndorfban tevékenykedő mesterek közül csak Comitialis és Helenius produktumai találhatóak meg (*2. tábla 1–3*). Ezek egyike a tábor keleti fala mentén futó széles táborárokból származó Comitialis műhelyében készült Drag. 37 táltöredék (*2. tábla 2*).

Pfaffenhofen

Pfaffenhofenben a terra sigillata gyártása a westerndorfi műhely hanyatlásának idején Helenius alapításával 233 körül vette kezdetét.²³ A manufaktúra létrehozásának célja a westerndorfi terra sigillata gyártásban a 3. század középső harmadában bekövetkezett nagymértékű csökkenés ellensúlyozása lehetett.²⁴ A pfaffenhofeni műhelyben a terra sigillata készítése a rheinzaberni officinák hanyatlásával, valamint a provinciák vásárlóerejének visszaesésével a 3. század középső harmadának vége felé, a 260-as évek körül érhetett véget.²⁵

¹⁷ Bémont–Jacob 1986: 259; Mees 2002: 78; Gnade 2010: 226.

¹⁸ Gabler 2014: 76, 78.

¹⁹ Gnade 2010: 242.

²⁰ Christlein–Czysz–Garbsch et al. 1976: 78; Gabler 1983: 354–355.

²¹ Radbauer 2013: 162.

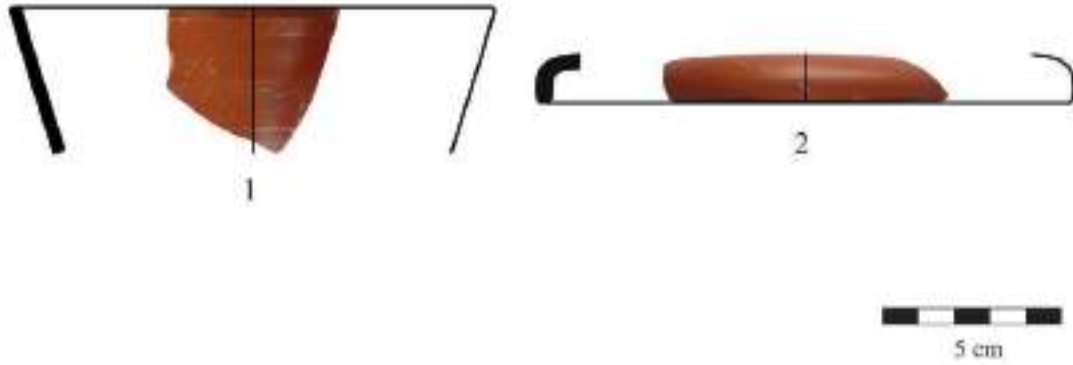
²² Christlein–Czysz–Garbsch et al. 1976: 79; Gabler 2012a: 436–437; Gabler 2012b: 122.

²³ Christlein–Czysz–Garbsch et al. 1976: 79.

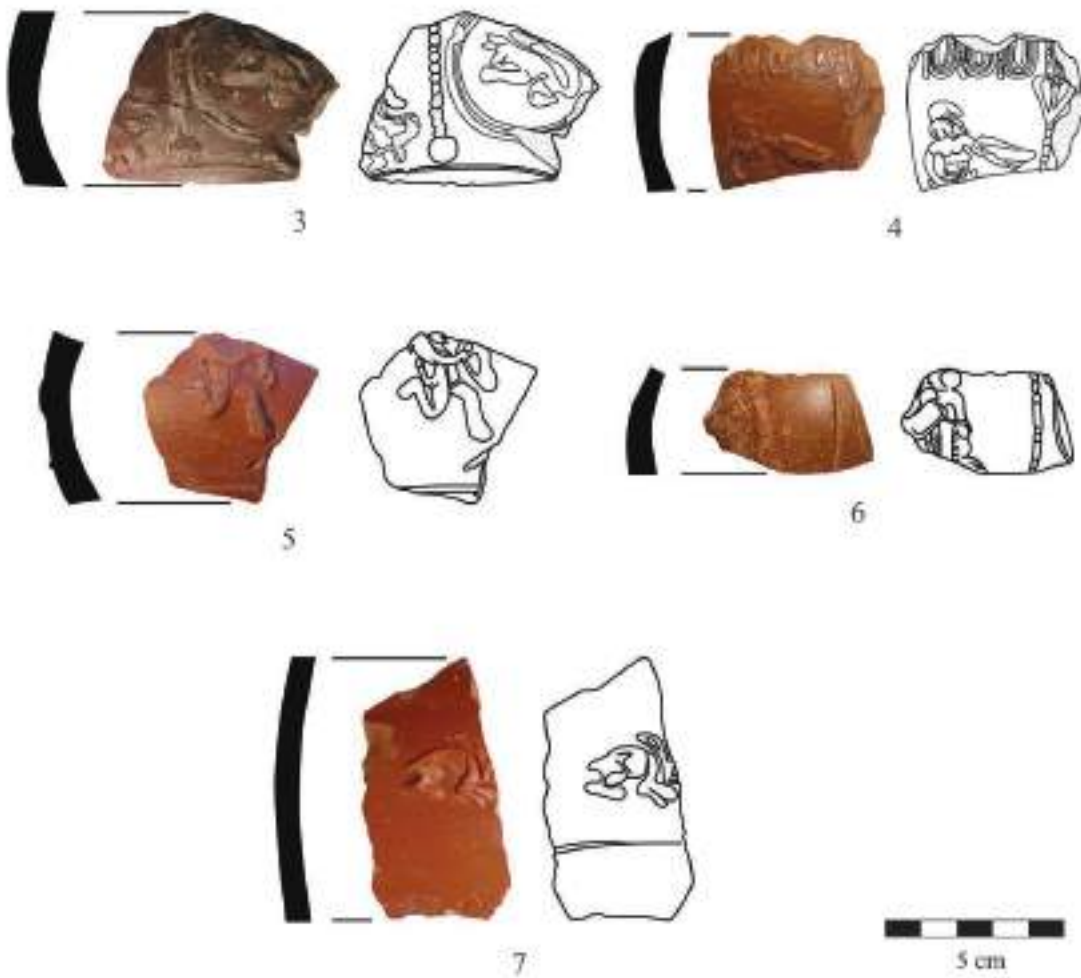
²⁴ Gabler 2012a: 438.

²⁵ Christlein–Czysz–Garbsch et al. 1976: 79; Gabler 2014: 80.

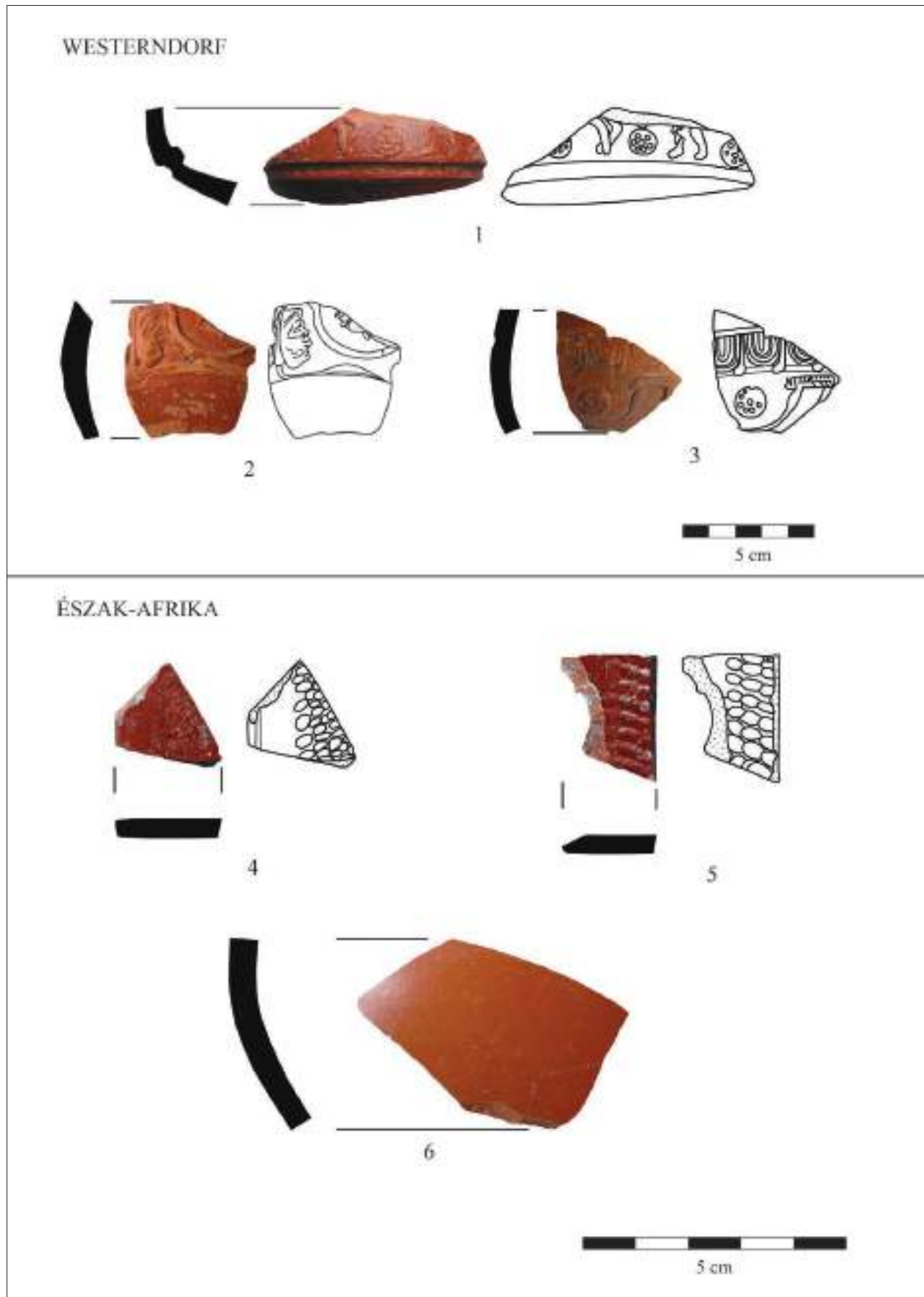
KÖZÉP-GALLIA

RHEINZABERN

1. tábla: 1–2: Közép-galliai terra sigillaták (M=1:2); 3–7: Rheinzaberni terra sigillaták (M=1:2)

2. tábla: 1–3: Westerndorfi terra sigillaták (M=1:2); 4–6: Észak-afrikai terra sigillaták (M=1:1)

Mivel a legtöbb pannoniai leletanyagban megtalálhatóak a pfaffenhofeni műhely termékei, így Ulcisia Castra táborában szintén jelen vannak, bár számuk rendkívül alacsony (1. *diagram*).²⁶ Az innen származó három töredék közül mindössze kettő darab volt meghatározható (1. *táblázat*), amelyek közül az egyik egy díszítetlen Drag. 33 pohár, míg a másik egy azonosíthatatlan típusú tojásfüzérral díszített Drag. 37 formájú reliefdíszes tál. Ez utóbbi a korábban említett westerndorfi Comitialis áruval együtt a tábor fala mellett található árokból származik, így a feldolgozás jelenlegi állása szerint a betöltés keltezésében akár a terminus post quem szerepét is betöltheti.

Észak-Afrika

Az úgynevezett „terra sigillata chiara” vagy az „észak-afrikai vörös bevonatú áru” a reliefdíszű edényeket gyártó európai műhelyek hanyatlása után, a 3. század második felében terjedt el a Római Birodalom Mediterráneumon kívül eső területein annak ellenére, hogy a Földközi-tenger térségében már a 2–7. század során készítették és forgalmazták.²⁷ A kerámiatípus többnyire díszítetlen. Eleinte itáliai, valamint dél-galliai formákat utánzó tálakból, tányérok, és tálcaiból állt a műhelyek kínálata, amelyeken néhány esetben megfigyelhetünk pecsételt, applikált vagy rovátkolósos technikával készült díszítést. Az edényeken megjelenő motívumok sok esetben keresztény szimbólumokat, illetve bibliai történetek jeleneteit ábrázolják. Pannonia területére elsősorban a 3. század elejétől Tunézia középső részén gyártott chiara C, illetve a 4–5. században forgalmazott chiara D jutott el.

A táborban megtalálható észak-afrikai terra sigillaták különlegessége, hogy Pannonia északi részének lelőhelyei esetében csak ritkán fordulnak elő vagy teljesen hiányoznak a leletanyagokból. Ezért kiemelendő, hogy Ulcisia Castra esetében megfigyelhetők még akkor is, ha számuk igen csekély a többi műhely produktumaihoz viszonyítva. Továbbá amiatt is fontosak, mivel Szentendre területéről publikált leletanyagból eddig nem ismertünk Észak-Afrikából származó árut. A szentendrei anyagban három észak-afrikai vörös bevonatú áru töredék található, amelyek két edényből származnak. Ezek között két típus különíthető el, amelyek a C műhelykörzetben készültek, Tunézia középső részén.²⁸ Az itt megjelenő edényformák a Pannonia más lelőhelyein szintén megtalálható díszítetlen tányérok közé sorolható Hayes 50 A és a rovátkolással, üvegek facettált díszítését utánzó díszített peremmel rendelkező Hayes 45 A típusú edények, amelyeket az 3. század közepétől a 4. század közepéig gyártottak.²⁹

A terra sigillata anyag értékelése

Az eddig feldolgozott töredékek összetétele alapján előzetesen megállapítható, hogy Ulcisia Castra tábora a 2. századtól a 4. század közepéig lehetett használatban. A későbbi feldolgozás során a keltezés időbeli határai kitolódhatnak további galliai vagy észak-afrikai áruk meglétének fényében. Kiemelendő, hogy a katonai környezet ellenére nagy mennyiségű az anyag, emellett széles az exportáló műhelyek, illetve a terra sigillata típusok spektruma. Továbbá mind a sokszínűség, mind pedig a keltezés szempontjából fontos tényező, hogy megtalálhatóak a táborban a közép-galliai és az észak-afrikai áruk, amelyeket eddig kis mennyiségben vagy egyáltalán nem ismertünk Ulcisia Castra területéről.

²⁶ Gabler 2014: 80.

²⁷ Heimerl 2014: 15.

²⁸ Heimerl 2014: 11.

²⁹ Heimerl 2014: 26, 28.

Katalógus

Közép-Gallia

1. Drag. 33 formájú pohár peremtöredéke (1. tábla 1)
ltsz.: 2006.2.213.

sz= 4,6 cm; m= 4,1 cm; v= 0,5 cm; á= 13 cm
Közép-Gallia, 2. század második fele

2. Drag. 38 mortarium peremtöredéke (1. tábla 2)
ltsz.: 2006.1.237.

h= 7,4 cm; sz= 1,9 cm; m= 1,7 cm; v= 0,4 cm; á= 15 cm
Közép-Gallia, 2. század

Rheinzabern

3. Drag. 37 formájú tál reliefdíszes oldaltöredéke (1. tábla 3)
ltsz.: 2006.1.1.

sz= 6,9 cm; m= 4,8 cm; v= 0,6 cm

Rheinzabern; B. F. Attoni, Commodus–Severus-kor A töredék bal oldalán egy balra lépő, jobbjaiban koszorút, baljában pálmaágat tartó Victoria (Ricken–Fischer 1963, M 32) pálmaágának, ruhájának, illetve lábainak részlete látható. Tőle jobbra egy vertikális metopéoszto gyöngysor (Ricken–Fischer 1963, O 263) részlete, valamint az alatt egy ötszirmú rozetta (Ricken–Fischer 1963, O 52) található. A következő metopében egy kettős körív (Ricken–Fischer 1963, K 19a) részletében egy ülő, balra forduló, makkot tartó mókusz (Ricken–Fischer 1963, T 129) látható. A képmezőt alul horizontális sáv zárja le. Másodlagosan égett.

4. Drag. 37 formájú tál reliefdíszes oldaltöredéke (1. tábla 4)
ltsz.: 2006.1.15.

sz= 4,6 cm; m= 4,4 cm; v= 0,6 cm

Rheinzabern; Pupus, késő Antoninus–kora Severus-kor A töredék felső részén tojásfüzér (Ricken–Fischer 1963, E 25) részlete látható. A képmező bal oldalán egy balra futó oplomachus (Ricken–Fischer 1963, M 218) testének részlete található. Tőle jobbra egy vertikális metopéoszto gyöngysor (Ricken–Fischer 1963, O 263) részlete látható, amelynek felső részén egy kettős levél (Ricken–Fischer 1963, P 141) van.

5. Drag. 37 formájú tál reliefdíszes oldaltöredéke (1. tábla 5)
ltsz.: 2006.1.130.

sz= 4,2 cm; m= 4,4 cm; v= 0,7 cm

Rheinzabern; Cobnertus III, Firmus I, B. F. Attoni, Cerialis III, Comitialis V, Iulius II – Iulianus I, Victorinus II, Respectinus II, 2. század közepe–3. század közepe A töredéken egy jobbra futó íjász (Ricken–Fischer 1963, M 174) testének részlete látható. A képmezőt alul horizontális sáv zárja le

6. Drag. 37 formájú tál reliefdíszes oldaltöredéke (1. tábla 6)
ltsz.: 2006.1.382.

sz= 5,4 cm; m= 3,1 cm; v= 0,7 cm

Rheinzabern; Belsus II, Respectus, E 25.26 tojásfüzér mestere, Belsus III, Pupus–Iuvenis II, Pupus, késő Antoninus–kora Severus-kor A töredék bal oldalán egy thrák (Ricken–Fischer 1963, M 219) testének és pajzsának részlete látható. Tőle jobbra egy vertikális gyöngysoros metopéoszto elem (Ricken–Fischer 1963, O 263) részlete található. Mindezekről jobbra egy meghatározhatatlan típusú medaillon részlete van.

7. Drag. 37 formájú tál reliefdíszes oldaltöredéke (1. tábla 7)
ltsz.: 2006.2.383.

sz= 3,7 cm; m= 7,1 cm; v= 0,7 cm

Rheinzabern; Mammilianus, Firmus II, Belsus III, Iustinus, Iuvenis I, Reginus II, Lucanus, E8 tojásfüzér mestere, késő Antoninus–kora Severus-kor A töredéken egy ülő, jobbra néző nyúl (Ricken–Fischer 1963, T 168b) részlete látható.

Westerndorf

8. Drag. 30 formájú tál reliefdíszes oldaltöredéke (2. tábla 1)
ltsz.: 2006.1.174.

sz= 9,4 cm; m= 4,4 cm; v= 0,8 cm

Westerndorf; Comitialis (Erotus–alcsoport), 175/180–210 A töredék bal oldalán egy hatszirmú korongrozetta (Kellner 1981, W 55) részlete látható. Ettől jobbra egy jobbra lépő, leplet viselő szónok (Kellner 1981, W 18) lábainak, illetve lelógó ruhájának részlete található. Tőle jobbra egy újabb hatszirmú korongrozetta (Kellner 1981, W 55) van. Ettől jobbra egy balra lépő birkózó (Kellner 1981, W 16) lábainak részlete látható. Tőle jobbra egy újabb hatszirmú korongrozetta (Kellner 1981, W 55) részlete látható.

9. Drag. 37 formájú tál reliefdíszes oldaltöredéke (2. tábla 2)
ltsz.: 2006.1.63.

sz= 5,1 cm; m= 5,2 cm; v= 0,7 cm

Westerndorf, Comitialis (Erotus– vagy Decminus–alcsoport), 175/180–210 A töredék bal oldalán egy szár nélküli, közepén bordával ellátott fodrozott szélű levél (Kellner 1981, W 44) részlete, valamint alatta egy inda részlete látható. Tőle jobbra kanyargó indaszerűen elrendezve egy lefelé, illetve egy felfelé nyitott félkörív (Kellner 1981, W 60) részlete található. Ettől jobbra egy újabb szár nélküli, közepén bordával ellátott fodrozott szélű levél (Kellner 1981, W 44) részlete van. A képmezőt alul horizontális sáv zárja le.

10. Drag. 37 formájú tál reliefdíszes oldaltöredéke (2. tábla 3)
ltsz.: 2006.1.111.

sz= 4,3 cm; m= 4,6 cm; v= 0,7 cm

Westerndorf; Helenius, 180–235 A peremsáv alatt tojásfüzér (Gabler–Kellner 1993, W E 10) részlete látható, amit alul horizontális sáv zár le. A képmező bal oldalán egy nyolcszirmú rozetta (Gabler–Kellner 1993, W 146) található. Tőle jobbra egy horizontálisan elhelyezett téglalap alakú levél (Gabler–Kellner 1993, W 144) van. Ebből a képmező alja felé jobb, illetve bal oldali irányba egy-egy felfelé nyitott félkörív (Gabler–Kellner 1993, W 159) részlete indul ki.

Észak-Afrika

11. Hayes 45 A formájú tál díszített peremtöredéke (2. tábla 4)
 ltsz.: 2006.2.365.
 sz= 1,9 cm; m= 2 cm; v= 0,3 cm; á= nem szerkeszthető ki
 Észak-Afrika, 3. század közepe–4. század közepe
 A töredéken facettáláshoz hasonló rovátkolt díszítés részlete látható.
 A 12. katalógusszámú töredékkel egy edényből származik.
12. Hayes 45 A formájú tál díszített peremtöredéke (2. tábla 5)
 ltsz.: 2006.2.366.
 sz= 2,3 cm; m= 1,7 cm; v= 0,3 cm; á= nem szerkeszthető ki
 Észak-Afrika, 3. század közepe–4. század közepe
 A töredéken facettáláshoz hasonló rovátkolt díszítés részlete látható.
 A 11. katalógusszámú töredékkel egy edényből származik.
13. Hayes 50 A formájú tányér díszítetlen oldaltöredéke (2. tábla 6)
 ltsz.: 2006.2.384.
 sz= 5 cm; m= 3,8 cm; v= 0,4 cm
 Észak-Afrika, 3. század közepe–4. század közepe

*Felhasznált irodalom***BÉMONT–JACOB 1986**

Bémont, Colette – Jacob, Jean-Paul: *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire: implantations, produits, relations.* (Documents d'Archéologie Française 6.) Paris: Maison des Sciences de l'Homme, 1986.

CHRISTLEIN–CZYSZ–GARBSCH ET AL. 1976

Christlein, Rainer – Czysz, Wolfgang – Garbsch, Jochen et al.: Die Ausgrabungen 1969–1974 in Pons Aeni. In: *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 41 (1976), 2–106.

GABLER 1983

Gabler Dénes: Die Westerndorfer Sigillata in Pannonien – Einige Besonderheiten ihrer Verbreitung. In: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 30 (1983), 349–358.

GABLER 2012A

Gabler Dénes: A budaörsi terra sigillaták. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön.* Budapest: Archeolingua Kiadó, 2012, 409–453.

GABLER 2012B

Gabler Dénes: Terra sigillaták Aquincum legkorábbi táborából és annak helyén emelt későbbi római épületekből. In: *Budapest Régiségei* 45 (2012), 111–150.

GABLER 2014

Gabler Dénes: Terra Sigillaten in einem Luxusgebäude im nördlichen Teil der canabae von Aquincum (Budapest, III. Bez., Fo-lyamör-Straße). In: *Schriften zur Archäologie und Archäometrie der Paris Lodron-Universität Salzburg* 7 (2014), 71–87.

GABLER–KELLNER 1993

Gabler Dénes – Kellner, Hans-Jörg: Die Bildstempel von Westerndorf II. Helenius und Onniorix. In: *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 58 (1993), 185–270.

GNADE 2010

Gnade, Benjamin: Das römische Kastell Böhming am Raetischen Limes. In: *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 51 (2010), 199–285.

HEIMERL 2014

Heimerl, Ferdinand: *Nordafrikanische Sigillata, Küchenkeramik und Lampen aus Augusta Vindelicum/Augsburg.* (Münchner Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie 6.) Wiesbaden: Reichert Verlag, 2014.

KELLNER 1981

Kellner, Hans-Jörg: Die Bildstempel von Westerndorf. Comitialis und Iassus. In: *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 46 (1981), 121–189.

BARBARA HAJDU

MARÓTI 1997

Maróti Éva: *Ulcisia Castra* római tábora – a kutatás előzményei és jelenlegi állása. In: *memoriam Soproni Sándor*. In: Korkes Zsuzsa (szerk.): *Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I.* (Pest Megyei Múzeumi Füzetek 4.) Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1997, 354–360.

MARÓTI–KALMÁR 2007

Maróti Éva – Kalmár János: Római kori falak anyaga, szerkezete és az építkezés periódusai *Ulcisia Castra* (Szentendre) katonai táborának területén. In: *Építőanyag* 59:2 (2007), 30–35.

MEES 2002

Mees, Allard W.: *Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturen am Beispiel von Arezzo und Rheinzabern unter Berücksichtigung von Papyri, Inschriften und Rechtsquellen.* (Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien 52.) Mainz: Habelt Verlag, 2002.

MRT 7

Dinnyes István – Kövári Klára – Lovag Zsuzsa et al.: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. (XIII/1.)* (Magyarország régészeti topográfiája 7.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

NAGY 1939

Nagy Lajos: A szír és a kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentében. In: *Archaeologiai Értesítő* 52 (1939), 115–147.

NAGY 1942

Nagy Tibor: *Kutatások Ulcisia Castra területén.* In: *Archaeologiai Értesítő* 3 (1942), 261–285.

RADBAUER 2013

Radbauer, Silvia: *Die Terra Sigillata-Manufaktur von Westerndorf.* (PhD disszertáció.) Wien: Universität Wien, 2013.

RICKEN–FISCHER 1963

Ricken, Heinrich – Fischer, Charlotte: *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Textband mit Typenbildern zu Katalog VI der Ausgrabungen von Wilhelm Ludowici in Rheinzabern 1901–1914.* (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik 7.) Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1963.

SOPRONI 1987

Soproni Sándor: *Szentendre a rómaiak korában.* (Szentendrei füzetek 2–3.) Szentendre: k. n., 1987.

VISY 1989

Visy Zsolt: *A római limes Magyarországon.* Budapest: Corvina Kiadó, 1989.

TERRA SIGILLATA FROM THE EXCAVATIONS IN THE ROMAN MILITARY CAMP OF ULCISIA CASTRA DURING THE YEARS 2004–2005

In Szentendre, between the years 2004–2006, Éva Maróti carried out several excavations on the territory of *Ulcisia Castra*'s Roman auxiliary camp, especially on the area of the southern gate, the *porta principalis sinistra*. She wanted to become more familiar with the auxiliary camp and to find out whether the observations of the archaeological investigations of the 1930s–40s were accurate.

I am examining the *terra sigillata* material of these excavations in my ongoing PhD thesis at Eötvös Loránd University. The 2004 pottery classification is already complete, whereas the ones from the 2005 season are still in progress. The total amount of the examined *terra sigillata* is 1073 fragments.

The material consists of various *terra sigillata* forms from Central Gaul, Rheinzabern, Westerndorf, Pfaffenhofen and North Africa. The composition of the findings is completely in line with the general tendencies among the *terra sigillata* observed in other sites of Pannonia. Interestingly the material contains North African red slip wares which are rare in our province – especially in the northern part of it. The majority of the vessels were imported from Rheinzabern, and the second largest number from Westerndorf. The least significant amount of *terra sigillata* belongs to the workshops of Pfaffenhofen and North Africa. An important feature is that the number of plain vessels is reasonably high. The reason is that soldiers led a simple lifestyle therefore they preferred plain wares instead of decorated ones.

The 14 Central Gaulish fragments are the earliest of the material, from the 2nd century AD. They are chronologically followed by the 623 sherds from the Rheinzabern workshops, most of which are *terra sigillata*. These were imported to *Ulcisia Castra* from the late Antonines until the middle of the 3rd century AD. The second largest amount of *terra sigillata* are 326 sherds from Westerndorf. The attributable ones were made from the late Antonines until the 3rd quarter of the 3rd century AD. The smallest number of *terra sigillata* are 3 fragments from Pfaffenhofen, a manufacture that ended around the middle of the 3rd century AD. The latest part of the material are 3 sherds of North African red slip wares, which were made in the C workshop district in Central Tunisia from the middle of the 3rd century AD until the middle of the 4th century AD.

(translated by the author)

BORUZS KATALIN

RÓMAI KŐFARAGVÁNYOK A MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

A visegrádi kőtár története nagyjából 150 évre tekint vissza, Henszlmann Imre 1871–1878 között folytatott várásatásai során jött létre. Éppen ezért túlnyomó többségben középkori faragványból áll, csupán elenyésző része származik a római korból: jelenleg a több mint 7000 darabot számláló gyűjteményből csak 44 darab a római kori.¹

A római kőtár kialakulása

Visegrád a 19. század közepétől ismert mint üdülő- és kirándulóhely, de igazán közkedvelté a helyi gőzhajóállomás kialakítása után, az 1870-es évektől vált. Ekkor a dombok aljában meghúzódó kis település képének legmeghatározóbb eleme a tájképeken előszeretettel ábrázolt Alsóvár (elsősorban a Salamon-toronyként ismert lakótorony) és a Fellegvár volt. A település antik emlékei ekkor még nem kerültek a figyelem középpontjába. Bár Rómer Flóris jegyzeteiben már 1864-ben dokumentálta a Sibrik-dombi lelőhely létét, de feltárásokra ott csak kb. 90 év múlva került sor.² Az első római kori leletek az 1870-es évekből ismertek, amikor – többek között a helyi plébános, Viktorin József munkásságának is köszönhetően – Visegrád műemlékeinek megóvásáért az Alsóvár és a Fellegvár területén romeltakarítást és tereprendezést végeztek. A Henszlmann Imre által 1871–1878 között vezetett munkálatok során több, a középkorban másodlagosan felhasznált római kori kőfaragvány is napvilágra került. (Ezek alapján Viktorin József úgy gondolta, hogy az Alsóvár Traianus vagy Marcus Aurelius idején épül-

hetett.³) A feltárt jelenségekről Henszlmann naplója, rajzai tanúskodnak, bár ezek egy része – ahogyan a tárgyaké is – mára már elkallódott (1. kép).

A kor gyakorlatának megfelelően a leleteknek csak egy része maradt helyben (Visegrádon): több gyűjtemény, elsősorban a Magyar Nemzeti Múzeum is gazdagodott belőle. 1879-ben a visegrádi ásatásokat irányító Schulek Frigyes 14 római kori, feliratos kőtöredéket szállíttatott be a Nemzeti Múzeumba Hampel József kérésére, aki ekkor az Érem- és Régiségtár őre volt. A beszállított darabok részletes leírását és rajzát Hampel hamarosan az *Archaeologiai Közlemények* hasábjain tette közzé.⁴ Ezek többsége azóta is a Magyar Nemzeti Múzeum lapidáriumában található. Ezt követően 1890-ben és 1894-ben, a Czobor Béla vezette várkerti ásatások során (az egykori Szent András monostor területéről) kerültek napvilágra római kori faragványok, amelyekről pontos rajzok állnak rendelkezésünkre Sztehlo Ottó jóvoltából (2. kép).

A visegrádi gyűjtemények szempontjából Schulek János munkássága mindenképpen sorsfordító volt, hiszen nemcsak a királyi palota feltárását, hanem a régészeti emlékek rendezését és leltározását is megkezdte. Ekkor, 1933–34-ben a római kőtár 25 tételt számlált (3. kép). Sajnos az idők folyamán ebből jó néhány elkallódott vagy tönkrement a Salamontorony 1950-es leéjegésekor.

A visegrádi gyűjtőhely 1953-ban Mátyás Király Múzeum néven önálló intézménnyé vált. Ekkor a Magyar Nemzeti Múzeum, a Fővárosi Múzeum és a Szépművészeti Múzeum is átadta az általuk őrzött visegrádi kőfaragványokat, de a szállítások során – feltehetőleg tévedésből – máshonnan származó kövek is Visegrádra kerültek, így például egy római pilaszterfő Budaörsről (4. kép).⁵

Héjj Miklós múzeumigazgató még ugyanebben az évben új leltárt készített. Ez, a Schulek-féle gyűjtemény megmaradt darabjaival és az újonnan beszállított töredékekkel együtt, már csak 16 római faragványt tartalmazott (ltsz.: 53.60.1–53.74.1, 57.3.1).

Az 1950–60-as évekbeli ásatások eredményeképpen 4 tétellel bővült a római kőtár. Egyikük tudományos szempontból különösen fontosnak mondható: 1955-ben eredeti helyén került elő a kőbányai őrtorony építési

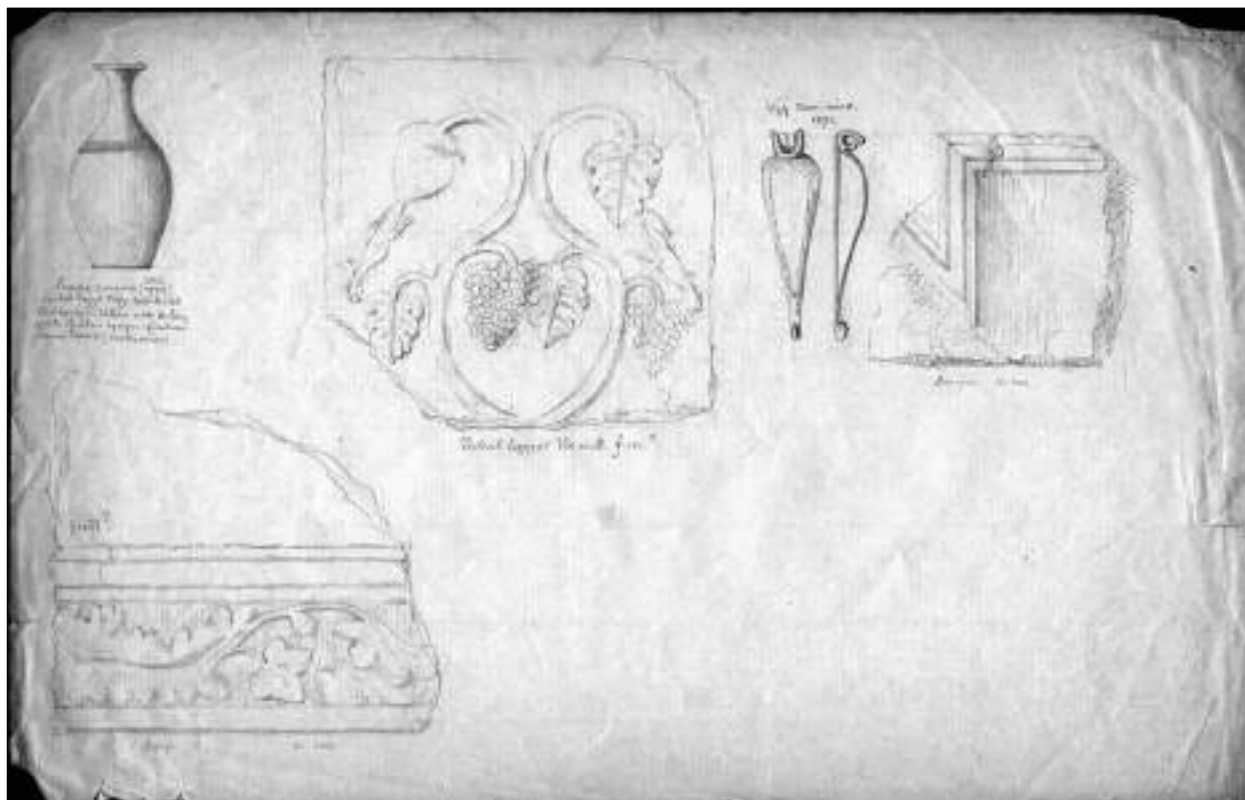
¹ A teljes kőtár történetéről, összetételéről bővebben: Gróf–Gróh–Kocsis et al. 2002: 720–728. Ezúton szeretném megköszönni Szőke Mátyás címzetes múzeumigazgatónak a cikk elkészítéséhez nyújtott segítségét és kritikai megjegyzéseit.

² Rómer 1864: 126. Az 1951–52-ben végzett feltárásról összefoglaló: Soproni 1954.

³ Bozóki 2012: 42.

⁴ Hampel 1880; újabb közlésük: Barkóczi–Soproni 1981: 803, 805, 806, 809, 811, 812, 816–819, 822–825; Kovács 2005: 132.

⁵ Gróf–Gróh–Kocsis et al. 2002: 721. Utóbbi eredete nem lehetett kérdéses, hiszen már Gerevich Tibor is közölte összefoglalójában, igaz, középkori oszlopfőként: Gerevich 1938: CII.4. Ezúton köszönöm Buzás Gergelynek, hogy felhívta rá a figyelmemet.

1. kép: Részlet Henszlmann Imre rajzos dokumentációjából (Bozóki 2012: 89. kép alapján)

táblája (ltsz.: 57.2.1), amelyet a rajta szereplő tisztségviselők nevei alapján 372-ben készítettek. Vallástörténeti szempontból érdekes az ún. dunai lovasistenek kultuszának márvány emléke (ltsz.: 61.1.4.1), amely a Sibrik-dombi tábor 1951-es ásatása során került napvilágra. A várkerti falu temetőjének területén folyó kutatások két, sírkőként felhasznált római kőfaragványt (ltsz.: 63.12.1, 63.16.1) hoztak napvilágra (5. kép). Újabb töredékekkel gazdagodott a lapidárium 1971–76 között, a tábor praetoria frontján – elsősorban a nyugati táborfal és a kétosztatú kapu területén – végzett feltárások kapcsán (ltsz.: 71.3.1.1, 71.3.2.1, 77.5.35, 78.8.37, 78.9.1, 78.23.3, 80.24.1, 2016.2.7). A kisebb, alig azonosítható töredékek mellett kiemelendő egy ökörfejekkel díszített oltárfejezet (ltsz.: 71.3.1.1), amely kváderként, faragott oldalával befelé fordítva, habarcsban feküdt (6. kép).⁶

Nem sokkal később, 1978-ban, az esperesi templom temetőjének feltárásakor egy monumentális oszloptörzs töredéke a 179. sír felett került elő (ltsz.: 2016.2.9).

Az 1970–80-as évek folyamán nemcsak Visegrád-ról, hanem a környező településekről is szállítottak római kori köemlékeket a Mátyás Király Múzeumba. 1971-ben a közeli Dunabogdány római kori településének területéről egy kiszántott, ép mészkő táblát (ltsz.:

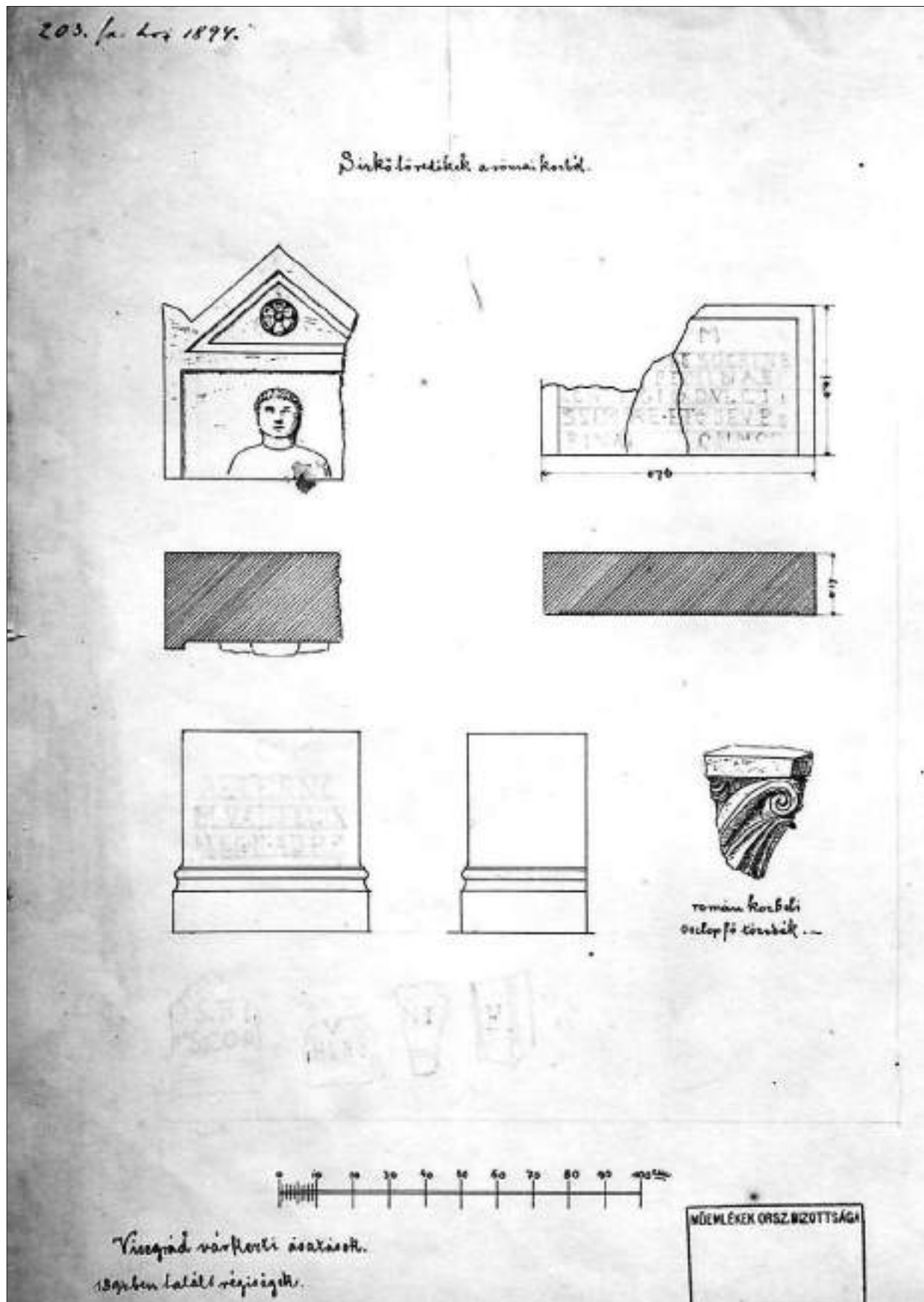
71.1.1) hoztak be. 1979-ben a visegrádi jegyző révén Érdről egy Iuppiternek és Iunonak szentelt, ép oltárkő (ltsz.: 79.47.1), majd a Kisoroszi melletti Duna-mederből egy töredékes fogadalmi emlék (2016.2.8) került a gyűjteménybe.⁷

Újabb jelentős leletek a lepencei őrtorony és gizzellamajori erőd feltárása során, az 1990-es években láttak napvilágot. Az építési feliratból és szoborfejekből álló lepencei együttes (ltsz.: 99.1.1 – 99.1.6) bírodalom-szerte is unikális, de izgalmas felfedezés volt a gizzellamajori erőd egyik küszöbkövének alsó oldalán lévő Gorgófő faragvány (ltsz.: 2016.2.2) megtalálása is. A sírépítmény részét képező, majdnem 2 m hosszú dombormű mellett még egy küszöbkőnek átalakított oszloptörzs (ltsz.: 2016.2.6, 7. kép) és néhány kisebb kőtöredék (ltsz.: 2016.2.1, 2016.2.3–2016.2.5) is előkerült. Ez utóbbiakon habarcsnyomok vagy más, beépítésre utaló jegyek nem látszóttak.

Összefoglalóan, számadatokkal kifejezve: a visegrádi római kori kőtár jelenleg 40 db Visegrádon előkerült és beletárolzott, 4 db Visegrádon leltározott, de nem helyi előkerülésű (Budaörs, Dunabogdány, Érd, Kisoroszi), valamint 15 db visegrádi lelőhelyű, de a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében tárolt és leltározott tételt, vagyis összesen 59 db töredéket tart nyilván. A jelenleg ismert 55 db visegrádi lelőhelyű római kőfaragvány minden bizonnyal csak egy részét teszi ki az eredetileg Visegrád területén levő köemlékeknek.

⁶ Szőke Mátyás ásatási naplója alapján, 1971. június 17. (MKM Adattár 1971, ltsz. nélkül.)

⁷ Utóbbi Kovács 2005: 133 közli, de a leltári számot helytelenül adja meg, összekeverve az érdi oltárkövel.

2. kép: Sztéhlo Ottó felmérése a Várkertben talált római kori faragványokról (fotó: OMF, 35204)

3. kép: „Ökörszem díszítésű párkány részlet” – a Schullek-féle leltár XVI. tétele (fotó: MMOK, 13229)

A római kori kőfaragványok származási helye

A kutatás jelenlegi állása szerint a Visegrádon talált kőtöredékek közül csak kettő (!) utal eredeti készítési és felhasználási helyére: ezek a késő római őrtornyok építési táblái 371 és 372-ből.⁸ A többi töredék 2–3. századi síremlékek, oltárok, épületek részét képezték, és másodlagos felhasználásból, másodlagos vagy harmadlagos helyről származnak. A rajtuk szereplő ábrázolások és feliratok alapján úgy tűnik, hogy Északkelet-Pannoniában kell keresni eredeti felállítási helyüket, ahol a lakosság egy része rendelkezett a készíttetésükhöz szükséges anyagi háttérrel.⁹ Visegrád területéről nem ismert ilyen anyagi bázissal rendelkező római település, a 2–3. századi temető feltárt területén semmilyen sírépítmény nyomát nem lehetett megfigyelni.¹⁰ Ugyanakkor a szállítási lehetőségek miatt nem túl távol, elsősorban a Duna mentén kereshetjük ezt a helyet, amelynek pontosabb lokalizálását a feliratokon látható csapatnevek is segítik. Az aquincumi (Óbuda) táborhelyű *legio II Adiutrix* nevének rövidítése többször is szerepel. A *cohors milliaria nova Surorum Sagittariorum Severiana*, a szír íjászok 1000 fős egysége, aminek legközelebbi állomáshelye Ulcisia (Szentendre) volt, egyszer jelenik meg. Két közeli castellum, Solva (Esztergom) és Cirpi (Dunabogdány) helyőrségének neve (*cohors I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata* és *cohors II Alpinorum equitata*) visegrádi feliratról eddig még nem került elő.¹¹ Aquincum térségét erősíti meg

4. kép: A budaörsi pilaszterfő (a szerző felvétele, 2016)

egy másik, szerencsés véletlen folytán tett megfigyelés is. Kiderült, hogy az egyik lepencei szoborfej (ltsz: 99.1.1) tökéletesen illeszkedik egy 1905-ben feltárt aquincumi villában (Szemlőhegy) talált női szobortorzóhoz.¹² Ezek az adatok arra utalnak, hogy a 2–3. századi kőemlékek eredeti felállítási helye Aquincum és Ulcisia térsége lehetett. Innen kerültek elszállításra a 340–370-es évek között, elsősorban a Sibrik-dombi katonai tábor falainak átépítéséhez falazóanyagként, kisebb részben a lepencei őrtorony és a gizellamajori erőd különböző építészeti részleteinek kialakításához (másodlagos felhasználás, 8. kép).

A Római Birodalom hanyatlását és a népvándorlás időszakát követően a 10–11. század folyamán a felújított Sibrik-dombi erőd falai közé új lakosság költözött, ahol az új államszervezet egyik (ispáni) központját alakították ki. Közeliében épült fel a Szent András monostor, és ide települt a szolgáltató falu templomával és temetőjével. A római tábor elbontott falainak anyagát ezekhez az építkezésekhez is felhasználták, így kerülhettek a római kőtöredékek immár harmadlagos helyükre: az ispáni központ új épületeihez és a monostorba építőanyagként vagy a temetőbe sírkőként. Előbbinek bizonyítékát 2015-ben is megfigyelhettük a Sibrik-dombon feltárt templom DNy-i sarkánál, ahol egy faragott kő helyét őrizte meg a habarcs (9. kép). Maga a kő (feltehetőleg oltárkő) már nem került elő. A Sibrik-dombi központ és környezete a tatárjárás alatt elpusztult, elnéptelenedett, köveit a 13. század közepén emelt új erődítmény, az Alsóvár falazatához (negyedleges felhasználás) hordták el. A később romossá vált

⁸ Gróf–Gróh 1995; Gróf–Gróh 1999; Soproni 1967: 138; Soproni 1978: 51–55.

⁹ Mráv Zsolt a Gorgó-fejes küszöbkő (ltsz: 2016.2.2) elemzése kapcsán jutott erre a megállapításra: Gróf–Gróh–Mráv 2002: 254–259.

¹⁰ Boruzs 2007: 221.

¹¹ Az esztergomi cohors neve bélyeges téglákról ismert, a gizellamajori erőd területéről, másodlagos felhasználásból.

¹² Gróh 1999; Gróf–Gróh 2001; a szobortorzóhoz: Kuzsinszky 1906.

5. kép: A várkert falu temetőjében előkerült római sírkő töredék (MKM Adattár, ltsz. 1955.90, fotó: 2396)

6. kép: Ökörfejekkel és levélfüzérrel díszített oltárfejezet a Sibrik-dombi tábor nyugati falából (a szerző felvétele, 2016)

torony „kőbányaként” szolgált a mai város területén létrejött új település házaihoz, elsősorban díszítőelemként (ötödleges helyzet). Ezt követően legközelebb már csak az 1870-es években találkozunk újra római kövekkel Visegrádon, amikor az Alsóvár renoválási munkálatai elkezdődtek.

A kőfaragványok rövid elemzése

Bár ez a tárgye gyűttes nem a helyi település, sokkal inkább a tágabb környezet életére enged következtetni, érdemes tartalmilag is megvizsgálni. A római kori kőemlékek három nagyobb csoportra oszthatók. Az első csoportba a vallási célból készített fogadalmi oltárok, feliratok és istenszobrok, valamint a császárkultuszhoz köthető emlékek (építkezések és kultushelyek feliratai, szobrok) sorolhatóak. A második nagy csoport az építészeti elemeket (oszlopok, gerendázat, stb.) tömöríti, a harmadik csoportba a temetkezési emlékek: kisebb-nagyobb sírépítmények, sztélék, szarkofágok tartoznak.

A visegrádi oltárköveken, fogadalmi feliratokon a Pannoniában leggyakrabban előforduló istenségek neveit olvashatjuk. Három oltárt szenteltek Iuppiternek, egyet-egyet a IuppiterIuno, valamint a Liber-Libera párosnak. Silvanus Silvestris templombővítéséről tanúskodik a dunabogdányi tábla. A rajta szereplő consulnevek alapján megállapítható, hogy 249-ben készítették, felirata szerint egy *veteranus* (kiszolgált katona), Iulius Secundinus, a már álló Silvanus templomot egy kisebb helyiséggel toldotta meg.¹³ Ezeken kívül valószínűleg még Minerva és Hercules neve olvasható az egyik táblán, hat töredéknél pedig nem állapítható meg, kinek

állították. Különleges az ökörfejekkel (*bucrania*) és levélfüzérrel díszített töredék. Díszítőmotívumként gyakran fordul elő épületeken is, vallási háttérben az állatáldozatot és az azt megelőző felvonulást kell látnunk. Az oltárkövek fejezetén és testén ritkábban fordul elő ökörfej-ábrázolás, ekkor általában Mithras, vagy valamely keleti istenségnek szentelték őket. Mivel ökröt elsősorban Iuppiter, Mars, Apollo tiszteletére áldoztak, így talán az sem kizárt, ha egyiküket sejtjük a *votum* mögött. A feliratok nagyon keveset árulnak el a felajánlókról. Csupán négy személy neve őrződött meg: a már említett Iulius Secundinus veteranus, ezen kívül Aelius Vindex *sacerdos* (pap), Baebius Draco *signifer* (jelvényhordozó) és [...]us Lucius Cornelius, akinek foglalkozására nincs adatunk. Az egyik Severus császár (Commodus, Septimius Severus vagy Caracalla) tiszteletére állított emlékre utal az egyik, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött tábla töredéke, ahol a Sarmaticus melléknév olvasható. A császárkultusz emlékei közé sorolhatjuk a lepencei építési táblát és a vele együtt előkerült átfaragott szoborfejeket, amelyek minden bizonnyal a táblán megnevezett császárok (Valentinianus, Valens és Gratianus) portréját kívánták megjeleníteni.¹⁴ Ugyanígy a vallási emlékek körébe sorolható az ún. dunai lovasistenek (vagy Dominus-Domina)¹⁵ kultuszának márványból készült, 16 cm átmérőjű korongja (10. kép).

A hasonló votív tárgyakat, amelyet a trák-illyr eredetű őslakosság vallásának a római szokások szerinti megfogalmazásának tekinthetünk, régóta vizsgálja a kutatás.¹⁶ A Duna vidékére jellemző, főleg ólomból és márványból készülő, változatos formájú és méretű tárgyak datálása széles skálán mozog: a 2. század végétől–3. század elejétől a 3. század 2. feléig–4. század első feléig, középig terjedő időszakra tehető. A visegrádi faragvány a Sibrik-dombi erőd DNy-i saroktoronyának előterében, 10–15 cm-es átégett, paticsos rétegben törmelék, római tetőfedő téglák és 4. századi érmek mellett feküdt.¹⁷ A rendelkezésre álló adatok alapján

¹³ Szőke 1971.

¹⁴ Bővebben: Gróh 2003.

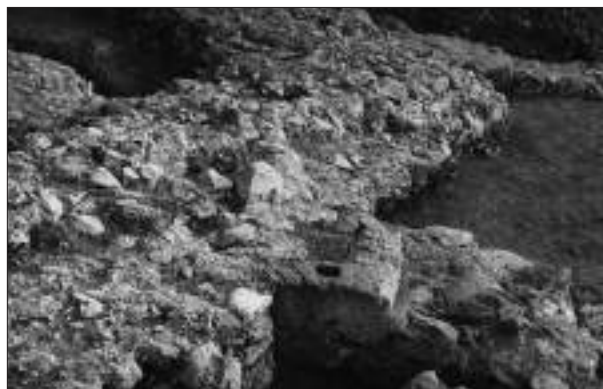
¹⁵ Szabó 2007.

¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Tudor 1969; Tudor 1976; Szabó 2007; Tóth 2015: 182–193.

¹⁷ Soproni Sándor ásatási naplója alapján, 1951. augusztus 30. (MKM Adattár ltsz. 1952.3)

7. kép: Küszöbkőnek átalakított oszloptörzs a gizellamajori erődből (a szerző felvétele, 2016)

8. kép: A Sibrik-dombi tábor DNy-i saroktoronyának falába épített megmunkált kő (MKM Adattár, ltsz. 1952.16, fotó: 13546)

9. kép: A Sibrik-dombi koraközépkori templom DNy-i falsarka (a PPKE Régészeti Tanszékének drónfelvétele, készítette: Takács Bendegúz, 2015)

10. kép: Az ún. dunai lovasistenek kultuszkörébe sorolható márvány faragvány (a szerző felvétele, 2014)

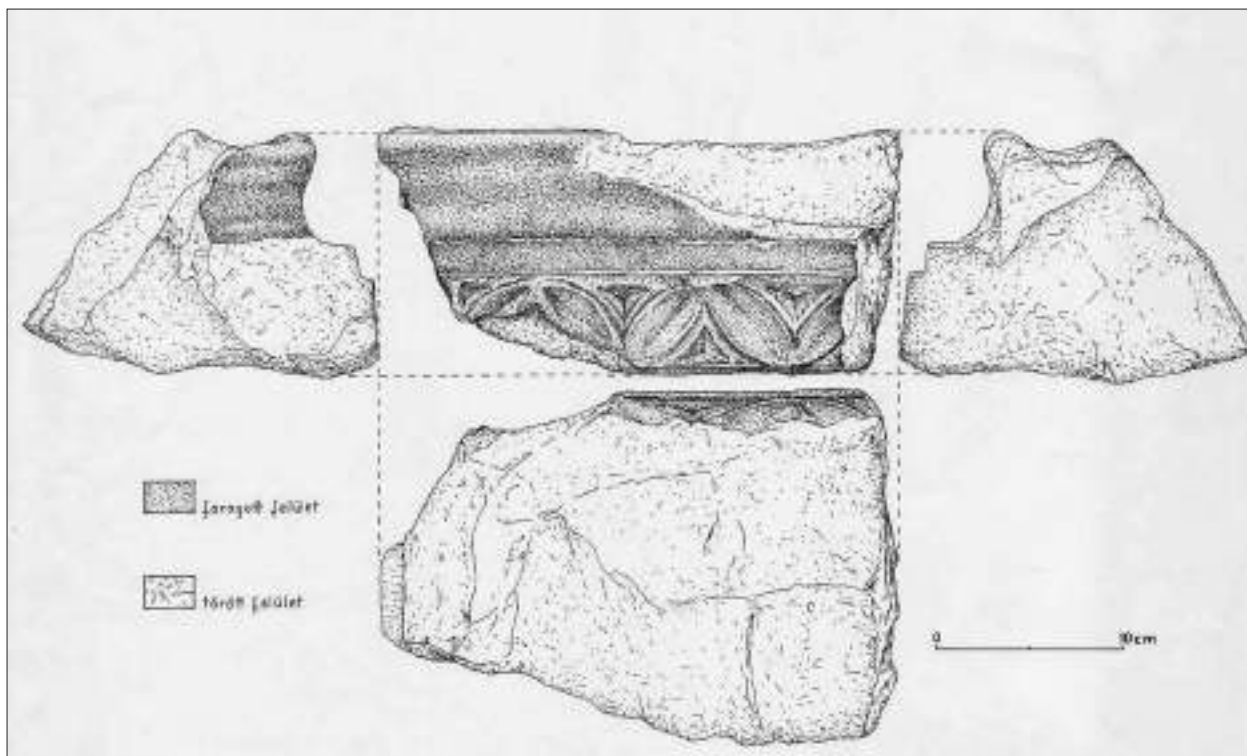
nem határozható meg pontosan a tárgy „használati” vagy készítési ideje. A 4. század első feléből származhat, amennyiben a tábor fennállásának idejére keltezhető, és nem a falazásra szánt törmelékkal és építőanyaggal került ide. Ez utóbbi esetben korábbi, 3. századi lehet. A visegrádi korong anyagából és méretéből kifolyólag talán egy házi szentélyhez tartozhatott; egyetlen ép párhuzama egy komáromi szarkofágból 1992-ben napvilágra került, 9 cm átmérőjű korong.¹⁸

A gyűjtemény másik részét az építészeti tagozatok képezik. Bár a Schulek-féle leltárkönyv szerint jó néhány oszlopfő és -törzstörredék, valamint a Sibrik-dombról ajtó küszöbköve került elő, ezek mára már elvesztek. Máig megtekinthető viszont az esperesi templom mellett az egyik kora középkori sír lefedésére használt 225 cm hosszú oszloptörredék, amely egy monumentális építmény részét képezhette. Emellett néhány kisebb oszlopfő, párkányzat töredéke, egy küszöbkő és az építési feliratok képezik még ezt a csoportot (11. kép). A töredékek jellegükből kifolyólag nem köthetők konkrét épülethez.

Másodlagos felhasználásban számos temetkezési

emlék is előkerült: 3 szarkofág, 11 sírtábla vagy -sztélé, 7 sírpítmény és 2 szobor töredéke maradt fenn, ami arra enged következtetni, hogy a másodlagos köfelhasználás célpontjai elsősorban a már nem gondozott sírkertek, temetők voltak. A sírládák fülkéiben Genius, Victoria és Omphale ábrázolása, a sztéléken felkantározott, lépő ló és vezetőjének egész alakos megformálása, rozetta, családi portré részlete látható. A készítettők közül egyedül Publius Aelius C[...] neve olvasható, valamint az, hogy valaki a „legkedvesebb feleségnek” állított emléket. Szintén név nélküli a Gizellamajorban előkerült tobozdíszes síroltár. A párkányzaton olvasható D M rövidítés utal csak a funkciójára: valaki halotti árnyainak vagy szellemeinek állították. A Gorgó-fő és harci jelenetes fríz, az egyik oldalán indadíszes, másikon kettős bárdot és amazonpajzsot tartó alakokkal díszített sarokelem (12. kép), valamint a szőlőleveleket és ugró állatokat ábrázoló kőlap, amelyek nagyobb síremlékek és sírkert részei lehettek, a tehetősebb polgárság létére utalnak.

¹⁸ Feiler 1992.

11. kép: Párkány töredéke a gizellamajori tábor területéről (rajz: Hornyák László, 1994)

Katalógus¹⁹

Oltárkő, 2–3. század

ltsz.: 53.60.1

lelőhely: Visegrád-Várkert, Szent András monostor, 1894

mészkö, 97 × 55 × 38 cm

Párkányzati része teljesen lefaragott, a lábazati rész négyszeres hornyolással tagolt, jobb alsó sarka sérült. A felirat első sora hiányzik: [I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] / AETERNO / M(arcus) VA[L(erius)] FELIX / > (centurio) LEG(ionis) II AD(iutricis) P(iae) F(idelis).
irodalom: Soproni 1957: 7. kép; Barkóczi–Soproni 1981: 808

Szarkofág töredéke, 3. század első fele

ltsz.: 53.61.1

lelőhely: Visegrád-Várkert, Szent András monostor, 1894(?)

mészkö, 58 × 77 × 18 cm

Szarkofág előlapjának bal oldali töredéke a fülkével és a felirat két betűjével. Íves záródású fülkében szembenálló frígiai sapkás, meztelen férfialak (Genius) domborműve. Két kezével teste előtt ferdén tartja a fáklyát. A feliratos mezőt csavartvonalas dísz keretezi. Az első sor első betűje: „L” és a második sor első betűje: „B”.
irodalom: Barkóczi–Soproni 1981: 814; Soproni–Lővei–Szőke 1991: 3

Sírkert sarokbázisa, 3. század (12. kép)

ltsz.: 53.62.1

lelőhely: Visegrád-Várkert, Szent András monostor, 1890 (a múzeumba csak 1951-ben került be a plébániáról, Visegrád, Fő u. 40-ből)

mészkö, 119 × 45 × 36 cm

Sarokkő két oldalán domborműves ábrázolással. Elülső oldalán kétszeres hornyolással mélyített mezőben szembenálló alak (talán amazon) domborműve. Erősen sérült fején frígiai sapka, testét derékon övezett ujjatlan tunika fedi. Bal karjában pelta alakú pajzsot, jobbában kétélű bárdot tart. A másik oldalon, hasonlóan keretezett mélyített mezőben, függőleges borostyáninda. A tetőn csapolás, a hátoldalon falcolás.
irodalom: Budapesti Hírlap, 1890 (10) 130: 4²⁰; Erdélyi 1974: 83; Soproni–Lővei–Szőke 1991: 1

Szarkofág töredéke, 3. század (1. tábla 1)

ltsz.: 53.63.1

lelőhely: Visegrád, Fő u. 55. ház lépcsőkorlátja

(Ingatlankezelő Vállalat ajándéka, 1952)

mészkö, 59 × 72 × 16 cm

Szarkofág előlapjának bal oldali töredéke a fülkével és a feliratos mező szélével. A két pillér közé foglalt mélyített fülkében meztelen nő alakja (Omphale) látható, bal kezével furkósbotra támaszkodva. A fej, valamint a bal oldali pillér fejezete töredékes. A nő a felemelt jobb kezével és a lefelé nyújtott balkezével egy leplet tart maga mögött. A feliratos mezőnek csak a csavartvonalas keretdíszítése maradt meg.
irodalom: Soproni–Lővei–Szőke 1991: 4

¹⁹ Alapjául a Mátyás Király Múzeum gyűjteménye szolgál, ezért nem szerepelnek benne a visegrádi lelőhelyű, de a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött darabok.

²⁰ Ezúton köszönöm Szőke Átárnak, hogy felhívta figyelmemet erre az előkerülés évét és az ábrázolást pontosító adatra.

12. kép: Sírkert sarokköve (fotó: MMOK, 17211)

(Sír)építmény töredéke, 3. század

ltsz.: 53.64.1

lelőhely: Visegrád, Fő u. 55. ház lépcsőkorlátja
(Ingatlankezelő Vállalat ajándéka, 1952)

mészkö, 21 × 60 × 40 cm

Többszörösen tagolt párkányzat sarokrésze,
hátdoldalán csapolással.

irodalom: –

Oltárkö töredéke, 2–3. század

ltsz.: 53.65.1

lelőhely: Alsóvár környéke, 1933

mészkö, 43 × 34 × 25 cm

A párkányzat kiugró tagja lefaragva, a lábazati rész és a felirat egy része hiányzik. A párkányzatot két oldalt sarokakroterion díszíti. A felirat első négy sora: LIBERO · PATR[ī] / ET · LIBER[ae] / P(ublius) · AEL(ius) · C(?) / V(otum) S(olvit) L(ibens) [M(erito)].
irodalom: Barkóczi–Soproni 1981: 810

Sírsztélé töredéke, 2. század első fele (1. tábla 2)

ltsz.: 53.66.1

lelőhely: Visegrád-Várkert, Szent András monostor, 1894(?)

mészkö, 50 × 33.5 × 20.5 cm

Bal felső sarok töredéke. Baloldalt egyszerű, sima pillér, mellette a mélyített képmezőt keretező boltív részlete látható.

irodalom: –

Sírsztélé töredéke, 2–3. század

ltsz.: 53.67.1

lelőhely: Visegrád, Alsóvár környéke, 1933

mészkö, 21 × 30 × 15 cm

Jobb oldali, keretelt, mélyített feliratos töredék két sor utolsó betűivel. Felső sor: D C vagy O, alsó sor: D ◊ OD. A betűkön piros festés nyomai.

irodalom: Barkóczi–Soproni 1981: 821

Oltárkő töredéke, 2–3. század fordulója

ltsz.: 53.68.1

lelőhely: Visegrád-Várkert, Szent András monostor, 1894

mészkö, 36 × 28 × 13 cm

Feliratos oltárkő alsó középső töredéke a felirat alsó két sorával: ---C]O(n)S(ul) TRI[b(unicia) p(otestate) --- / --- IVS L(ucius) COR[(nelius) ---. A lábazati rész kétszeresen tagolt.

irodalom: Barkóczi–Soproni 1981: 820

(Sír)építmény részlete, római (3. kép)

ltsz.: 53.69.1

lelőhely: Visegrád

mészkö, 13 × 33.5 × 44 cm

Valószínűleg egy sír építmény fedlapjához tartozhatott. Alsó és felső lapja sima, rézsútosan levágott oldalát léckereteléssel határolt tojásfüzér sor díszíti.

irodalom: –

Sírsztélé töredéke, 2. század (1. tábla 3)

ltsz.: 53.70.1

lelőhely: Visegrád, Alsóvár környéke, 1933 (Metzger K. ajándéka)

mészkö, 55 × 42 × 19 cm

Tympanonos záródású, íves kiképzésű fülkében szembenéző, hullámos hajú női fej. Orra, álla töredezett.

irodalom: –

Sírsztélé töredéke, 3. század

ltsz.: 53.71.1

lelőhely: Visegrád-Várkert, Szent András monostor, 1894

mészkö, 43 × 50 × 21 cm

Sírtábla töredéke a felirat jobb felső részével. Keretelt, mélyített mezőben a felirat első 6 sorának részlete. A betűkön piros festés nyomai. [D(is)] M(anibus) / [---]E.SOCRI T / [---] [(fe)]MINAE / [CONI]VGIS DVLCI/[SSIM]AE . ET . SEVE[--] / [--] SALONNO [--].

irodalom: Barkóczi–Soproni 1981: 813; Soproni–Lővei–Szőke 1991: 2

Szarkofág töredéke, 2. század második fele

ltsz.: 53.72.1

lelőhely: Visegrád, Alsóvár környéke, 1933 (Metzger K. ajándéka)

mészkö, 45 × 48 × 20 cm

Szarkofág előlapjának bal oldali része a fülkével és a felirat néhány betűjével. Baloldalt mélyített fülkében jobbra forduló női alak (Victoria), jobb kezében koszorút, baljában pálmaágot tart, testét derékban övezett tunika fedi. Hornyolással mélyített mezőben a felirat három sorának első betűi: LS / A / A.

irodalom: Barkóczi–Soproni 1981; Kovács 2005: 129

Sírsztélé töredéke, 2. század (1. tábla 4)

ltsz.: 53.73.1

lelőhely: Visegrád, Rév u. 4. (Kovács László ajándéka, 1952)

mészkö, 57 × 70 × 27 cm

Sírkő töredéke jobbra lépő ló domborművével. A ló előtt gyepelőjét fogó ember alakjának részlete.

irodalom: –

Oszlopfő töredéke, 3. század második fele (4. kép)

ltsz.: 53.74.1

lelőhely: Budaörs 8

mészkö, 23.5 × 33 × 17.5 cm

Két oldalán 2-2 csavart oszlopon tulipánforma fejezetek. Harmadik oldala díszítetlen, negyedik oldala törött. Alján és tetején kerek lyuk, valamint négyzetes csapolási helyek.

irodalom: Gerevich 1938, CII.4

Építési tábla, 372.

ltsz.: 57.2.1

lelőhely: Visegrád-Kőbánya, római őrtorony, 1955 (Soproni S. ásatása)

mészkö, 90 × 102 × 12 cm

Hiányos, töredékes, 11 darabból ragasztott építési tábla. Egyszerű, keretezetlen előlapján 9 sorból álló szöveg. IVDICIO PRINCIPALI DDD(ominorum) NNN(ostorum trium) [Valentiniani] / VALENTIS ET GRATIANI PRINCIPVM [maximorum] / DISPOSITIONEM ETIAM INLVSTRIS VIRI [utriusque / mi]LITIAE MAGISTRI EQVITI(i) COMITIS FO[scanus] / P(rae)P(ositus) LEGIONIS PRIMAE MARTIORVM U[na] cu]M / MILITIBVS SIBI CREDITIS HVNC BV[r]GVM / A FONDAMENTIS ET CONSTRVXIT ET AD SVM(m) AM / MANVM OPERIS CONSVLATVS MODESTI ET / ARENTH(a)EI V(ironum) C(larissimorum duorum) FECIT PERVENIRE.

irodalom: Soproni 1967: 138; Barkóczi–Soproni 1981: 804.

Sír építmény töredéke, 2–3. század (2. tábla 1)

ltsz.: 57.3.1

lelőhely: Visegrád, Alsóvár, árnyékszék torony bontása, 1873 k. (Henszlmann I. ásatása)

mészkö, 76 × 83 × 15 cm

Téglalap alakú mező közepén szőlőinda, levelekkel és szőlőfürtökkel. Két oldalról 1-1 ugró állat (talán kutya és/vagy nyúl) próbálja elérni a felső leveleket. Felső oldalán csapolás helye.

irodalom: –

Figurális díszítésű korong, 3–4. század (10. kép)

ltsz.: 61.1.4.1

lelőhely: Visegrád, Sibrik-domb, DNY-i saroktorony előtere, 1951 (Soproni S. ásatása)

márvány, átmérő: 16.2 cm, vastagság: 1 cm

Ún. dunai lovasistenek kultuszkörébe sorolható ábrázolás. Középső mezőben középen triposz, mögötte az istennő, kétoldalt szembenálló lovasok, mögöttük 1-1 oszlop. Az alsó képmező léctaggal elválasztva: három áldozást bemutató alak, tyúk és oroszlán. Töredékes, három darabból ragasztva.

irodalom: Soproni 1954: VIII.4; Soproni 1957: 8. kép; Tudor 1969: 118

Oltárkő, 2–3. század

ltsz.: 63.12.1

lelőhely: Visegrád-Várkert, IV/8 kutatóárok, 1955 (Méri I. ásatása)
mészkö, 70 × 43 × 28 cm

Bal felső részén sérült, három oldalán megmunkált oltárkő párkányzati- és lábazati profilírozással. Előlapján 4 soros felirat: [I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) / [A]EL(ius) · VIN / DEX · SAC(erdos) / V(otum)·S(olvit)·L(ibens)·M(erito).

irodalom: Thomas 1964: 269; Barkóczi–Soproni 1981: 807

Sírsztélé töredéke, 2–3. század (5. kép)

ltsz.: 63.16.1

lelőhely: Visegrád-Várkert, IV/IV. szelvény, 1955 (Méri I. ásatása)
mészkö, 44 × 75 × 24 cm

A képmező feletti, rozettával díszített tympanonos rész töredéke. A sztélé teteje szögletes kialakítású; a tympanon melletti háromszög alakú részek nem díszítettek.

irodalom: –

Felajánlási tábla, 249.

ltsz.: 71.1.1

lelőhely: Dunabogdány, Váradok, a tábor ÉNy-i oldalától 36 m-re, ajándék

mészkö, 98 × 39 × 10–12 cm

A felső keskenyebb, síraedicula formájú képmezőben Silvanus alakja, fején frígiai sapka, bal kezében 2 lándzsa, jobb kezében kacor, lábánál fekvő kutya. Az alsó, szélesebb feliratos mezőben 13 soros felirat. SILVANO SILVESTRO / AVG(usto) / IVL(i-us) SECVNDI / NVS VET(eranus) TEM / PLVM SPA / TIO MINO / RI AMPLIA / VIT / DE S(uo) L(ibens) M(erito) / AEMILIANO ET A / QVILIN / O CO(n)S(ulibus).

irodalom: Szőke 1971; Barkóczi–Soproni 1981: 832

Oltárkő töredéke, 2–3. század (6. kép)

ltsz.: 71.3.1.1

lelőhely: Visegrád, Sibrik-domb, 71/III. szelvény, 1971 (Soproni S.–Szőke M. ásatása)

mészkö, 38 × 62 × 42 cm

A kaputól É-ra, a táborfal belső oldalán lévő második kváderkő másodlagosan falazó anyagként került a falba. Mélyített mezőben a két szélén egy-egy szarvasmarha protomé, közöttük, a közepén rozettával díszített szalagfüzér van. A többi oldal díszítetlen. A protomék felett akroterion-szerűen kerek, keretelt mezőben rozetta-díszítés van, közöttük párnát imitáló faragás. Tetején kör alakú véset és csapolás helye.

irodalom: –

Dombormű töredéke, 2–3. század (2. tábla 2)

ltsz.: 71.3.2.1

lelőhely: Visegrád, Sibrik-domb, 71/VI. szelvény, 1971 (Soproni S.–Szőke M. ásatása)

mészkö, 41 × 21 × 10 cm

A kaputorony pusztulási rétegéből. Előtérben egy frígiai sapkás alak derekán övezett ruhában, háttérben meztelen gyermek. irodalom: –

Faragvány töredéke, római (?)

ltsz.: 77.5.35

lelőhely: Visegrád, Sibrik-domb, 71/IV. szelvény, 1971 (Soproni S.–Szőke M. ásatása)

mészkö, 8.1 × 9.2 × 9.6 cm

Sima peremhez csatlakozó félkör átmetszetű párnatag.

irodalom: –

Oltárkő töredéke, római (2. tábla 3)

ltsz.: 78.8.37

lelőhely: Visegrád, Sibrik-domb, 71/6 kutatóárok, táborfalán kívül, 1971 (Soproni S.–Szőke M. ásatása)

mészkö, 17.5 × 8.5 × 8 cm

Többszörösen profilált párkány alatt a felirati mezőben betűtőredék, talán O.

irodalom: –

Oltárkő töredéke, római

ltsz.: 78.9.1

lelőhely: Visegrád, Sibrik-domb, 71/IV. szelvény, a faltörmelékéből, 1971 (Soproni S.–Szőke M. ásatása)

mészkö, 12 × 10 × 6.3 cm

Profilált, hornyolt kötőredék, talán oltárkő része lehetett.

irodalom: –

Faragvány töredéke, római

ltsz.: 78.23.3

lelőhely: Visegrád, Sibrik-domb, 57. szelvény, 1974 (Soproni S.–Szőke M. ásatása)

mészkö, átmérő: 11.5 cm

Egyik oldalán profilált, talán oltárkő része lehetett.

irodalom: –

Oltárkő, 2–3. század

ltsz.: 79.47.1

lelőhely: ismeretlen, Érdről került Visegrádra (vétél, Dr. Bene Lajosné Metzger Mária)

mészkö, 90 × 43 × 27 cm

Ép, párkányzata és lábazata is profilált, osztott. A sarokakroterionok között csavart díszítésű hengeres tag. Előlapján 7 soros felirat: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / IVNONI / BAEBIVS / DRACO / SIG(nifer) LEG(ionis) / II(secundae) ADI(utricis) / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito). Többi oldala díszítetlen.

irodalom: Fitz–Mócsy–Soproni 2001: 1349

Faragvány töredéke, római(?) (2. tábla 4)

ltsz.: 80.24.1

lelőhely: Visegrád, Sibrik-domb, 123–124. szelvények közötti tanúfal bontása, 1976 (Soproni S.–Szőke M. ásatása)

mészkö, 19 × 14 cm

Nagyobb kőfaragványról letört lemez, levél- és virágdíszítéssel.

irodalom: –

Női szobor feje, 2–3. század

ltsz.: 99.1.1

lelőhely: Visegrád-Lepence, 1995 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkő, magasság: 25 cm

Tekintélyes hölgyet ábrázoló portré. A haját háló szorítja le, mindkét fülében gömbcsüngős fülbevaló. Az orr mindkét felén és a felsőajkaknál erőteljes vésőnyomok. A fejtetőn és a füleknel vakolatlenyomat. Összetartozik az Aquincumi Múzeum 64.11.175 leltári számú szobrával.

irodalom: Gróf–Gróh 1995; Gróf–Gróh 1999; Gróh 1999; Gróh 2003

Férfi szobor feje, 2–3. század

ltsz.: 99.2.1

lelőhely: Visegrád-Lepence, 1995 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkő, magasság: 23 cm

Fiatalférfit ábrázoló portré. Magas homlok, göndör haj. A fejtetőn vakolatnyomok. Az orr bal oldali része sérült. Az áll alatt vakolatnyom.

irodalom: Gróf–Gróh 1995; Gróf–Gróh 1999 11

Sírsztélé töredéke gyermekfejjel, 2–3. század

ltsz.: 99.3.1

lelőhely: Visegrád-Lepence, 1995 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkő, magasság: 21 cm

Féldombormű. Gyermek ábrázolása, vállán a mellette álló alak kezével – eredetileg síremlék ábrázolása volt. Mindkét oldalán erős vésőnyomok és vakolatlenyomat.

irodalom: Gróf–Gróh 1995; Gróf–Gróh 1999

Oroszlánszobor, római

ltsz.: 99.4.1

lelőhely: Visegrád-Lepence, 1995 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkő, 34 × 37 cm

Balra néző, kis talpazaton ülő alak, a test elnagyolt, a fejet szépen bodorított sörény veszi körbe. Teljesen bevakolt állapotban került elő.

irodalom: Gróf–Gróh 1995; Gróf–Gróh 1999

Oroszlánszobor töredéke, római

ltsz.: 99.5.1

lelőhely: Visegrád-Lepence, 1995 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkő, 17 × 18 cm

A fejrészlet szépen megmunkált sörénnyel, az egyik szemmel, nyitott szájjal és szemfogakkal. A szájon belül vörös festés.

irodalom: Gróf–Gróh 1995; Gróf–Gróh 1999

Építési tábla, 371.

ltsz.: 99.6.1

lelőhely: Visegrád-Lepence, 1995 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

amfibol-andezit, 183 × 64,5 × 13,5 cm

6 darabból összeállított, közepén kissé hiányos füles tábla 8 soros felirattal. Vörös festés nyomai a betűknél. A szövegsorok, szövegtűk és betűnagyság egyenetlenek, arra utal, hogy az írás készítője

nem volt hozzáértő ember. IVDICIO PRINCIPALI DDD(omnorum) NNN(ostorum) VAL[e]NTINIANI VALENTIS / ET GRATIANI PRINCIPVM MAXIMORVM DISPOSITIO-NEM / ETIAM INLVSTRIS VIRI VTRIVSQVE MILITIAE MAGISTRI EQVI / TI COMITIS FOSCIANVS P(rae)P(ositus) LEGIONIS PRIM[ae Mar]TIVORVM / VNA CVM MILITIBVS SIBI CREDITIS H[ung]ur[GVM] A FVN / DAMENTIS ET CONSTRVXIT ET AD SUM[(m)am man]VM OPERIS / CONSVLATVS GRATIANO AVGVST[O] BIS E[t Pr]OBO VIRO CLA / RISSIMO FECIT PERVENIRE.

irodalom: Gróf–Gróh 1999; Kovács 2005: 128

Oltárkő töredéke, 2–3. század

ltsz.: 2016.2.1

lelőhely: Visegrád-Gizellamajor, a déli erődfalon kívül, 1994 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkő, 28 × 66 × 36 cm

Profilált parkányzat volutákkal és rozettákkal. A rozetták között fenyőtobozok. Csak az abacuson levő első sor maradt meg: DM.

irodalom: Kovács 2005: 130

Sírépítmény része, 2. század vége–3. század eleje

ltsz.: 2016.2.2

lelőhely: Visegrád-Gizellamajor, a D/III. helyiség és a DNy-i saroktorony közötti küszöbök, 1994. (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkő, 60 × 175 × 32 cm, eredeti hossza: 185 cm

Eredetileg szabályos téglalap alakú kőelem, amit a bejárati nyílásnak megfelelően kissé trapezoiddá alakítottak. A reliefszerű oldalt magasabb domborműves frízre és alacsonyabb díszítetlen architrávra osztották. A képmező közepén egy női maszk, ikonográfiai sajátosságai alapján Gorgó-fő, két oldalán harci jelenet.

irodalom: Gróf–Gróh–Mráv 2002

(Sír)építmény töredéke, 2–3. század (11. kép)

ltsz.: 2016.2.3

lelőhely: Visegrád-Gizellamajor, a D/II. helyiségétől É-ra, az udvar területén, köves, patocsos omladékból, 1992 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkő, 13 × 28 × 18 cm

Parkány töredéke, hosszanti oldala profilált, alatta palmettával díszített. Nincs rajta befalazásra utaló nyom.

irodalom: –

Oszlopfő töredéke, római

ltsz.: 2016.2.4

lelőhely: Visegrád-Gizellamajor, a 88/V. szelvény, DK-i sarkából, habarcsos törmelékes rétegből, 1988 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkő, 10,5 × 13 × 6 cm

Íves töredék az oszlopfő alját díszítő stilizált akantuszlevelekkel. Nincs rajta befalazásra utaló nyom.

irodalom: –

1

2

3

4

1. tábla: 1: Szarkofág töredéke bejárat díszként, 1930-as évek (ltsz. 53.63.1, MKM Adattár, Schulek-hagyaték ltsz. 1348); 2: Sírsztélé oszlop és boltív töredékével (ltsz. 53.66.1, MKM Fotótár, ltsz. 13235); 3: Sírsztélé töredéke női fejjel (ltsz. 53.70.1, MKM Fotótár, ltsz. 13228); 4: Kantáron vezetett ló az egyik síremléken (53.73.1, a szerző felvétele, 2016)

2. tábla: 1: Sírépítmény töredéke szőlőindával (ltsz. 57.3.1, MKM Fotótár, ltsz. 17148); 2: Figurális díszítésű töredék (ltsz. 1971.3.2.1, MKM Fotótár, ltsz. 7698); 3: Oltárkö részlete (ltsz. 1978.8.37, a szerző felvétele, 2016); 4: Levéllel és rozettával díszített töredék (ltsz. 1980.24.1, a szerző felvétele, 2016)

Kőlap töredéke, római

ltsz.: 2016.2.5

lelőhely: Visegrád-Gizellamajor, a NY/I. helyiség K-i falának tisztítása, járószintről, 1992 (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

márvány, 11 × 11 × 2 cm

Lapos, egyik oldalán lecsiszolt, másik oldalán két párhuzamos ívelt hornyolattal díszített, fehér márvány töredék.

irodalom: –

Oszloptörzs töredéke, római (7. kép)

ltsz.: 2016.2.6

lelőhely: Visegrád-Gizellamajor, a D/I. helyiség É-i fala mellett az udvaron (Gróf P.–Gróh D. ásatása)

mészkö, 30 × 170 × 45 cm, persely átm: 13 cm, mélysége: 10 cm
3 darabra törött, küszöbkőnek átalakított oszloptörzs persellyel és belőle induló kopásnyommal. Hosszanti oldala mentén kis, lépcsőszerű mélyedéssel. Befalazás nyoma nem látszott rajta.

irodalom: –

Sírtábla töredéke, 2–3. század

ltsz.: 2016.2.7

Lelőhely: Visegrád, Sibrik-domb, talán a tábor Ny-i falából, 1976 (Soproni S.–Szőke M. ásatása)

mészkö, 45 × 45 × 19.5 cm

Feliratos tábla jobb felső részének töredéke. Felül és jobb oldalon a felirati mező profilált kerete látszik, 4 sor töredékével: [D(is)] · M(anibus) / [---]FIDIO IA / [---]RIO · DO / [mo Hadru]MET[o ---].

irodalom: Kovács 2005: 131

Oltárkő töredéke, 2–3. század

ltsz.: 2016.2.8

lelőhely: Kisoroszi, Duna-part, 1987 (Bella L. ajándéka)

mészkö, 39 × 42 × 21 cm

Profilált lábazati résszel ellátott oltárkő alsó részének töredéke. Három oldala díszítetlen, előlapján szöveg alsó 3 sora: --- / [--- leg(ionis) II / A]DI(utricis) P(iae) F(idelis) / [c]VM SVIS / V(otum) · S(olvit) · L(ibens) · M(erito).

irodalom: Kovács 2005: 133.

Oszloptörzs töredéke, római

ltsz.: 2016.2.9

lelőhely: Visegrád, Magyar Nemzeti Bank üdülője, az esperesi templom körüli temető 179. sírjáról, 1978 (Szőke M. ásatása)

mészkö, 225 × 47 cm

Sima felületű, két darabra törött féloszlop, ami majdnem teljesen lefedte az idősebb férfi sírját. Íves felületén 4 cm-es kerek lyuk és 27×16 cm-es L alakú véset.

irodalom: –

*Hivatkozott irodalom***BARKÓCZI–SOPRONI 1981**Barkóczi László – Soproni Sándor: Die Römischen Inschriften Ungarns 3. (*Brigetio und die Limesstrecke am Donauknie*). Budapest–Bonn: Akadémiai Kiadó–Rudolf Habelt Verlag, 1981.**BORUZS 2007**Boruzs Katalin: A Visegrád-lepencei római kori hamvasztásos temető. In: Bíró Szilvia (szerk.): *Firkák I. Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. (Tanulmányok 2.) Győr: Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 219–232.**BOZÓKI 2012**Bozóki Lajos: *Visegrád, alsó- és felsővár. Pest megye II.* (Lapidarium Hungaricum 8.) Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2012.**ERDÉLYI 1974**Erdélyi Gizella: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.**FEILER 1992**Feiler József: A „dunai lovasisten” kultuszának emléke Komáromból. *Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1992), 349–361.**FITZ–MÓCSY–SOPRONI 2001**Fitz Jenő – Mócsy András – Soproni Sándor: *Die Römischen Inschriften Ungarns 6. (Das Territorium von Aquincum)*. Budapest–Bonn: Enciklopédia Kiadó–Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2001.**GRÓF–GRÓH 1995**Gróf Péter – Gróh Dániel: A visegrád-lepencei őrtorony és a későrómai szoborlelet. *Savaria*, 22:3 (1992–1995), 21–24.**GRÓF–GRÓH 1999**Gróf, Péter – Gróh, Dániel: Spätrömischer Wachturm und Statuenfund zu Visegrád-Lepence. Késő római őrtorony és szoborlelet Visegrád-Lepencén. *Folia Archaeologica* 47 (1998–1999), 103–116.**GRÓF–GRÓH 2001**Gróf Péter – Gróh Dániel: The Watchtower of Visegrád-Lepence. *Budapest Régiségei* 31 (2001), 117–121.**GRÓF–GRÓH–MRÁV 2002**Gróf Péter – Gróh Dániel – Mráv Zsolt: Sírépítményből átalakított küszöbkő a visegrád-gizellamajori későrómai erődből. Aus einem Grabbauelement 14 umgeänderter Schwellenstein aus dem spätrömischen Kastell von Visegrád-Gizellamajor. *Folia Archaeologica* 49–50 (2001–2002), 247–262.

GRÓF–GRÓH–KOC SIS ET AL. 2002

Gróf Péter – Gróh Dániel – Kocsis Edit – Buzás Gergely – Iván István László: A MNM Mátyás király Múzeuma és gyűjteményei. In: Pintér János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002, 710–731.

GRÓH 1999

Gróh Dániel: Császárkori portrék Aquincumból. *Múzeumi Hírlevél* 20:5 (1999), 159–160.

GRÓH 2003

Gróh, Dániel: The connection between the Stone Plaque and the Sculptural Finds of the Late Roman Watchtower at Visegrád-Levence. In: Noelke, Peter (Hrsg.): *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum: neue Funde und Forschungen: Akten des VII Internationalen Colloquiums über Probleme des provincialrömischen Kunstschaffens*. Mainz: Philipp von Zabern, 2003, 521–526.

HAMPEL 1880

Hampel József: Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma. Második közlemény. *Archaeologiai Közlemények* 13:2 (1880), 33–75.

KOVÁCS 2005

Kovács Péter: *Tituli Romani in Hungaria Reperti Supplementum*. Budapest–Bonn: Enciklopédia Kiadó–Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2005.

KUZSINSZKY 1906

Kuzsinszky Bálint: Az Aquincumi Múzeum kömlékeinek negyedik sorozata. *Budapest Régiségei* 9 (1906), 33–72.

RÓMER 1864

Rómer Flóris: *Úti jegyzőkönyvek XIII. kötet*. Kézirat. http://romer2015.hu/?page_id=40 (Utolsó letöltés: 2017. július 12.)

SOPRONI 1954

Soproni Sándor: A visegrádi római tábor és középkori vár. *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954), 49–53.

SOPRONI 1957

Soproni Sándor: *Rómaiak Visegrádon*. (Mátyás Király Múzeum Füzetek 1.) Visegrád: Mátyás Király Múzeum, 1957.

SOPRONI 1967

Soproni Sándor: Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 am panonischen Limes. In: Merten, Elke (Hrsg.): *Studien zu den Militärgrenzen Roms: Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland. Bonner Jahrbücher Beiheft 19*. Köln–Graz: Böhlau Verlag, 1967, 138–143.

SOPRONI–LŐVEI–SZŐKE 1991

Soproni Sándor – Lővei Pál – Szőke Mátyás: A visegrádi Mátyás Király Múzeum sírkögyűjteménye. *Katalógus. Altum Castrum* 2. (Mátyás Király Múzeum Füzetek 2.) Visegrád: MNM Mátyás Király Múzeum, 1991.

SZABÓ 2007

Szabó Ádám: DOMINUS. Újabb ún. „Dunai Lovasistenek” ólomtábla Pannoniából. In: *Arrabona* 45:1 (2007), 95–108.

SZŐKE 1971

Szőke Mátyás: Building inscription of a Silvanus sanctuary from Cirpi (Dunabogdány). *Acta Archaeologica* 23 (1971), 221–224.

THOMAS 1964

B. Thomas Edit: *Römische Villen in Pannonien*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.

TÓTH 2003

Tóth, István: Sol Invictus Illyricus. Problematik des so genannten donauländischen Reitergottes. In: Szabó Ádám – Tóth Endre (szerk.): *Pannonica, provincialia et archaeologia. Studia sollemnia auctorum Hungarorum Eugenio Fitz octogenario dedicata*. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. I.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2003, 467–480.

TÓTH 2015

Tóth István: *Pannoniai vallástörténet*. (Ókor-Történet-Írás 2.) Pécs–Budapest: Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tan-szék–L'Harmattan, 2015.

TUDOR 1969

Tudor, Dumitru: *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum (CMRED) I. The Monuments*. Leiden: Brill, 1969.

TUDOR 1976

Tudor, Dumitru: *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum (CMRED) II. The analysis and interpretation of the monuments*. Leiden: Brill, 1976. 15

KATALIN BORUZZ

ROMAN STONE FRAGMENTS IN THE
KING MATHIAS MUSEUM'S COLLECTION

The lapidarium at Visegrád, consisting mainly of medieval carved stones, was established after Imre Henszlmann's excavations of the castle between 1871–1878. Currently, only 45 pieces of the 7000-piece collection are from the Roman period.

Among the stone fragments unearthed in Visegrád, only two (!) have actual references to the location of their creation and usage: these are the construction panels of the late Roman watchtowers. Further fragments include pieces of funerary monuments, altars, and buildings from the 2nd–3rd centuries, originating from secondary usage. Based on their depictions and inscriptions, the sites of their original erection were probably in North-Eastern Pannonia. A more precise localization was aided by the proximity of the Danube, the camp names visible on the inscriptions, observations carried out on one of the sculpture heads from Lepence and on the statue torso from Aquincum. According to these, their place of origin might have been the region of Aquincum and Ulcisia, from where they got to Visegrád during the constructions between 340–370. In the course of the 10th–11th centuries, during the creation of the count (comes) center, they were probably reused as building material or as gravestones in the cemetery. In the middle of the 13th century, after the destruction of the center at the Sibrik hill, the stones were taken to be used at the wall system of the new fortification at Alsóvár. The ruined tower was used as a “stone mine” for the buildings of the current town, mostly for the decoration of houses.

Consequently, this assemblage allows us to draw conclusions about the life of the wider environment rather than about the local settlement. On votive altars the names of Iuppiter, Iuno, of the couple Liber-Libera, Silvanus Silvestris, Minerva and Hercules are legible. The construction panel from Lepence and the recarved statue heads, undoubtedly aiming to depict portraits of emperors enlisted on the panel, can be regarded as monuments of the imperial cult. The other group of the collection consists of architectural bands, which cannot be connected to specific buildings a priori. The third group consists of funerary monuments: the assemblage of the fragments allows us the assumption that the main targets of secondary stone usage were neglected graveyards and cemeteries.

(translated by Ágnes Drosztmér)

GRÓF PÉTER

SOPRONI SÁNDOR, VISEGRÁD RÓMAI KORÁNAK
KUTATÓJA

Soproni Sándor (1926–1995) klasszika-archaeológus, epigráfus, muzeológus szerteágazó szakmai tevékenységén belül a dunakanyari római limes kutatásával szerzett magának leginkább elévülhetetlen érdemeket, hazai és nemzetközi tudományos ismertséget. Már pályakezdése a Dunakanyarhoz, pontosabban szülővárosához, Szentendréhez kötötte. 1951-ben, huszonöt évesen vállalta el a szentendrei múzeum igazgatói tisztségét. A város gazdag képzőművészeti élete, történeti hagyományai komoly kihívást jelentettek, nem beszélve arról, hogy a fiatal szakembernek a múzeumot igen nehéz körülmények között kellett eredményesen működtetnie. Már első ásatásai során szerencsésnek bizonyult, amikor a budakalászi Luppá csárdánál lévő rézkori temető feltárása során (1952–1961) egy világhírű lelet, egy agyag kocsimodell került elő (1. kép).¹

1951-től haláláig hűséges és elkötelezett módon foglalkozott a római határvédelmi rendszer Esztergomtól (Solva) Szentendréig (Ulcisia) tartó határszakaszának kutatásával (2. kép). Ezen belül Visegrád területén egy erőd (Sibrik-domb) több éves kutatása, két őrtorony (Kőbánya, Várkert) teljes feltárása, Szentgyörgypuszta 2. őrtorony szondázó kutatása, Gizallamajor, Nagymarosi rév, Kisvillám, Szentgyörgypuszta 1. lelőhelyeken levő római objektumok lokalizálása fűződik a nevéhez. Visegrád római kori történetének kutatását Soproni Sándor indította el (3. kép).

Kutatási eredményeinek hazai és nemzetközi konferenciákon történő ismertetésével, magyar és idegen nyelvű közleményekben való közzétételével a szakmai és az érdeklődő közönség figyelmét is felhívta a dunakanyari limes jelentőségére. Az 1976-ban Magyarországon megrendezett XI. Nemzetközi Limes-kongresszushoz kapcsolódva a Mátyás Király Múzeum

Salamon-torony kiállítóhelyén a *Római erődrendszer a Dunakanyarban* című időszaki kiállításon mutatta be huszonöt év ásatásainak leleteit, objektumait.²

Visegrádhoz kötődő munkássága 1951-ben a sibriki erőd ásatásával kezdődött. A késő római castrum kutatása nemcsak a Dunakanyar római kori története szempontjából volt jelentős, hanem a magyar államalapítás idején fontos helyszín, a szent istváni alapítású Visegrád vármegye székhelyének, ispáni várának feltárását is elindította. Soproni Sándor visegrádi tevékenységének legfontosabb helyi támogatója az 1950-es évektől Héjj Miklós (1922–1996), a visegrádi múzeum igazgatója volt.³ Rajta kívül a magyar régészet olyan kiemelkedő személyiségeivel működött együtt, mint Méri István (1911–1976) és Kovalovszki Júlia (1931–2014).⁴

Soproni Sándor, ahogy szinte majd mindenki nevezte: „Jenő”, szeretetteljes egyénisége, humora révén a magyar régészet egyik legismertebb és legkedveltebb személyisége volt. Jómagam a Dunakanyarra és a régészeti lelőhelyekre egyaránt veszélyt jelentő nagyberuházás, a bős-nagymarosi vízlépcső építése idején ismerkedhettem meg vele mélyebben. A sors úgy hozta, hogy a visegrádi szakaszon Gróh Dániel kollégámmal ketten végeztük az építkezést megelőző feltárásokat. Az őskortól az Árpád-korig terjedő leletek között új római kori objektumok és jelenségek kerültek elő: a lepencei 1. sz. őrtorony, ugyanitt egy 2–3. századi hamvasztásos temető, a gizellamajori késő római erőd és temető, majd a beruházás leállása után a tájrehabilitációs munkálatok közepette a lepencei 2. sz. őrtorony.⁵

1989. január 10-én különös helyszíni szemlén, „terepbejáráson” vettünk közösen részt. Az épülő erőmű legfontosabb műtárgyánál, a nagymarosi oldalon megépült körgát munkagödrében vizsgáldtunk. A területileg illetékes visegrádi múzeum részéről jómagam és Gróh Dániel, a Magyar Nemzeti Múzeumból Soproni Sándor mellett Lovag Zsuzsa és Biczó Piroska voltak jelen (4. kép).

Miután a visegrádi múzeumnak komoly gyűjteménye van a Duna kotrása során előkerült leletekből, amelyek a kőbaltától a Singer varrógépig terjedő korszakból származtak, komoly reményekkel és egy fémkeresővel

¹ Soproni szentendrei éveiről: Ikvainé 2004.

² Soproni dunakanyari régészeti kutatásairól és ezek eredményeiről: Tóth 1996a–b.

³ Héjj Miklósról: Bodó–Viga 2002.

⁴ Méri Istvánról: Bodó–Viga 2002; Kovalovszki Juliáról: Biczó–Fodor–Gróf 2014.

⁵ Visegrád római kori emlékei kutatásának és eredményeinek rövid összefoglalása a további irodalommal: Boruzs 2011; Gróf–Gróh 2011.

1. kép: Soproni Sándor (a képen, bal oldalon) a budakalászi temető feltárásán, 1953. szeptember 29. (Soproni Sándor hagyatékából)

3. kép: A visegrádi múzeum udvarán, 1953 (Soproni Sándor hagyatékából)

vágtunk neki a ködös téli időben a holdbéli tájnak. Az eredmény több mint lesújtó volt. A szemléről írott jelentésben így fogalmaztam meg:

„A meder változó felszínű, a marosi part felé szigetszerűen kiemelkedő szikladarabok borítják. A köves, sóderes medret nagy felületen 20–40 cm mély víz borítja, több helyen befagyva. A Duna felőli részen süppedékes szürkés-fekete iszap. Az egész területen 6–8 vasmacska, sodronykötél, néhány rozsdás doboz, az egyetlen lelet egy vas kalapácsfej.”⁶

Ennek magyarázata, hogy a szorosban felgyorsult és erős áramlatú folyom a sziklás talajról lesodorta a hordalékréteget és a leleteket is.

2. kép: A pilismaróti 1. őrtorony feltárásán, Soproni Sándor közepén svájci sapkában, 1959 (Soproni Sándor hagyatékából)

A vízlépcső-beruházást megelőző feltárások következő fontos állomása a visegrádi limesszakasz legkiemelkedőbb objektuma, a gizellamajori erőd. Itt is Soproni Sándor 1964. évi helyszíni szemléje során tapasztalt jelenségek és leletek (római habarcs, téglatoredék) nyomán kezdtük meg a kutatásokat. Több alkalommal járt az ásatáson, megfigyeléseivel és tanácsaival is segített bennünket. Élete utolsó évében, 1995-ben a lepencei őrtorony feltárásakor előkerült építési tábláról és szoborletről is örömmel számoltunk be neki. Egészségi állapota miatt már ritkán járt Visegrádon, de levelei is bizonyítják érdeklődését.

Az „In memoriam András Alföldi” címmel, 1995. szeptember 14–17. között Veszprémben megrendezett nemzetközi konferencián „Neue valentinianische Bauinschrift am pannonischen Limes” című előadása, életének utolsó szakmai szereplése is Visegrádról, a lepencei őrtorony építési feliratától szólt.

Soproni Sándor dunakanyari kutatásai mellett az 1960-as, 1970-es években az alföldi hosszanti sáncok kutatásában is részt vett Garam Évával és Patay Pállal együtt (5. kép).⁷

Az 1960-as években kezdte meg Valeria egyik legjelentősebb belső erődjének, az alsóhetényinek a feltárását. Az 1990-es években a bölcskei római hídfőállás kutatásában működött közre. A limeskutatás mellett foglalkozott a római feliratos köemlékekkel mint tör-

⁶ Gróf 1988.

⁷ Csörsz-árok vonalán végzett közös munkájuk emlékét jelen kötetben közölt írásában a magyar régészet doyenje, Patay Pál idézi fel.

5. kép: A Csörsz-árok terepbejárásán (Soproni Sándor hagyatékából)

téneti forrásokkal és Pannonia ókori földrajzi és települési viszonyaival. Egyik szerzője volt a Szentendrén és környékén talált római kori feliratos köveket publikáló sorozat, a *Die römische Inschriften Ungarns* 3. kötetének (6. kép).⁸

1961-től 1976-ig a Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteményének munkatársa, 1975–1982 között a Központi Régészeti Könyvtár igazgatója volt. 1973-ban kandidátusi fokozatot szerzett, majd 1981-ben lett a történettudományok doktora. Ismereteit, tapasztalatait a szegedi és a budapesti egyetem régészeti tanszékein adta át a fiatalabb nemzedéknek. Tudományos eredményeit két monográfiában, több tanulmányban, számos népszerűsítő cikkben és előadásban tette közzé. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat főtítkári, majd haláláig alelnöki posztját töltötte be. A társulat választmányának döntése alapján a Kuzsinszky Bálint- és Rómer Flóris-éremmel tüntették ki. A Német Régészeti Intézet levelező, az Osztrák Régészeti Intézet levelező, majd rendes tagja volt. Három évtizedes munkásságának elismeréseként neki ítéltek a Magyar Nemzeti Múzeum legrangosabb kitüntetését, a Széchényi Ferenc-émlékérmét.⁹ 2014-ben Szentendre város posztumusz Pro Urbe díjában részesült, mint a város első múzeumigazgatója.

2010. október 29-én a visegrádi királyi palotában a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma konferenciával emlékezett Soproni Sándorra. Az előadók sorában Patay Pál a Csörsz-árok kutatásáról emlékezett meg, Mráv Zsolt a Dunakanyar késő római erődjének kutatásáról, Torbágyi Melinda Soproni Sándorral közös ásatási emlékeit idézte fel, Gabler Dénes a Visegrád-Lepencén feltárt kora császárkori telep terra sigillata anyagát mutatta be, Boruzs Katalin Visegrád-Lepence lelőhely római kori kutatásának újabb eredményeiről számolt be. Gróh Dániel a temető ókeresztény emlékeiről, jelen sorok szerzője a visegrád-diósi késő római temető feltárásáról beszélt.

4. kép: Soproni Sándor a nagymarosi munkagödörben tett szemlén, 1988. január 10. (a szerző felvétele)

A Soproni Sándor emlékkiállítás egykori munkatársa, Szőke Mátyás múzeumigazgató nyitotta meg, felidézve közös munkájukhoz kötődő emlékeit.

Soproni Sándor munkássága, emlékezete része a visegrádi múzeum múltjának és jelenének, szakmai és emberi szempontból egyaránt (7. kép). Visegrád római emlékeinek kutatása sok szempontból máig az ő eredményeire épül. Az általa megkezdett feltárási munkák, szondázások, lelőhely-lokalizálások további feladatokat rónak ránk.¹⁰

⁸ Barkóczy–Soproni 1981.

⁹ Soproni Sándor életrajzát, munkásságát a róla írt nekrológjokban Fitz Jenő (Fitz 1995), Tóth Endre (Tóth 1996a–b) és Gabler Dénes (Gabler 1997) foglalta össze.

¹⁰ Ezúton is szeretném megköszönni Soproni Emesének, hogy a Soproni Sándorról rendezett emlékkiállításához, a konferencián tartott előadásomhoz és mostani írásomhoz a család birtokában levő képeket rendelkezésre bocsátotta.

6. kép:
A szentendrei Római Kőtár egyik sírkövénél, 1974
(Soproni Sándor hagyatékából)

7. kép: Soproni Sándor a visegrád-diósi temető feltárá-
sán, 1989 (a szerző felvétele)

*Hivatkozott irodalom***BARKÓCZI–SOPRONI 1981**

Barkóczy László – Soproni Sándor: *Die römischen Inschriften Ungarns* 3. Budapest–Bonn: Akadémiai Kiadó–Rudolf Habelt Verlag, 1981.

BICZÓ–FODOR–GRÓF 2014

Biczó Prioska – Fodor István – Gróf Péter: Dr. Kovalovszki Júlia 1930–2014. In: *Folia Archaeologica* 56 (2014), 211–218.

BODÓ–VIGA 2002

Bodó Sándor, Viga Gyula (szerk.): *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest: Pulszky Társaság, 2002.

BORUZZS–KOVÁTS 2011

Boruzs Katalin – Kovács István: *A római kor kezdete a Dunakanyarban*. Kiállításvezető. Visegrád: Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, 2011.

FITZ 1995

Fitz Jenő: In memoriam Soproni Sándor dr. (1926–1995). In: *Magyar Múzeumok* 2 (1995), 63.

GABLER 1997

Gabler Dénes: In memoriam Sándor Soproni (1926–1995). In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49:1–3 (1997), 274–279.

GRÓF 1988

Gróf Péter: *Jelentés régészeti helyszíni szemléről (Nagymaros munkagödör), 1988. január 10.* Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeum, Adattár, ltsz. 1993.3.

GRÓF–GRÓH 2005

Gróf Péter – Gróh Dániel: *Visegrád római emlékei*. (Altum Castrum 6. A visegrádi Mátyás Király Múzeum Füzetek.) Visegrád: Mátyás Király Múzeum, 2005.

GRÓF–GRÓH 2011

Gróf Péter – Gróh Dániel: *Visegrád római kori emlékei*. (Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 4.) Visegrád: Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeum, 2011.

IKVAINÉ 2004

Ikvainé Sándor Ildikó: A Ferenczy Károly Múzeum története a megyei igazgatóság Szentendrére költözéséig. In: *Studia Comitatus* 28 (2004), 19–37.

TÓTH 1996A

Tóth Endre: Dr. Soproni Sándor (1926–1995). In: *Folia Archaeologica* 45 (1996), 23–25.

TÓTH 1996B

Tóth Endre: Soproni Sándor 1926–1995. In: *Numizmatikai Közlöny* 94–95 (1995/1996), 135–136.

PÉTER GRÓF

SÁNDOR SOPRONI, RESEARCHER OF THE ROMAN ERA OF VISEGRÁD

Besides the diverse professional profiles of a classical archaeologist, an epigraphist, and a museologist, Sándor Soproni (1926–1995) earned his most indefeasible merits, as well as national and international academic recognition with his research of the Roman limes of the Danube Bend. His early career was already connected to the Danube Bend, more closely, to his native town, Szentendre. In 1951, at the age of 25, he took office as the director of the Museum of Szentendre.

From 1951 until his death, Soproni was faithfully and devotedly committed to researching the section of the Roman border defence system between Esztergom (Solva) and Szentendre (Ulcisia). Within the research of this section, he is renowned for the extensive exploration of a fortification within Visegrád (Sibrik hill), the complete excavation of two watchtowers (Kőbánya, Várkert), the sondage survey of watchtower II at Szentgyörgypuszta, and for the localization of the Roman objects from the archaeological sites at Gizellamajor, the port of Nagymaros, Kisvillám and Szentgyörgypuszta I.

Sándor Soproni initiated the research of the history of Visegrád in the Roman age. By making his results public at national and international conferences, as well as in Hungarian and foreign publications, he brought the attention of scholars and of the interested public to the significance of the Danube Bend limes. On the account of the XIth International Limes Congress, organized in 1976 in Hungary, he presented the finds and objects of his excavations of 25 years at a temporary exhibition entitled „Roman Fortification System in the Danube Bend” in the Solomon Tower of the King Matthias Museum in Visegrád.

His Visegrád related activities started with the excavation of the fortification at Sibrik in 1951. The research of the late Roman castrum was important not only from the perspective of the Roman era history of the Danube Bend, but also because it initiated the exploration of the county seat and the comes palace of Visegrád that were founded by Saint Stephen.

The oeuvre and memory of Sándor Soproni are part of the past and the present of the Museum of Visegrád, from scholarly and human points of view alike. From many perspectives, the research of the Roman vestiges of Visegrád is based on Soproni's results to this day. The excavation works, sondages, and site localizations he initiated, give us tasks for the future.

(translated by Ágnes Drosztmér)

PATAY PÁL

CASTRA BONAVENTURA (EMLÉKEZÉS SOPRONI SÁNDORRA)

„Milyen szerencsése van Soproni Sándornak!” – halottam annak idején nem egyszer a kollégáktól. „Igen – válaszoltam – csakhogy ő nem összekulcsolt kezekkel várja, hogy a szerencse az ölébe hulljon, hanem maga jár utána.” Ez történt a gombospusztai burgus esetében is.

A Csörsz brigád (Garam Éva, Soproni Sándor és jómagam) terepbejárásai révén 1966-ra már eléggé részletesen kirajzolódtak az Alföldet átölelő sáncrendszer vonalai, és 1967 tavaszán már készülödtünk, hogy felkeressük a még kérdéses terepeket, szakaszokat. Egy tavaszi napon Soproni azzal keresett fel, hogy a Múzeum leltárkönyvében a 237/1875.1–3 számú tétel három római téglatöredékről szól, amelyek lelőhelyének „Hatvan vidékén, a Zagyva közelében, Pusztagombos szomszédságában elterülő szőlők alján” van megnevezve.

Római téglák a Barbaricumban, 50 kilométerre a Limestől! Térképen utánanézett: Gombos pontosan a Duna-Tisza-közi Csörsz árka két ismert szakaszának (a galgamácsa-verseginek és a Tarna-Laskó közinek) vonalába esik, amelyek kb. 50 kilométernyi közén nem ismerünk sáncot. Hátha e leleteknek valahogyan közük van a Csörsz-árokhoz? Meg kellene keresni a téglák lelőhelyét!

A vidék nem volt előttem ismeretlen. Tényleges katonai szolgálatom idején, 1936 augusztusában itt gyakorlatoztunk. Akkor Gombos egy nagy uradalmi major volt a Hatvan és Lőrinci közötti műút mentén. Azt is tudtam, hogy 1945 után Állami Gazdaság lett belőle. Az ötlet tetszett nekem; kértünk gépkocsit a Múzeum Igazgatóságától, és egy szép tavaszi napon útra is keltünk.

De hát 1875-ben hol volt szőlő Gombos közelében? A 19. század végén, a nagy filoxéra-járvány idején az akkori szőlők biztos ki is pusztultak. Szerencsére a Régészeti Osztály térképei között rátaláltunk a III. katonai felmérés egy, az 1870-es években kiadott lapjára, amelyen voltak a kérdéses területen szőlők jelezve. Volt tehát, minek az alapján kezdjük meg a lelőhely keresését.

Hatvannak a Strázsahegy alján, a Lőrinci felé vezető műút menti házai és Gombos között a térképen nem volt szőlő jelezve, itt meg sem álltunk. Csak Gombosnak a Lőrinci Erőmű felé eső oldalán. De hiába jártuk itt a terepet, azokat a részeket is, ahol a térkép nem jelzett szőlőt, sehol sem találtunk semmit. A leltárkönyvben „a Zagyva közelében” szerepel; átmentünk tehát a műútnak a Zagyva felőli oldalán, a völgy síkján lévő földekre is, de sehol semmi! Vagy másfél-kétórai bókászás után eredménytelennek láttuk a fáradozásunkat, beültünk a gépkocsiba, irány haza!

Ahogy azonban Hatvan szélső házai felé közeledtünk, Soproni meg akart állni.

– Kérdezzük meg az itt lakókat, hátha tudnak valamit.

– Minek? – mondtam. – Ez már Hatvan, nem Gombos!

De ő csak erősködött, kiszállt a kocsiból. Az első ház kapujában történetesen egy idősebb ember állt. Megkérdezte tőle, nem ismer-e a kertekben, a környéken olyan helyet, ahol az ásó, a kapa köveket, cserepeket vet fel? (A talaj itt teljesen kőmentes.) Az ember ki nyújtotta a karját, a háza s a Gombos közötti vetéssel borított területre mutatott.

– A háború előtt mi béreltük ezt a földet. Ott, ahol az a kis kiemelkedés van a vetésben, az eke mindig felvetett köveket.

Erre már magam is kiugrottam a kocsiból. Ahogy haladtunk a vetésben a megjelölt hely felé, Soproni egyszer csak megállt, lenyúlt a földre, és valamit felvett: egy római bélyeges téglatöredék volt! Milyen szerencsés ember Soproni! Beillesztette a munkatervébe és szeptember 18–22 között fel is tárt az egykor itt állt burgus alapjait.¹

¹ Soproni Sándor: Késő római katonai őrállomás Hatvan-Gombospusztán. In: *Dolgozatok Heves megye múltjából*. Eger: Egri Vár Baráti Köre, 1970, 17–28.

Csakhoggy időközben Gombospusztából laktanya lett. És a lelőhely alig 100 m-re volt a laktanya kerítésétől. Abban az időben köztudott volt, hogy a Honvédség nem szerette, ha valaki egy laktanya közelében mászkált, vagy a tudtuk nélkül valamilyen munkát végzett. Hátha éppen ennek az ürügyén kémkednek! Első dolga volt tehát, hogy jelentkezzen a laktanya parancsnokánál. Nagy Bonaventura őrnagy elvtárs jóindulatúan fogadta, nem emelt kifogást az ásatás ellen, sőt az egyik napon meg is tekintette azt.

Sopronit igen mulattatta, hogy amikor a hivatalos propaganda állandóan azt hangoztatta, hogy harcolni kell a „klerikális reakció” ellen, a magyar „demokratikus” hadsereg egy magasabb rangú tisztjének igencsak „klerikális” hangzású neve van. A Bonaventura név vissza-visszatért a gondolatai közé. Tréfát kedvelő ember volt, felírta az ásatásról gondosan vezetett helyszínrajzra: *Castra Bonaventura* (Bonaventura tábor).

Minthogy a lelőhely megkeresésében magam is részt vettem, az ásatást is meg akartam nézni. Ezért (Garam Éva társaságában) egy nap meg is látogattam. A déli munkaszünetre lementünk a műút melletti fák árnyékába. Vissza más úton, a műút mentén álló házat megkerülve, annak a krumplival beültetett „háztáji-ján” tértünk a munkahelyre. A krumplis sorok között menve, Soproni itt is felvett valamit a földről: ez is egy római téglafal töredéke volt! (Az 1968. szeptember 23–28. közötti ásatás itt egy másik – a burgus kerítő falán kívüli épület alapját tárta fel.) Soproninak megint szerencséje volt!

Meglátogatta azonban az ásatást Egerből a helyi napilap egy munkatársa, azzal, hogy egy cikket szándékozik írni róla a lap számára. Soproni – a helyszínrajzzal a kezében – részletesen tájékoztatta az ásatásról, annak jelentőségéről, magáról az őrtoronyról. Másnap az újságban olvasható is volt a féloldalas cikk, fölötté a vaskos betűkkel kinyomtatott cím: *Castra Bonaventura*. Nem tudom, Nagy őrnagy elvtárs látta-e az újságot. Ha igen: talán örült is, hogy a római őrtoronynak ugyanaz volt a neve, mint amire őt keresztelték.

PÁL PATAY

CASTRA BONAVENTURA (REMEMBERING SÁNDOR SOPRONI)

Besides researching the Roman limes, particularly the Danube Bend, Sándor Soproni also participated in the rampart field surveys and excavation works in the Great Hungarian Plain together with Éva Garam and Pál Patay in the 1960s and 1970s. One of the most significant results of his work here was the excavation of the Late Roman watchtower of Hatvan-Gömböspuszt. This essay describes the discovery of the site and tells the story of the excavation with a humorous characterization of contemporary political relations.

SCHRAMEK LÁSZLÓ PÉTER

PEST-PILIS-SOLT MEGYE KÖZIGAZGATÁSA II. JÓZSEF URALKODÁSA IDEJÉN

A magyar, sőt a közép-európai történelem egyik legellentmondásosabb uralkodója II. József volt. Következtesen próbálta modernizálni az örökölt tartományokat. Ennek keretében fontos lépéseket tett a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztása, a közteherviselés, a modern adórendszer megteremtése és a felekezeti diszkrimináció felszámolása irányában. Céljai elérése érdekében azonban nem riadt vissza az egyes tartományok helyi jogrendjének és hagyományainak lábbal tiprásától sem. Ennek folyományaként indult el a németalföldi forradalom, amely Belgium elvesztését eredményezte a Habsburg-ház számára. A király reformkísérletének kudarcát csupán megkésve vette tudomásul, amikor a jobbító szándékú változtatások megvalósítására már nem maradt ideje. A megfogalmazott célok és az elérésükhöz használt eszközök ellentmondásai erőteljesen megosztották a kortárs és a rákövetkező generációt is.

II. József reformjai között emblematikus helyet foglal el a közigazgatási rendszer átalakítása, működésének gyorsítása. A területtel már könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. Ennek ellenére mindmáig nem rendelkezünk pontos ismeretekkel az átalakulás különböző közigazgatási egységekre gyakorolt pontos hatásairól. Marczali Henrik II. József korszakát feldolgozó három kötetes monográfiája a végrehajtó hatalom reformját országos szinten mutatja be.¹ Paul von Mitrofanov ugyanezt a témát a Habsburg Monarchia német tartományaival együtt ismerteti, ezzel a magyarországi változásokat összbíródomalmi keretek közé helyezi.²

A 20. század második felében Hajdú Lajos kutatásai ismét az érdeklődés középpontjába helyezték a kalapos király igazgatási tevékenységét. A Magyar Országos Levéltár dokumentumainak átvizsgálása után a megteremtett rendszer minden korábbinál pontosabb képet áll előttünk.³ Haselsteiner a magyar megyerendszer II. József kori működését a török ellen folytatott háború szempontjából vizsgálta meg. Munkája rendkívül gazdag forrásbázisra épül, amelyet gondosan válogatott dokumentumok közzététele tesz még értékesebbé.⁴ A magyar történelmet részleteiben ismertető ún. *Tíz kötetes Magyarország történetében* H. Balázs Éva a kutatások rendszerváltozás előtti eredményeit összegezte.⁵

Az elmúlt évtizedekben Szántay Antal publikációi tisztázták, hogy II. József nem kizárólag Magyarországon, hanem az uralma alatt álló minden különleges jogállású területen törekedett a közigazgatás átszervezésére. A közzétett eredmények lehetővé teszik, hogy a Lombardiában, Belgiumban és hazánkban tervezett átalakulást párhuzamosan tanulmányozzuk. A kutatások egyúttal arra is rávilágítottak, hogy a közigazgatásban használt nyelvet kizárólag nálunk változtatták meg. A német sem az olasz, sem a Németalföldön használt francia szerepét nem veszélyeztette.⁶

A múlt század utolsó harmadában megindultak a magas színvonalú helytörténeti kutatások a megyei levéltárak berkein belül. Ezek keretében rövid áttekintést nyerhetünk az ideiglenesen egyesített Békés, Csanád és Csongrád, Fejér, Tolna megyék II. József uralkodása alatti igazgatástörténetéről.⁷

Az alábbiakban a fent megkezdett kutatások sorát igyekszünk bővíteni Pest-Pilis-Solt megye közigazgatási átszervezését célzó erőfeszítések ismertetésével. A megyét kiterjedése és népességszáma kiemeli társai sorából. A törvényhatóság területén fekvő két szabad királyi város Pest és Buda, valamint a vele határos kiváltságos jászkun kerületek igazgatásának átalakítása ugyancsak jelentős hatást gyakorolt az itt működő hivatali apparátusra.

¹ Marczali, 1888: I–III.

² Mitrofanov 1910.

³ Hajdú 1982.

⁴ Haselsteiner 1983.

⁵ Balázs 1989.

⁶ Szántay 2005.

⁷ Szerényi 1972; Szerényi 1973; Hajdú 1974.

Sajnos nem nyílt lehetőség a rendelkezésre álló iratanyag teljességét feldolgozni. A korszak rendkívül gazdag forrásokban mind megyei, mind országos szinten. Előbbiek között a megyei közgyűlés 1785 előtti és az alispán 1786 és 1790 közötti iratanyaga érdemel említést, utóbbiak között pedig a Helytartótanács Megyei Osztályának és a Kancellária általános iratainak sorozata.

Földrajzi keretek

A Rákóczi-szabadságharc végén Pest megye területi integritása helyreállt, határai megszilárdultak, a szomszédos törvényhatóságokkal korábban folytatott határviták elcsitulak. A települések négy járás (Kecskeméti, Váci, Pilisi és Solti) közötti beosztása állandósult. II. József uralkodásának éveiben ez a helyzet megváltozott. Az uralkodó az új közigazgatási rendszer meghonosítása során előbb nyolc kerület felállítását tervezte. Ennek következtében az 1784-ig működő Pest megye területét felosztották volna. A Duna bal parti területei a Pesti, a Pilis járás egésze pedig a Veszprémi kerület része lett volna. A kancelláriai egyeztetések után II. József végül az ország 10 igazgatási egységre osztása mellett döntött, amely megyéket nem osztott ketté.⁸ Az új rendszer tehát bevezetésekor határmódosítást nem okozott.

A közgyűlés 1785. június 6-án javasolta az újonnan hivatalba lépett főispán, Majláth József részére egy 5. járás kialakítását, azonban ezt elhalasztották addig az időpontig, amíg Majláth kerületét be tudja utazni és a helyzetet felmérheti. Ekkor terjesztették elő azt is, hogy az aránytalanságok csökkentése értelmében hat községet (Izsák, Gyón, Alsó- és Felsődabas, Bugyi, Pereg) és hét pusztát (Esső, Peszer, Adacs, Ürbő, Szúnyog, Páhi, Ágasegyháza) helyezzenek át a Kecskemétiből a Solti járásba.⁹ A területek átcsoportosítása 1787-re befejezett tény lett. Ez különösen annak tudatában figyelemre méltó, hogy a járások arányosítása az ország többi részén többnyire elmaradt.¹⁰ Az ötödik járás megalakítását az új főispán, Almásy Pál is szükségesnek tartotta 1788-ban, amelyet a Kecskeméti és a Solti járásokból kellett volna kialakítani.¹¹

Majláth József a megye életét szabályozó – később részletesen bemutatott – utasításában rendelte el, hogy a járásokat két-két kerületre kell osztani. Az intézkedés eredményeként a tisztviselők a korábbi négy helyett nyolc helyen álltak a lakosok szolgálatára.¹²

Ennél az átalakulásnál sokkal fontosabb változás volt, hogy II. József felszámolta a szabad királyi városok és a kiváltságos kerületek különállását. Előbbi döntés következtében 1787. március 1-jétől Buda és Pest irányítása az alispán felügyelete alá került.¹³ A Jászság, a Nagy- és a Kiskunság beolvasztásáról valamivel több adat áll rendelkezésünkre.

A szabad kerületek felszámolását II. József rendelte el 1785. május 31-én kelt rendeletében. Almásy Ignác jász-kun főkapitány ugyanezen év október 17-i levelében célszerűtlennek tartotta a változtatást, egyrészt, mert a területek földrajzi kiterjedése és népességszáma a közepes megyékével vetekszik, másrészt, mert a helyi igazgatás pénzügyi forrásai szilárd alapokon nyugszanak.¹⁴

Majláth József az érvelést a következő év nyarán kiegészítette azzal a javaslattal, miszerint a kerületek beolvasztása kizárólag abban merüljön ki, hogy közigazgatási kérdésekben a pesti alispánon, gazdasági területen a kamarai adminisztrátoron keresztül tartsák a kapcsolatot a központi kormányzatszervekkel. Majláth véleménye szerint a kerületeket speciális megyei járásnak lehet tekinteni, vezetőiket pedig megyei hivatalnoknak. A főispán úgy folytatta, hogy a földadó bevezetéséig az adókiadás jelenlegi rendszerét tartsák meg a megyétől leválasztva. A Helytartótanács ezt az álláspontot a magáévá tette, és felterjesztett Bécsbe.¹⁵ A kancellária nézete szerint azonban a három kerület egy-egy járássá alakulhatna, amelyhez néhány Pest-Pilis-Solt megyei községet is átcsoportosíthatnának. Pest megye ez ellen tiltakozott. A kancellária véleménye szerint ez a megyei tisztviselők számára munkateher-könynyítést hozott volna.¹⁶ Az uralkodó 1786. december 21-én a jász-kun kerületekkel kapcsolatban Majláth előterjesztésével összhangban elrendelte, hogy azok a szabad királyi városokhoz hasonlóan magisztrátusuk alatt maradjanak. A közigazgatási ügyeket az alispán, a gazdaságiakat a kamarai adminisztrátor felügyelje, e két személyen keresztül tartsák a kapcsolatot az országos kormányzatszervekkel, jegyzőkönyveiket nekik küldjék fel. A fiókpenztáraik megmaradnak az aktuális adórendszer működése idején. Ezzel Pest megye területe elérte története legnagyobb kiterjedését, nagysága mintegy 14200 km² lett, amelyet Balla Antal 1793-ban készített térképe ábrázol a legpontosabban.¹⁷

A szabad királyi városokat és a jász-kun kerületeket nem osztották fel a járások között, hanem történeti határaik között, a megyén belül önálló közigazgatási egységet képeztek. A beolvasztás tudomásul vétele, annak hivatalos lezárását követően is lassan haladt. Az 1787. évi, a megye etnikai viszonyait tisztázó összeírások Pest és Buda városát a megye részeként sorolják

⁸ Szántay 2005: 100–103.

⁹ MNL PML IV. 1-e. 1785. május 4–23. No. 23. (mostani jelzete No. 1.) 19.

¹⁰ Hajdú 1982: 239.

¹¹ MNL OL C 44. Fons. 29. Pos. 84. 16634/1787. 15v.

¹² MNL PML IV. 2. 30. kútfő 5870/1787.

¹³ Bónis 1975: 185.

¹⁴ MNL OL A 39. 10461/1787. 51r–53v

¹⁵ MNL OL C 44. Fons. 293. Pos. 1. 33579/1786. 6v–7r.

¹⁶ MNL OL A 39. 14700/1787. 28v–29v.

¹⁷ <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/556/view/?box=2256%2C-3220%2C5876%2C-947> (Utolsó letöltés: 2017. június 1.)

fel, a jász és kiskun kerületek települései azonban még kimaradtak az összesítésből.¹⁸ A következő esztendőben szerkesztett hasonló célú összesítés a települések felsorolása nélkül, egy közigazgatási egységként sorolja fel a Jászságot.¹⁹ A szabad kerületek beolvasztása egyébként orvosolta Pest megye egyik a 18. századi országgyűléseken hangoztatott sérelmét, miszerint a jászkunokkal szemben nem tudtak egyetlen jogi fórumon sem keresetet benyújtani.²⁰

II. József a különböző szintekről érkező egységes észrevételek alapján a kiváltságos terület jogállását csupán minimális mértékben változtatta meg, tulajdonképpen kizárólag a központi kormányzattal meglévő közvetlen kapcsolatot szüntette meg. II. József nevezetes tollvonása 1790. január 28-án a közigazgatás 1780. évi állapotainak helyreállítását eredményezte, amelyek értelmében 1790 márciusára minden felszámolt törvényhatóság visszanyerte önállóságát. A kalapos király által megfogalmazott cél, a közigazgatás terheinek arányos elosztása a megyék és járások között Pest megye aktuális problémáit is érintette. Az 1785-ben már szükségesnek ítélt ötödik járást 1791 novemberében szervezték meg.²¹

Közigyűlés

Az 1848 előtti megyei közigazgatás legfontosabb döntéshozó intézménye a nemesek változó rendszerességgel megrendezett közgyűlése volt. A tanácskozásokon elméletben a törvényhatóság valamennyi nemese jelen lehetett, azonban II. József korában még nem jellemző, hogy nagy tömegek vettek volna részt a tanácskozásokon. A reformkori visszaemlékezések pár tucatra teszik a jelenlévők számát. A helyzet II. József halála után változik meg, amikor már egyes gyűléseken 50-nél is többen megjelentek.²²

A közgyűlések jelentősége a király uralkodásának második felére megszűnt. Az uralkodó előbb 1784-ben a nyelvrendelet és a népszámlálás tárgyában tett levélváltások miatt az egymás közötti kommunikációt

tiltotta meg.²³ Majd a közgyűlések tartását 1785. június 1-jétől kezdve a tisztviselők állandó tanácskozása váltotta fel.²⁴ II. József egyáltalán nem akarta összehívni a megyegyűléseket, de a török háború megkövetelte a magyar ezredek létszámának kiegészítését, amelyet a korábbi gyakorlat szerint az országgyűlésnek kellett volna megajánlania. Helyette az uralkodó a *congregatio*-kat használta fel a hadkiegészítés törvényesítésére.²⁵ Pest megye közgyűlése 1787-ben még vonakodás nélkül megajánlotta az újoncokat.²⁶ Bár a tanácskozás már ekkor is kényuralomról, „willkürliche Regierung” tett említést, és felpanaszolta a nemesség kiszorítását a közügyek intézéséből.²⁷ A következő esztendőben a Pesti kerület megyei hangoztatták a leghangosabban, hogy az újoncozási kérdések rendezése érdekében országgyűlést kellene összehívni.²⁸ A Pest megyei nemesség közgyűlések híján röplapokon is közzétette álláspontját a hatalomgyakorlás módszereivel szemben. A kiváltságos rend elutasította a parasztság elnyomásának vádját 1789 tavaszán.²⁹ Az 1789 októberében összehívott közgyűlés az újoncozást még engedélyezte, de az uralkodó kérésével ellentétben a terményszállításokat határozottan elutasította, mivel a tárgyban az országgyűlésnek kellett volna döntenie. A közgyűlés levélben emlékeztette II. Józsefet uralkodása elején írásban tett ígéretére, miszerint a hazai törvényeket betartja. A közgyűlési hangulat dacosságát érzékelteti a tény, hogy a levelet német helyett latin nyelven fogalmazták.³⁰ Az 1790. január 28-án a nemesség még nyíltabban fogalmazta meg az uralkodói gyakorlattal szembeni panaszait. A Pest megyei közgyűlés a török háborút alkotmányellenesnek találta.³¹ Majd március 1-jén kelt felterjesztésben felhívta a figyelmet, hogy a törvényalkotás és eltörlés joga a királyt és a rendeket közösen illeti meg, azt kénye-kedve szerint az uralkodó nem változtathatja meg, mert akkor az önkényuralom.³² A közgyűlés régi szerepét II. József nevezetes tollvonása következtében nyerte vissza. Az átmeneti időszak elméletben 1790 májusáig kellett volna tartania, de az uralkodó halála meggyorsította a visszarendezés folyamatát.

Főispánok és főispáni adminisztrátorok

A törvényhatóság első embere a középkortól kezdve a király által kinevezett ispán, ebben az időben a főispán volt. Pest megye élén az 1659. évi LXXVI. törvény értelmében a mindenkori nádor, illetve annak hiányában a helytartó állt. A helyi közigazgatásban betöltött szerepüket az 1752-ben megalkotott és 1768-ban módosított főispáni utasítások szabályozták II. József uralkodásának első felében is. Trónra lépése után az új uralkodó Albert szász-tescheni herceget felmentette a magyarországi helytartói szolgálat alól, és áthelyezte Osztrák-Németalföldre ugyanebbe a beosztásba. Albert herceg áthelyezéséről 1781. február 12-én értesítette a Pest megyei rendeket, amelyet egy hónappal később

¹⁸ MNL PML IV. 2. 30. kútfő 5870/1787.

¹⁹ MNL PML IV. 2. 16. kútfő 1602/1788 és 16. kútfő 5054/1788.

²⁰ Kiss-Nagy 2015: 36.

²¹ Dóka 2008: 267.

²² Degré 1973: 122.

²³ Marczali 1888: 2. k., 435.

²⁴ Hajdú 1982: 187. skk.

²⁵ Haselsteiner 1983: 114. skk.

²⁶ Miskolczi 2011.

²⁷ MNL OL A 39. 16406/1787. A levelet kiadta Haselsteiner 1983: 236–237.

²⁸ Haselsteiner 1983: 145.

²⁹ Mitrofanov 1910: 636–637.

³⁰ Haselsteiner 1983: 180. A levél (MNL OL A 39 13821/1789) teljes terjedelemben eredeti nyelven olvasható a 265. oldalon.

³¹ Mitrofanov 1910: 214. 2. jegyzet.

³² Mitrofanov 1910: 300–302.

1. táblázat: Pest megyei közgyűlések és elnökeik II. József uralkodásának első felében

	1780/81	1782	1783*	1784/85**
községi (adminisztrátori / alispáni / másodalispáni elnökség)	7 (2/5/0)	5 (2/3/0)	5 (1/4/0)	12 (8/4/0)
kisgyűlés v. sedria / adminisztrátori / alispáni / másodalispáni elnökség	3 (0/3/0)	12 (0/10/2)	13 (0/12/0)	15 (0/8/2)
összesen	10 (2/8/0)	17 (2/13/2)	18 (1/16/0)	27 (8/12/2)

* Egy esetben a kisgyűlésen hiányzik az elnök megnevezése.

** Öt esetben a kisgyűlésen hiányzik az elnök megnevezése.

hirdettek ki.³³ A Magyar Királyi Helytartótanács elnöki posztját az országbíró vette át, de a Pest megyei főispáni hivatal ezzel megürült.

A magyar megyék élén a főispánok munkáját akadályoztatásuk vagy életkoruk miatt igen gyakran adminisztrátorok végezték. Pest megyében 1742-től mutatható ki folyamatosan a jelenlétük, azt megelőzően csupán a tisztújító közgyűléseken szereplő főispán által kinevezett levezető elnökökkel találkoztunk. A főispán halála, vagy áthelyezése nem feltétlen jelentette az általa kinevezett adminisztrátor megbízatásának megszűntét. Az alig egy éve hivatalba lépett Ürményi József például 1781 tavaszán megőrizte pozícióját. Az adminisztrátor azonban elégedetlen lehetett karrierjével: 1781 nyarán a Pest környéki katonai tábornok meglátogató uralkodótól sikerült egy rövid kihallgatást nyernie, amelynek során főispáni kinevezésért folyamodott. Ezt a későbbiek során emlékiratba is foglalta. Pálffy Károly kancellár munkájával tökéletesen elégedett volt, mivel II. József részére rendkívül jó képet rajzolt a főispáni adminisztrátorról.³⁴ Az uralkodó 1782. március 1-jén írta alá Ürményi Bihar megyei főispáni kinevezését. A Pest megyei adminisztrátori székben utódja Zichy Ferenc gróf lett.³⁵ A kinevezési okirat szerint főispáni feladatokat kellett ellátnia adminisztrátori címmel.³⁶ A személycser ekkor még nem sértette az 1659. évi LXXVI. tc. előírásait. Az új adminisztrátor nem jelent meg személyesen hivatala átvételén a megyei közgyűlés ülésén egyéb országos elfoglaltságai miatt. Ez alól II. József Pálffy Károly javaslatára felmentést adott, mivel az adminisztrátori hivatal viselésének nem volt feltétele

a beiktatás, azonban hivatali munkáját haladéktalanul meg kellett kezdenie.³⁷

Zichy Ferenc a Helytartótanács elnökeként vajmi kevés időt tudott szentelni a helyhatóság közügyeinek. Muslay Gábor másodalispán 1783. november 5-i halála miatt tisztújító közgyűlést hívott össze 1784. február 9-ére. A tisztújítás igencsak aktuális kérdést jelentett, mivel arra legutoljára 1773-ban került sor, jöllehet az 1723. évi LVI. törvény háromévenkénti tisztújítást írt elő a megyék számára. II. József Zichy Ferencet a többi főispán és adminisztrátor társához hasonlóan 1785. március 1-jei dátummal felmentette hivatalából.³⁸

II. József rendkívül elégedetlen volt a megyék élén álló főispánokkal, mivel azok hivataluktól távol, sokszor Bécsben múltatták az időt, akár a népszámlálás politikai válsággal terhes hónapjaiban is.³⁹ Mint minden általánosítás, ez sem megfellebbezhetetlen, amint az az alábbi táblázat számadataiból kiolvasható (1. táblázat).

A fenti kimutatásban az 1780. november 29. (Mária Terézia halála) és 1785. március 1. (a régi főispánok elmozdítása) közötti időszakban Pest megyében megrendezett közgyűlések legfontosabb adatait találjuk. Az 1780. év decembere, valamint az 1785. év első két hónapja annyira töredékes adatokat szolgáltat, hogy azokat inkább a következő, illetve megelőző évvel számítottuk egybe.

Az adatok egyértelműen megmutatják, hogy egyrészt a megyei tanácskozások száma folyamatosan emelkedett, másrészt az utolsó vizsgált időszakban a főispáni adminisztrátor jóval aktívabbá vált a megyei közéletben. Ez utóbbi jelenség alighanem arra vezethető vissza, hogy a Helytartótanács székhelye 1784-ben átköltözött Pozsonyból Budára, állandósítva Zichy Ferenc jelenlétét állandósította az ország régi-új fővárosában.

A közigazgatási reform nem átgondolatlanul került bevezetésre, az egy tudatos uralkodói döntés következménye volt. A szakirodalom hajlik arra, hogy a német nyelvredeletet követő megyei tiltakozások és a népszámlálás nehézkes végrehajtására vezesse vissza a fordulatot.⁴⁰

³³ MNL PML IV. 1-c/1. 1781. 03. 21. No. 4.

³⁴ MNL OL A 39. 928/1782. „[...] er dermalen von Pester Komiktar der Administrator sey, und sich allmögliche Mühe gegeben hat, die dabey vorstallende Geschäfte und Verrichtungen in allen Fachen, mit aller Bescheidenheit und Aufmerksamkeith zu behandeln, und daher mir von ihm nichts anders verschreiben kann.” (3r-v.)

³⁵ MNL OL A 39. 928/1782. 5–6. f.

³⁶ MNL PML IV. 1-c/1. 1782. 05. 06. No. 1. „titulo administratoris.”

³⁷ MNL OL A 39. 1652/1782.

³⁸ Marczali 1888: 2. k. 448.

³⁹ Marczali 1888: 2. k. 434–435.

⁴⁰ Haselsteiner 1983: 38; Balázs 1989: 1084.

Szántay Antal azonban kimutatta, hogy a kép ennél árnyaltabb. II. József a közigazgatási változtatásokat összbíródomi szinten vezette be, ennek során a bécsi udvar mindenütt igyekezett a helyi hagyományokat felszámolni. A folyamat első állomása Lombardiában érhető tetten.⁴¹

Magyarországon a kinevezett tíz kerületi biztos a székhelye szerinti megyére kapott tényleges főispáni kinevezést, a többi törvényhatóság esetében pedig adminisztrátori feladatkört.⁴² A Pesti kerület biztosa és a megye főispánja Majláth József lett.⁴³

1785 márciusában az alkancellár felvetette Pest és Esztergom megyék problémáját, amelyek esetében törvény rögzíti a főispáni tiszttel betöltését. II. József az alkotmányossági aggályt lényegtelennek tartotta, mivel már Mária Terézia alatt elhatározták, hogy főpapok ne legyenek főispánok, a nádori méltóság tekintélyén pedig semmit nem emelt főispánság.⁴⁴

A kerületi főispánok hatáskörét a korábbinál jóval szélesebbre szabta az uralkodó. Az kiterjedt az adó behajtására, a katonai kvártélyok felosztására, az összeírások elvégzésére, a vallásügy rendezésére, az iskolaügy fejlesztésére, az úrbéri kérdések eldöntésére, a lótenyésztésre, a kereskedelem, az ország betelepítésének előmozdítására, a „cigányügy” szabályozására, a vízkárok elleni védelemre, hajózásra stb. A büntetőtörvénykezés területének egy részében királynak fenntartott jogokat gyakoroltak. Felségsértés, hűtlenség és béketörés kivételével minden bűnügyre kegyelmi jogkört kaptak. Módosíthatták vagy jóváhagyhatták a bírósági ítéleteket, ha az elítéltek nem

nemesek voltak. Az alispán kivételével minden megyei tiszttviselőt letehettek, és helyettük újakat nevezhettek ki. A főispánok rendelkezhetek a katonaság felett is; a király nevében elfogathattak bárkit; a hadbiztosi munkát is irányítaniuk kellett. A főispánok joghatósága alól a szabad királyi városok és a kiváltságos kerületek sem élveztek kivételt.⁴⁵

A főispánoknak kötelességük lett volna évente beutazniuk kerületüket, és munkájukról félévente jelentést tenni. Majláth József Pesti kerületi főispánnak 1786-ban 1500 körüli ügyet kellett elintéznie.⁴⁶ Ez szinte lehetetlenné tette a kerületek beutazását. Széles jogkörük ellátását azonban csupán egy rendkívül kis létszámú hivatal segítette, amely egy titkárból, egy jegyzőkönyvvezetőből, egy regisztrátorból és két írnokból állt.⁴⁷ II. József a főispánok túlterheltségére tekintettel 1789-ben megszüntette féléves jelentési kötelezettségüket.⁴⁸

Az 1785 és 1790 közötti időszakban egy hivatalátadásra került sor, mivel Majláth Józsefet kinevezték a Magyar és Erdélyi Udvari Kancelláriára alkancellárnak. A távozó tiszttviselő kérte, hogy ne kelljen megvárnia utódját.⁴⁹ Az átmeneti időszak másfél hónapig tartott. Majláth január 10-én értesült előléptetéséről. Utódja február 4-én tette le a hivatali esküjét, a tényleges hivatalátadásra pedig február 24-én került sor.⁵⁰

II. József uralkodásának végóráiban Pálffy Károly kancellár politikai feladatokat bízott Almásy Pál pesti körzeti biztosra. Eszerint Pest megye februári közgyűlésén, amennyiben a rendek kedvezően fogadnák az 1780. évi kormányzati helyzet visszaállítását, akkor azt haladéktalanul a környező törvényhatóságok tudtára kell hoznia. A korábbiakban ugyanis azok gyakran követték a megye ellenzéki állásfoglalását.⁵¹

II. József 1790. január 28-i döntése rendeletei visszavonásáról május 1-jét jelölte meg a visszarendeződést lezáró időpontnak. Az uralkodó február 20-án bekövetkezett halála azonban a folyamatot meggyorsította. Pálffy Károly kancellár már 1790. február 2-án előkészítette az ország új főispánjainak névsorát. Eszerint Almásy Pál Arad megye élére került, Pest megye adminisztrátorának pedig ismét Ürményi József személynököt jelölték ki.⁵²

Egy héttel később a Helytartótanácsot már értesítették a változtatásokról. Együttal elrendelték, hogy az egyesített megyék régi helyzet szerinti felbontása érdekében az újonnan kinevezett főispánok kezdjék meg a tárgyalásokat a jelenleg hivatalban lévő kerületi ispánokkal.⁵³ Ürményi József kinevezési okiratát 1790. március 15-én már II. Lipót írta alá.⁵⁴ Pest megye főispánja az 1790. november 12-én nádorrá választott, mindössze 18 esztendő Sándor Lipót főherceg lett.

⁴¹ Szántay 2005: 16, 61.

⁴² Hajdú 1982: 184; Szántay 2005: 221.

⁴³ Főispáni kinevezési okirata: MNL PML IV. 1-c/1. 1785. 05. 04. No. 1. Majláth József pályafutásának rövid foglalatát közli Szántay 2005: 375.

⁴⁴ Marczali 1888: 2. k. 455–456.

⁴⁵ Marczali 1888: 2. k. 445; Hajdú 1982: 184–186.

⁴⁶ Hajdú 1982: 383.

⁴⁷ Szántay 2005: 93.

⁴⁸ Hajdú 1982: 398.

⁴⁹ MNL OL A 39. 888/1787. 13v.

⁵⁰ MNL OL C 44. Fons 12. Pos. 16. 9335/1787. 250r.

⁵¹ MNL OL A 45. 70/1790. „E litteris Excellentiae Vestrae sub 12ma praesentis ad me exaratis intellexi terminos congregationum iam praefixos, intellexi etiam una cum solatio id, quod eventurum sperabam, expectari iure posse, ut status et ordines inclyti comitatus Pestiensis in proximo illorum conventu cum moderamine praecedant, ac reliquis etiam comitatibus exemplo futuri sint. Ad eum itaque casum, si spes haec nostra suam sortiatur effectum, in arctiori fiducia excellentiae vestrae suadendum duxi, ut si determinatio inclytorum statum et ordinum votis Suae Maiestatis penitus conformis evadat, illius reliquis etiam Regni comitatibus faciendam communicationem congruis modis procurare placeat, quippe ut quemadmodum occasione ultimae congregationis plures comitatus determinatione Pestiensis comitatus excitari illius sequebantur exemplum, ita nunc commutata rerum facie, ubi pro Patriae nostrae incolumitate bonus quisque civis ad securanda principis vota convolare debet, ad sectanda illius vestigia animentur.”

⁵² MNL OL A 39. 2360/1790. 2r.

⁵³ MNL OL A 39. 2360/1790. 7r, 9r.

⁵⁴ MNL OL A 39. 3600/1790.

Alispán

A koraújkorai megyei közigazgatás tényleges vezetője az alispán volt, akinek helyzetében II. József uralkodásának első évei nem hoztak érdemi változást. Az 1785. évvel kezdődő reformáradat azonban számos területen módosította pozíciójukat. Ezek között elsőként kell megemlíteni, hogy II. József rendelkezései értelmében már nem választott tisztviselők voltak, hanem a király által, a kerületi főispán javaslatára kinevezett hivatalnokok.

Helyettesítésükről 1785 előtt a másodalispánok gondoskodtak. Majláth József kerületi főispán az országos gyakorlathoz hasonlóan először a megyeszékhely szerinti illetékes főszolgabíró jelölte ki helyettesítésre, mivel a másodalispáni beosztást egy rövid időre megszüntették. A Pesti kerület első embere sajnos nem részletezi, hogy ez alatt itt kit ért, mivel a megyeszékhely egyetlen járás részét sem képezte.⁵⁵ A másodalispánok ismételt alkalmazását a Kancellária 1786 végén érte el.⁵⁶

Majláth József 1786 nyarán az alispán kötelezettségei közé sorolta a közigazgatási ügyek gyors intézését (adó-, vallási, úrbéri és közoktatási területen). Megyüket évente be kellett utazniuk.⁵⁷ Ezeket az előírásokat ismételte meg az egy esztendővel később bevezetett, osztrák gyakorlatot hazai környezetbe átültető ún. *Amtsunterricht*.⁵⁸ Az alispán helyettesítését azonban egyértelműen a másodalispánra bízták.⁵⁹ Majláth József nem szépítette a valóságot, 1786 utolsó hónapjaiban készített jelentése szerint az osztrák közigazgatást vezette be a Pesti kerületben azzal, hogy a *Kreisämliche Manipulationsunterricht*-et körbeküldte megyéiben.⁶⁰

Az alispán ítélkezési jogköre megszűnt 1787-ben az önálló bírósági rendszer kiépítésével. A hatáskör és a jogszabályi környezet folyamatos váltakozása ellenére a posztjon nem fordult elő gyakran személycseré. Mindez valószínűleg annak is köszönhető, hogy 1773 után először 1784 februárjában tartottak tisztújítást.

Laczkovich Imre kapta ekkor is a legtöbb szavazatot, de ő előrehaladott korára és a vármegye szolgálatában töltött 44 évre tekintettel visszalépett. Utódja Szily József lett, aki a megye nemesi közösségének megelégedésére töltötte be hivatalát, mivel II. József halála után is még évekig a helyén maradhatott.⁶¹

A Pest megyei alispánok területi illetékességi jogköre megnőtt, az 1786 utolsó napjaitól immár kiterjedt Pest és Buda szabad királyi városok, valamint a kiváltáságos jászkun kerületek területére is. Ez utóbbiak életébe gyakorlatilag alig szólt bele Szily József, legfeljebb az adóhátralékok behajtását sürgette.⁶² A két szabad királyi város életével kapcsolatban jóval több dokumentum maradt ránk. Itt például a hitélet mindennapi kérdéseivel kapcsolatos döntések is megtalálhatók.⁶³ Pest és Buda II. József alatti kormányzata azonban egy önálló kutatást is megérdemelne.

Szily József nem tekinthető II. József politikai támogatójának. Az alispán ugyanis 1786-tól kezdődően a pesti Nagyszívűséghez szabadkőműves páholy tagja volt.⁶⁴ A mozgalomban Berzeviczky Gergely fejezte ki éles hangon ellenérzését a kalapos király rendszerével szemben, sőt, egy függetlenségi háború lehetőségét is kilátásba helyezte, ha nem változik a kormányzati forma.⁶⁵ Politikai nézetei ellenére Szily József hivatali feladatait kifogástalanul látta el. Almásy Pál 1788-ban a Helytartótanácsához címzett levelében a következőképp fogalmazott a felügyelete alatt álló tisztviselőkről:

„Mindeközben az irányításom alá rendelt személyzet, különösen azonban az alispán úr szolgálatát, igazságosságát kell megtapasztalnom, fáradhatatlan szorgalma és belátása ellen felemlegetni semmit nem lehet. Ténylegesen mindent megtettek, amit az emberi képesség és szorgalom lehetővé tett.”⁶⁶

Főjegyző

A főjegyzők az évszázados hagyományok szerint az írásbeliség gondos vezetéséért feleltek. Elkészítették a hivatali okmányok kiadmányait, őrizték és rendezték az iratokat. II. József trónra lépésekor a Pest megyei főjegyző munkáját már két viceszolgabíró és két írnok segítette.⁶⁷ A hivatali dolgozók terheit 1783-ban mérték fel. Ebben az esztendőben mintegy 2020 ív (fisera) papírra volt szükség a közigazgatás működéséhez.⁶⁸

A következő években szaporodó reformok a sokat kárhozottat *vielschreiberei*-t nem csökkentették, hanem éppen hogy felduzzasztották. Majláth Józsefnek a beiktatása előtti, a megye életét szabályozó rendeletében a körlevelek megformálását tette elsődleges feladatává.⁶⁹

A hivatali terhek az elkövetkező években egyáltalán nem enyhültek, hanem tovább súlyosbodtak. Úrményi József – ekkor nyitrai kerületi főispán – javasolta, hogy a főjegyzőt 3-an segítsék (egy iktató és naplóvezető, egy helyettes, és egy a fogalmazványokat készítő), mindemellett javasolta a járások számával megegyező írnok alkalmazását is. II. József elfogadta az egész

⁵⁵ MNL PML IV. 1-e. 1785. május 4-től 23-ig. No. 31. (jelenlegi jelzete: No. 1.) 2.

⁵⁶ Hajdú 1982: 309.

⁵⁷ MNL PML IV. 91. 16. tétel 1.

⁵⁸ MNL PML IV. 91. 24. tétel 2v.–3r.

⁵⁹ MNL PML IV. 91. 24. tétel 3v.

⁶⁰ MNL OL A 39. 14700/1786. 9r.

⁶¹ MNL OL C 44. Fons 147. Pos. 1. 5038; 6810/1783/1784. 1v.

⁶² MNL PML IV. 2. 2. kútfő (jászkun iratok).

⁶³ MNL PML IV. 2. 6. kútfő 7233/1788; 13. kútfő 1835/1788; továbbá 12. kútfő (városi ügyek) iratai.

⁶⁴ Abafi 1993: 275.

⁶⁵ Haselsteiner 1983: 104–106.

⁶⁶ „Ich muß inzwischen den meiner Leitung anvertrauten Personalien besonders aber denen Herrn Vicegespannen die Verdienste, Gerechtigkeit wiederfahren lassen, daß es dabei ihren unermüdeten Diensteifer, und Einsicht nichts vorgeworfen werden könnte. Sie haben wahrhaft alles gethan, was mit Menschenmöglicher Anstrengung zu thun möglich war.” MNL OL C 44 Fons. 29. Pos. 84. 16634/178 10r.

⁶⁷ Hajdú 1982: 486.

⁶⁸ MNL PML IV. 1-d. 39/1783.

⁶⁹ MNL PML IV. 1-e. 1/1785. május 4–23. No. 1. 4. (eredeti jelzet No. 31.)

országra vonatkozóan a létszámfejlesztési tervet.⁷⁰ A Helytartótanács 1787 áprilisában engedélyezte a 3–4 írnok felvételét 24 krajcáros napidíjjal.⁷¹ II. József Pest megye esetében a létszámbővítést a területi gyarapodásra tekintettel engedélyezte.⁷² Szily József alispán kevesellte a fizetés mértékét, annak 30 krajcárra emelését tartotta szükségesnek, mivel a jelzett összegért Pesten nem lehetett alkalmas munkavállalót találni. A Helytartótanács azonban még ez év decemberében végleg elutasította a kérelmet.⁷³ A korszak végéig ismereteink szerint a jegyzői hivatal létszáma már nem változott.

Főszolgabírók, esküdtek

A főszolgabírók és esküdtek II. József uralkodásának első éveiben a korábbi évtizedekben megszokott munkájukat végezték. Részt vettek az igazságszolgáltatásban, kihirdették a különböző központi és megyei rendeleteket. Segédkeztek a vagyonszezársok elkészítésében, a tanúvallomások felvételében stb.

Majláth József 1785 májusában rögzítette a Pest megyei szolgabírók feladatait, miszerint a járások helységeit a fő- és alszolgabírók között kell felosztani egy-egy kerületre (numerusra). A két tisztviselő munkáját egy-egy esküdt segítette, akik a fő- v. alszolgabírót betegsége vagy hivatali távolléte esetén helyettesítették.

A főispán elrendelte, hogy a kerületekben mindig tartózkodjék egy megyei tisztviselő a hivatali rendelkezések végrehajtása, illetve az alattvalók kérelmeinek elbírálása érdekében. A megyéknek a járási és kerületi tisztviselők részére kvártélyokat kellett kijelölniük, akár az éppen üresen álló katonai szállások, akár a települések üres házaiból, hogy a lakosság számára mindig megtalálhatók maradjanak. A szolgabíróknak munkanaplót kellett vezetniük, amelyeket a fő- és alispánok vizitációjakor bemutatnak nekik. Ide vezették be a központból kibocsájtott körlevelek szövegét is. Az egész járás felügyelete a főszolgabíróé, ezért beosztott szolgabíróját időről időre ellenőriznie kellett. Az eredményeket a jegyzőkönyvbe be kellett vezetnie. A főszolgabírók feladata volt a körlevelekben foglaltak végrehajtása.⁷⁴

Egy esztendővel később tovább pontosították feladataikat. A parasztokat minden elnyomástól védeniük, a katonaság részére minden előfogatot biztosítaniuk kellett. Mindemellett figyelték az adóbehajtást, továbbá a nyugalom és közrend fenntartását is feladataik közé sorolták.⁷⁵ A főispán tehát egyértelműen az országos gyakorlathoz igazodó szabályokat fogalmazott meg a járási tisztviselők számára.⁷⁶

II. József 1786-ban engedélyezte a szolgabírók számára a német nyelv elsajátítási határidejének két évvel történő meghosszabbítását, ha minden más tekintetben kiváló tisztviselők voltak.⁷⁷ A kancellária szerint ugyanis németül tudó alispánt könnyű volt találni, de járási tisztviselőket sok helyen már nem, mert a fizetés nem volt elég magas.⁷⁸ A szolgabírók ítélkezési gyakorlata a Judicium Subalternumok megalkulásával 1787-ben megszűnt. Úgy tűnik, hogy az intézkedés Nagykőrösön zavart okozhatott, mivel ott a zavaros birtokviszonyok miatt kizárólag a szolgabíró ítélkezett, az úriszék egyáltalán nem tudott összeülni.⁷⁹ A szolgabírók tevékenységét dokumentáló naplók nyomtalanul eltűntek, ezért tevékenységük átfogó vizsgálata nehézségekbe ütközik.

Adószedők

A török elleni felszabadító háború éveitől fogva speciális szakemberek foglalkoztak az adók kezelésével és számadásával. Az apparátus létszáma a 18. század folyamán lassan gyarapodott. A főadószedőt 1780-ig mindössze egy helyettes segítette, a folyamatosan gyarapodó feladatok azonban Mária Terézia uralkodásának utolsó napjaiban (1780. november 14-én) arra készítették a közgyűlést, hogy jelentős létszámbővítést kezdeményezzen: minden járásban egy helyi adószedő alkalmazásáért folyamodott. Az új adószedők feladatának a hadiadó kezelését jelölték ki. A háziadó maradt a központi adószedőnél, mivel annak kezelése több feladattal járt, többféle kiadást kellett belőle teljesíteni.⁸⁰ Az új tisztviselők kinevezéséről szóló engedély a következő év márciusában érkezett meg.⁸¹ Részletes instrukciójuk töredékesen maradt ránk.⁸² A működésükhöz szükséges felszerelési tárgyak között az alábbiakat találjuk: egy nagy tölgyfa láda pénztárnak, egy kisebb, puhább fából készült láda (hordozható pénztár), alátét a mérlegeknek függőkkel, kis fenyőasztalka, réz mérleg, súlyok, négy darab egyenként 36 fontos vas súly aranypénz méréséhez, réztölcsér a rézpénznek, egy fiókos szekrény a hadiadókönyvek őrzésére, nyolc facsésze a pénz gyűjtésére.⁸³

Majláth József 1785 májusában a hadiadó gyors és pontos kivetésére és behajtására adott utasítást. A hátralékokról az adószedőknek kéthavonta kellett kimutatást készíteni.⁸⁴ A későbbiekben az adószedők feladatait már érdemben nem módosították.

⁷⁰ Hajdú 1982: 316.

⁷¹ MNL OL C 44. Fons 12. Pos. 29. 13909/1787. 276r.

⁷² MNL OL A 39. 14700/1786. 178r.

⁷³ MNL OL C 44. Fons 12. Pos. 125. 45666/1787. 504r, 506r.

⁷⁴ MNL PML IV. 1-e. 1785. 05. 04–23. No. 31. (mostani jelzete No. 1.) 3–4.

⁷⁵ MNL PML IV. 91. 16. tétel, 2.

⁷⁶ Hajdú 1982: 240.

⁷⁷ Hajdú 1982: 326.

⁷⁸ Hajdú 1982: 288.

⁷⁹ MNL OL C 44. Fons. 171. Pos. 2. 39980/1788. 2r–v.

⁸⁰ MNL PML IV. 1-a. 64. k. 226–227.

⁸¹ MNL PML IV. 1-c/1. 1781. 03. 21. No. 11.

⁸² MNL PML IV. 23-b/1. 1777/1778. IX. fasc. 59–64. f.

⁸³ MNL PML IV. 1-d. 1781/No. 69.

⁸⁴ MNL PML IV. 1-e. 1785. 05. 04–23. No. 31. (mostani jelzete No. 1.) 14–15.

A pénzügyi tisztviselők munkájára II. József uralkodása alatt egyszer támadt komolyabb panasz. Majláth József ellenőrzése során Horváth Jánost, a Solti járás adószedőjét 1786 tavaszán kellett meneszteni, mivel a számadások szerint 1400 Ft-tal nem tudott elszámolni.⁸⁵

Speciális tisztviselők (levéltárnok, orvos, mérnök, szülésznő, sebész)

A megyei közigazgatásban a szaktudást igénylő hivatalnokok száma a 18. század folyamán folyamatosan gyarapodott. A század elején még csupán a pénzkezelésért felelős adószedő munkája igényelt speciális ismereteket. A későbbi évtizedekben földmérőt, tiszti orvost és bábákat állítottak munkába. Számuk 1777 és 1781 közötti adatok alapján a következőképpen alakult: két megyei orvos, öt járási felcser, négy járási szülésznő és egy megyei földmérő.⁸⁶ A józsefi reformok a szakigazgatás létszámát apasztották. Ugyanis a két orvusból csupán egy, az öt felcserből pedig csupán négy maradhatott alkalmazásban.⁸⁷

Munkájukat az osztrák mintára meghonosított Amtsunterricht szabályozta. Eszerint feladatuk alapvetően az embereket és állatokat fenyegető betegségek figyelemmel kíséréséből állt, valamint térítésmentesen kellett segédkezniük a szüléseknél. A váratlan halálesetek és bűncselekmények előfordulása esetén haladéktalanul el kellett végezniük a halottak vizsgálatát. A szülésznőknek térítésmentesen kellett segédkezniük a szülő asszonyoknak, valamint jelenteniük kellett a csecsemőgyilkosságok gyanúját.

A mérnökök feladatai között első helyen a jobbgyoktól esetlegesen elvett földek felmérése szerepelt, továbbá a víz- és tűzkárok becslését kellett elkészíteniük. A jelentést megalapozó rajzok összeállításáért is ők feleltek.⁸⁸

A hatékony közigazgatás alapjául szolgáló irattárak kezelését a jegyzői iroda kebelén belül megbízott szakalkalmazott végezte. 1785. november 29-én regisztrátori címmel Balla Gábort kinevezték Pest megye első levéltárosának.⁸⁹ A levéltárat 1790-ig nem tudta rendezni, mivel közigazgatási és bírósági ügyek intézése vitte el idejének tekintélyes hányadát.⁹⁰

A megyei huszárok és hajdúk feladata Pest megyében is – miként az országban másutt is – a küldemények gyors és pontos kézbesítése, valamint az irodák tisztántartása volt. Sem az alispán, sem más hivatalnok nem vehette igénybe szolgálataikat magáncélból.⁹¹

A huszárok feladatai közé tartozott még II. József rendelkezése értelmében a török háború éveiben a toborzások biztosítása. A földesurak vagy a lakosok ellenszegülése esetén először a megyei hajdúkat és huszárokat kellett bevetni a hadkiegészítés folytatása érdekében. Szükség esetén nekik kellett kezdeményez-

ni a katonai karhatalom alkalmazását a lakossággal szemben.⁹² Mindemellett természetesen a közbiztonság fenntartása is feladatkörükbe tartozott.⁹³

II. Józsefet a közigazgatás átszervezése során a létszám és költségcsökkentés vezette. Zala megyében 1752 és 1780 között a közigazgatás dologi kiadásai megtízszereződtek.⁹⁴ A megyei tisztviselők fizetése is meghaladta országszerte a Mária Terézia által engedélyezett szintet. A visszasságok megszüntetése volt a reformcsomag elsődleges célja.⁹⁵ A függelékben szereplő táblázatok alapján bizonyos, hogy a reformok egyszerre jelentettek létszámcsoökkentést Pest megyében és költségcsökkentést az adófizetőknek (2–4. táblázat). A változtatások másik iránya viszont a megmaradt tisztviselők fizetésének megemlése volt, hogy a korábbi ítélkezési tevékenységből származó, de a reformok miatt kieső napidíjakat pótolják.

A megélhetési költségek alapján a különböző megyékben az azonos beosztásban dolgozók fizetése nem egyezett meg egymással. A Kancellária javasolta, hogy a megélhetési költségeket is vegyék figyelembe a fizetések megállapításánál. II. József a javaslatot elfogadta.⁹⁶ Pest megye 64 fizetett alkalmazottja 14366 Ft-ot vitt haza évente, a törvényhatóságokhoz kapcsolt jászkun kerületek 55 tisztviselője pedig csupán 8772 Ft-ot. Az egy főre vetített átlagos éves fizetés hozzávetőleg 224 Ft-ot tett ki Pesten és csupán 159-et Jászberényben. A különbség még akkor is számottevő, ha figyelembe vesszük, hogy a Jászágban alispáni rangú tisztviselő nem, csupán másodalispáni tevékenykedett.

A II. József uralkodása alatti reformok meghatározó vonalának tekintették a kortársak és a történetírók is a német nyelv használatát, valamint a tisztviselőkről készített kimutatások, az ún. *conduit* listák rendszeres felterjesztését a Helytartótanács részére. Pest megye ez utóbbi jegyzékek felterjesztését csupán vonakodva, és nem határidőre teljesítette.⁹⁷ Másrészt a német nyelvtudást nem az előjárók állapították meg, hanem mindenki a saját bevallása szerint töltötte ki az adatlapot.⁹⁸

⁸⁵ Hajdú 1982: 379; MNL OL A 39. 5638/1786. 2r, 4r.

⁸⁶ Hajdú 1982: 486.

⁸⁷ Hajdú 1982: 496.

⁸⁸ MNL PML IV. 91. No. 24. 5r.

⁸⁹ Böör 1990: 54.

⁹⁰ MNL OL A 39. 5565/1790.

⁹¹ Hajdú 1982: 36. és MNL PML IV. 91. No. 16. 3.

⁹² Haselsteiner, 1983: 230.

⁹³ Szerényi 1972: 137; Szerényi 1972: 85.

⁹⁴ Kapiller 2000: 57.

⁹⁵ Hajdú 1982: 40. skk.

⁹⁶ Hajdú 1982: 318.

⁹⁷ MNL PML IV. 2. XXXIII. kútfő. 6904/1788.

⁹⁸ MNL PML IV. 2. XXXIII. kútfő. 1155/1788.

A Helytartótanács a beosztott személyzet 1787. évi *conduit* listáját megvizsgálta, és úgy találta, hogy két szolgabíró, Jeszenszky Mihály és Kostyán János a német nyelvet rosszul, vagy egyáltalán nem érti. Az ő esetükben még két év haladékot engedélyezett a nyelv elsajátítására. Mellettük még Balla Gábor regisztrátor és Bitskey Sándor alszolgabíró esetében tettek említést arról, hogy nyelvtudásuk fejlesztésre szorul. Muslay István ügyész ugyancsak állásvesztés fenyegette, ha nem tesz megfelelő előrelépést a nyelvtanulás területén.⁹⁹

Szily József alispán 1789-ben senkit nem sorolt azok közé, akik egyáltalán ne ismernék a német nyelvet. Véleménye szerint beszélni többé-kevésbé tudtak, de fogalmazni nem mindenki. Közülük Bitskey Sándort és Kostyán János szolgabírókat, továbbá Friebeisz Antalt említette meg. Véleménye szerint azonban a német nyelvű előírásokat az említett tisztviselők is jól megértették és pontosan végrehajtották.¹⁰⁰

II. József reformtevékenysége számos területen jelentős változásokat hozott Pest megye életében. Az 1785 előtti éveket a Mária Terézia alatti gyakorlat további folytatása jellemezte. A személyzet létszámának lassú emelkedésének vagyunk tanúi, ez a járási adószedők beállítása esetében figyelhető meg legszemléletesebben.

Az 1785-ben kezdődő átalakulás jelentős területi gyarapodást eredményezett Pest és Buda, valamint a jászkun kerületek beolvasztásával. Annak ellenére, hogy a közgyűlés és Szily József alispán az uralkodó céljaival nem értett egyet, Almásy Pál főispán véleménye szerint a hivatalnoki kar kötelességét megfelelően teljesítette. A nevezetes tollvonást követően azonban a visszarendeződés viharos gyorsasággal megtörtént. Az 1790 márciusában tanácskozó közgyűlés a megyéhez csatolt területek leválását nyugtázta, és tisztázta a tisztviselők helyzetét.¹⁰¹ Ürményi József személynök adminisztrátori kinevezése 1790 márciusának közepén lezárta az 1780. évi állapotok helyreállítását.

⁹⁹ MNL PML IV. 2. XXXIII. kútfő. 5963/1788.

¹⁰⁰ MNL PML IV. 2. XXXIII. kútfő. 6250/1789.

¹⁰¹ MNL PML IV. 3-a. 1. k. 50. skk.

2. táblázat: Pest megye választott és kinevezett tisztviselőinek létszám és fizetési viszonyai 1780-ban és 1786-ban (Hajdú 1982: 499)

	1780	1786
igazgatási apparátus összes fizetése	16502 Ft	14366 Ft
általános igazgatási tisztviselők száma	46	27
fizetésük	10900 Ft	9750 Ft
fizetésük	12	10
fizetésük	2294 Ft	2100 Ft
fizetésük	36	27
fizetésük	3308 Ft	2516 Ft

3. táblázat: Pest megye tisztviselői és alkalmazottai létszáma és fizetése 1786-ban (Hajdú 1982: 499; MNL OL A 39. 14700/1786. 227r)

tisztviselő	egyenként	összesen
első alispán	1800 Ft	1800 Ft
másodalispán	600 Ft	600 Ft
főjegyző	600 Ft	600 Ft
aljegyző	350 Ft	350 Ft
második aljegyző	300 Ft	300 Ft
regisztrátor	300 Ft	300 Ft
4 írnok	100 Ft	400 Ft
ügyész	300 Ft	300 Ft
fiókpénztáros	600 Ft	600 Ft
ellenőr	400 Ft	400 Ft
3 kerületi pénztáros	200 Ft	600 Ft
4 főszolgabíró	500 Ft	2000 Ft
4 alszolgabíró	300 Ft	1200 Ft
3 hadbiztos	100 Ft	300 Ft
mérnök	100 Ft	400 Ft
orvos	400 Ft	500 Ft
4 sebész	200 Ft	800 Ft
4 bába	100 Ft	400 Ft
14 huszár	120 Ft	1680 Ft
hajdú tizedes	84 Ft	84 Ft
10 hajdú	72 Ft	720 Ft
2 kéményseprő	20 és 12 Ft	32 Ft
64 fő (ca 224 Ft/fő)		14 366 Ft

4. táblázat: A Jász-kun kerület tiszttviselői és alkalmazotti létszáma és fizetése 1786-ban (MNL OL A 39. 14700/1786. 230r)

tisztviselő	egyenként	összesen
kapitány	700 Ft	700 Ft
jegyző	500 Ft	500 Ft
aljegyző	200 Ft	200 Ft
3 írnok	100 Ft	300 Ft
fiókpenztáros	500 Ft	500 Ft
ellenőr	260 Ft	260 Ft
2 kerületi pénztáros	130 Ft	260 Ft
mérnök	200 Ft	200 Ft
orvos	450 Ft	450 Ft
2 hajdú	60 Ft	120 Ft
6 huszár	136 Ft	816 Ft
3 kapitány	300 Ft	900 Ft
5 segéd	250 Ft	1250 Ft
3 hadbiztos	120 Ft	360 Ft
3 sebész	100 Ft	300 Ft
3 bába	80 Ft	240 Ft
6 huszár	136 Ft	816 Ft
12 zászlós	50 Ft	600 Ft
55 fő (ca. 159 Ft)		8772 Ft

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
(MNL OL)

- A szekció: Magyar Kancelláriai Levéltár
- A 39 Acta Generalia (1770–1848)
- A 45 Acta Praesidialia (1774–1848)
- C szekció: Helytartótanácsi Levéltár
- C 44. Departamentum politicum comitatum (1783–1848)

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest
(MNL PML)

- IV. 1. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai
- IV. 1-a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1638–1786)
- IV. 1-c/1. Királyi és helytartótanácsi rendeletek, Mandata et intimata (1638–1785)
- IV. 1-d. Közigazgatási iratok (1618–1783)
- IV. 1-e. Közgyűlési iratok (1784–1786)
- IV. 2. Pest-Pilis-Solt vármegye II. József féle iratai, Germanica (1786–1790)
- IV. 3. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai
- IV. 3-a. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek (1790–1848)
- IV. 91. Közrendszabályok levéltári gyűjteménye (1777–1872)

Hivatkozott irodalom

ABAFI 1993 [1900]

Abafi Lajos: *A szabadságküzvesség története Magyarországon*. (Reprint.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993. [Eredeti kiadás: Budapest: Schmidl Nyomda, 1900.]

BALÁZS 1989

H. Balázs Éva: A nyolcvanas esztendő drámája. In: Ember Győző, Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989, 1023–1123.

BÓNIS 1975

Bónis György: Városigazgatás, várospolitikai. In: Gerevich László (főszerk.): *Budapest története III*. Budapest: Budapest Főváros Tanácsa, 1975, 159–190.

BÖÖR 1990

Böör László: A Pest Megyei Levéltár két évszázada. In: Egey Tibor (szerk.): *Fejezetek Pest megye történetéből*. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1990, 43–136.

DEGRÉ 1973

Degré Alajos: Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 7*. Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár, 1973, 121–140.

DÓKA 2008

Dóka Klára: Pest-Pilis-Solt megye népességi és nemzetiségi viszonyai (1701–1840). In: Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2008, 265–359.

HAJDÚ 1974

Hajdú Lajos: II. József igazgatási reformtörekvései és ezek végrehajtása Tolna vármegyében. In: K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből 5*. Szekszárd: Tolna Megyei Tanács Levéltára, 1974, 183–276.

HAJDÚ 1982

Hajdú Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

HASELSTEINER 1983

Haselsteiner, Horst: *Joseph II. und die Komitate Ungarns, Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus*. Wien–Köln–Graz: Hermann Böhlau Nachf., 1983.

KAPILLER 2000

Kapiller Imre: Zala megye közigazgatása 1750–1790. In: Molnár András: *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2000, 47–59.

KISS–NAGY 2015

Kiss Anita – Nagy János: *Pest–Pilis–Solt vármegye országgyűlési követutatisításai a 18. században*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2015.

MARZALI 1888

Marczali Henrik: *Magyarország II. József korában, I–III*. Budapest: MTA Könyvkiadó-hivatala, 1888.

MISKOLCZY 2011

Miskolczy Magdolna: *Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1787–1790*. (Kézirat.) 2011.

MITROFANOV 1910

Mitrofanov, Paul von: *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit*. Wien–Leipzig: C. W. Stern, 1910.

SZÁNTAY 2005

Szántay Antal: *Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in der österreichischen Niederlanden 1785–1790*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.

SZERÉNYI 1972

Szerényi Imre: Békés–Csanád–Csongrád egyesített vármegyék közigazgatása II. József korában. In: *Békési Élet* 7:1 (1972), 133–143.

SZERÉNYI 1973

Szerényi Imre: Kísérlet a megyei igazgatás átalakítására II. József korában. Versuch einer Veränderung der Komitatsverwaltung zur Zeit Joseph II. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv 6:7* (1973). Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár, 1973, 73–90.

LÁSZLÓ PÉTER SCHRAMEK

PUBLIC ADMINISTRATION OF PEST-PI-
LIS-SOLT COUNTY DURING THE RULE OF
JOSEPH II

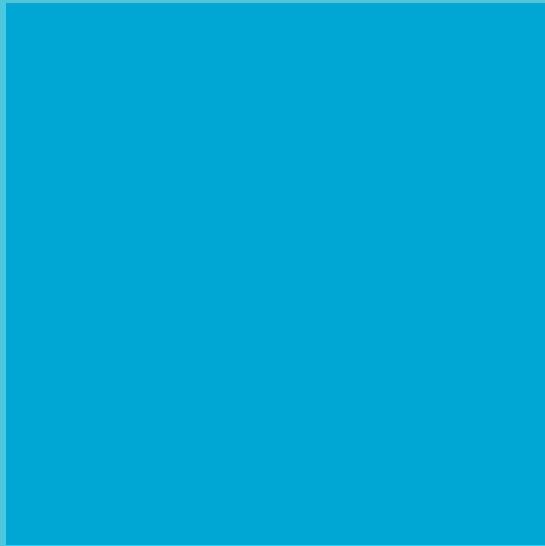
Hungarian historiography has long been dealing with the reform package of Joseph II – this study examines its elements regarding Pest county. Firstly, it focuses on the territorial changes of the municipality. Besides dividing the country into ten districts, there were also other significant changes. The restructuring has eliminated the autonomy of the privileged districts and of the free royal cities. As a result of the reforms, the Jász-Kun districts and the cities of Pest and Buda became parts of Pest County. Consequently, the area of the municipality increased by almost 40%. The autonomy of the merging territories was reinstated by the decree issued before the death of Joseph II – it restored the public administration conditions which were in force at the beginning of his reign.

The scope of duties of the Lord Lieutenant's office changed substantially during the reign of Joseph II. A significant element of the changes was the 1785 decree of the ruler, which dismissed the heads of counties in office. The ruler appointed Lord Lieutenants to lead the ten districts existing from 1 June 1785. The capital of one of the districts was moved to Pest. The work of executive county officials received special attention. Thus, it became obvious that the Lord Lieutenants, besides their public administration duties, also played important roles in shaping the political atmosphere. This was particularly important as the general assembly of Pest in Pest district was decisively influencing the atmosphere of the councils of other municipalities.

The role of other public officials (deputy lieutenant, general judges etc.) was modified by the separation of justice and public administration. As a result, county officials did not perform juridical duties between 1787 and 1790. Local administration became also more organized. In this framework, the area of townships was made proportionate and the formation of a fifth township started.

As far as public administration is concerned, during the reign of Joseph II a registrar (later an archivist) was appointed as a new official. As for the previously existing administration, the number of tax collectors was increased. The changes in the administration offices remained in force even after the death of Joseph II.

GAÁL NÉ BARCS ESZTER

EGY ELFELEDETT KÖLTŐ A MEGYE SZOLGÁLATÁBAN DALMADY GYŐZŐ PORTRÉJA ÉS IRATHAGYATÉKA

„És nemcsak tisztviselője, hanem egyszer-másszor poétája is voltam a vármegyének.”¹ – írta Dalmady Győző a pesti vármegyeházán szerzett emlékeit összegezve. Ma is emléktábla őrzi nevét a megyeszékhely épületének Semmelweis utcai homlokzatán. Az 1922. április 11-én elhelyezett vörösmárvány emléktábla felirata szerint Dalmady Győző „a szabadság és szerelem költője, az árvák atyja, [...] a hazafiság és emberség harcosa”.²

A 19. század végén és a 20. század első felében is népszerű lírikusnak számító Dalmady mára a történelem kevésbé ismert szereplőjévé vált. Jelen tanulmány rövid áttekintést ad életpályájáról, elsősorban megyei szerepvállalását illetően, továbbá bemutatja irathagyatékának történelmi vonatkozású visszaemlékezését.

Dalmady Győző 1836. február 11-én született a Komárom megyei Koltón. Bencés és piarista gimnáziumokban tanult, Pesten végezte el a jog- és államtudományokat.³ Az 1860. évi eseményekben való részvétellel kezdődött az általa verseiben és írásaiban is sokszor hivatkozott megyei kötődése.⁴ Nyáry Pál, a szabadságharcban való részvételéért börtönbüntetést szenvedett Pest megyei alispán felfigyelt költészetére. Támogatá-

sának köszönhetően a megyében egyébként ismeretlen Dalmady 1861 januárjában Pest megye tiszteletbeli aljegyzője, áprilisban pedig rendes aljegyzője lett. A megyegyűlések betiltását követően, a provizórium időszakában ügyvédi vizsgáira készült és visszatért a szülői házba Komárom megyébe.⁵ Megbízhatóságának, képzettségének és szorgalmának híre ment, így kerülhetett a Pesti Első Takarékpénztár titkári tisztségébe.

A kiegészítést követően ismét a megyei tisztségviselők sorába került: első aljegyző 1867. április 30-tól, 1870-től főjegyző, 1872. és 1907. között pedig megyei árvaszéki elnök volt. Legendás becsületességéről a Borsszem Jankó politikai élelapi is megemlékezett: „Dalmady Győző Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyéknek azon jegyzője, ki még nem csinált hamis váltót”.⁶

Nem véletlen tehát, hogy az árvaszék vezetését, így az árvák vagyonának kezelését a feddhetetlen Dalmadyra bízta. Az árvaszékek 1872. január 1-jén kezdték meg működésüket, miután az 1870. évi XLII. „a köztörvényhatóságok rendezéséről” szóló törvénycikk az árva- és gyámhatóságot a törvényhatóságok feladatkörébe utalta.⁷

Dalmady Győző Pest megye első árvaszéki elnöke, tisztségét 36 évig viselte. Árvaszéki elnöki megnyitó beszédében utalt feladatának fontosságára: „nem szabad felednünk, hogy az árvaügy a megyei önkormányzat szemefénye, becsületkérdése, lelkiismerete.”⁸ Ezek nem üres frázisok voltak csupán, működésének eredményességéről többen is egybehangzóan beszámoltak. Halálát követően úgy emlékeztek rá, mint az árvaszék szervezője, megalapítója, tanítómestere és atyja.⁹

Hosszú elnöki pályája során mintaintézménnyé tette Pest megye árvaszékét, korabeli életrajzírója szerint¹⁰ Beniczky Lajos alispán, 1897. április 12-én a vármegye rendes bizottsági közgyűlésén e szavakkal méltatta Dalmady munkáját: „Rendszert teremtett a semmi helyén, és a rendszerben közmegelegedésre a

¹ Dalmady 1926: 102.

² *Egri Népijság* 1926. április 12. 3.

³ *Vasárnapi Újság* 1875. december 5. 1. A költő arcképe is megtalálható ebben a számban.

⁴ A tanulmányban röviden a Pest megye kifejezést használom. 1853. január 19. és 1860. december 10. között Pest-Pilis megye és Pest-Solt megye néven kettéosztották a vármegyét. Az 1860. december 10-i közgyűlés ideiglenesen visszaállította az önkénnyel felosztott Pest, Pilis és Solt vármegyét. Az 1876-os megyerendezést követően Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye lett a hivatalos elnevezés.

⁵ Széchy 1890: 124.

⁶ *Borsszem Jankó* 1870. február 6. 2.

⁷ Borbély 2006: 91.

⁸ Széchy 1890: 119.

⁹ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja* 1916. július 6. 296.

¹⁰ Széchy 1890: 120.

legnagyobb buzgalommal és odaadással működött”.¹¹ Árvaszéki elnöki tisztségének 25 éves évfordulóján a vármegye tisztikara hatalmas ünnepséget rendezett Dalmady Győző tiszteletére, melyen elismerésük jeléül ezüst babérkoszorút ajándékoztak az ünnepeltnek.¹²

Megyei tisztségviselői pályájának elismertségével párhuzamosan költőként is hírnévre tett szert. Nevét napjainkra elsősorban költészete őrizte meg, így találhatjuk meg a neves piarista diákok felsorolásánál. 1876-ban megjelent az 1857 és 1875 között írt költeményeinek gyűjteménye. Életében olyannyira elismert lírikus volt, hogy 1894-ben báró Eötvös Loránd közoktatásügyi miniszter a tanintézmények, így az ifjúság figyelmébe ajánlotta Dalmady Győző Hazafias költemények című, 1857 és 1894 között írt verseit tartalmazó kötetét, azzal hogy „e mű a hazafias szellem ébresztésére, fejlesztésére és erősítésére a tanuló ifjúság körében kiváló szolgálatokra van hivatva.”¹³

Dalmady tisztségviselőként és a Kisfaludy Társaság tagjaként a közelet ismert tagjaival szoros kapcsolatban állt. Írásaiban többször megjelennek az írók törzshelyének számító kávéházi összejövetelek. Műfordítóként is tevékenykedett. A Kisfaludy Társaság kiadásában megjelent 19. századi francia költők verseit tartalmazó kötetben Victor Hugo, Alphonse de Lamartine, Alfred de Musset, Pierre-Jean de Béranger költeményeit ültette át magyarra neves és mai napig elismert kortárs költőkkel egyetemben.¹⁴

Baráti társaságába tartozott többek között Munkácsy Mihály, aki egy kisméretű olajfestményen örökítette meg az utókor számára. A festmény keletkezésének érdekes története: „Munkácsy annak idején sok jó órát töltött Dalmady társaságában és egyízben a Margitszigeten sétálva, jött kedve ahhoz, hogy a költőt a sziget öreg fái közt lefesse.”¹⁵ 1866-ban portrét kezdett

el róla festeni, melyet müncheni utazása miatt félbe kellett végül hagynia. Dalmady kérésére Jankó János fejezte be végül.¹⁶ A leszármazottak a képet a Magyar Történelmi Képcsarnoknak ajándékozták.

A sokoldalú és elismert Dalmady 1907-ben vonult nyugdíjba és 1916. június 30-án hunyt el. Halála mély gyászba borította a vármegyét. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja 1916. július 6-i számában az árvaszék teljes ülése nagy tisztelettel és ragaszkodó szeretettel emlékezik meg az elhunytól és szellemi örökségéről.¹⁷ A Komáromi Újság gyászközleményében ünnepelt és országszerte ismert, de lassanként a feledés homályába vesző költőként tüntették fel Dalmady Győzőt.¹⁸

Tévesnek bizonyult azonban ez a jóslat, hiszen a két világháború közötti időszakban vált csak igazán ismertté: verseit nemcsak hazánkban olvasták, hanem külföldön is. Német, francia, angol, újjörög, latin, esperantó, spanyol, észt, finn, svéd, tatár, dán és japán nyelvekre fordították ismertebb és népszerűbb költeményeit.¹⁹ A Kisfaludy Társaság gondozásában megjelent verseskötetei rekordszámban fogytak Dalmady halálát követően.²⁰

1936-ban, Dalmady Győző születésének 100. évfordulóján ünnepségsorozat volt. Emlékülést tartott a Kisfaludy Társaság és az 1929 és 1949 között működött, az irodalom és a kultúra terén a lengyel–magyar kapcsolatok fejlesztését célul kitűző Magyar Mickiewicz Társaság is.²¹ Utóbbi eseményről a Magyar Országos Tudósító is hírt adott.²² A neves évfordulóra a Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társasága Preszly Elemér magyar királyi titkos tanácsos, elnökkel az élén sajtó alá rendezte és kiadta a költő összes munkáit.²³ Dalai ismertek voltak sokáig, iskolai rendezvényeken rendszeresen visszatérően szavalták és énekelték.²⁴ Az egyik legnépszerűbb költeményét, a *Csak magyarok legyünk* címűt 1944. március 26-án a miskolci Kossuth utcai református templomban a zenetörténet jeles alakja, Forrai István vezetésével adta elő a Jószerencse Dal- és Önképzőkör.²⁵

Dalmady életpályájáról rövid megemlékező írássok az államszocialista időszakból is maradtak fenn: a Dolgozók Lapja, az MSZMP Komárom Megyei Bizottsága és a Megyei Tanács napilapja 1966. február 11-i címlapján születésének 130. évfordulója alkalmából egy hasábot szentelt Dalmady emlékének.²⁶ A rendszerváltás után a 24 óra című Komárom-Esztergom megyei lap már csak az újság nyolcadik oldalán írt Dalmady életútjáról néhány összefoglaló gondolatot.²⁷

Költészete és árvaszéki elnöki munkája mellett a megyét szolgálták fennmaradt irathagyatékának a megyei eseményeket megörökítő írásai. A történelem és a múlt iránti érdeklődés – amely egyébként a romantikus stílusirányzat egyik jellemzője – a költőre is hatással volt. Ezt mutatja többek között az öccsével, Dalmady Sándorral közösen írt és 1888-ban megjelent munkája *A dalmadi Dalmady-család leszármazása* is.²⁸

¹¹ MNL PML IV.403.a-b. 1897. 59.

¹² MNL PML IV.403.a-b. 1897. 59.

¹³ *Budapesti Hírlap* 1894. június 30. 4.

¹⁴ Szász 1901: 44, 96, 221, 400–401.

¹⁵ F. Takács 1924: 92.

¹⁶ M. Kiss 1961: 11.

¹⁷ *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja* 1916. július 6. 296.

¹⁸ *Komáromi Újság* 1916. július 6. 4.

¹⁹ Dalmady Ö. 1926: 14–15.

²⁰ Dalmady Ö. 1926: 15.

²¹ *A Kisfaludy Társaság Évlapjai Új Folyam* 1940. 16.

²² *Magyar Országos Tudósító* 1936. február 6. 91.

²³ Dalmady 1936; Dalmady 1939.

²⁴ Erről több intézmény iskolai értesítőjében is találunk adatokat. (Példaként említhető: Aszódi Ágostai Hitvallású Evangélikus Algimnázium, 1904, 1909, 1917; Csiksomlyói Római Katolikus Főgimnázium, 1896; Esztergomi Érseki Kisdiedővóné-képző Intézet, 1896; Pápai Állami Tanítóképző Intézet, 1911).

²⁵ Kovács 2002: 181.

²⁶ *Dolgozók Lapja* 1966. február 11. 1.

²⁷ *24 óra* 1996. február 12. 8.

²⁸ Dalmady–Dalmady 1888.

Irathagyatéka megtalálható az OSZK Kézirattárában, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában található.²⁹ Jelen írás keretei között ez utóbbi iratanyaggal foglalkozom.

Az irathagyaték két részletben került be a levéltárba.³⁰ 1919. február 18-án Tőkés Gyula, a vármegye árvaszékének hivatalban levő elnöke levelében értesítette az alispánt, hogy Dalmady Győző fia, Dalmady Ödön rendelkezésére bocsátotta az elhunyt édesapja után fennmaradt iratokat.³¹ A levéltárban történő elhelyezését kérte az elhunyt emlékének megőrzése végett, illetve segítségképpen az árvaszék történetének megírásához.³² 1919. február 21-én Pest megye alispánja a vármegye főlevéltárnokának, Kőszeghi Sándornak küldte el a Dalmady hagyatékából származó, közérdekűnek minősített iratokat, amelyeknek kérte levéltári elhelyezését közigazgatási-irodalomtörténeti értékük miatt. Sajnos ebből csupán a Dalmady Ödön által írt katalógus maradt fenn, illetve több nyomtatásban megjelent versének kézírata. A megyetörténet szempontjából izgalmas anyag 1929-ben került a levéltár őrizetébe, Dalmady Ödönnek köszönhetően.³³ 1929. október 7-i levelében a vármegye által szervezett gyűjtemény részére küldte el a *Vármegyei élet 1861-ben*, és annak kiegészítő részét, a *Politikai „Miatyánk” 1860-ban* című munkákat.³⁴ Ezek a dolgozatok a már említett 1936-os ünnepségsorozat keretében nyomtatásban is napvilágot láttak Dalmady Győző költői és prózai munkáinak öt kötetes kiadásában.³⁵

Az 1860–1861-es éveket a forradalom és a kiegyezés válaszfútjának időszakaként tartjuk számon Szabad György nagyszabású monográfiájának címéből adódóan.³⁶ A részletesen feltárt időszakhoz Pest megye vonatkozásában kaphatunk további adalékokat. „A nemzeti ébredés és ifjúsági mozgalmak”³⁷ idején tűnt fel a 24 éves joghallgató Dalmady Győző, aki az ifjúság egyik vezére lett. Aktív szerepvállalása mellett az eseményeket követően olvasmányos tanulmányban is megörökítette az 1860. október végi eseményeket.³⁸ Színes és részletes leírásából személyes képet kaphatunk az októberi diploma kiadását követő napok pesti, illetve a vármegyházához köthető történésekről. Dalmady

Győző *Politikai Miatyánk 1860-ban* című írásában párhuzamba állította az 1848-as és az 1860-as évek ifjúságát. Tevékenységüket és jellemüket a következőképpen értékelte:

„Az 1860. októberi ifjúság sokban hasonlított az 1848-ki márciusi ifjúsághoz. Lelkes, merész és eszményi gondolkodású, mint az. De szereplése nem vezetett nagy változásokra, harcra-háborúra, hanem csalódásra, az országgyűlés és a törvényhatóságok feloszlására, a kiegyezési tárgyalások megszakítására és a passzív ellenállás folytatására.”³⁹

Az 1860. október 20-án Ferenc József által kiadott ún. októberi diplomáról Dalmady így írt a fenti *dokumentumban*:

„A híres okmányt Benedek Lajos főhadparancsnok és országos kormányzó azon kijelentéssel tette közhírré, hogy az ország óhajtsai teljesedtek, törvényes és alkotmányos közléte helyreállott. A dolog azonban úgy állott, hogy a diploma a magyar történeti alkotmányt kiforgatta és Magyarországot osztrák tartománnyá tette, mely a maga országgyűléséből a bécsi tágabb birodalmi gyűlésbe bizonyos számú követeket küld, s közreműködik a birodalmi egység, a Gesamtmonarchia alkotmányos létesítésére. A független magyar parlament ekképp tartományi gyűléssé süllyed. A legfontosabb állami ügyekben, melyeknek a külügy, hadügy, pénzügy, továbbá a kereskedelmi-, vám és hitelügyekben, mint az egész birodalmat érdeklő közös ügyekben teljesen elveszti önállóságát, se újoncz, se költségvetés megszavazására nincs joga, és mindezek kormányzatára nézve alá van vetve az osztrák császári minisztériumnak. A magyar nyelvet visszahelyezte ugyan a törvénykezésbe és a közigazgatásba, a vármegyei törvényhatóságoknak is megengedte az újra alakulást, ígérte a magyar alkotmány helyreállítását is, de nem az 1848-ki alapon, hanem a régi korlátok közt. Ezt a régi kormányzéseknek, a bécsi udvari kancelláriának és a budai kir. helytartótanácsnak életbeléptetésével meg is kezdte.”⁴⁰

A kiadott okmányra adott reakciókról a következőket rögzítette:

„Természetes, hogy senkit sem elégitett ki. A nemzet mérsékeltebb része legalábbis az 1848-ki törvények helyreállítását kívánta, mások ennél is tovább mentek. A magyar emigráció, Velence felszabadításában bízva, még mindig teljes működésben volt, s híre járt, hogy közte és az olasz király és kormánya közt szövetség is áll fenn segédsereg beküldésére, és a magyar függetlenség kivívására. Az ifjúságot a függetlenségi eszme hevítette minden egyezkedés kizárásával. Hazafias agitációi is a függetlenségi eszmével álltak kapcsolatban, mint 1859-ben, az osztrák-olasz háború idejében, s főképp a nagy közönségre kívántak hatni. Az októberi diploma kísérlet akart lenni a nemzet kibékítésére, nem csoda, hogy az ifjúság ennek mindképp útját akarta állni.”

Dalmady írása ettől kezdve válik igazán izgalmassá, ugyanis a köztudott tények közlése után elbeszéli az utcai történéseket, az ifjúság tetteit. Itt kerül elő egy, már az 1848-as események kapcsán is felbukkant név: Fillinger Jánosé. A forradalmi események idején a Pil-

²⁹ Dalmady 1939: 5. MNL OL P szekciójában (1537-es jelzet) található a családtól fennmaradt iratanyag.

³⁰ Ebben az időszakban a megyeháza épületében volt a levéltár is. MNL PML IV.408.b. 8235/1919.

³¹ MNL PML IV.475.a-7. 8235/1919. kig. sz.

³² MNL PML IV.475.a-7. sz. n.

³³ MNL PML IV.475.a-7. sz. n.

³⁴ Dalmady 1936: 35–41, 41–64.

³⁵ Szabad 1967.

³⁶ MNL PML IV.475.a-7. Politikai „Miatyánk” 1860-ban című munkájában 1860-at e szavakkal jellemzi a költő.

³⁷ MNL PML IV.475.a-7. Politikai „Miatyánk” 1860-ban.

³⁸ MNL PML IV.475.a-7. Politikai „Miatyánk” 1860-ban: 9; Dalmady 1936: 39.

³⁹ MNL PML IV.475.a-7. Politikai „Miatyánk” 1860-ban: 1–2; Dalmady 1936: 35.

vax kávéház bérlőjeként számon tartott Fillinger 1851 után már a Sebestyén téren bérelt egy másik kávézót.⁴¹ Ez a hely vált az 1860-as év egyik fontos színterévé. Erről Dalmady így írt:

„Az akkori budapesti ifjúság egy részének gyűlőhelye a Fillinger-kávéház volt, a belvárosi Sebestyén-téren. Ott olvastuk a nevezetes okmány első kefelevonatát 1860. október 22-én, és első cselekedetünk az volt, hogy a Rákóczi-induló hangjai, nagy zaj és éljenzés közt elégettük.”⁴²

Az ifjúság tiltakozásképpen a hatóság által elrendelt kivilágítási tervet két esetben is megghiúsította, ennek is hosszas leírását olvashatjuk az említett dokumentumban:

„Az első alkalommal nem léptünk fel tömegesen, csak apró csoportokban jártuk be az utcákat, rézkrajczárokkal, kavicsokkal, sült gesztenyével zsebeinkben, melyekkel a kivilágított ablakokat bevertük, mire a gyertyákat a többi ablakokban sietve eloltották. Különben is csak a városház és néhány magánház ablakai voltak kivilágítva. Emlékszem, hogy a városház-téren álló gyógyszerár első emeleti ablakának egyikét egy darab négykrajczárossal szerencsésen én törtem be.”⁴³

A következő nap eseményeit még hosszabban taglalja az író:

„Másnap parancs ment szét, hogy a kivilágítás ismételtessék. Már este 5 órakor megszámlálhatatlan tömeg tolongott az utcákon, várva mi fog történni. A városi tanács látván, hogy a néphangulat fenyegető, a kivilágítási parancsot visszavonta, és a belváros ablakait nem is világították ki. Azt hittük, semmi dolgunk sem lesz. Este 7 órakor azonban híre érkezik, hogy a Lipótvárosban több házát mégis kivilágították. És most egy csoportban, tömegesen léptünk fel. A Fillingerből indultunk most is, lehettünk vagy harminczan. Egyenest a Lipótváros felé tartottunk. Az utcái nép azonnal csatlakozott hozzánk, hogy a szándék kivitelében segítsen, de csendesen viselte magát egészen addig, míg a legelső kivilágított ablakot, mely a Neuwirth generálisé

volt, észrevettük és bevertük. Összesen negyven ablakot vertünk be, több nem volt kivilágítva az egész városban. Ennyivel be is értük s visszafordultunk, de nem tett így az utca népe. A fékevesztett néptömeg éktelen süvöltés, zaj, lármá közt vonult végig az utcákon, éltetve a forradalom férfait, mígnem közbelépett – a katonaság. Tömerdek sebesülés, zúzódás lett a jó kedv ára, a várost egész éjjel őrzáratok tartották megszállva, és ezek minden fűtülöt letartóztattak, még ha szokásból fűtörészett is. A katonasággal kitört konfliktusban már nem volt részünk. Visszamentünk a Fillingerre, vagy a vendéglői asztalok mellett telepedtünk le, s ez szerencsénk volt, mert különben közülünk is nem egy járt volna rosszul.”⁴⁴

Az ifjúság kezdeményezte tiltakozó akció az utca emberének támogatását élvezte és a Dalmady által hazafiaknak nevezettek általános helyeslését is megkapta. „Elsők ítéltünk az októberi diploma felett, s ezt a külföld meghallotta. A politikusok azután következtek.”⁴⁵ A forradalmi hangulat színterei az utca mellett a kávéházak, vendéglők voltak, ahol – ahogy az eseményekben résztvevő Dalmady írta: „tartózkodás nélkül fejeztük ki érzelmeinket. Merész pohárköszöntők hangzottak, melyek a távolabbi asztalnál borozó idősebb emlékeket is fellelkesítették és asztalunkhoz vonzották.”⁴⁶

A Sebestyén téri Fillinger kávéház fontos szerepet töltött be. A zsúfolásig megtelt épületben cigányzenét hallgattak, magyar nótákat, toborzókat, indulókat, népdalokat játszottak, de a Rákóczi-induló és a Mar-seillaise is állandó részét képezte a felcsendülő nótáknak. A dalok mellett költemények is születtek. Ezek egyike a Verseny című Dalmady-költemény és egy politikai ima, amelyre külön is felhívta a figyelmet az író.⁴⁷ Ez a Dalmady-mű először a Fillinger kávéház falai között hangzott el. Visszaemlékezése szerint ennek szövege a következő volt:

„Miatyánk, magyarok istene, ki vagy a mennyekben és a mi szíveinkben, szenteltessék meg a te neved, és a mi küzdelmünk, jöjjön el a te országod, az igazság országa, legyen meg akaratom, vesszenek ellenségeink, miképpen a mennyben, hol te uralkodól, azonképpen a földön is, az elnyomott hazában, mi kenyérünket minden napit, a szabadság tiszta levegőjét add meg minekünk ma és minden időben és bocsásd meg a mi vétkeinket, hogy benned kétkedhetnénk, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek, kik táborunkba visszatérnek, és ne vigy minket a kísértetbe, az októberi diploma kelepcejébe, de szabadíts meg minket a gonosztól, az osztrák uralom jármáról, mindörökké Amen.”⁴⁸

A költő szerint a nemzeti ihletésű ima olyan nagy hatással volt a közönségre, hogy elkérték, leírták és terjesztették. Nyomtatásban is megjelent szövegváltozata névtelenül, Dalmady Győző tudta nélkül és bizonyos módosításokkal a *Garabonzás diák* 1861. február 14-i számában.⁴⁹ Ez a politikai ima elhangzott 1860. december 10-én Pest vármegye bizottmánya alakuló közgyűlésén is.⁵⁰ A Gránátos utcában található vármegyeháza erkélyéről szónokló Vezérle Zsigmond

⁴¹ A 19. század végi nagy budapesti városrendezésor, hídépítés miatt tűnt el a tér véglegesen. Horváth é. n.: 62.

⁴² MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 2; Dalmady 1936: 36.

⁴³ MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 2–3; Dalmady 1936: 36.

⁴⁴ MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 3; Dalmady 1936: 36–37.

⁴⁵ MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 4; Dalmady 1936: 37.

⁴⁶ MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 4; Dalmady 1936: 37.

⁴⁷ MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 6; Dalmady 1936: 38.

⁴⁸ MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 6; Dalmady 1936: 38.

⁴⁹ MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 7; Dalmady 1936: 39.

⁵⁰ MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 6; Dalmady 1936: 38.

beszédét ezzel fejezte be.⁵¹ Az ifjak vezérének és kiváló szónoknak feltüntetett Vezerle közölte az utcán összegyűlt közönséggel a megyei közgyűlés határozatait. Dalmady a politikai imával kapcsolatban állítja, hogy többször is elszavalták, viszont 1861 után már csak az emléke maradt fenn, szövege feledésbe merült.⁵²

A *Vármegyei élet 1861-ben* címmel fennmaradt forrásban további részleteket olvashatunk az alakuló közgyűlés történéseiről. Pest vármegye irányadó szerepe az októberi diploma kiadását követően is megnyilvánult.⁵³ Dalmady leírásából megismerhetjük az 1860. december 10-i és 11-i közgyűlés menetét, a résztvevőket, és a költő értékelését, személyes meglátását. A megye irányában vállaltan elkötelezett Dalmady többször is hangot adott írásában annak, hogy Pest volt a vezérmegye, a kibontakozás útjának kijelölője, amelyet az ország többi vármegyéi és városai követtek. A közgyűlés megalakulását naplószerűen örökítette meg Dalmady, a szöveget olvasva megelevenednek az események:

„Az új vármegyék 1860. december havában tartották meg alakuló közgyűléseiket nagy érdeklődés és hazafias hev közt, a passzív ellenállás szellemétől áthatva. Pest vármegye volt az első ebben is, alakuló közgyűlését 1860. december 10. és 11-én tartva meg. Főispánja a vármegyének, ősidőktől fogva a nádor volt. Helyét most a tiszteletreméltó gróf Károlyi István töltötte be »főispáni helytartó« címmel. Ő nyitotta meg a közgyűlést a vármegyeház nagytermében, mely fulladásig megtelt a megye előkelő fiaival, régi híres családok tagjaival, írókkal, művészekkel, tanárokkal, ügyvédekkel, egyetemi ifjakkal és a községek egyszerű képviselőivel.

Megnyitó beszéde nevezetes volt. Előadta, hogy a vármegye ideiglenes kormányzatát a jelen válságos időben hazafiúi kötelességének tartotta elfogadni. Elfoglalja helyét, melyen tizenkét gyászos év előtt működött. Akkor, mint most, a 48-ki törvény a jelszava. Most is ezen törvényt tartja nemzeti szabadságunk védpajzsának. Ezt követve Isten segítségével célunkat elérjük, mely a biztosított alkotmányosság. Feladata a törvényt és az egyesült vármegye többségének törvényesen nyilvánuló akaratát kimondani és teljesíteni. Az esküt, melyet tizenkét évvel ezelőtt letett, ezennel ünnepélyesen megújítja. Új esküt tehát nem tesz. Így beszélt akkor egy főispán, ki régi törvények szerint a vármegye feje és kormányzója s mint ilyen a vármegyei közigazgatási vezetője, a törvények és a törvényes királyi

parancsolatok és felsőbb rendeletek végrehajtója, az igazságszolgáltatás és a közbátorság erő, szóval a hatalom maga, azon vármegye körében és kebelében, melybe kinevezték. Félreteszi az új főispáni utasítást és eskümintát, ellentétbe helyezkedik a hatalommal, mely őt kinevezte s hirdeti a passzív ellenállást magából a főispáni székből!

Maga az alakulás ily előzmények után példátlan egyetértéssel ment végbe. A főispán kívánta, hogy az 1848-ban alakított vármegyei bizottmány új tagokkal egészíttessék ki, tehát folytassa mintegy működését. Az ősz Battha Sámuel feláll és kijelenti, hogy 1848. óta a politikai viszonyok megváltoztak, az akkori vármegyei bizottmány alig támaszkodhatnék a mai nemzedék bizalmára, tehát mondjon le, s nyisson tért új választásnak.⁵⁴ A lemondást a maga részéről mindjárt meg is kezdi.

Az egész bizottmányt újra választották. Micsoda nevek és férfiak kerültek abba! A politikai közélet, egyház, tudomány, irodalom elsőrangú képviselői, milyenek Ballagi Mór, Deák Ferencz, báró Eötvös József, Fáy András, Kubinyi Ferenc, báró Kemény Zsigmond, Klauzál Gábor, a gróf Károlyiak, Keglevichék, báró Prónayak, báró Podmaniczkyak, gróf Rádayak, gróf Telekiek, Szentkirályi Mór, báró Orczy Béla, Pauler Tivadar, Török János, Tomori Anasztáz, Venczel G., Jókai Mór, Arany János⁵⁵, Egressy Gábor, Királyi Pál, Csengery Antal, Tóth Lőrinc, Gönczy Pál, Greguss Ágost, Czuczor Gergely és mások az orvosi karból és az egyházak főpapi képviselői közül.⁵⁶

A résztvevők névsorán kívül Dalmady írásából izelítőt kaphatunk a közgyűlési terem és az utca atmoszférájából, amelyet saját személyes élményén keresztül jelenített meg. Erről a következőket írta:

„A lelkesült hangulat, mely a választás alatt uralkodott, nem fért meg a tágas közgyűlési teremben, kicsapott az utcára, hol nagy néptömeg vette körül a vármegyeházat. Az erkélyen nemzeti zászló lengett, s magyarruhás egyetemi ifjak adták tudtul a választás menetét és eredményét. Természetes, hogy minden egyes nevet riadó éljenzéssel üdvözöltek. Majd mind ismert köztisztelőben álló nevek, pedig az új bizottmány 6–700 tagból állhatott. Akkor én is Budapesten tartózkodtam, a harmadik jogi szigorlatra készülve, melyet csakhamar le is tettem. Könyveimbe temetkezve, nem voltam jelen a közgyűlésen, de déltájban odavonzott valami névtelen érzés, félretettem könyveimet, s elmentem a Gránátos utcába, a vármegyeház elé, a lelkesülten éljenző nép közé, szívémből üdvözöltem a vidáman lengő nemzeti zászlót, s éltettem igaz örömmel az újra feltámadt vármegyét. Üdvözletem költői kifejezést is talált »Vármegye üdvözlése« című hazafias költeményemben.»⁵⁷

Az eseményeknél jelenlevő és korának elismert költőjeként számon tartott Dalmady Győző hangulatos, korfestő leírásai jól kiegészítik a fennmaradt bizottmányi jegyzőkönyvek tényszerű adatait.

Hiába adták ki irodalmi munkásságának teljességét, mára elfeledett költővé vált. Életében és egy ideig halálát követően folyamatosan megjelent a különböző sajtótermékekben, nevét ma elsősorban a róla elneve-

⁵¹ Ma Városháza utca.

⁵² MNL PML IV.475.a-7. *Politikai „Miatyánk” 1860-ban*: 7; Dalmady 1936: 39.

⁵³ A vezérvármegye irányadó tevékenységéről: Szabad 1967: 188–190.

⁵⁴ Battha Sámuel Pest megye kormánybiztosa volt a szabadságharc idején, 1849-ben.

⁵⁵ Nógrád megyében Arany Jánost tiszteletbeli főjegyzővé is választották. Szabad 1967: 182.

⁵⁶ MNL PML IV.475.a-7. *Vármegyei élet 1861-ben*: 4–6; Dalmady 1936: 43–44.

⁵⁷ MNL PML IV.475.a-7. *Vármegyei élet 1861-ben*: 6; Dalmady 1936: 44.

zett közterületek, intézmények őrizték meg. A főváros XVIII. kerületében, Gödöllőn és Nagykőrösön is utcát neveztek el róla, Nagykőrösön a Dalmady Győző Óvoda, Általános Iskola és Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény működik a mai napig. A költő által sokszor megénekelt vármegyeháza közelében fekvő, belvárosi Dalmady Győzőről elnevezett utca viszont a II. világháború utáni az óriási átkeresztelési hullám áldozata lett.⁵⁸

E rövid ismertetés alapján is jól látható, hogy Dalmady Győző emléktáblája méltán kapott helyet a megyeháza épületén, ahol annyi időt töltött kortársai által elismerően értékelt munkájával Pest megye szolgálatában. Jogászként, költőként, műfordítóként és a történelmi események rögzítőjeként is maradandót alkotott.

A Kerepesi úti temetőben található sírján olvasható versrészlete összhangban áll életművével:

„Fáradozni a mások javáért
helyt állani a haza jogáért
dalok szárnyán felrepülni égig
ennek éltem szabadon mindvégig.”
(Dalmady Győző: *Búcsú a vármegyeháztól*)⁵⁹

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)
IV.403.a-b. = Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvei, 1876–1949.
IV.408.b. = Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai, 1876–1944.
IV.475.a-7. = Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye levéltárának iratai, 1876–1950.
24 óra, 1996.
2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap, 1993.
Borsszem Jankó, 1870.
Budapesti Hírlap, 1894.
Dolgozók Lapja, 1966.
Egri Népújság, 1926.
A Kisfaludy Társaság Évkönyvei (Új Folyam), 1940.
Komáromi Újság, 1916.
Magyar Országos Tudósító, 1936.
Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, 1916.
Vasárnapi Újság, 1875.

Hivatkozott irodalom

BORBÉLY 2006

Borbély Rita Katalin: Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesített vármegye árva- és gyámügye az első gyámügyi törvény megjelenéséig. In: Halász Csilla – Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok Pest Megye múltjából*. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 2006, 85–129.

DALMADY 1926

Dalmady Győző: Emlékek a pesti vármegyeházából. In: *Budapesti Szemle* 54:587 (1926), 102–124.

DALMADY 1936

Dalmady Győző költői és prózai munkái 1856–1914. IV. Prózai rész. Budapest: Gyöngyösi István Társaság, 1936.

DALMADY 1939

Dalmady Győző költői és prózai munkái 1856–1914. V. Prózai rész. Budapest: Gyöngyösi István Társaság, 1939.

DALMADY–DALMADY 1888

Dalmady Győző – Dalmady Sándor: *A dalmadi Dalmady-család leszármazása*. Budapest, 1888.

DALMADY Ö. 1926

Dalmady Ödön: Dalmady Győző versei idegen nyelven. In: *Irodalomtörténet* 15:1 (1926), 14–15.

F. TAKÁCS 1924

F. Takács Zoltán: Jegyzetek Munkácsy ifjúkorához. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei* 3. Budapest: Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum kiadása, 1924, 81–95.

HORVÁTH É. N.

Horváth Elemér: *Karcok Budapest múltjából*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n.

⁵⁸ Vármegyeköz, majd Sarkantyús utca volt, mielőtt a költő nevét megkapta. Rexa 1943: 194. 1950. május 16-án Budapest főváros V. kerületének előljárója által utcanév változtatásról írt jelentésében a változtatás okaként azt jelölte meg, hogy Dalmady értéktelen a munkástörténelmi múlt számára. *2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap* 4 (1993). 58–59.

⁵⁹ Tóth 1999: 290.

KOVÁTS 2002

Kováts György: *A diósgyőr-vasgyári művelődés története 1885–1965.* (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 11.) Miskolc: Borsod-Aba-új-Zemplén Megyei Levéltár, 2002.

M. KISS 1961

M. Kiss Pál: *Jankó János.* (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 29–30.) Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 1961.

REXA 1943

Rexa Dezső: Gránátos utca és épületei. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 10 (1943), 177–208.

SZABAD 1967

Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

SZÁSZ 1901

Szász Károly et al. a(szerk.): *Anthologia a XIX. század francia iyrájából I.* Budapest: Kisfaludy Társaság–Franklin Kiadó, 1901.

SZÉCHY 1890

Széchy Károly: Dalmady Győző (1. közlemény). In: *Erdélyi Múzeum–Egylet Bölcsélet-, Nyelv és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai* 7:2 (1890), 116–133.

TÓTH 1999

Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. In: *Budapesti Negyed* 7:2 (1999), 3–126.

ESZTER GAÁLNÉ BARCS

A FORGOTTEN POET IN THE SERVICE OF THE COUNTY PORTRAIT AND DOCUMENT LEGACY OF GYŐZŐ DALMADY

Győző Dalmady is an outstanding figure of 19th century Pest County, a poet and literary translator well-known both nationwide and abroad. He played an active role in the county's public life. He organized the orphans' authority of Pest County which he chaired for over three decades.

Besides his literary work, his activities as a historian are also remarkable, as he recorded contemporary events in detail and in a colorful manner. In this essay, we publish some extracts from his writings about the years 1860–1861. He wrote a contemporary account about the events from the days following the issue of the October Diploma, as well as about the process and participants of Pest County's inaugural assembly. As one of the youth leaders, Győző Dalmady summed up his personal experience and his political opinion in his works and poems.

He was a well-known and celebrated member of the society both as a county official and as a poet, his name and poems often appeared in the local press. The memory of the once famous poet and lawyer faded by now; his name is kept by his published books, a memorial tablet on the Pest county house, as well as some public spaces and a public institution named after him.

PÉTERFFY GERGELY

SZABOTÓR VAGY ÁLDOZAT? A BUDA-CSÁSZÁRFÜRDŐI VASÚTI BALESET TÖRTÉNETE¹

65 éve, 1952. december 26 ködös, nyirkos reggelén, Buda-Császárfürdő állomáson történt a magyar vasúttörténet II. világháború utáni egyik legsúlyosabb vasúti szerencsétlensége. Egy Szentendréről Budapest-Margit híd állomásra közlekedő HÉV-szerelvény áthaladás helyett, téves váltóállás miatt belerohant az állomás I. vágányán indulásra váró esztergomi vonat mozdonyába. Huszonhatan haltak meg és ötvenheten sérültek meg a balesetben, a hatósági eljárás azonban még egy életet követelt, illetve továbbiakat tett tönkre.

Talán emiatt is lehet, hogy a baleset tisztázatlan körülményeit a rendszerváltás óta többen is megpróbálták feltárni, a rendelkezésükre álló több-kevesebb információ alapján rekonstruálni az eseményeket. Tanulmányunk célja nem pusztán egy újabb rekonstrukció-kísérlet, megismételni a balesetet követő államvédelmi és államvasúti nyomozásokat, kibővítve újabb, eddig

fel nem tárt részletekkel, illetve a perújítási vizsgálat során született eredményekkel. A korszak vasúti helyzetét, a vasútnál uralkodó viszonyokat is szeretnénk ábrázolni, egyúttal összehasonlítani a császárfürdői balesethez több tekintetben is hasonló 1952. június 4-i Rákos állomáson történt vasúti szerencsétlenséggel, hogy láthassuk, milyen alternatív végkifejlete lehetett volna még az esetnek.

A császárfürdői balesetről eddig három alaposabb publikáció született, az első Károlyi Imre közlekedési ügyész tollából az 1990-es évek elején, még a perújítás előtt. Ő még csak a bírósági iratokat tudta kritikai elemzés alá vonni, ennek ellenére, több logikailag nem helytálló részletre világítva rá bizonyította be az eljárás törvénysértő, koncepciósszerű jellegét. Az ezredforduló után egy háromrészes cikksorozatban Legát Tibor publikálta kutatásának eredményeit a *Magyar Narancs*-ban, végül a balesetben érintett mozdonyosorozat történetét feltáró monográfiában jutott néhány oldal a vasúti szerencsétlenség ismertetésére.² Ezek mellett meg kell még említeni egy közlekedési baleseteket bemutató és elemző összeállítást is, amelyben három oldalt szenteltek – több tárgyi tévedés mellett – a császárfürdői balesetnek. Utóbbinak érdekessége, hogy a bírósági iratok birtokában a szerző gondatlanságnak írta le a baleset okát, nem pedig szándékos merényletnek.³

A vasúti szerencsétlenség

A balesetről még aznap készített vasúti véleményes jelentés szerint a szerencsétlenség Molnár Imre váltóór gondatlansága miatt következett be, mert nem az Állomási Végrehajtási Utasításban (ÁVU) rögzítettek szerint kezelte a váltókat, felületesen jelentette a forgalmi szolgálattevőnek a 11. sz. váltó állását, illetve nem vette észre a váltónál állva, hogy a Margit híd végállomás helyett az esztergomi vonat által elfoglalt I. vágányra terelt a kitérő.⁴ Ennek következtében a Szentendréről érkező 4017 sz. motorvonat belerohant

¹ A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatói kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta. A kutatásban nyújtott segítségért köszönettel tartozom Petrás Ernőnének, amiért édesapja hagyatékát felhasználhattam, továbbá Pölcz Erzsébetnek, az ÁBTL levéltárosának, dr. Susa Éva igazságügyi antropológus, az Igazságügyi Szakértői és Kutató Intézet Szakmai Csoportja egykori vezetőjének, a MÁV Központi Irattár munkatársainak – Balog Zoltánnak külön is a képek digitalizálásáért – és Bárdos Imrének.

² Károlyi 1992: 415–423; Legát 2009; Kirchner–Tóth–Villányi 2012: 334–337.

³ Borbíró 1966: 235–237.

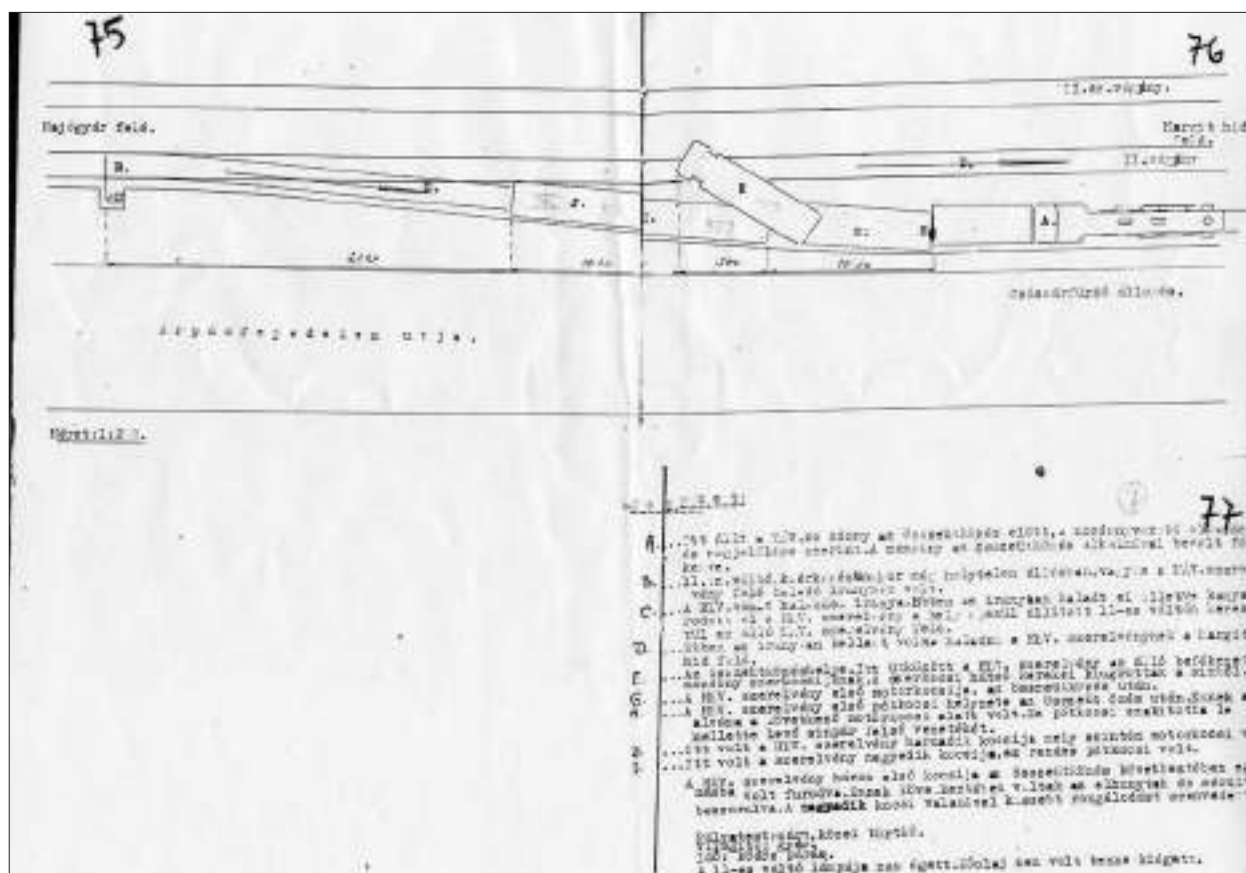
⁴ Állomási Végrehajtási Utasítás részletesen szabályozza – az egyes vasútállomások műszaki és forgalmi viszonyainak megfelelően – az állomási személyzet munkáját. Minden vasúti balesetről készül véleményes jelentés, amelyben a balesetvizsgálók a baleset előzményeit, okait és körülményeit tájékoztatják az elsődleges információk alapján, illetve a jelentés végén feltüntetik a balesetet hibáztatható személy(ek)e)t is. A baleset idején viszont még nem egy központi szerv foglalkozott a balesetek kivizsgálásával, hanem a vasútigazgatóságok kebelében működtek. MÁV Központi Irattár (MÁVKI). BA. 2. doboz. 33. tétel. I. iratcsomó. 8. őrzési egység. Doma Gyula és Veres Pál balesetvizsgálók véleményes jelentése. 1952. december 26.

1. kép: A 101. pályaszámú motorkocsi jobbról, háttérben egy segélymozdony a balesetben sérült 324,656 pályaszámú mozdony elvontatására (MÁVKI)

2. kép: A Duna felől készült fotó a mentésről (MÁVKI)

1. térkép: A balesetről készített helyszínrajz (MÁVKI)

az indulásra várakozó esztergomi vonat szerkocsival előre álló mozdonyába. A kisiklott és szilánkokra tört favázás HÉV-kocsikban 26-an meghaltak és 20-an súlyosan, 37-en könnyebben megsérültek.⁵ A baleseti károkat fokozta még az is, hogy a HÉV-járművek út-

közöit középen helyezték el, míg a nagyvasúti járművek sarokütközősek, így az ütközők szinte semmilyen ütközési energiát nem tudtak elnyelni.

A helyszíni vizsgálat szerint az Esztergomból érkező 3439. sz. személyvonat a menetrendhez képest hét perc késéssel, 6.27-kor haladt be Buda-Császárfürdőre, a vonat az I. vágányra fogadták. A szerelvény menetrend szerint 6.42-kor indult volna vissza Esztergomba 3422. sz. személyvonatként, ehhez meg kellett fordítani a vonatot, vagyis a mozdonyt és a poggyászkocsit a

⁵ 1944 végén felrobbantott északi összekötő vasúti híd hiányában tíz évig az esztergomi vonat a Nyugati pályaudvar helyett a Duna-jobbparti körvasúton át Óbudától Buda-Császárfürdő állomásra közlekedtek. Az északi összekötő hidat csak 1955. május 22-én sikerült újra forgalomba helyezni. Mezei 2009: 213.

szerelvény másik végére kellett átállítani. A fordítást az öt perc késéssel közlekedő, 6.29-kor áthaladó 4507. sz. HÉV-vonat után tudták megkezdeni.⁶ Tekintettel a kevés vágányra, a jelentős HÉV-forgalomra, az állomás elavult biztosítóberendezésére, valamint az általános kocsihányra, a mozdony és poggyászkocsi megfordítása nem volt egyszerű feladat. Először a mozdony kihúzott a II. átmenő vágányra a Margit híd felé, majd a váltónál visszatolatott, így a poggyászkocsit is ki tudták – kézi erővel! – tolni a II. vágányra. Ezután a mozdonyt összekapcsolták a poggyászkocsival, majd az állomás filatorigáti végén lévő 11. sz. váltón túlra húzott vissza. Ekkor Molnár kitérőbe állította a váltót, így a gép rájárhatott az I. vágányon álló szerelvényre. Ahogy a mozdony behaladt az I. vágányra, a váltóór ismét egyenes állásba állította vissza a váltót és megnézte, hogy a mozdony a biztonsági határon belül állt-e meg, ezután visszament a váltó melletti oszlopra helyezett telefonhoz, és jelentette a forgalmi irodának a fordítás befejezését, a váltó egyenes állását, anélkül, hogy szabályszerűen közölte volna a váltózárak pozícióját – mivel nem zárta le azokat.⁷ Ezután a váltóhoz lépett és ismét átállította, így az esztergomi vonat által foglalt I. vágányra terelte a szentendrei vonatot.⁸ Eközben a Szentendréről érkező HÉV az állomási védőjelzőtől mintegy 180 méterre látta, hogy a védőjelző – a vonatfordítás miatt – „megállj” jelzést ad, ezért 35 km/h

sebességről fékezni kezdett. 40–50 méter megtétele után a jelző szabadra váltott, Buzsáki János motorvezető gyorsítani kezdett. Mind a motorvezető, mind a mellette tartózkodó vonatvezető Horváth Ferenc is látta a szabályszerűen kivilágított esztergomi mozdonyt az I. vágányon, illetve a 11. sz. váltónál egy alakot kezében kézilámpával, ami megnyugtatóan hatott rájuk. A motorvezető a váltótól csak 40–45 méterre vette észre a váltó kitérő állását, ekkor vészfékezett, de a váltótól 70 méterre lévő mozdony előtt megállni már nem tudott, és 30–32 km/h sebességgel belerohant a szerkocsival előre álló 324,656 pályaszámú gőzmozdonyba. Csozával határos módon mindketten viszonylag könnyebb sérüléssel túlélték az ütközést, bár Buzsáki mindkét lába eltört. A baleset pillanatában még a kocsik között tartózkodott az összekapcsolást intéző Kiss Sándor gépkísérő, akinek vallomása szerint az ütközés következtében 30 centimétert csúszott arrébb a vonat (1. kép).

A 6.39-kor bekövetkezett balesetben a 9 kocsiból álló motorvonat 110. és 101. pályaszámú motorkocsijai, illetve a 403. és 409. számú személykocsijai kisiklottak és összetörték, a roncsok mindkét vágányt eltorlaszolták. A forgalmat pótló buszokkal, illetve Filatorigát állomásról a baleset helyszínéig tolt vonatokkal oldották meg.⁹ A kisiklott járműveket 14.43-kor sikerült eltakarítani a vágányútból, ekkor indulhatott meg mindkét vágányon a forgalom. A kármentésben a szentendrei segélyvonat, a rendőrségi és tűzoltó erőkön kívül részt vettek a néphadsereg budapesti és szentendrei helyőrségből kivezényelt alakulatai is.¹⁰ Feltehetőleg néhány tankot is a helyszínre vezényeltek a roncsok széthúzására.¹¹ A járművekben 300 000, a pályában 1000 forint kár esett, a felsővezeték is megrongálódott, az utasok ruházatában és poggyászában esett kárról nem maradt fenn összesítés. Január elejére sikerült véglegesíteni a kárösszeget, amely 311 754 forintra emelkedett. A közlekedési tárcá és az államvasutak vezetői is megjelentek a helyszínen még a reggeli órákban, de helyszíni ténykedésükről nem maradt fenn adat, ugyanakkor Bebrits Lajos miniszter személyiségét és korábbi balesetek utáni intézkedéseit figyelembe véve nagyon is valószínű, hogy az elsődleges, még nem teljesen tisztázott információk alapján is súlyos büntetést követelt a vasutasokra (2. kép; 1. térkép).¹²

A szerencsétlenségben életüket veszítették közül 25 holttestet a Budapesti Törvényszéki Orvostani Intézetbe szállítottak, egy honvéd hadnagyot pedig a Gyáli úti kórház halottasházába.¹³ 52 főt szállítottak kórházba, 16 főt a Rheuma Kórházban, 13 főt a János Kórházban, 8 főt a Koltói Anna Kórházban, 6 főt a Margit Kórházban, 6 főt a IV. Sebészeti Klinikán, 2 főt az Országos Testnevelési és Sport Bizottság Kórházában és 1 főt a Tiszti Kórházban ápoltak. A sérültek egy része a közlekedési minisztérium képviselőinek néhány nappal későbbi látogatásakor sérelmezte, hogy a baleset után csak 9 órákor vitték őket kórházba.

⁶ A 4507 sz. Békásmegyertől Budapest-Margit hídig közlekedő HÉV csak a Budapest Megyei Bíróság másnapi tárgyalására Konrád József MÁV fővizsgáló által készített szakértői véleményben szerepel, a véleményes jelentésben nem. BFL. XXV. 4. f. 0945/1952. 5. 1952. december 26.

⁷ Biztonsági határ: vágánykapcsolatok után a két vágány között elhelyezett fekete-fehér színű gerenda, amely azt jelzi, hogy onnantól már nincs átfedés a két vágány ürszelvénye között, azaz nem áll fenn ütközés veszélye.

⁸ Váltózár: váltó mozgó sínparját kulcsos szerkezettel rögzítő biztonsági elem, amely szabályszerű alkalmazása esetén megakadályozza a helytelen váltóállítást, illetve a váltómegnyílást közlekedő vonat alatt.

⁹ A motorkocsikat súlyos sérüléseik ellenére újjáépítették, a debreceni vasvázásítás után még az 1970-es években is közlekedtek, a 409. sz. személykocsit is helyreállították 1954-ben.

¹⁰ HL. MN Kgy. VII/C-6. Koch alezredes: *A Magyar Néphadsereg részvétele a súlyosabb vasúti balesetek követelményeinek felszámolásában 1950-től 1980-ig időszakban*. II. táblázat.

¹¹ Cservénka József vonalirányító 1993. december 28-i tanúvallomása. MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. III. ics. BRFK Vizsgálati Főosztály Élet és Ifjúságvédelmi Osztály Gyilkossági és baleseti alosztálya 136-I-1263/1993. Bü sz. jelentése, 1994. március 28.

¹² MÁVKI. FE. 10228. d. M. 22496/1952. sz. miniszteri figyelőlap. „Egy órán belül a Bakóca-godisai balesetért hibás szolgálattevő és két váltókezelő le legyen tartóztatva. Délig a bünvádi feljelentést el kell készíteni és beadni ellenük, követelve 10 évi börtönt a szolgálattevőnek és 8-8 évet a két váltókezelőnek.” 1952. november 13. Bebrits s. k. 1952. november 13-án Bakóca-Godisa állomáson egy személyvonatot váltó- és vágányút-ellenőrzés elmulasztása miatt egy kocsikkal foglalt vágányra fogadtak, a balesetben 23-an sérültek meg súlyosan, halálosan nem történt.

¹³ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 9. ős: Jelentés a halottakról. 1952. december 29. A halottak közül 10 fő budapesti, 6 fő szentendrei, 4 fő pomázi, 2-2 fő budakalászi és csobánkai, 1-1 fő dunabogdányi és leányfalusi volt.

3. kép: Bebrits Lajos közlekedési- és postaügyi miniszter beszéd közben az Északi összekötő híd ünnepélyes átadásakor, 1955 (Fortepan, 40575)

A Közlekedésügyi Minisztérium 17/1121/1952. I/3.A. sz. rendelete alapján Végh Lajos szakosztályvezető személyes utasítására 300–1200 Ft rendkívüli segély kifizetését engedélyezték a sérülteknek. Dr. Várhegyi Tibor ezért 40 ezer forintot vett fel a MÁV Vezérigazgatóság Általános Igazgatási és Jogi Szakosztályának Igazgatási és Szervezési Osztályától, hogy személyesen keresse fel a balesetben megsérült utasokat. 54 személynek összesen 37 100 forintot fizetett a MÁV, emellett Bebrits utasítására az Utasellátó Vállalat Nyugati pályaudvari fiókja december 31-én ajándécsomagokat állított össze, amiket még aznap este kiszállítottak a balesetben sérülteknek – otthonukba, vagy a kórházba (3. kép).¹⁴

A rendőrség mellett az államvédelmi hatóság emberei is megjelentek a helyszínen, és őrizetbe vették Molnár Imre váltókezelőt, Kriston Béla forgalmi szolgálattevőt, valamint K. Ferenczi János állomásfőnököt.

A Magyar Államvasutak balesetvizsgálói mellett a másnapi bírósági tárgyalásra készített szakértői vélemény is Molnár Imre felelősségét állapította meg, anélkül, hogy ki tudták volna hallgatni magát a váltóőrt – legalábbis az első vizsgálat után, mert január elején az állomási személyzet néhány tagját és a motorvezetőt is felelősségre vonták. A rendőrség is elsősorban Molnárt hibáztatta a szerencsétlenség miatt – ők még ki tudták

4. kép: Molnár Imre vasúti igazolványa munkáshetijegy váltásra (Petrás Ernőné)

a helyszínen hallgatni Molnár Imrét.¹⁵ Az államvasutak még a baleset napján hozott elsőfokú fegyelmi hatósági határozat alapján a szolgálatból elbocsátotta Molnárt, bár mint a határozat írja: a terheltet a vizsgálóbizottság csak meghallgatni tudta, mert a hatóság még a jegyzőkönyvi kihallgatás előtt elvitte. Súlyosbító tényezőnek ítélték a baleset közfeltűnést keltő voltát.

„Terhelt olyan súlyos szolgálati vétséget követett el, valamint a népgazdaságnak olyan hatalmas kárt okozott, hogy őt a szocializmust becsületesen építő vasutas dolgozók táborából el kellett távolítani, annál is inkább, mert a büntető eljárás lefolytatásánál a legsúlyosabb büntetés kiszabására lehet számítani.”¹⁶

Másnap Arató Károly, a MÁV Budapesti Igazgatóságának főigazgatója feljelentést tett az államügyész-ségen, gondatlan szolgálattevéssel vádolva a váltóőrt.¹⁷

Ki volt Molnár Imre?

1910. április 16-án egy szegény földműves családba született Békésszentandrásan. Az elemi iskola öt osztályát végezte el, ezután 20 éves koráig gazdasági cselédként kereste kenyerét, később már saját bandájával szegődött el aratási és cséplési munkákra, emellett tavasszal kubikosnak szegődött, így például 1938 tavaszán a balatonfűzfői lőszergyári építkezésen dolgozott. Később kéziszővést tanult és szövősegédként helyezkedett el. 1932 októberében vonult be katonának a 10. honvéd gyalogezred távbeszélő századához, ahonnan másfél év szolgálat után 1934 márciusában szerelt le, mint híradós őrzető. A II. világháborúban újra bevonultatták, 1944-ben Kolomea környékén a jobb lábán és szeme fölött megsebesült tüzérségi szilánktól.¹⁸ A háború után visszatért szakmájába, különböző munkahelyeken dolgozott, emellett nyaranként aratási

¹⁴ MÁVKI. DNR. 14/1/1953 sz. ügypirat. Segély kifizetése az 1952. december 26-i Buda-Császárfürdő baleset sérültjeinek. Egy személyt nem találtak már a kórházban, lakcímét sem tudták kideríteni.

¹⁵ BFL. XXV. 4. f. 0945/1952. 38–39. I. Budapesti Rendőr Főkapitányság Közlekedésrendészeti Osztályának helyszínelő és balesetvizsgáló csoportja 2176/1952 sz. jelentése. Itt a baleset időpontjaként 6.45 szerepel.

¹⁶ MÁVKI. DNR. 604/1952 elsőfokú fegyelmi hatóság (MÁV Budapesti Igazgatóság) határozata, 1952. december 26.

¹⁷ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 18. öc.: Arató Károly a MÁV Budapesti Igazgatóság főigazgatójának feljelentése az Államügyész-ségen Molnár Imre ellen, 1952. december 27. A főigazgató a HÉV F4. sz. utasítás 85., 88., 94., 100., 73. és 84. pontjainak be nem tartására hivatkozott feljelentésében. Sajnos a fenti utasítást nem sikerült felkutatni.

¹⁸ Szarvasi Járási Hadigondozó Bizottság 128/1946 sz. véghatározata Molnár Imre hadigondozási járulék megállapítása iránti kérelme ügyében, 1946. január 30. Petrás Ernőné tulajdona.

5. kép: Molnár Imre (MÁVKI)

és cséplési munkákkal egészítette ki jövedelmét.¹⁹ Első gyermeke 1940-ben született, két évvel később újabb lánnyal bővült családja, majd 1950-ben megszületett harmadik lánya is (4. kép).

Vélhetőleg a család gyarapodása miatt választotta Molnár Imre a távolsági ingázók keserű kenyerét, Békésszentandrásra hagyva családját, 1950-ben ment fel ismerőseivel Budapestre a jobb kereseti lehetőség reményében. Sashalmi szállásadója – Singhoffer Endre – egykori B-listázott vasutas tiszt segítségével lépett a Fővárosi Helyi Érdekű Vasút szolgálatába mint váltó-

kezelő. Először az éppen forgalomnak átadott Sztálin (ma: Árpád) hídnál szolgált, ahol a villamosvágányokon a csúcsidőn kívül lebonyolított Duna-jobbparti körvasút teherforgalmának biztosítását kellett megoldani a 33-as villamos forgalmának fenntartása mellett.²⁰ Öt hét elteltével Vass Mihály, Filatorigát állomásfőnöke előtt forgalmi vizsgát, pár nap múlva pedig helyismereti vizsgát is tett. Ezután kapott váltókezelői beosztást, amelyet eleinte felügyelet mellett látott el. Egészen 1952 májusáig szolgált a Sztálin hídnál (5. kép).²¹

1952. június 2-án táviratilag helyezték át – szolgálati érdekből – vonatfékezőnek. Vélhetőleg ekkor szerezte azt a sérülést, amit akkor szenvedett el, amikor a szentendrei állomáson tolatás közben a mozgó vonatból kihajolva egy oszlopba verte fejét. Valószínűleg ez a sérülés okozta azt, hogy ha lehajolt, rövid időre elsötétült előtte a világ, illetve gyakran panaszkodott fejfájásra.²² Rövid időre kocsirendezői beosztást kapott, bár szakismerete nem volt hozzá: a brigádvezető utasításának megfelelően kapsolták össze vagy választották szét a kocsikat. Saját kérésére október 1-től (Molnár december 27-i vallomása szerint október közepétől) újra váltóőrként dolgozott, az első tíz nap alatt felügyelettel, ezután már önállóan – bár a helyismereti vizsgát nem tette le. Az őszi csúcsforgalomban elért kiváló egyéni teljesítményéért 200 Ft jutalomban részesült.²³ Az állomásfőnök szóbeli utasítására lett váltóőrnek beosztva, a felettes Igazgatóság felé tett átminősítési javaslatot helybenhagyták. A vasútnál végzett munkája mellett a fővárosban is vállalt kézi szövési munkákat jövedelem-kiegészítésképpen. A sűrű szolgálati beosztás és a szövés miatt havonta vagy még ritkábban tudott csak hazautazni családjához, a keresetét ezért postán vagy ismerőssel küldte el feleségének.²⁴

Gyermekei, munkatársai és ismerősei is jó kedélyű, a politikát és az italozást is kerülő, nyugodt emberként jellemezték, aki a családjának élt. Lelkiismeretes munkavégzését az az évi őszi forgalomban való helytállásáért adományozott pénzjutalom is alátámasztja. Ismerőse szerinti politikai érdektelenségének viszont ellentmondhat az a tény, hogy 1945–1950 között a Nemzeti Parasztpárt tagja volt, letartóztatásakor pedig többek között egy MDP tagjelölti tagkönyv volt nála.²⁵ A kérdés, hogy csak a hétköznapi kisember túlélési taktikájaként, vagy tényleges politikai elkötelezettségből lépett be politikai pártba, ma már eldönthetetlen.

Az államvédelmi nyomozás

Az őrizetbe vett vasutasok kihallgatását azonnal megkezdték a Vizsgálati Főosztályon, Kristont és Ferenczit ekkor még csak tanúként hallgathatták ki – bő egy hónap múlva már gyanúsítottként is. Molnár Imre felelősségének vizsgálatában Kriston vallomása fontosabb, mert Ferenczi állomásfőnök a baleset idején nem is tartózkodott az állomáson, éppen úton volt munkahelyére, amikor értesült a katasztrófáról. Kriston

¹⁹ BRFK Vizsgálati Főosztály Élet- és Ifjúságvédelmi Osztály Gyilkossági és Baleseti Alosztálya. 136-I-1263/1993. Bü sz. jelentés (1994 márc. 28). Bencsik Imre 1993. augusztus 26-i tanúvallomása.

²⁰ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 17. 6e.: 1952. december 27-i igazságügyi orvosi szakértői jelentés Molnár Imréről.

²¹ ÁBTL. 3.1.9. V-93043/1. 22–23: Feljegyzés Molnár Imre vallomásáról. Budapest, 1952. december 27.

²² MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 8. 6e.: Nagy Károlyné sorompókezelő vasúti balesetvizsgálóknak tett vallomása, 1952. december 26.

²³ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 8. 6e. Marek József ellenőr, Buda-Császárfürdő állomás irodakezelőjének tanúvallomása. Marek szerint lábsérülés miatt helyezték könnyebb szolgálatba. Lehet, hogy összemosódtak a háborús sérülés és a vasútnál történt baleset?

²⁴ Petrás Ernőné közlése, illetve édesapja levelezése.

²⁵ BRFK Vizsgálati Főosztály Élet- és Ifjúságvédelmi Osztály Gyilkossági és Baleseti Alosztálya 136-I-1263/1993. Bü sz. jelentésben lévő (1994 márc. 28.), Mai Nap 1992. december 24. 6. és ÁBTL. 3.1.9. V-93043/1: 19–20. Állambiztonsági Központi Fogda Budapest. Letéti jegyzék Molnár Imrétől átvett letéti tárgyakról. 1952. december 29.

tanúvallomása szerint december 25-én 19.15-kor vette át a szolgálatot, ekkor mindent rendben talált, rendelkezést nem tapasztalt.²⁶ Az állomásépület előtt figyelte az esztergomi személyvonat „fordítását” – fontos megjegyezni, hogy az állomásépület nem közvetlenül a vágányok mellett volt, hanem az Árpád fejedelem útja mögött.²⁷ A fordítás befejezéséről meggyőződve Kriston visszaért az irodába, ahol Réti Júlia naplővezető közölte, hogy Molnár távbeszélőn jelentette a 11. sz. váltó átállítását. Kiment a forgalmi iroda elé ellenőrizni a vágányutat, közben már látta a közeledő vonatot is.²⁸ Ezután visszatért a forgalmi irodába, és a falon lévő kapcsolóval szabad jelzést adott a 4017. sz. HÉV-nek. Újra kiment, hogy előírászerűen fogadja a vonatot, ekkor következett be a baleset, amiről értesítette a mentőszolgálatot, a tűzoltóságot és a rendőrséget. Vallomásaiban bűnösnek érezte magát, mert nem követelte meg a váltóórától az előírászerű jelentést a váltó lezárásáról és a váltókulcsokról. Egyszer sem követelte meg a pontos jelentést, illetve már azzal is mulasztást követett el, hogy a jelentést másodkézből vette, nem személyesen a váltóórától.²⁹ A forgalmista, bár elismerte, hogy szolgálatát nem látta el előírászerűen, a balesetért (szintén) a váltóórát hibáztatta.

Aznap készült még egy feljegyzés is, amely az előbbieket tartalmazta, de a végén Kriston még egy írásos megjegyzést fűzött hozzá, amely szerint a baleset a 11. sz. váltó kitérő állása miatt történt, egyértelműen Molnárra hárítva a felelősséget.

Horváth Ferenc vonatvezető is a váltóórát okolta vallomásaiban a szerencsétlenségért, gyakorlatilag megismételte a vasúti vizsgálóknak tett vallomását, azzal a jelentős különbséggel, hogy korábbi vallomásával ellentétben a 11. sz. váltónál – a ködös, sötét és páras időjárás ellenére – egyértelműen Molnár Imrét látta.

Molnár Imre ügye Csetneki György államvédelmi hadnagyhoz került, aki súlyos gondatlanság büntetésének elkövetésével indított vizsgálatot, amit Szeifert József áv. százados, osztályvezető jóváhagyott.³⁰ A kihallgatás közben házkutatást tartottak Molnár Imre szállásadójánál – itt nemcsak Molnár Imre holmiját nézték át, de őrizetbe vették a Singhoffer házaspárt is, és még néhány személyes tárgyakat is lefoglalták.³¹ A vizsgálati napló alapján december 26-án Molnár Imrét 10 órán keresztül hallgatták ki. A váltóór december 25-én este kezdte meg műszakját, amúgy is hosszú és nehéz szolgálat után, testben és – a baleset hatására – lélekben is elfáradva, összetörve került a kihallgatótiszt(ek) elé. Sajnos a kihallgatásokról semmi mást nem lehet tudni, csak ami a hivatalos kihallgatási jegyzőkönyvben szerepel: jegyzetek nem maradtak fenn, így nem lehet megállapítani, hogy pontosan ki(k), mikor, mettől-meddig hallgatták ki Molnárt, illetve, hogy a váltóór mit mondott, hogyan viselkedett.³²

A jegyzőkönyv tanúsága szerint a nyomozók gyanúsítását Molnár megértette, és bűnösnek érezte magát, mert szándékosan siklatta ki és szalasztotta bele a császárfürdői állomáson várakozó esztergomi vonatba a Szentendre felől érkező motorvonatot. Vallomása szerint az éjszakai szolgálat közben határozta el, hogy bosszúból kisiklat egy vonatot, mert a kormány munkanappá nyilvánította december 26-át. Amikor reggel 6.30-kor az esztergomi személyvonat beállt az állomásra, a körüljárás után a váltót egyenes állásba helyezte, majd jelentette a forgalmistának, hogy szabad a pálya és jöhet a HÉV-szerelvény. Mikor látta, hogy közeledik a szentendrei vonat, kitérőbe állította a váltót, így a munkásokkal rakott motorvonat a bennálló személyvonatba rohant.

„Az általam szándékosan előidézett vonatösszeütközés következménye az lett, hogy a munkásokat szállító vonat utasai közül többen meghaltak, és súlyosan megsebesültek. Mint szakképzett váltókezelő tisztában voltam azzal, hogy a váltó visszadobásával szerencsétlenséget idézek elő. Beismerem, hogy a vonatot azért siklasztottam ki, a vonatok összeütközését azért idéztem elő, mert a népi demokratikus rendszer ellensége vagyok. Ugyancsak ellenséges beállítottságú ismerőseimmel, a bűncselekményt megelőző napon beszélgetést folytattam a kormány rendeletéről a december 26-i munkanappal kapcsolatban és már akkor a kormány szidalmazása közben megérlelődött bennem az elhatározás, hogy bosszúból szolgálati helyemen erőszakos cselekményt követek el.”³³

A kihallgatás után még aznap átkísérték az államügyészségre Paulik Imre áv. százados utasítására, közben felvették a tanúvallomásokat, illetve a nyomozók kiértékeltek a házkutatás során nyert adatokat.³⁴ Az orvosszakértői jelentésben lévő utalásból lehet tudni, hogy az államügyészségi kihallgatásakor is bűnösségét beismerő vallomást tett.

²⁶ Molnár Kristonnal együtt lépett szolgálatba, műszakjuk másnap reggel 7 óráig tartott volna.

²⁷ Az egykori állomásépület ma is megvan, az Árpád fejedelem útja-Komjádi Béla utca sarkán áll, jelenleg egy utazási iroda működik a földszintjén.

²⁸ Vágányút ellenőrzés: meggyőződés a kijelölt vágányon való közlekedés biztonságáról, a váltók helyes állásáról és a vágány szabad állapotáról.

²⁹ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics.14. öe.: ÁVH tanúkihallgatási jegyzőkönyv, Kriston Béla forgalmi szolgálattelévő vallomása. 1952. december 26.

³⁰ ÁBTL. 3.1.9. V-93043/1: 8. Határozat vizsgálati ügy megindításáról.

³¹ Többek között két indexre tett könyvet, FKGP tagsági igazolványt, munkakönyvet, noteszeket, használt indigókat és fényképeket foglaltak le. ÁBTL. 3.1.9. V-93043/1: 15–16. Házkutatási jegyzőkönyv: 17–18. Tímár Péter áv. hadnagy jelentése, 1952. december 29. Az őrizetbevétel tudomásulvételét Singhoffer né nem írta alá, „megbízásából” a hadnagy szignálta.

³² ÁBTL. 3.1.9. V-93043/1: 96–98. Molnár Imre gyanúsított jegyzőkönyv.

³³ ÁBTL. 3.1.9. V-93043/1: 98. A dolgozók régi kívánságára hivatkozva május 2-át ünnepnappá nyilvánította a minisztertanács, és hogy a plusz munkaszüneti nap ne okozzon kiesést a népgazdaságban, december 26-át munkanappá minősítették. 1050/1952/XII. 17 sz. M.T. rendelet.

³⁴ ÁBTL. 3.1.9. V-93043/1: 99.

Legalábbis a papírok tanúsága szerint. Nem véletlenül utalunk rá, hogy a fennmaradt vallomások és a valóban elhangzottak között lehetnek eltérések. Az államvédelmi hatóság nyomozásánál kiemelt fontosságúnak tartották a gyanúsított beismerő vallomását, ennek eléréséhez nem riadtak vissza semmilyen eszköztől, legyen az pszichikai vagy testi fenyegetés, kényszer alkalmazása.³⁵ Ezek ékes bizonyítékai a korszak koncepciói pereit, amelyek taglalásától ismertségük és feldolgozottságuk miatt eltekintünk. A vallomások és a jegyzőkönyv közötti disszonanciára, illetve a kényszerítő körülményekre világít rá Ferenczy János állomásfőnök vallomása is az 1953. április 7-én tartott elsőfokú bírósági tárgyaláson, ahol az ő és Kriston forgalmi szolgálattevő felelősségét vizsgálták a baleset kapcsán. Az állomásfőnök kérdésre válaszolva állította, hogy:

„a nyomozás során az elibém tárt nyomozati vallomásmat legépelve kaptam kézhez aláírás végett. Alá kellett írnom, mert kényszer hatása alatt állottam és az abban foglaltak nem felelnek meg a valóságnak. Nem teszem magamévá a nyomozati vallomásomban foglaltakat, mert nem az én jelenlétemben elkészített jegyzőkönyvet írtam alá.”³⁶

Az államügyész utasítására másnap, december 27-én igazságügyi orvosszakértők is megvizsgálták Molnár Imrét, hogy nem szenved, szenvedett-e valamilyen mentális betegségben a baleset idején. A vizsgálatot dr. Balassa László megyei bírósági elmeorvos és dr. Kelemen Endre megyei bírósági orvos végezte.

„A vádbeli cselekményről azt adja elő (ugyanúgy, mint a nyomozati szakban és az államügyészégi kihallgatáskor), hogy nagyon bosszantotta, hogy a karácsony másnapját munkanapnak nyilvánították, és emiatt családját nem tudta meglátogatni. Bosszúból elhatározta, hogy egy vonatkielkést fog előidézni, de arra nem gondolt, hogy annak ilyen súlyos következménye lesz. Vallásos, de nem nagyon járt templomba, és ez esetben csak az bántotta, hogy a családját nem látogatta meg. Elkeveredve mondja, miért nem jó az, ami eddig volt. Azt állítja, hogy elhatározásáról senkivel sem beszélt. Részletesen elmondja, hogy a váltót hibásan beállította, majd az őrháznak jelentette, hogy jöhet a vonat ½ 7 óra reggel volt ekkor. Amikor a csattanást hallotta, bement a blokkba, és ekkor ébredt tudatára, hogy szörnyű tettet csinált. A blokkházba a sorompó kezelő volt, a terhelt jajgatni kezdett, »végem van, mi lesz velem«. Közben arra is gondolt, hogy az egész esetet műszaki hibának fogják

venni. Amikor a szolgálattevő a blokkháztól telefonon megkérdezte, hogy mi történt, azt felelte, beleszaladt az álló vonatba, de nem tudja, hogy hogyan történt. Csakis a Császárfürdőnél történt első kihallgatásakor vallotta be, hogy a szerencsétlenséget szándékosan idézte elő. Az esetet megelőzőleg semmi alkoholt nem fogyasztott.”³⁷

A szakértői jelentés szerint a váltóőr egészséges volt, idegrendszeri betegségekre utaló jelt nem találtak, a balesetkor józan, beszámítható tudatállapotban volt. A fejfájásról, látászavaráról semmilyen utalás nem szerepel, még az anamnézisében sem. Az is lehet, hogy Molnár Imre valóban nem említette fejsérülését, illetve látászavarát. Lánya elmondása szerint édesapja nem került kórházba fejsérülésével, és bár az anyja tudott a balesetről, otthon semmilyen változást nem vettek észre a családfőn. A baleset elhallgatásában talán közrejátszhatott a félelem, hogy alkalmatlanná nyilvánítják, és elveszítheti állását.

A fenti vallomásnak ugyanakkor ellentmond az a Molnár kézjeggyével ellátott két oldalas gépelt feljegyzés, ami december 27-én készült Molnár vallomásáról. Az esztergomi vonat fordítása után

„[...] átváltottam a váltót és szabad utat biztosítottam a 2-es számú vágányon a Szentendre felől jövő HÉV. vonatnak. Ekkor elkövettem azt a hanyagságot, hogy nem zártam le a váltót, sőt a biztosító kapcsolót sem hájtottam rá. Ezután betelefonáltam és jelentettem, hogy jöhet be a vonat. Újra a váltóhoz mentem és visszaállítottam a váltót, aminek következtében a közeledő HÉV. vonat – amelyet már láttam, mert kb. 150 méterre volt – beleszaladt az 1-es számú vágányon álló vonatba. A váltó hibás visszaállítását nem szándékosan követtem el, megfeledeztem arról, hogy én már előzőleg állítottam a váltót. Nyugodtan ottmaradtam a váltó mellett a vonatot várva, meg se néztem a váltót, hogy milyen állásban van. A szerencsétlenséget nem szándékosan idéztem elő, az gondatlanságomból következett be, mivel megfeledeztem arról, hogy előzőleg a váltón állítottam. A váltó nem volt lezárva, ennél fogva újra tudtam azon állítani.”³⁸

A váltóőr elismerte, hogy szolgálatát nem az utasításoknak megfelelően és figyelmen kívül látta el – a forgalom nagysága miatt erre egyébként esély sem volt, az utasításellenes munkavégzés ezekben az években általános jelenség volt a vasútnál –, de az előző két vallomással ellentétben itt szó sincs szándékosságról, szabotázsról. Ez azonban már nem változtatható az eset megítélésén, annál is inkább, mert a balesetről és a nyomozásról készített jelentés már december 26-án elkészült. Juhász László av. ezredes, az ÁVH Vizsgálati Főosztályának vezetője³⁹ jelentésében azt írta, hogy Molnár beismerte, hogy bűncselekményét szándékosan követte el, amikor a következőket vallotta:

„Beismerem, hogy a váltót egyenes menetirányba állítottam, majd jelentettem a forgalmi szolgálattevőnek, hogy szabad a pálya és jöhet a HÉV. szerelvény, mikor láttam,

³⁵ Horváth–Solt–Szabó et al. 1992: 172–173.

³⁶ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. II. ics. 8. 6e. B.II.0905/1953/10 sz. jegyzőkönyv a Budapesti megyei bíróságon, 1953. április 7-én tartott nyilvános tárgyalásról.

³⁷ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 17. 6e.: Igazságügyi orvosszakértői jelentés Molnár Imréről. 1952. december 27.

³⁸ ÁBTL. 3.1.9. V-93043/1: 22–23. Feljegyzés Molnár Imre vallomásáról. Budapest, 1952. december 27. Megint csak óvatosan kell kezelni a forrást, a vallomásban az állomásfőnök Ferenczy Jánost Józsefnek írták. Nem valószínű, hogy a váltóőr ne ismerte volna közvetlen főnöke nevét, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy egyszerű elgépelés történt, ami több iratnál is tapasztalható.

³⁹ Boreczky 1999: 104.

hogy a HÉV. közeledik, a váltót visszadobtam és ezáltal a munkásokkal megrakott HÉV. szerelvény a bennálló személyvonatra szaladt.”

Hogy ne legyen kétség a további teendőkről és az eset végkifejletéről, jelentésében az alábbiakat javasolta:

„Javasoljuk, hogy a statáriális bíróság Molnár Imre ügyét f. hó 27-én délelőtt 10 órakor tárgyalja. Javasoljuk, hogy a sajtó 29-én, hétfőn az alábbi rövid közleményt adja ki az ügyről:

Az Igazságügyminisztérium sajtóosztálya közli:

A budapesti megyei bíróság, mint rögtönítélő bíróság f. hó 27-én tárgyalta Molnár Imre 42 éves, MÁV alkalmazott bűnügyét, aki vasúti szerencsétlenséget okozott. A szerencsétlenségnek több halálos áldozata volt.

A rögtönítélő bíróság Molnár Imre vádlottat halálra ítélte.

Az ítéletet végrehajtották.”⁴⁰

Érdekes, hogy a tervezett sajtóközleményben nincs utalás a váltóór szándékos balesetokozására, pedig a rendelkezésre álló vallomásokból akár még alá is lehetett volna támasztani az ítéletet. A baleset így is az indulatok magas hullámaint keltette, a túlélők és hozzátartozók között – érthetően – elkeseredést, dühöt szült, amelyet mesterségesen is igyekezett a rendszer fenntartani munkásgyűléseken.⁴¹ A vasutas hangulatjelentések szerint Pápa állomáson meglepte a vasutasokat, feszültséget okozott, míg a HÉV-vonalak dolgozói szerint a váltó volt rossz, nem a váltókezelő hibázott. A Landler Járműjavító műhelyben viszont olyan vélemény is szárnyra kapott, hogy a baleset Isten büntetése volt a december 26-i munkanapért.⁴² Egy újabb megválaszolhatatlan kérdés tehát a rövid sajtóközlemény, de biztos, hogy nem Virág elvtárs álmatlan éjszakák miatti feledékenysége köszön vissza, mint Pelikán Jó-

zsef bírósági tanú meghallgatásakor a „Tanú” c. filmben. A feljegyzés szélén egy nagy piros kérdőjel és aláhúzás éktelenkedik a jelentésben, ahol a szándékosság beismeréséről ír az ezredes. Mivel semmilyen megjegyzés, szignó nem található a lapon, kideríthetetlen, hogy ki és mikor kérdőjelezte meg Juhász véleményét – mindezenre az események kimenetelét nem befolyásolta.⁴³

A bírósági tárgyalás

1952. december 27-én került sor a Budapesti Megyei Bíróságon, mint rögtönítélő bíróságon, a nyilvános tárgyalásra.⁴⁴ A rögtönítélő bíraskodást az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. október 18-án életbe lépett 9600/1945 ME. sz. rendelet vezette be a háború utáni Magyarországon. A rögtönítélő bíraskodást 1946. január 3-án hatályba lépett 50/1946 ME. sz. rendelettel kiterjesztették a vasútra és a vasúti üzemi területekre, ami a rögtönítélő bíraskodást korlátozó 1948. szeptember 29-i 9700/1948 kormányrendelet után is hatályban maradt.

A 11.40-kor kezdődő bírósági ülésen dr. Roosz Lajos elnökölt, a szakbíró dr. Garancsy Mihály, az államügyész pedig a korábbi híres-hírhedt koncepció perек aktív szereplője, dr. Alapi Gyula volt.⁴⁵ A vádlott váltóór védőjének dr. Hegedűs Ernőt jelölték ki, tanúknak pedig Kriston Bélát, valamint Horváth Ferencet idézték be.⁴⁶ Szakértőként a két igazságügyi orvosszakértő jelent még meg a tárgyaláson.

A tárgyaláson az államügyész szándékos rongálással, szabotázzsal vádolta meg Molnár váltóór: szerinte bosszúból

„reggel szolgálata közben elhatározta, hogy a szentendrei HÉV szerelvényt kisiklatja. Ennek megvalósítása végett a 11. sz. váltót úgy állította be, hogy a szentendrei Hév az állomáson álló esztergomi személyvonatra eresztette rá, szándékosan azért, mert munkanapon dolgoznia kellett. A két szerelvény összeütközött, minek következtében többen meghaltak, sokan megsebesültek, több százezer Ft kár származott és forgalmi zavar állt elő.”

Alapi vádbeszédében csak a halálbüntetést tartotta elfogadható megtorlásnak a dolgozó nép és az állam ellen elkövetett merényletért. A korszak büntetőperes ítélkezési gyakorlatában a származási szempont – azaz, hogy a vádlott melyik társadalmi osztályból származik – most nem jelentett enyhítő körülményt, sőt inkább súlyosbította Molnár helyzetét osztályarúloi „minősítése”. A védő finomabb formában, pusztán „megfelelő” büntetés kiszabását kérte – ez is a per koncepció jellegét erősíti.

Molnár Imre a tárgyaláson már az alábbi – a szóhasználat alapján valószínűleg betanított – vallomást adta elő:

„Szívemre vettem, hogy miért vették el a karácsony másnapját, bántott, hogy rabnak érzem magam, mert már két karácsonyon nem voltam a családom körében. Ezért elhatároztam, hogy a vonatot kisiklatom.

⁴⁰ ÁBTL. 3.1.9. V-93043/1: 27. Juhász László áv. ezredes jelentése a Császárfürdő állomáson történt vasúti szerencsétlenség ügyében. 1952. december 26.

⁴¹ „A magyar közvélemény felháborodásának adott kifejezést, a sajtóban, rádióban, a gyárakban, hivatalokban és családokból. Az uralkodó álláspont az volt, hogy ellenséges irányzatú, diverzáns tevékenységgel állunk szemben.” Borbíró 1966: 235.

⁴² Frisnyák 2011: 43.

⁴³ Sokáig nem élvezhette Juhász László munkája gyümölcsét, ugyanis Péter Gábor letartóztatásakor több államvédelmi főtisztet tartóztattak le – vagy próbáltak meg letartóztatni –, köztük őt is, aki az érte küldött ÁVH-tiszt szeme láttára lett öngyilkos, miután lelőtte édesanyját. ÁBTL. 2. 1. jelzet. VI/73. Feljegyzés a „Péter-ügy” vizsgálata során bekövetkezett halálesetekről. 1953. június 9.

⁴⁴ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 20. 6e. 0945/1952/2 sz. Rögtönítélő bíróság tárgyalási jegyzőkönyve.

⁴⁵ Alapi Gyula vezette a budapesti államügyészséget 1949–1956 között, többek között a Mindszenty-perben, a Standard-perben, Rajk-perben képviselte a vádat.

⁴⁶ Legát Tibor cikksorozatának 2. részében tárgyalja az államvédelmi nyomozást, illetve a bírósági tárgyalást. Szerinte nagyon valószínű, hogy a váltóór erőszakkal bírták rá későbbi vallomására: „szinte bizonyos, hogy Molnár megkínzása előzött meg”. Ez valóban nem számított rendkívüli esetnek, de lehet, hogy elegendő volt pusztán pszichikai módszerekkel megdolgozni a szerencsétlen váltóór. Kriston Béla 1994. március 28-i vallomásában azt állította, hogy bár beszélni nem tudott Molnárral, de külsérelmi nyomot nem látott rajta. Ez persze még nem zárja ki a fizikai bántalmazást.

Azt tudtam, hogy a vonat tömve van utasokkal, de én nem ezt akartam, én csak kisiklatni akartam a vonatot. [...] amikor láttam, hogy a HÉV szerelvény közeledik, a rendesen állított váltót visszadobtam, így a HÉV szerelvény az állomáson veszteglő esztergomi személyvonatba szaladt. Azt tudom, hogy halálest is van.”

A vonatkisiklatást azért követte el, mert:

„Ellensége vagyok a népi demokráciának, izgattam az ünnep eltörlése és a fekete kenyér miatt. Ezen intézkedéseket szidalmaztam. Előző nap beszélgettem is ismerőseimmel az ünnep áthelyezéséről, amit nem helyeseltem és megérlelődött bennem az az elhatározás, hogy bosszúból kisiklatom a vonatot.”

Persze a szándékos tömeggyilkosság még a forgatókönyvírók számára is vállalhatatlan túlzásnak tűnt, ezért a váltóór szájába az alábbi mondatokat adták:

„A váltót úgy akartam állítani, hogy csak leessen a mozdony a sínről. Amikor a szerencsétlenség bekövetkezett, láttam, hogy végem van, láttam a halottakat és sebesülteket. Az eset lesújtott, a halottak engem vádolnak.”

A tárgyalás végén a bíróság Molnár Imrét bűnösnek mondta ki több ember halálát okozó szándékosan elkövetett közveszélyű rongálás büntetésében, ezért a bíróság főbüntetésként halálra, mellékbüntetésként pedig teljes vagyonelkobzásra ítélte. Az indoklásban a bíróság kifejtette, hogy bár a dolgozó nép képzettségének megfelelő munkát és keresetet adott Molnárnak, de az szemben állt a népi demokratikus államrenddel, a munkásság érdekében hozott intézkedéseket ellenségesen fogadta, köztük a legutóbbi intézkedést is, miszerint december 26-a helyett május 2-a lesz ünnepnap. A hozzá hasonló ellenforradalmi alakokkal megtárgyalták az új intézkedést, miközben arra az elhatározásra jutott, hogy bosszúból kárt fog okozni. Az éjszakai szolgálat alatt csak fokozódott benne a gyűlölet, így elhatározta, hogy a 6.40-kor érkező 4017. sz. HÉV-vonatot az I. vágányon lévő esztergomi vonatra járatja rá és ütközteti. A vádlott beszámítható, józan elmeállapotban követte el tettét, amit a bíróságon beismert, valamint Kriston Béla és Horváth Ferenc tanúk vallomása, az orvosszakértők véleménye és a vasúti szakértői jelentés is alátámasztott.⁴⁷

Molnár bűncselekményét csak a halálbüntetéssel látta megtorolhatónak a bíróság, mivel a vádlott veszélyt jelent a dolgozókra, a népi demokratikus államra. Büntetlen előéletét, gyermekes családi állapotát és beismerő vallomását a baleset súlyossága miatt nem vehette figyelembe. Az ítélet ellen fellebbezni nem lehetett, csak kegyelmi kérvényt adhatott be a vádlott, ami meg is történt, de a bírósági tárgyalás után rögtön

összeülő kegyelmi tanács a résztvevő bírák, ülnökök és az államügyész egyöntetű véleményével a kegyelmi kérvény elutasítása mellett foglalt állást.⁴⁸

Érdemes néhány gondolat erejéig megszakítani az események láncolatát, elemezve a tárgyalás kérdéses momentumait. Már a vizsgálati szakaszban felvett vallomások is rámutatnak az eljárás megtervezett voltára, Molnár vallomásaiban felbukkanó, egyik helyen a szándékosságot beismerő, máshol figyelmetlenségét okoló ellentmondás feloldására sem törekedtek. A válaszokból arra lehet következtetni, hogy ártatlannak tűnő, valójában irányított kérdéseket tettek fel Molnárnak, aki talán nem is sejtette, mire megy ki a játék, így válaszait a koncepciónak megfelelően forgathatták ki. Maga a tárgyalás ideje is, a balesetet követő nap is több mint szokatlan, még ha az akkor hatályos törvényi háttér ezt meg is engedte. Az ÁVH is csak a forgalmista és a vonatvezető vallomását adta át a bíróságnak, valószínűtlen, hogy egy rendes eljárás keretében a többi vasutas vallomását ne használták volna fel – példának okáért kiderült volna a váltóór becsületes, rendes munkavégzése, egészségügyi problémái. A vallomásában elhangzott ismerőst sem idézték be, nem is derítették ki személyét, ami több mint szokatlan az ÁVH nyomozási módszereit ismerve. A tárgyaláson csak a forgalmistát és az állomásfőnököt idézték be tanúnak, emellett a vasúti szakértői jelentést használták fel ítélezésre, ugyanakkor a védelem senkit sem idézhetett be, a védőügyvéd jelenléte inkább csak szimbolikus jelentőséggel bírt. Még arra sem hívta fel a bíróság figyelmét, hogy a vádlott szolgálata végén volt és elfáradhatott. Az is felettébb szokatlan, hogy egy halálraítelt nem él az utolsó szó jogával.

Az a feltételezés, hogy egy vasutas azért követ el bosszúból bármilyen veszélyeztetést, mert ünnepnapra szolgálatba lett beosztva, hatalmas melléfogás. A vasútnál, ahogy más fontos közüzemnél is, gyakori az ünnepnapra munkavégzés. Az orvosszakértők véleménye megkérdőjelezhető, hiszen Molnár egészségügyi panaszai nem kerültek a jelentésbe, amelyek rámutathattak volna, hogy a váltóór egészségügyi szempontból esetleg alkalmatlan volt beosztására, de az is lehet, hogy valóban nem tudtak Molnár látászavaráról és fejfájásáról. Esetleg említették, de valamilyen ok miatt a jegyzőkönyvből már kimaradt? Molnár vallomása – túl azon, hogy olyan szófordulatokat használt, amelyek egy öt elemít végzett embernél felettébb valószínűtlenül hatnak – két furcsa elemet is tartalmaz. Ha csak kisiklatni akarta volna a vonatot, elég lett volna kiékelni a váltót, vagy egyszerűen – bár ez hordoz magában némi sérülési kockázatot is – a HÉV áthaladása közben váltani, nem pedig ráereszteni az esztergomi vonatra a relatíve nagy sebességgel közlekedő motorvonatot. Sőt, akár a mozdony körüljárásakor is „aláválthatott” volna, ezzel bénítva meg a vonal forgalmát.⁴⁹ Ha máshonnan nem, a sajtóból, rádióból tudnia kellett Molnárnak, hogy szándékos károkozásért súlyos, akár halálos ítéletet is

⁴⁷ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 21. őe. A bírósági ítélet és indoklása.

⁴⁸ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 23. őe. Jegyzőkönyv a kegyelmi tanácskozásról.

⁴⁹ Aláváltás: a váltón közlekedő vonat alatt átállítani a váltót, ezzel a kerekek elvesztik a vezetéset és leesnek a sínről.

6. kép: Újköztető 301-es parcellája, Molnár Imre feltételezhető nyughelye (a szerző felvétele)

7. kép: A fizetést és egyenruha-viselést felfüggesztő rendelet (Petrás Ernőné)

kiszabhatnak az elkövetőre – valószínűleg a vasúti balesetek kapcsán tartott oktatások, illetve beszélgetések során a váltóőr is hallott egy-egy baleset jogi következményeiről.⁵⁰ Ha valóban szabotázszt akart végrehajtani, akkor miért nem menekült el rögtön a helyszínről? Az iratok kapcsán csupa valószínűtlen, logikátlan elemmel szembesül a kutató, amelyek a per koncepciójára utalnak. A kicsikart, gépiesen felmondott beismerő vallomáson kívül semmivel sem lehetett alátámasztani a szándékosságot.

Károly Imre elemzése szerint a bíróságot nem érdekelte a valóság, a koncepció érvényesítése volt a cél, bemutatni, hogy az ellenség – a fekete reakció – sok ember feláldozásától sem riadt vissza a vallási ünnepnap megszüntetésének bosszújaként. A pontos okokat, a nyomozás és tárgyalás személyi és intézményi faktorait valószínűleg sosem lehet a maguk teljességében feltárni: személyes meggyőződés vagy külső nyomás nehezedett a bírókra, államügyészre, esetleg az ÁVH akart eredményt produkálni részben a valóban egyre gyakoribb balesetek, részben a pár nappal korábbi szuhakállói vízbetörés kapcsán vitt eredménytelen nyomozás után? Esetleg ez is csak egy eset, amivel példát lehet statuálni és félelemben tartani a társadalmat? Egyike azon

egymillió büntetőeljárásnak, amelyeket az ügyészségek indítványoztak 1950–1953 között? Ezekből a bíróságok 650 ezer vádiratot tárgyaltak és 390 ezer elmarasztaló ítélet hoztak.⁵¹

Visszatérve a büntetőperhez, a bírósági tárgyalás délután 16.16-kor fejeződött be. Ezután Molnárt átkísérték a Kozma utcai Országos Börtönbe, ahol 17.25-kor megkezdték az ítélet végrehajtását Garancsy bíró, Alapi főügyész, Halász Ervin jegyzőkönyvvezető, Benedek Imre és Szabó Ernő orvosok, Pintér Imre kerületi tanácsi anyakönyvvezető és Nagy János rendőrségi küldött jelenlétében. Molnár Imre szíve 17.38-kor megszűnt dobogni. A halál hivatalos beálltát a 18.10-kor végzett újabb orvosi vizsgálat rögzítette.⁵² Még azt sem engedték meg, hogy legalább levélben elbúcsúzhasson szeretteitől. Szinte pontról pontra az történt, ami az ezredesi jelentésben szerepelt a hivatalos nyilatkozat közzétételének idejét leszámítva. Molnár Imrét az Újköztető 301. parcellájában temették el valószínűsíthetően, de az államvédelmi óvintézkedések miatt teljes bizonyossággal nem állapítható meg pontos sírhelye. A halotti anyakönyvezése sem történt meg – más kivégzettekkel együtt – a Budapesti Országos Börtön 1954. február 19-i kimutatása szerint.⁵³ Egy későbbi feljegyzésből lehet tudni, hogy az Országos Börtönt 1951. május 5-én vette át az Államvédelmi Hatóság, ami július 31-től egészen 1953. január 30-ig álnéven jelentette be a kivégzéseket, ezután október 6-ig be sem jelentették a temetéseket, a börtönparancsnok-helyettes vezette egy külön erre a célra felfektetett jegyzőkönyvbe. 1953. október 6-tól ismét bejelentették a haláleseteket a kerületi tanácsnál, de kivégzés helyett betegséget jelöltek meg halálokként a börtönparancsnok szóbeli utasítására, amiről az Államügyészség Különleges Osztálya is tudott.⁵⁴

Végül 1954 tavaszán – nyilván a Nagy Imréhez köthető enyhülésnek, illetve az ÁVH „megrendszabályozásának” köszönhetően – kezdték el az 1951 nyaratól kivégzettek pótlólagos halotti anyakönyvezését. A Legfőbb Ügyészség két lapon 84 nevet tartalmazó listát küldött át a X. kerületnek anyakönyvezésre, a 68. sorszám alatt szerepelt Molnár Imre. Az anyaköny-

⁵⁰ A Magyar Államvasutak Hivatalos Lapja is közzölt egyébként egy-egy súlyosabb baleset kapcsán hozott megtorló intézkedéseket, ezzel is figyelmeztetve a vasutasokat a pontos, „utasításszerű” szolgálatra. A Hivatalos Lap 1950. május 13-i száma címlapján például vezérigazgató figyelmezteti a vasutasokat, hogy a Hatvanban április 30-án balesetet okozó térfelvályózókat csak példás előéletű és családjukra való tekintettel nem ítélte halálra a bíróság, 15-15 év börtönt kaptak. A következő alfejezetben bemutatásra kerülő 1952. június 4-i rákosi baleset után, június 9–12 között 960 helyen rendezett a Vasút Politikai Osztály kommunista aktívákat és rendkívüli üzemi értekezleteket mintegy 72 300 vasutas részvételével, ahol ismertették a balesetet és következményeit, illetve – a kijelölt hozzászólók? – élesen elítélték a vétkes vasutasokat. Bognár Imre beszámolója Rákosi Mátyásnak, 1952. június 14. MNL-OL. M-KS. 276. f. 65/287. óe. Idézi: Gadancz 1997: 315.

⁵¹ Romsics 2004: 345.

⁵² MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. 24. óe. Jegyzőkönyv az ítélet-végrehajtásról.

⁵³ ÁBTL. 2. 1. jelzet. X/34/3 fényképnegatívok a váci rabtemetőben.

⁵⁴ ÁBTL. 2. 1. jelzet. X/34/3. 28. Prekler György főhadnagy nyilván tartó-vezető feljegyzése, 1954. január 30.

vezésre az ügyészégi átirat szerint azért volt szükség, hogy a hozzátartozók ne legyenek akadályozva jogaik gyakorlásában, illetve a személyi igazolványok kiállítása miatt.⁵⁵ Egyéni bájt kölcsönöz a hozzátartozók jogaiért való aggodás, miközben a belügyminisztérium felhívta az anyakönyvezést végző tisztviselők figyelmét a titoktartásra, illetve az esetleg jelentkező hozzátartozóknak csak halotti anyakönyvi kivonat kiadását engedélyezte a következő felszólítással: „feltétlenül kérem mellőzni annak bejegyzését, hogy a halál oka kivégzés volt.”⁵⁶

A családtagok kérelmére a Budapesti Igazságügyi Orvosszakértői Intézet Szakmai Csoportja 2000-ben kutatást végzett a váltóór sírhelyének beazonosítására, de teljes bizonyossággal nem tudták megállapítani Molnár Imre nyughelyét. Legát Tibor 2009-es újság-cikke után újabb kutatás történt az időközben előkerült állambiztonsági és temetői iratok felhasználásával. Az addig előkerült összes adatok révén a kilenc évvel korábbi szakvéleményt pontosították, a 301-es parcella 3. sorának 10. sírhelyét valószínűsítették Molnár nyughelyének, tekintettel arra, hogy 1952. december 30-án nyitották meg a sírt, illetve egy 1964-es sírfeltárási jegyzőkönyvben dokumentált leletek alapján (6. kép).⁵⁷

Molnár Imre családja csak 1985-ben kapta meg a családfele halotti anyakönyvi kivonatát.⁵⁸ Sem a büntetőeljárást, sem a kivégzést nem közölték a feleséggel, a sajtóból és a rádióból szerzett tudomást a történetekről.⁵⁹ A sajtóban gyakorlatilag Juhász áv. ezredes által javasolt kommuniké jelent meg:

„Halálra ítélték a császárfürdői vasúti szerencsétlenség okozóját. 1952. december hó 26-án Budapest-Császárfürdő megállónál vasúti szerencsétlenség történt, amely több halálos áldozatot követelt. A vizsgálat megállapította, hogy a szerencsétlenséget több vasúti alkalmazott, első-sorban Molnár Imre hanyagsága idézte elő. A felelősöket

letartóztatták. Molnár Imre MÁV alkalmazottat, akinek vétkes gondatlansága és hanyagsága volt a szerencsétlenség közvetlen okozója, a Budapesti Megyei Bíróság, mint rögtönítélő bíróság elé állították. A Megyei Bíróság Molnár Imrét halálra ítélte. Az ítéletet végrehajtották.”⁶⁰

Ezzel azonban még nem ért véget a család kálváriája, hiszen a bírósági ítélet teljes vagyoneklobzásról is rendelkezett. Az éveken át húzódó, tragikomikus jeleneteket sem nélkülöző végrehajtási procedúra végül csak 1958 áprilisában ért véget, amikor a szarvasi jegyző értesítette a végrehajtókat, hogy a család szegénysége miatt nincs mit lefoglalni.⁶¹

A MÁV sem kapott hivatalos tájékoztatást, csak az újságból értesült az elsőfokú fegyelmi hatóság által elbocsátott váltóór kivégzéséről. Nem kevés cinizmussal írhatta le az irat szerzője:

„Időközben nevezett ellen fenti cselekménye miatt büntető eljárás is indult és az újságból /: Szabad Nép:/ vett értesülés szerint „súlyos gondatlanság” miatt a büntetőbíróság halálra ítélte és az ítéletet végre is hajtották. Ezek szerint az elbocsátást kimondó fegyelmi határozatát Molnár I. Imre részére kézbesíteni nem lehet. Bár az ítéletet velünk a büntető bíróság nem közölte, a Szabad Nép közlését hitelesnek kell elfogadnunk és ez alapon Molnár I. Imrét a szolgálatból el kell bocsátanunk, illetve nevét a létszámból törölni kell.”⁶²

A MÁV egyébként a szolgálati helyek közvetítésével értekezett beosztottjaival, így a december 27-i keltezésű 1451/658/1952. I. sz. igazgatósági rendeletet is a császárfürdői állomásfőnökségen keresztül kívánták eljuttatni Molnár Imréhez, amelyben Arató vasútigazgató felfüggesztette a váltóór fizetését, valamint megtiltotta az egyenruha viselését és a családtagok részére biztosított arcképes igazolvány beszolgáltatására utasított (7. kép).

Kitérő: egy másik büntetőper

A fent bemutatott államvédelmi nyomozás és tárgyalás ismeretében talán nem helytelen felidézni egy másik, szintén közfelfűnést okozó vasúti balesetet, amely több ponton is hasonlóságot mutat a császárfürdői tragédiával. 1952. június 4-én 18.48-kor Rákos állomáson helytelen váltóállás miatt az állomásról kihaladó mendei 2541. sz. személyvonat belerohant a Keleti pályaudvarról érkező 5528. sz. személyvonatba.⁶³ Ugyan a vonatindításokat végző forgalmi szolgálattevő is hibázott, amikor a menetrendnél valamivel korábban indította el a mendei vonatot végállomására, de alapvetően a 44. sz. őrhelyre beosztott Vasvári Rezső és Molnár János váltóőröket terhelte a felelősség, mert egy korábbi vonat után nem állították vissza a helyszíni állítású 42/b. sz. angolkitérőt az előírt egyenes állásba – ezzel több vonatot is veszélyeztetve –, így a Keletiből érkező vonattal ütközött a 2541. sz. vonat. A balesetben 21 fő vesztette életét, 38 súlyos és 8 könnyebb sérült mellett 76 főt láttak el elsősegélyben. Két mozdony megrongá-

⁵⁵ ÁBTL. 2. 5. 2. 20-179/1954 BM ORK. IX. 8. Legfőbb Ügyészeg Különleges Ügyek Ügyosztálya 0010078/1954 sz. átirata a BM Budapesti Főosztály Személyi igazolványok osztálya, X. ker. Anyakönyvi Főfelügyelőjének, 1954. április 5.

⁵⁶ ÁBTL. 2. 5. 2. 20-179/1954 BM ORK. IX. 1. S. Németh Lajos büntetés-végrehajtási alezredes átirata az Országos Rendőrkapitányság Állampolgársági és Anyakönyvi Osztályának, 1954. április 8.

⁵⁷ Dr. Susa Éva igazságügyi antropológus feljegyzése néhai Molnár Imre keresésével kapcsolatban. 2009. április 9. Fénymásolat a biratokomban.

⁵⁸ Az anyakönyvezésre végül 1954. május 31-én került sor, halál oka: ismeretlen bejegyzéssel. MÁVKI. BB. 2. d. 33. t. I. ics. 32. őe. Fénymásolat.

⁵⁹ Legát 2009.

⁶⁰ *Szabad Nép* 1952. december 30. 2; *Népszava* 1952. december 30. 2; *Dunántúli Napló* 1952. december 30. 2; *Viharsarok Népe* 1952. december 31. 3.

⁶¹ A család megpróbáltatásait, kutatást az eltűnt apa iránt részletesen mutatja be Legát Tibor már említett cikksorozatának utolsó részében, illetve a *Mai Nap* 1992. december 24. 6. oldalán lévő cikk.

⁶² MÁVKI. DNR. 1453/132/1953. sz. ügyirat Molnár Imre váltókezelő fegyelmi határozatának végrehajtásáról.

⁶³ MÁVKI. BA. 2. d. 18. t. 7252/840/1952. III. 2. sz. véleményes jelentés a Rákos állomáson 1952. június 4-i 5528. és 2541 sz. vonatok összeütközéséről.

lódott, két kocsit összetört, nyolc pedig megrongálódott, a járművekben a másnapi értékelés szerint 2–300 ezer forint kár, a pályatestben 1500 forint kár keletkezett.⁶⁴ A baleset idején az időjárás nem okozott közlekedési nehézséget, világos, tiszta idő volt.

A baleset helyszínén a rendőrség, mentőszolgálat, tűzoltóság és a néphadsereg egységei mellett természetesen az ÁVH is megjelent, és rögtön őrizetbe is vették a két váltóórát, így a vasúti vizsgálat során Vasvári Rezsőt csak kikérdezni tudták, Molnár Jánost egyáltalán nem tudták meghallgatni.

A MÁV 1952. július 8-i elsőfokú fegyelmi határozata a már bírósági ítéletüket is megkapó váltóőröket szolgálatból való elbocsátásra ítélte, az állomásfőnököt az állomási személyzet szabálytalan munkavégzéséért 1000 forint pénzbírság mellett rangfokozatbeli visszavetéssel, áthelyezéssel és 5 évig alacsonyabb fizetéssel járó munkakörbe helyezéssel büntette. A 2541. sz. vonat mozdonyvezetőjét is megbüntették, mert nem figyelték meg a pályát – mivel a menetrendnél korábban indított vonathoz az állomás másik oldaláról pályaeépítő munkások rohantak és ugráltak fel, így őket figyelték. A mozdonyvezetőre is 1000 Ft pénzbírságot és áthelyezést róttak ki, a fűtőt havi munkabérének 50%-os csökkentésével és két évig egy fizetési fokozattal való visszavetéssel büntették. Az 1952. december 12-én hozott másodfokú határozat Somkúti Árpád vezérigazgató-helyettes elnökletével jóváhagyta az elsőfokú ítéleteket.

A Budapest Megyei Bíróság vezetője június 6-án kért intézkedést az államügyészségtől a „politikai büntett” miatt börtönbe szállított két váltóőrrel kapcsolatban. Az államügyész további fogva tartásukat rendelte el a még aznap összeülő rögtönítélő bíróság összehívásáig, mivel alaposan gyanúsíthatók szerinte azzal, hogy szándékosan idézték elő a balesetet.⁶⁵ Az államügyészségen tett egybehangzó vallomásuk szerint 18.40-kor vette Vasvári a forgalmi szolgálattevőtől az értesítést, hogy az állomásra az 5528. sz. vonat a III., a 2541. sz. vonat a IV. vágányra fog érkezni. Ennek értelmében kellett volna kiadni utasításait a mellé besztott Molnár János váltóőrnek, hogy a kitérő állásban lévő 42/b. sz. váltót állítsa egyenesbe. Ehelyett csak 3 perc késéssel adott utasítást társának, hogy zárja le a

38/a. sz. kitérőt. Ezután újabb 2–3 perc múlva adott csak utasítást Vasvári, hogy állítsa egyenesbe és zárja le a 42/b. sz. váltót, Molnár azonban a váltóór hely ajtajából szolt vissza rémülten, hogy már nem lehet, mert elindult az állomásról a 2541. sz. vonat és a váltó közelében van.⁶⁶ Zászló és sípjelzéssel próbálták figyelmeztetni a mozdonyvezetőt, de megállítani már nem sikerült a vonatot. Vasvári beismerte, hogy helyesebb lett volna sípjelzés helyett megkísérelni az aláváltást, így az összeütközés helyett nagy valószínűséggel kisiklott volna a vonat, jelentősen csökkentve az áldozatok, sérültek számát. Molnár János ijedtségére hivatkozott, amitől ledermedt és képtelen volt cselekedni.

Molnár Imréhez hasonlóan a két rákosi váltóórát is Balassa László és Kelemen Endre igazságügyi orvosszakértők vizsgálták meg a bírósági tárgyalás előtt, egyiküknél sem találtak elmebajra, zavartságra utaló jeleket.⁶⁷

A június 6-án összeülő Budapest Megyei Bíróság mint rögtönítélő bíróság tartott tárgyalást Vasvári Rezső és Molnár János, súlyos balesetet előidéző közlekedés veszélyeztetésének büntette miatt indított bűnügyben.⁶⁸ A tanácselnöki tisztet dr. Jónás Béla bíró töltötte be, mellette még dr. Rác György bíró és dr. Hegyvári Lajos államügyész volt jelen. Az I. r. vádlott Vasvári Rezső védelmére dr. Kovács István, a II. r. vádlott Molnár János védelmére dr. Konta Lipót ügyvédek jelölték ki.

A délután négy órakor kezdődő tárgyaláson mindketten elismerték bűnösségüket a balesetben: már 17.56-kor, a 2526. sz. személyvonat elhaladása után az előírt egyenes állásba kellett volna állítaniuk a 42/b. sz. váltót, ehelyett még a 308 sz. salgótarjáni gyors motorvonat és a 346/a. sz. munkásvonat is a szabálytalan állású váltó mellett közlekedett. Marsi Gyula szakértő szerint lett volna idejük megkísérelni az aláváltást, csökkentve a baleset következményeit. Az a védekezés, hogy a mozdonygépezettől vagy a kocsis lépcsőktől féltették testi épségüket, nem fogadható el, mert a szabályzat szerint a vasutasok akár életük kockáztatásával is kötelesek elhárítani az utasok életét fenyegető veszélyt.

Az államügyész a bizonyítási eljárás utáni indítványtételkor kérte a bíróságot, hogy állapítsa meg a vádlottak bűnösségét és:

„a vádlottak bűnösségével okozott hatalmas személyi és vagyoni kárral arányban álló legsúlyosabb büntetéssel sújtsa őket. A bíróság a büntetés kiszabásánál értékelje azt a körülményt, hogy vádlottak cselekménye az aktív szabotázs határán mozog és a társadalmi tulajdon súlyos megrongálásának tényelemei is ki vannak merítve. A bíróság ítéletével statuáljon példát a MÁV valamennyi dolgozója felé.”⁶⁹

Vasvári védője irgalmas ítélet kiszabását kérte, Molnár ügyvédje pedig méltányos ítéletet kért az enyhítő körülmények alapos vizsgálata után. A bíróság végül

⁶⁴ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952 sz. Vasvári Rezső és társa elleni büntetőper iratai. 38–39: KPM I/8. Forgalmi Szakosztály jelentése a miniszternek, 1952. június 5. Később 23-ra emelkedett az elhunytak száma.

⁶⁵ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 3. A nyomozati szakasz részletes vizsgálatától eltekintünk, részben mert a rákosi baleset körülményei egyértelműek, részben mert a bírósági ítékezésem, a két baleset igazságügyi szervek általi megítélésén van a hangsúly.

⁶⁶ Érdekes momentum, hogy a két egymással kapcsolatban lévő váltó átállítására miért külön-külön adott utasítást Vasvári Molnárnak. Logikusabbnak tűnik, hogy egyszerre kellett volna állítani az egymás mellett lévő kitérőket. A forgalom nem indokolta a 2–3 perces időközt. A kérdést nem vizsgálták a nyomozati eljárás, sem a bírósági tárgyalás során.

⁶⁷ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 46–49.

⁶⁸ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 50–57.

⁶⁹ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 56.

mindkét váltóórát bűnösnek találta súlyos balesetet előidézésében, ezért Vasvári Rezsőt életfogytiglani börtönre, vagyonekrobzásra és 10 év közügyektől való eltiltásra ítélte. Molnár Jánosra halálbüntetést és teljes vagyonekrobzást szabott ki a tanács. Nem fogadták el a vasutasok védekezését, hogy féltették testi épségüket és ezért nem kísérelték meg az utolsó pillanatban is a cselekvést. Vasvári esetében enyhítő körülményként értékelték megbánásra mutató beismerését, illetve egy ellátatlan gyermekes családi állapotát. Molnár esetében az enyhítő tényezőket olyan csekélynek ítélték, hogy az okozott baleset súlyossága miatt nem kívánták figyelembe venni.⁷⁰

Természetesen a halálraítelt Molnár kegyelemért folyamodott, amit a bírósági tárgyalás után összeülő zárt kegyelmi tárgyaláson – az államügyész javaslatára, amelyben kifejtette, hogy a szerény szellemi képességű, 4 elemít végzett váltóór kivégzése nem lenne méltányos, ha közvetlen felettese Vasvári mentesül a halálbüntetés alól – a tanácsvezető elnök, szakbíró és ülnökök egyhangúan támogatandónak ítélték meg, a javaslatot a Népköztársaság Elnöki Tanácsa június 11-i ülésén hagyta jóvá.⁷¹ Ennek következtében a dr. Jónás Béla vezette tanács június 24-i zárt tanácskozáson Molnár János főbüntetését kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták, mellékbüntetésként 10 évre eltiltotta a közügyektől.⁷²

Vasvári előbb a márianosztrai börtönbe került, később átvitték a Csolnoki Büntetés-végrehajtási Munkahelyre, ahonnan az 1956-os forradalom alatt történt október 30–31-i börtönfelf számolás következtében szabadult.⁷³ Ítéletét 1956. szeptember 19-én az Elnöki Tanács kegyelemből 10 év szabadságvesztésre módosította, de a forradalom miatt csak 4 év 4 hónapot ült le büntetéséből, a forradalom utáni rendetlenség miatt Vasvárinak adminisztrációs hibából nem kellett

folymatnia szabadságvesztését, amire csak 1968 januárjában derült fény.⁷⁴ Vasvárit végül az Elnöki Tanács 1969. február 18-i határozatában a Fővárosi Bíróság javaslatára kegyelemből mentesítette a mellékbüntetésként kiszabott közügyektől való eltiltás alól.⁷⁵

Molnár Jánost is a márianosztrai börtönbe szállították, innen szabadult a börtön felbomlásakor, 1956. október 28-án, ezután hazament Karácsondra, a forradalomban nem vett részt.⁷⁶ 1957. február 17-én jelentkezett a Kozma utcai börtönben folytatni börtönbüntetését, innen egy idő után a szegedi Csillagbörtönbe vitték. Molnár, illetve felesége és leánya 1957 őszétől folyamatosan adták be kegyelmi kérvényeiket, 1957 szeptemberében még Csanádi vezérigazgató segítségét is kérte a feleség, aki Németh József miniszterhelyettes utasította, hogy a szűk lehetőségeken belül próbáljon valamit elérni. Végül az Elnöki Tanács 1960. május 30-i határozatában a vagyonekrobzás és a közügyektől 10 évre való eltiltás fenntartása mellett kegyelemben részesítette és szabadon bocsátásáról rendelkezett.⁷⁷ A MÁV különleges méltánlyással visszavette Molnárt a gyöngyösi Váltó- és Kitérőgyárba segédmunkásnak. Meggyengült egészségügyi állapota miatt 1963 áprilisában kérelmezte a mellékbüntetés alóli mentesítését, mert a közügyektől való eltiltás miatt korábbi 30 év vasúti szolgálatát nem számolhatta be a MÁV Nyugdíj Hivatala, így nem mehetett nyugállományba az 1905-ben született váltóór.⁷⁸ Többszöri kérelmezés után 1965. június 30-i határozatában mentesítette az Elnöki Tanács a mellékbüntetések alól is a megtört, gyenge egészségű karácsondi vasutast.

A fentiekből jól látszik, hogy a hasonló adottságok – baleseti körülmények, rögtönítélő bíraskodás, államügyészi prekonceptió – ellenére máshogy is végződhetett volna Molnár Imre ügye. Még a vasút belső vizsgálata is egy hónapig tartott, szemben a császárfürdői baleset után rögtön, illetve tíz nappal később meghozott fegyelmi határozatokkal. Ha a szakmai oldal érvényesülhetett volna, ha nem lett volna politikai akarat az ítélet mögött – csupa történelmietlen „ha”.

A folytatás

Molnár Imre elítélésével és kivégzésével az ügy nem ért véget, bár az államvédelmi vonalon kissé lelassult a nyomozás – feltehetően a Péter Gábor-ügy miatt –: a baleset napján őrizetbe vett forgalmista és állomásfőnök felelősségét április elején tárgyalta először a bíróság. Az államvasutak Budapesti Igazgatósága a már 1953. január 5-én tartott elsőfokú fegyelmi határozatában hat embert marasztalt el a balesethez kapcsolódó szabálytalanságok miatt.⁷⁹ Az I. rendű vádlott Kriston Béla forgalmi szolgálattevő, II. rendű vádlott K. Ferenczi János állomásfőnök, III. rendű vádlott Szepes Ödön, a HÉV-üzemfőnökség helyettes vezetője, IV. rendű vádlott Buzsáki János motorvonat-vezető, V. rendű vádlott Réti Julianna pályaoőr (a balesetkor naplózó

⁷⁰ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 63–67. B. III. 701/1952/3 sz. jegyzőkönyv a Vasvári Rezső és társa ügyében tartott bírósági tárgyaláson tartott zárt tanácskozásról.

⁷¹ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 84. Budapest Megyei Bíróság elnök B. 0712/952 sz. értesítése a NET határozatáról.

⁷² BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 85. B. III. 701/1952/5 sz. jegyzőkönyv. Germuska 2003: 227–228.

⁷³ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 261. Vasvári Rezső levele a fővárosi bíróságnak, 1968. január 23. és 270. IM Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság Igazgatási Osztály 9931-1-124/1968 sz. átirata a Fővárosi Bíróságnak, 1968. február 14.

⁷⁴ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 282. Igazságügyi Minisztérium 71077/1968. I.M. VII. sz. átirata a Fővárosi Bírósághoz, 1969. február 20.

⁷⁵ Böör–Takács 2003: 270.

⁷⁶ Frisnyák Zsuzsa az ÁBTL 10-51058/52 vizsgálati dossziéra hivatkozva azt írja, hogy Molnár János életfogytiglani büntetését 1956 nyarán 8 évre mérsékeltek, de ennek nincs nyoma a bírósági iratokban. Frisnyák 2011: 42.

⁷⁷ BFL. XXV. 4. f. 0701/1952: 185–186. Molnár János levele a NET-hez, 1963. április 8.

⁷⁸ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. II. ics.14. őe. 8/1953. chf. sz. határozat, 1953. január 5.

feladatokat látott el), VI. rendű vádlott Nagy Károlyné sorompókezelő (Molnár Imrével együtt volt beosztva az I. sz. őrhelyre) volt.⁸⁰

Az Arató Károly vasútigazgató elnökletével meghozott elsőfokú határozat szerint szolgálatteljesítés közben gondatlanságból a forgalom, a pálya és tartozékai, valamint személyek és áruk biztonságát veszélyeztető mulasztásban megnyilvánuló szolgálati vétségben fegyelmileg vétkesnek mondta ki őket a Fegyelmi Szabályzat 3. §. 1/a/4 pontja alapján, amiért Kristont, Ferenczit, Szepest és Buzsákit elbocsátással büntették. Réti Juliannát havi munkabérének 50%-os elvonásával és egy évig alacsonyabb munkabérrel járó munkakörbe helyezéssel, Nagy Károlynét havi munkabérének 30%-os elvonásával fenytették meg. Az indoklás szerint a váltóőr:

„a váltót nem zárta le, a váltózár kulcsot nem vette magához, és nem ment be az I. számú őrhelyre, hogy ott a lezárási táblázattal a kezében lévő kulcs számát és jelét összehasonlítsa, hanem a váltó mellett lévő telefonon keresztül felhívta a forgalmi irodát. Az irodában nem tartózkodott bent I. rendű terhel, ezért V. rendű terhel jelentkezett, Molnár I. Imre közölte vele, hogy a »MÁV fordított, határ van, a váltó egyenesben«, V. rendű terhel megkérdezte, hogy jöhet-e a 4017. számú vonat, mire a váltókezelő azt válaszolta, hogy »jöhet, a 11-es váltó egyenesben lezárva«.

A naplózó Réti közölte az értesítést Kristonnal, de az nem hívta fel a váltóőrt és nem kérdezte meg, hogy egyeztetette-e a váltózár kulcsait a lezárási táblázattal, a vágányvizsgálat megtartása után a védőjelzőt szabadra állította.

A fegyelmi tanács megállapítása szerint a baleset nem egyetlen hibás cselekedetre vezethető vissza, hanem több rendszerbeli hiba idézte azt elő. Az állomásfőnök huzamos időn át eltűrte azt a helytelen gyakorlatot, hogy a váltóőrök az I. őrhelyen lévő telefon helyett – kizárólag a tolatások megkönnyítésére – a 11. váltó mellé kihelyezett telefonról közölték a váltóállítást.

⁸⁰ Az I–IV. rendű terheltek ellen is indult eljárás, ennek befejezéséről még nem kapott információt a vasútigazgatóság. Molnár Imréhez hasonlóan egyébként Kristont és Ferenczit sem tudták kihallgatni a hatósági őrizetbe vétel miatt. Maga Csanádi György, a MÁV vezérigazgatója kérte az államügyészséget büntvádi eljárás megindítására a baleset másnapján. MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. II. ics. 3. öe. Gy. 25-1080/1952. 3. B. sz. feljelentés.

⁸¹ MÁVKI. FE. 10177. d. 21/1953 mfh. MÁV Budapesti Igazgatóság I. Igazgatási és jogi osztálya, fegyelmi csoport átirata a Közlekedésügyi minisztérium I/3 B. jogi ügyosztályára. 1953. február 3.

⁸² Legjobban Frisnyák Zsuzsa írta le Bebrits személyiségét, miniszteri tevékenységét. Áruhás királyfiként járta imádott vasútjának szolgálati helyeit, hogy a legképtelenebb időpontokban felbukkanva tartson ellenőrzést, jutalommal és/vagy fegyelmeivel árasztva el a vasutasokat. Az egykori forgalmista szinte terepasztalként irányította kézi vezérléssel – miniszteri figyelőlápok tízezreinek segítségével – a Magyar Államvasutakat, sajnos a szükséges háttérismeretek nélkül. Frisnyák 2002: 49. Bebrits feljegyzéseiből már halála után készült el Kékesdi Gyula: *Négy ország viharában. Bebrits Lajos élete* című munkája (Budapest, 1967), ami sajnos merőben idealizált, a munkaszorgalomért bármilyen áldozatra kész forradalmár képét adja a volt miniszterről, miközben éppen a legérdekesebb időszakról, államtitkári és miniszteri tevékenységéről alig ír.

A váltóőrnek nem volt közelében a lezárási táblázat, nem tarthatta meg előírászerűen a váltóellenőrzést. Ferenczi nem lépett fel eréllyel a központi ellenőrzések alkalmával feltárt más visszásságok, hiányosságok ellen, megtűrte a laza szolgálatot, nem szorította eréllyel a dolgozókat a szolgálat pontos vitelére, így eltűrte azt is, hogy a naplózók, akiknek nem volt forgalmi vizsgájuk és önálló forgalmi szolgálatra felhatalmazásuk, beleavatkoztak a rendelkező forgalmi szolgálattevő teendőibe, különösen a váltók és vágányvizsgálatok terén. Szepes Ödönt, a HÉV Üzemfőnökség helyettes vezetőjét azért marasztalták el, mert az állomáson tett ellenőrzéseikor nem tért ki a forgalom biztonságát szabályozó körülmények alapos vizsgálatára, illetve nem vette észre a rendszerbeli hibákat. Súlyosbította Szepes esetét az, hogy nem tartott ügyeletes szolgálatot december 25–26 éjszakáján, ami figyelmesebb munkavégzésre ösztönözte volna a dolgozókat. Buzsáki motorvezetőt azért marasztalták el, mert nem vette észre időben a helytelen váltóállást, így nem tudott korábban intézkedni, amivel emberéleteket menthetett volna meg. Réti azzal vétett a szolgálati szabályzat ellen, hogy beleavatkozott a rendelkező forgalmi szolgálat hatáskörébe, bár nem rendelkezett a szükséges szakvizsgával, így nem tudhatta megítélni, hogy a vett értesítés nem tartalmaz-e balesetveszélyt előidéző hibát. Az érvényben lévő utasítások tiltották, hogy a váltóellenőrzéssel kapcsolatos jelentéseket vételezze. Nagy Károlyné azzal, hogy a váltóőr írásbeli munkáját végezte, hallgatólagosan hozzájárult a laza szolgálatához, illetve a váltóőr szolgálati helyétől huzamosabb ideig való távolmaradásához, elősegítve Molnár utasításellenes szolgálatvégzését.

A büntetéseknel súlyosbító tényezőként értékelték a baleset súlyos és közfeltűnést keltő mivoltát, ami aláásta a MÁV jó hírnevét, illetve hogy a II. és III. rendű vádlottak huzamos időn keresztül erélytelen ellenőrzéseikkel elősegítették a laza szolgálatvitelt. Enyhítő körülményként vették figyelembe az V. és VI. rendű vádlottak eddigi lényegesebb kihágás nélküli szolgálatvitelét, fiatal életkorát és kezdő szolgálati múltját. Az igazgatóság szerint a baleset azt bizonyította, hogy az állomás dolgozói nem akarták kivenni részüket a szocializmus építéséből, ezzel vétettek a szocialista munkaerkölcs ellen. I–IV. rendű vádlottakkal szembeni legsúlyosabb büntetést elrettentő példának szánták a többi vasutas számára.

A határozat a miniszter M. 28345/1952. sz. rendeletének megfelelően lett meghozva – áll egy február eleji ügyiratban.⁸¹ Amint arra már utaltunk, Bebrits híres volt elhamarkodott döntéseiről, impulzív személyisége átgondolatlan döntések ezreit eredményezte. Bármilyen ellenvéleményt, legyen az még oly racionális, tényszerű is, akadékoskodásnak vett, amit nem tűrt. Ezeket a döntéseket persze később nehezen lehetett korrigálni, ami nem kevés diplomáciai érzéket és bátorságot is igényelt környezetétől.⁸² Erre jó példa az 1951. szeptember

27-i debreceni vasúti baleset, ahol tízen meghaltak és huszonöten megsérültek. A miniszter a hibásnak vélt mozdonyvezető és fűtő büntetéséhez még akkor is ragaszkodott, amikor a Legfelsőbb Bíróság felmentette őket, sőt igyekezett megakadályozni a baleset körülményeinek lemodellezését, fegyelmmel fenyegetve az abban résztvevőket.⁸³

A buda-császárfürdői baleset kapcsán elbocsátásra ítélték fellebbezést nyújtottak be, amelyeket Konrád József főfelügyelő foglalt össze.⁸⁴ Kriston arra hivatkozott, hogy a baleset önhibáján kívül történt. Kérte a fegyelmi határozat felfüggesztését a büntetőeljárás befejezéséig, és – tekintettel nem rég született gyermekére – fizetése legalább egy részének folyósítását a feleségének. Szepes ártatlanságának igazolására az Igazgatóság III. osztálya vezetőjénél elfekvő büntetési iratokra, az üzemfőnökségnél lévő útinaplóba bejegyzett és a decemberben az Igazgatósághoz felterjesztett jelentéseire hivatkozott. Az ellenőrzésekkor megállapított mulasztásokat, hiányosságokat mindig írásban tárgyalták és büntették, az Igazgatóságnak többször is fegyelmi eljárás lefolytatását javasolták. Cáfolta azt is, hogy a balesetet megelőző éjszakán pihent volna, december 26-án hajnali 1.30-ig Pesterzsébet állomáson tartott ügyeleti szolgálatot az elegytorlódások megszüntetése miatt.⁸⁵ Eközben többször tárgyalt Fehér igazgatósági főmenetirányítóval és a melléje beosztott Tóth főintézővel. Reggeli ügyeletet szolgálatot december 26-án reggel a vágóhídi és cinkotai vonalon a vonalbiztosok, a szentendrei vonalon Filatorigát ügyeletese látta el. Reggel 6 órakor Budapest Kerepesi úti állomástól, 6.10-kor Filatorigáttól érdeklődött a személyforgalomról, ahonnan megnyugtató válaszokat

kapott. Ezenkívül még részletesen közölte a forgalom bizottsága érdekében egy év alatt tett intézkedéseit, a múlt szeptemberben az igazgatóság felé tett jelentése másolatát is csatolta. Buzsáki motorvezető fellebbezésében megismételte vizsgálati kihallgatásakor tett vallomását, kiegészítve azzal, hogy a váltótárcsa állását csak a sugárvető fényében vehette volna észre, mert a váltótárcsa nem volt kivilágítva. Konrád szerint az elsőfokú határozat helytálló, de véleményezésre még elküldte az iratokat a MÁV Vezérigazgatóság Gépészeti és Forgalmi szakosztályaira is, ahonnan március 19-én érkezett meg mindkét szakosztály egyetértő jóváhagyása. Ezután a Forgalom Biztonságát Ellenőrző Osztály a MÁV vezérigazgatójának, Csanádi Györgynek kérésített március 23-i jelentésében az elsőfokú határozat helybenhagyását javasolta. Két nappal később került sor a másodfokú fegyelmi tárgyalásra, ahol a vezérigazgatót képviselő Tölgyes Lajos, a MÁV Gépészeti Szakosztálya vezetőjének elnökletével helybenhagyták az elsőfokú határozatot, azaz Kriston, Ferenczi, Szepes és Buzsáki elbocsátása véglegessé vált.⁸⁶ Az ügyiratot a Forgalmi Szakosztály magához vette 1953. április 8-ig, hogy a Kriston és Ferenczi elleni büntetőperben felhasználhassák.

Újabb bírósági tárgyalás

A baleset után, mint arra már utaltunk, őrizetbe vették az állomásfőnököt és a forgalmistát is, az ő bírósági tárgyalásukra azonban csak 1953. április 7-én került sor. Az államügyészség február 25-én küldte meg a Budapest Megyei Bíróságnak a vádiratot, amely Ferenczi János I. rendű és Kriston Béla II. rendű vádlottakat foglalkozás szabályainak tudatos megszegésével halált okozó veszélyeztetéssel és társadalmi tulajdonban különösen nagy kárt okozó gondatlan rongálással vádolta.⁸⁷

Avar Jenő és Egri László államügyészek gondatlanságból okozott vasúti baleset előidézésével vádolták az állomásfőnököt és a forgalmistát. A vádirat szerint Ferenczi nem tartotta meg az ünnepnap-munkanap váltás csúcsforgalmi időszakára vonatkozó bizalmas miniszteri utasítást, valamint nem tett semmit a rendszeresen előforduló szabályellenes munkavégzés ellen, bár tudott róla. Kriston Bélát szintén a szabálytalan szolgálatteljesítés elfogadásával vádolták, illetve, hogy a balesetkor maga is szabálytalanul látta el a szolgálatot, amikor nem ellenőrizte Molnár Imre jelentését, ezzel közvetve előidézte a szerencsétlenséget. Indítványozták a vádlottak előzetes letartóztatásának fenntartását, valamint szakértő kijelölése végett a Közlekedési Minisztérium Vasúti Főosztálya megkeresését. A fontos államérdekre tekintettel zárt tárgyalás elrendelését javasolták.⁸⁸

Kriston és Ferenczi gyanúsítottként való kihallgatására csak február 3-án került sor, mindkettőjüket

⁸³ MÁVKI. FE. 10228. d. Gy: 74/287/1953., Gy.19-183/1952.3.A. ad. 809/952-3. és Gy.25-315/11/1952.3.B. sz. iratok.

⁸⁴ MÁVKI. FE. 10177. d. 21/1953 mfh. Konrád József MÁV (FEO) összefoglalója a fellebbezések kapcsán, 1953. február 27.

⁸⁵ Elegytorlódás: adott vasútvonal forgalmi kapacitását meghaladó számú vonat közlekedése miatt lelassul a forgalom, a vonatok felfordulnak egymás mögött. Ha nem történik intézkedés (például egyes vonatok félreállítása adott állomásokon), a vasútvonal bedugul, felborul a menetrend, és csak jelentős késésekkel tudnak közlekedni a vonatok.

⁸⁶ Szepes 1953. július 6-án a Fővárosi Autóbuszüzemnél helyezkedett el, és bár a MÁV Budapesti Igazgatósága 39500/957 sz. rendeletével visszahívásáról rendelkezett 1957. június 28-án, Szepes nem kívánt visszatérni a vasúthoz. Ferencziről az utolsó adat 1961 szeptemberéből van, a BM nyilvántartása alapján az Óbudai Hajógyárban dolgozott raktárosként. ÁBT. 3.1.9. V-93043/1: 115. BM II/II. osztály bünyügyi kérdőjege Ferenczi Jánosról. 1961. szeptember 16. Kriston 1994-es vallomásában évszám nélkül említi, hogy később visszavette a vasút, és 1968-ban főellenőrként Filatorigát állomásról vonult nyugállományba.

⁸⁷ ÁBT. 3.1.9. V-93043/2: 105–106. 1953. á. 0905/1 sz. államügyészi vádirat, megküldve a Budapest megyei bíróság büntetőtanácsa elnökének. 1953. február 25.

⁸⁸ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. II. ics. 2. óe.: 1953. á. 0905/1 sz. államügyészségi átirat, 1953. február 25.

Szegedi V. Tibor áv. főhadnagy hallgatta ki.⁸⁹ A kihallgatást természetesen a családi, társadalmi státuszuk feltérképezésével, illetve előéletükkel kezdték, hogy később az esetlegesen kompromittáló adatokat – még ha azoknak semmi közük sem volt a balesethez – felhasználhassák ellenük. Kriston vallomása lényegében megegyezett december 26-i vallomásával, új elem nem fedezhető fel benne. Az 1923 óta a HÉV-nél dolgozó Ferenczi is bűnösnek vallotta magát a kihallgatás során, mert nem tartatta be a szolgálati szabályzat utasításait, ezzel hozzájárult a baleset bekövetkezéséhez. Szakmai munkáját hanyagul végezte, beosztottait nem ellenőrizte kellően, nem alkalmazott súlyos szabálysértés esetén pénzbüntetést, ami hozzájárult ahhoz, hogy a beosztottak hanyagul végezték munkájukat. Abban is hibázott, hogy Molnár Imrét váltókezelői beosztásba helyezte annak ellenére, hogy őt eredetileg kocsikísérőnek kérte az állomásra, illetve tudta, hogy nincs meg a szükséges helyismereti vizsgálja. Elmulasztotta a biztosító jelzőberendezés felállítását is – ez nem is az ő hatásköre lett volna, legfeljebb a felettes szervek felé jelezni a problémát –, ami a forgalom zavartalan lebonyolítása érdekében feltétlen szükséges lett volna. Beismerte azt is, hogy a pár nappal korábban kiadott – december 25–26-ra előírt fokozott ellenőrzésre való utasítás – bizalmas miniszteri rendelkezést nem tartotta be, ahogy a váltókulcsok szabályos használatát sem követelte meg. Bár a 11. sz. váltónál rendszeresen tapasztalta a szabálytalan munkavégzést – a váltózárkulcsot, amivel a váltók átállítását pillanatok alatt el lehetett végezni, nem a váltókulcs-szekrényben helyezték el, hanem a váltó melletti telefonszekrényben – mégsem tett semmit a szabálytalan gyakorlat felszámolása érdekében. A balesetről a munkahelyére tartva

az aquincumi megállóban értesült, reggel 7 órakor.⁹⁰

Szegedi áv. főhadnagy vallomások után készített vizsgálati jelentése szerint a több halálos áldozattal és tetemes anyagi kárral járó császárfürdői baleset nagymértékben Ferenczi és Kriston gondatlanságának is volt köszönhető, amelynek bizonyítéka saját beismerő vallomásuk. Ezek után a Vizsgálati Főosztályt vezető Zsidi Gyula áv. ezredes átkísértette a vádlottakat az államügyészségre.⁹¹

Az államügyészség javaslatával ellentétben 1953. április 7-én nyilvános tárgyalásra került sor.⁹² A tanácselnöki tisztet dr. Olti Vilmos, a koncepciók perek hírhedt bírása látta el.⁹³ A tárgyalást dr. Szapor József bíró vezette, dr. Rózsa János államügyész képviselte a vádat, Ferenczit dr. Jakab István, Kristont dr. Csillag Ernő ügyvéd védte. Jelen volt még szakértőként Konrád József főfelügyelő a Közlekedésügyi Minisztérium I. Vasúti Főosztályától. Az I. rendű vádlott Ferenczi védője még a tárgyalás elején kérte, hogy Balassa Béla vasúti közlekedési szakértő is jelen lehessen, ezt a bíróság jóváhagyta.

A vizsgálati időszakban tett vallomásával ellentétben Ferenczi nem vallotta magát bűnösnek, és mintha a már kivégzett váltóőr emlékét szerette volna tisztára mosni, kijelentette, hogy Molnár Imre szerinte jó dolgozó volt, rendelkezett a szükséges váltóőri vizsgával. Ellenőrzései során a váltózárak kulcsának kezelésénél sem tapasztalt szabálytalanságokat, csak a tolatásokkor tehették be a kulcsokat a telefonszekrénybe. Konrád ezt az állomási felügyeleti könyvben lévő 1952. június 20-i, augusztus 28-i és szeptember 18-i bejegyzésekkel cáfolta.⁹⁴ Ferenczi szerint ezek egyedi esetek voltak, az előírtnál gyakrabban tett ellenőrzéseket, és akkor mindig mindent rendben talált, a váltókulcsok kezelésénél

⁸⁹ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. II. ics. 6. 6e.: Ferenczi János kihallgatási jegyzőkönyve, 7. 6e.: Kriston Béla kihallgatási jegyzőkönyve. Kriston Béla 1917-ben született az erdélyi Tyéjen, Szentendrén lakott a baleset idején. Négy középiskolai osztály elvégzése után fodrásznak tanult. A háború után 1947-ben tért haza a hadifogságból, ezután szakmájában dolgozott néhány hónapig. 1947. november 14-én apósa beajánlásával vették fel a BHÉV-hez kalauznak, 1950. májusig szolgált a szentendrei vonalon, ezután őszig Óbuda elágazás, utána Buda-Császárfürdő állomásra helyezték forgalmi szolgálattevőnek. 1947–1948-ban az MKP tagja volt, majd kizárták. Ferenczi János 1901-ben született Körmenten, apja raktárosként szolgált az államvasutaknál. Óbudán, a Lőpordulóban lakott a baleset idején. 1917-ben felvették a MÁV-hoz, ahonnan 1923-ban került át a BHÉV-hez. Itt Szentendre, Pomáz, végül Budakalász állomásokon volt forgalmista, 1945-ben nevezték ki Buda-Császárfürdő állomásfőnökévé, de a baleset idején a Margit híd végállomás is felügyelete alá tartozott (1950–1951-ben viszont Cservenka Tibor volt Buda-Császárfürdő állomásfőnöke). 1939–1941 között a nyilas párt tagja volt, a háború után belépett a szociáldemokrata pártba, így 1948-ban – ahogy az államvédelmi jelentés fogalmaz – „befurakodott” az MDP-be. Fenyegető árnyékként vetült az állomásfőnökre a Hortobágyra kitelepített csendőrmester testvére.

⁹⁰ Ne felejtjük el, hogy éppen Ferenczi fogja gyakorlatilag megtagadni vallomását a bírósági tárgyaláson kényszerre hivatkozva.

⁹¹ ÁBTL. 3.1. 9. V-93043/2. Zsidi Gyula áv. ezds. átirata az Államügyészség elnökének, 1953. február 4.

⁹² MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. II. ics. 8. 6e. B. II. 0905/1953/10 sz. Budapest Megyei Bíróság tárgyalási jegyzőkönyve.

⁹³ Olti Vilmos vezette többek között a Pöcspetri, a Mindszenthy, MAORT, vagy éppen a Standard elleni koncepciók pereket.

⁹⁴ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. I. ics. Buda-Császárfürdő állomás felügyeleti könyve, megkezdve 1950. február 12. 1952. június 20-i forgalmi ellenőrzéskor a 4. (vagy 7?) és 6. sz. váltózárban a kulcsot benntalálták. A helytelen vágányra irányított 4555. sz. vonatról kapott értesítést nem jegyezték elő a naplóban. 1.23-tól 9.00-ig Budapest Margit híd állomásról nem hozták be az elegyet, pedig volt gép is, ezért a forgalom leállt a Déli pu. felől. A váltó ellenőrzésére vonatkozó és az ÁVU-ban rögzített rendelkezést nem tartották be. A visszajelzéseket a forgalmisták a naplóban nem láttamozták, az állomásfőnök ezt nem hiányolta, holott ez az ÁVU-ban elő van írva. Az augusztus 28-i forgalmi ellenőrzéskor a váltó és vágány ellenőrzést nem az ÁVU szerint végezték, a Pamut ipartelepi tolatásoknál nem minden esetben adtak tolatási jegyzéket. A szeptember 18-i forgalmi ellenőrzésekkor ismét utasításellenes váltó és vágány ellenőrzést tapasztaltak. A baleset utáni napokban rendszeresen tartottak ellenőrzéseket az állomáson, a január 3-i ellenőrzés továbbra is komoly hibákra mutatott rá, például a váltóőrök nem értesítették egymást az állomási mozgásokról annak ellenére, hogy az állomás ívben feküdt. A forgalmista későn intézkedett egy alkalommal, amiért az utolsó pillanatban le kellett inteni egy tehervonatot, másik alkalommal meg egy tehervonat egy személyvonat útjában végzett tolatást. Az állomáson felszerelt használatu nem volt megengedve, a vágányok sem voltak erre kiképezve, mégis többször végeztek féksarus tolatást.

is. Mivel a baleset idején nem tartózkodott az állomáson, ezért nem lehetett tudomása a szabálytalan munkavégzésről. A baleset egyik előidéző tényezőjét abban látta, hogy az esztergomi vonat – ahogy általában a hónap során – ismét késve érkezett be az állomásra, így kevesebb idő maradt a vonat megfordítására. Konrád egyébként – ellentétben az államvédelemmel – nem marasztalta el az állomásfőnököt, hogy a december 25–26-i éjszakán nem tartott ellenőrzést. A MÁV kiküldött szakértője nemcsak Ferenczivel, de Balassa Bélával is igen élénk vitát folytatott vasúti szabályzati kérdésekről. Balassa szerint az esztergomi vonat késése miatt nem lett volna elég idő az utasítás szerinti váltóállításra és ellenőrzésre. Az fel sem merült egyébként egyik bírósági, vagy MÁV fegyelmi tárgyaláson, hogy az állomás elhelyezkedése már önmagában is balesetveszélyes volt, hiszen a közúti forgalom jelentősen akadályozhatta a biztonságos szolgálatvitelt, illetve a jelentős távolság és az állomás ívből való elhelyezkedése miatt – különösen párás, ködös időben – korlátozott volt az állomás áttekinthetősége.⁹⁵ Ferenczi védője kérésére beidézt tanúk szerint az állomásfőnök jól látta el szolgálatát, sosem fedték meg.

Kriston fenntartotta vallomását, elismerte gondatlan munkavégzését. Kifejtette, hogy Molnár Imre mindig előírászerűen végezte munkáját, váltóellenőrzésekkor sosem talált kulcsot a váltóban. Az alatt a két hónap alatt, amíg Molnárral együtt dolgozott, nem tapasztalt nála semmilyen rendellenességet, szabálytalanságot vagy hanyagságot. Ugyanakkor hivatkozott a váltóór szándékosságát beismerő vallomására, amiért magát mindenképpen ártatlannak vélelmezte a balesetben, hiszen a váltóór mindenképpen elkövette volna a mérényletet, függetlenül a forgalmista szabályos vagy szabálytalan munkavégzésétől. A kisebb köd miatt nem láthatta a forgalmi irodától mintegy 120 méterre lévő 11. sz. váltó állását – érdekes módon ezt a kérdést nem vizsgálta sem a MÁV, sem az ÁVH, ahogy Kriston azon kijelentését sem, hogy Molnár a baleset után azt mondta neki, hogy egyenesbe állította a váltót.

A tárgyalás végén a bíróság mindkét vádlottat bűnösnek mondta ki veszélyeztetés büntetében, amiért Ferenczit egy év börtönre és 2 év közügyektől eltiltásra, Kristont 18 hónap börtönre és 2 év közügyektől eltiltásra ítélte, az előzetesben töltött 3 hónap és 12 nap

fogva tartás beszámításával. A társadalmi tulajdonban különösen nagy kárt okozó gondatlan rongálás vádjára alól ugyanakkor felmentették őket. Az ítélet ellen mindketten fellebbeztek, ahogy Rózsa államügyész is. A vádlottak családosa voltára és betegségeikre való tekintettel, és mivel az államügyész sem ellenezte, a bíróság a másodfokú eljárásig szabadlábra helyezte Ferenczit és Kristont.

A Legfelsőbb Bíróság 1953. szeptember 9-én tartotta meg a másodfokú tárgyalást, amelyen Dr. Budai Ferenc tanácsvezető és dr. Simor Pál bíró Ferenczi Jánost bűncselekmény hiányában felmentette, Kriston pedig az időközben kihirdetett amnesztia hatálya alá esett, ezzel lezárult büntetőperük.⁹⁶

Célpontban a MÁV-vezetés

Az Államvédelmi Hivatal azonban nemcsak a vasúti végrehajtó szolgálat tagjai ellen nyomozott, de a Közlekedésügyi Minisztérium (1953. július 4-től ismét Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium) I. Vasúti Főosztályának Forgalmi Szakosztályát is vizsgálat alá helyezte.⁹⁷ A szakosztály tisztviselőinek kihallgatása, illetve az ügynöki jelentések alapján készített első, 1953. január végi jelentés szerint a Forgalmi Szakosztályon számos súlyos mulasztás történt, amely közvetve szerepet játszott a balesetben. A bürokrácia és az ellenőrzés hiánya miatt az egyes utasítások végrehajtása késedelmesen, vagy egyáltalán nem történt meg, mint például a miniszter rendelkezése a HÉV elavult forgalmi utasításának átdolgozására.⁹⁸ A vezetés ugyan tisztában volt a módosítás szükségességével, mégis elmulasztották az alapvető intézkedések meghozatalát, ennek okára a felelősök nem tudtak magyarázatot adni.

Az összeállítás gyakorlatilag a Forgalmi Szakosztály teljes vezetését elmarasztalta. A jó szakember hírében álló, de politikailag közömbös 58 éves Szilbereki Béla igazgatót, a szakosztály helyettes vezetőjét azzal vádolták, hogy bár tisztában volt a HÉV-forgalmi utasítás módosításának sürgősségével, a miniszter és a kolégium határozatát figyelmen kívül hagyva mégsem hozott semmilyen intézkedést, noha egy hónap alatt el lehetett volna készíteni a módosításokat. Berke Béla igazgatóhelyettes ellenséges beállítottságúként tartott számon az államvédelemnél, mert amikor hazatért

⁹⁵ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. II. ics. 12. őe. Buda-Császárfürdő állomásfőnökség levelei. 1949. február 8-i levelében az állomásfőnök azt kérte a II. kerületi rendőrkapitányságtól, hogy tiltsák meg az állomásépület előtti parkolást, mert a gépjárművek és lovas kocsik akadályozzák az utasok le- és felszállását, illetve balesetveszélyes, előző napon például egy ló megharapott egy utast. 1952. március 31-i levelében Ferenczi már rendőri jelenléter kért a reggeli és délutáni csúcsidőszakok idejére, mert az utasok gyakran még a vonat megállása előtt leugráltak a szerelvényről az úttestre, ennek köszönhetően több baleset is történt.

⁹⁶ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. II. ics. 11. őe. Legfelsőbb Bíróság B. IV. 001188/20/1953 sz. ítélete az 1953. szeptember 9-i nyilvános fellebbezési tárgyaláson. 1953. évi 11. tvr. 1§.: Kegelemben részesülnek, akiket jogerősen 2 évet meg nem haladó börtönbüntetésre ítélték. Belügyi Közlöny 1953. 35. szám: 495–496.

⁹⁷ Az első jelentés ugyan 1953. januári, azonban a vizsgálati dosszié 1953. augusztus–szeptember szerepel. Feltételezhető, hogy nyár végén újra elővették az ügyet, de – feltehetőleg – a politikai irányváltás miatt már következmények nélkül maradt a nyomozás. 1949-ben jelentős átszervezés révén a MÁV-ot beolvastották a közlekedési tárcába I. Vasúti Főosztályként. A Vasúti Főosztály vezetője miniszterhelyettesként egyúttal a MÁV vezérigazgatója volt.

⁹⁸ ÁBTL. 3.1.9. V-99009/5 sz. vizsgálati dosszié a MÁV alkalmazottak ügyében. BM VII. osztálya. Nyomozás ideje 1953. augusztus 1–szeptember 22.

8. kép: Buda-Császárfürdő állomásépülete, az egykori forgalmi iroda és váróterem helyén ma utazási iroda üzemel (a szerző felvétele)

szovjetunióbeli és lengyelországi tanulmányútjáról, hazug propagandát folytatott azzal, hogy kendőzetlenül elmondta a kedvezőtlen, primitív életkörülményeket, amelyeket tapasztalt. A 49 éves ügyosztályi vezetőt is azzal vádolták, hogy semmilyen intézkedést nem tett a balesetveszélyek csökkentésére, noha már a HÉV 1952. januári átvételekor átnézte a forgalmi utasítást.⁹⁹ Mészáros János és Szalóczy Lajos főelőadók nemcsak megerősítették feletteseik vallomását, hanem hangsúlyozták felelősségüket is, mondván, ők már a nyáron jelezték a HÉV üzemvitelében rejlő veszélyeket, ennek ellenére csak az ősz végén kaptak utasítást a probléma megoldására, a munkához szükséges munkaerőt és eszközöket azonban nem biztosították. Ismerve a MÁV 1952 őszi válsághelyzetét, könnyen lehetséges, hogy a főelőadók igazat mondtak, de nem zárható ki az sem, hogy lehetőséget láttak feletteseik megbuktatásával előléptetésre, ahogy az sem, hogy egyszerűen csak igyekeztek kikerülni az államvédelem látóköréből.¹⁰⁰ Az alábbi jelentés is rámutat arra, hogy a Forgalmi Szakosztály vezetői tudták, nem babra megy a játék.

⁹⁹ Népgazdasági Tanács 436/22/1951 (december 20.) sz. rendelete értelmében 1952. január 1-től a Fővárosi Helyiérdekű Vasút csepeli, gödöllői, ráckevei és szentendrei vonalai a MÁV-hoz kerültek. A HÉV-vonalak kezelésére hozták létre a MÁV Budapesti Elővárosi Vasutat. A HÉV-vonalak 1958. július 1-el kerültek vissza a fővároshoz. Bővebben: Péterffy 2016: 168–171.

¹⁰⁰ A MÁV 1952/53-as válsághelyzetét később mutatjuk be.

¹⁰¹ ÁBTL. 3.1.9. V-99009/5: 362.

¹⁰² Berke egy másik ügyben is érintett volt, a KSH panaszolta, hogy nem pontos adatokat kaptak a Forgalmi Szakosztálytól, ezért megbüntetését kérték.

¹⁰³ ÁBTL. 3.1.9. V-99009/5: 364. Ez nem feltétlenül igaz, lásd az 1952. június 4-i Rákosi állomási vasúti balesetet.

„Az ügyben dolgozó ügynökök jelentései szerint Szilbereki elmondotta, hogy a császárfürdői balesettel kapcsolatban azzal vádolják, hogy nem gondoskodott a HÉV. forgalmi utasítás kiadásáról, annak ellenére, hogy személyesen részt vett azon a kollégiumi ülésen, melyen az utasítás kiadási határidelyét 1952. december 15-én állapították meg. [sic!] Kétségbe van esve, fél a következményektől, napok óta nem alszik. Az eseményekről mostmár feleségét is tálykogztatni fogja mert nem lehet tudni, a következményeket. [sic!] A balesettel kapcsolatban az az álláspontja, hogy »adjanak jobb fizetést a vasutasoknak, akkor nem lesz baleset.« Szilbereki kijelentette: »mi öregek szeretjük a vasutat, szívesen dolgozunk is éjjel-nappal annyit amennyit tudunk. Rólunk nem tételezhető fel hogy szándékosan hibát követnénk el.« A továbbiakban elmondotta, hogy ha felakasztják, akkor sem mondhat mást, mint amit kihallgatáson elmondott.”¹⁰¹

Berke pedig kilátásba helyezte, hogyha komolyabb vizsgálat alá helyezik, kinyitja a száját, és akkor mások is meg fogják ütni a bokájukat.¹⁰²

Szepes Ödön felügyelőt, a HÉV üzemfőnökség volt vezetőjét is ellenséges beállítottságúként jellemezték, aki ráadásul 1919-ben önként lépett be a Nemzeti Hadseregbe. Munkáját hanyagul, felületesen látta el, nem tartott ellenőrzést (mint azt korábban láttuk, ez nem teljesen felel meg a valóságnak). Beismerte, hogy bár jól ismerte a HÉV-nél fennálló balesetveszélyes helyzetet, megszüntetésére nem tett semmit, jöllehet a

„HÉV forgalmi utasításának módosításának esetén, melynek értelmében két személyes váltóellenőrzés lett volna biztosítva – a császárfürdői baleset elkerülhető lett volna.”¹⁰³

Róna Kálmán a MÁV Budapesti Igazgatóság forgalmi osztályának vezetője vallomásaiban elsősorban Szepes tette felelőssé a forgalom biztonságáért, mert az ő feladata volt a HÉV üzemfőnökség és alárendelt

9. kép: Az első vasvázásított HÉV-szerelvény bemutatása a Margit hídi állomáson, 1956
(Németh Zoltán Ádám gyűjteménye)

szerveinek irányítása és ellenőrzése. A HÉV átvétele óta azonban egyetlen, a forgalom biztonságát javító javaslatot, indítványt nem kapott tőle. Ezt erősítette meg Szentkirályi Béla, a Budapesti Igazgatóság forgalmi osztályának előadója is: Szepes soha semmilyen problémát nem jelentett az igazgatóságnak, úgy tűntette fel a HÉV-et, mintha ott minden a legnagyobb rendben menne. Az ő feladata lett volna a HÉV-forgalmi utasítás módosításainak kidolgozása, ehelyett a Földalatti Vasút utasítását állította össze, mert oda akart átkerülni. A jelentés természetesen Ferenczy János és Kriston felelősségét is megemlíttette, akik ekkor már vizsgálati fogságban ültek.

Rajtuk kívül azonban kisebb-nagyobb mértékben felelősség terhelte az államvédelem szerint Csanádi Györgyöt, a MÁV vezérigazgatóját és Lindner Józsefet, a Forgalmi Szakosztály vezetőjét is. Csanádit egy ideje már figyelte az ÁVH, mint szabotázs gyanús személyt, aki ráadásul egykor vezetőségi tagja is volt Pécssett a Magyar-Jugoszláv Társaságnak. A vezérigazgató nem hajtatta végre a miniszter HÉV forgalmának biztonságára vonatkozó utasításait, noha ismerte a HÉV-nél fennálló állapotokat. Az is erősítette a gyanút, hogy Csanádi rögtön a baleset után szabadságra ment, ha-zaérkezésekor pedig a felelős személyeket azzal vigasztalta, hogy ügynek nem lesz súlyosabb folytatása.¹⁰⁴ Lindnert is hanyagsággal, a miniszteri utasítás negligálásával vádolta a jelentés, kiemelve az ügynöki jelentések információit, miszerint a szakosztályvezető megpróbált beosztottjaira nyomást gyakorolni, hogy mit valljanak az általa egyébként marhaságnak tartott vizsgálat során. Mészáros János főelőadó figyelmét felhívta rá, hogy „a kihallgatás nem taggyűlés, ott nem kell önkritikát gyakorolni”. Lindner egy közismerten reakciós, régi szakember előtt pedig azt is kijelentette, hogy ő „a régi, tapasztalt szakemberek visszahagyásáért harcol, és míg ő szakosztályvezető lesz, tartja ezt a frontot.”¹⁰⁵

Bizalmas körben állítólag azt is megemlíttette, hogy a baleset utáni nyomozást Rákosi rendelte el, így az ÁVH-nak muszáj eredményt produkálnia. A sztahano-

¹⁰⁴ Tölgyes Lajos, Lindner mellett Bebrits másik kegyeltje, a Gépészeti Szakosztály vezetője visszaemlékezésében azzal vádolta Csanádit, egykori közvetlen főnökét, hogy soha senkiért nem állt ki, senkit nem védett meg. Csanádi „akkor már híres volt az opportunista magatartása, de jelesre a Vasútpolitikai Főosztály időszakában érettségizett. Csodálatos lavírozó képessége volt, és ezt meg is őrizte halála pillanatáig ugyanarra, hogy ő mindig a két ellenséges tábor között helyezkedett el. Elbűjt, vagy amint én mondtam, a kerítés tetején ült, és nézte, hogy két tábor harcol. És amíg volt ideje, az utolsó pillanatban át tudott arra az oldalra ugrani, amelyik győzött, és akkor még kritizálni is néha-néha megengedett magának.” Mezei 2004: 96. Csanádi Györgyről lásd: Frisnyák 1996: 50–52.

¹⁰⁵ ÁBTL. 3.1.9. V-99009/5: 154.

vista mozdonyvezető, Bebrits egyik kedvenc vasutasa ellen még az is említésre került, hogy nyilvántartások szerint a munkásszármazású, több kormánykitüntetésben részesült szakosztályvezető a háború alatt a kormánypárt pécsi vezetőségének volt tagja.¹⁰⁶

A jelentésíró Gera Gyula áv. őrnagy javasolta Szilberek, Berke, Szepes, Ferenczi és Kriston őrizetbe vételét, ügyükben vizsgálat lefolytatását és nyílt bírósági tárgyalást, Csanádi és Lindner ellen pedig fegyelmi eljárás lefolytatását tartotta kívánatosnak:

„A MÁV-nál fennálló, balesetelhárítás szempontjából nyugtalanító helyzet megszüntetése érdekében javasoljuk a felelős személyek ügyét nyilvános bírósági tárgyalás alá venni.”¹⁰⁷

Már csak azért is, mert a MÁV nem harcol következetesen a balesetek elhárításáért, csupán adminisztrációs kérdésként kezeli azokat. Magasabb beosztású vasutas vezetők eddig ugyanis elkerülték a felelősségre vonást súlyos mulasztásaikért – szól az indoklás –, ennek is köszönhető, hogy 1952-ben a nagyszámú kisebb mellett 12 közfeltűnést keltő baleset történt, amelyben 56-an meghaltak, 103-an súlyosan, 178-an könnyebben megsérültek, miközben 8,5 millió forint kár keletkezett. A MÁV vezetésének módjában állt volna a HÉV problémák megoldása, amelyet bizonyított az is, hogy a császárfürdői baleset óta három előadót állítottak rá a HÉV problémáinak megoldására, így a szükséges módosításokat 11 nap alatt elkészítették. A Vasúti Főosztályon azonban nem tartották fontosnak a HÉV ügyeit, azt háttérbe szorították, pedig tudták, hogy teljesítményének nagyjából 90%-át a személyszállítás teszi ki, kulcsfontosságú szerepet látva el a napi hivatásforgalomban. Csak a szakmai kollégium 1952. október 25-i ülésen hoztak határozatot a módosítás szükségességéről, de ezt a Forgalmi Szakosztály vezetői csak egy hónap múlva közölték beosztottaikkal. Az ÁVH kérésére vizsgálatot indító MÁV szakbizottság véleménye szerint, már a HÉV átvétele előtt, 1951-ben ki kellett volna dolgozni a módosításokat a balesetveszélyes állapot megszüntetésére.

A vizsgálat – feltehetőleg a Nagy Imre fémjelezte irányváltás miatt is – azonban már nem követelt újabb áldozatot, legalábbis ez valószínűsíthető abból, hogy a rendelkezésre álló szolgálati táblázatok szerint

a vasúti vezetők elkerülték a fegyelmi eljárást. Berke Bélát 1953. május 21-én a Forgalmi Szakosztályvezető helyettesévé nevezték ki, pályájában nem történt törés 1967-es nyugállományba vonulásáig.¹⁰⁸ Lindner József pályája sem szenvedett törést, 1973-as nyugállományba vonulásáig ő maradt a Forgalmi Szakosztály vezetője, ráadásul 1962. február 24-én vezérigazgató-helyettesé is kinevezték.¹⁰⁹ Csanádi is végig megőrizte pozícióját a MÁV élén, 1963-ban pedig felért pályája csúcsára, közlekedési- és postaügyi miniszterré nevezték ki, azt egészen 1974-es haláláig betöltötte. Egyedül Szilberek Béláról nem lehet – egyelőre – tudni szolgálati táblázatának hiányában, hogyan alakult pályafutása.¹¹⁰ Lehetséges, hogy az ő karrierje esetleg megbicsaklott? Vagy Berke kinevezése az ő posztjára éppen azért történt, mert Szilberek más szakosztályra helyezték át?

Felmerül a kérdés, hogy miért nem lett eredménye az államvédelmi vizsgálatnak? Élünk a gyanúperrel, hogy a balesetet ürügynek akarta felhasználni a Vasúti Főosztály kebelében felállított Vasút Politikai Főosztály a reakciónak tartott régi szakembergárda és pártfogók – mint Tölgyes és Lindner – eltávolítására. Az osztály feladata a vasút politikai ellenőrzése volt, ahol a szakértelmet háttérbe szorította a politikai lojalitás.¹¹¹ A pártközpont utasításaival, elvárásaival szemben Bebrits megvédte – amíg tehetett – vasutasait, a politikai tisztogatások elé akadályokat gördített, így akadályozta az osztály akaratának érvényesülését.¹¹²

Az 1951–52-es vasúti baleseteket nézve egyébként joggal merülhetett fel a vasúti vezetés felelőssége, 1951. szeptember 27-én Debrecenben történt ütközésben 10-en, 1952. június 4-i Rákos állomáson bekövetkezett balesetben 21-en veszítették életüket, hogy csak a súlyosabb baleseteket említsük, de emellett még számtalan kisebb sérüléssel vagy csak anyagi kárral járó baleset, kisiklás történt, általában emberi mulasztásból.¹¹³ Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a korszakban még úgy tekintettek a vasútra, mint az ország második hadseregére, miközben gőzerővel fejlesztették a haderőt a várható újabb világháborúra készülve. A háborús készülődésben fontos szerep jutott a közlekedésnek, ez állt elsősorban a vasúti és közúti beruházások mögött.¹¹⁴ Ahogy a legtöbb elágazó állomás, Császárfürdő is stratégiai jelentőséggel bírt, hiszen

¹⁰⁶ Ez elég kérdéses információ, Lindner apja bányász volt, ő maga pedig 1937–1943 között lakatossegédként dolgozott, ezután mozdonyvezetőként. Társadalmi pozíciója tehát ekkor még jóval lejjebb helyezkedett el a társadalmi-politikai elittől.

¹⁰⁷ ÁBTL. 3.1.9. V-99009/5: 155.

¹⁰⁸ MÁVKI. BS. 10485 d. Berke Béla szolgálati táblázata.

¹⁰⁹ MÁVKI. SU 10362. d. Lindner József szolgálati táblázata.

¹¹⁰ Sajnos Molnár Imre, Ferenczi János és Kriston Béla szolgálati táblázatai sem kerültek elő egyelőre.

¹¹¹ Bővebben: Gadanez 1997 és 1998. Az MDP Titkársága 1949. június 15-i határozata hozta létre a Vasút Politikai Osztályt az KPM I. Vasúti Főosztályán belül a vasutasok politikai nevelése, illetve a vasút pártpolitikai ellenőrzése érdekében. A Vasútpolitikai Osztály elsősorban pártszervezet volt, ezért a vasúti Főosztály vezetője (egyben a MÁV vezérigazgatója) és a Vasútpolitikai Osztály vezetője között nem lehet egyértelmű alá-fölé rendeltségi viszonyról beszélni, sőt komoly küzdelem zajlott az irányítás megszerzéséért. A MÁV 1951. júniusi szervezeti ábráján még Vasútpolitikai Osztály szerepel, az 1954. áprilisin viszont már Vasútpolitikai Főosztály található, az MDP Központi Vezetősége 1952. május 10-i határozata nevezte először főosztálynak a vasútnál működő pártszervezetet. Gadanez 1997: 315.

¹¹² A Vasút Politikai Főosztály Bebrits felett aratott kisebb győzelmét jelentette az úgynevezett kémelhárító vasutasok internálása 1953. márciusában. Bővebben: Frisnyák 2002.

¹¹³ Horváth 1995: 109–113. A szerző tévesen adja meg a debreceni baleset idejét és áldozatainak számát.

rajta keresztül folyt a Duna-jobbparti körvasút közlekedése. Egy stratégiai ponton bekövetkezett baleset szabotázsaként való minősítéséhez nem kellett sok a háborús hisztériára fogékony apparátusnak.

Ezek a balesetek, szerencsétlenségek persze nem a megátalkodott, rendszerellenes vasutasok miatt történtek, hanem az elhasználódott, elavult infrastruktúrára rázúduló, folyamatosan emelkedő forgalom és a végletekig kihasznált, elfáradt végrehajtó-szolgálat törvényszerűen bekövetkező, szerencsétlen következménye. Súlyosbította a helyzetet, hogy a vasút egyre nehezebben tudta lebonyolítani az őszi csúcsgforgalmat, 1952 októberében már annyira telítődött a vasúthálózat, hogy a tehervonatok átlagosan 13 km/h sebességgel közlekedtek csak. A miniszter utasítására még a menetrendet is felfüggesztették, hogy a tehervonatok minél gyorsabban közlekedjenek, de Bebrits ezzel pont az ellenkezőjét érte el: a vasúti forgalom teljesen összeomlott, mert megszűnt a legfontosabb viszonyítási pont. A személyszállító vonatok szeptemberben összesen napi 93 órát, októberben 130 órát, decemberben már 12–15 ezer percet késtek, átlagosan minden vonat 40 percet. Az egyre romló menetrendszerűség persze előbb-utóbb politikai viharra érett, hiszen a gyárak folyamatosan panaszkodtak felettes minisztériumaiknak, hogy a vasút miatt sem az áruk, sem a munkások nem érkeznek meg a gyárba. A munkások zúgolódása nemcsak az állandó késések, hanem a kivilágítatlan, fűtetlen kocsik miatt is egyre nőtt, olykor az elkeseredettségük tettlegességbe is átsapott, ezért a kalauzok féltek a tömött vonaton jegyvizsgálatot tartani – néha még a kalauz mozgó vonatból való kidobására is sor került.¹¹⁵

Hiába tartott dörgedelmes fejmosást Csergő János, az MDP KV Ipari és Közlekedési Osztály vezetője Bebritsnek és Csanádinak, az 1952. november 26-i, a menetrend figyelmen kívül hagyását elrendelő intézkedés visszavonása már nem menthette meg a helyzetet. Az 1953 tavaszáig elhúzódó válság rámutatott arra, hogy a vasút elérte teljesítményének végső határát, jelentős beruházások, korszerűsítések nélkül a vasút képtelen lesz betölteni feladatát, fenntartani az ország gazdasági „vérkeringését”.¹¹⁶ A Rákosi-korszakban az őszi csúcsgforgalom alatti vasúti közlekedési anomáliák folyamatosan szerepeltek az újságok hasábjain, a Kádár-korszak első éveit sem hoztak alapvetően új

szervezési-működési rendszert, emiatt az 1962–63-as közlekedési válság az akkori miniszter, Kossa István székébe került.

Perújítás

A rendszerváltás elhozta a várva várt lehetőséget a baleset körülményeinek tisztázására, és hogy Molnár Imre hozzátartozói végre megtudhassák, mi történt a családfővel. Az első lépések azonban nem hoztak eredményt, az 1990. évi XXVI. tv. 1. §-a szerint:

„az 1945. január 1. és 1963. április 4. között az állam belső és külső biztonsága elleni bűncselekmények, a tervbűncselekmények, az áldozat és közellátás elleni bűncselekmények, valamint a társadalmi tulajdont károsító bűncselekmény feljelentésének elmulasztása miatti elítélések semmisnek tekintendők.”

A család azonban hiába fordult a Fővárosi Bírósághoz a második semmisségi törvényre hivatkozva, 1992-ben elutasították az ítélet megsemmisítését, ahogy egy évvel később a Legfelsőbb Bíróság is, mert szerintük köztörvényes bűncselekmény miatt szabták ki a halálos ítéletet, amely nem esik semmisségi törvény hatálya alá.¹¹⁷ Közben – a bírósági vizsgálatról függetlenül – dr. Károly Imre, a Fővárosi Főügyészség közlekedési ügye-sze, jeles vasútmodellező és vasútbarát is foglalkozni kezdett a híres-hírhedt balesettel, amelynek egyes iratai a rendszerváltásnak köszönhetően kutathatóvá váltak. Neki köszönhető, hogy dacára az elutasított mentességi kérelemnek, a Fővárosi Főügyészség 1995-ben perújítást kezdeményezett.¹¹⁸

A perújításhoz szükséges vizsgálatot, a bírósági iratok tanulmányozását, illetve a még élő szemtanúk felkutatását és kihallgatását a BRFK Vizsgálati Főosztály Élet és Ifjúságvédelmi Osztálya 1993 augusztusában kezdte meg. Először Molnár Imre két idősebb leányát és egy barátját kérdezték ki, akik a váltóőr életviteléről, habitusáról beszéltek.¹¹⁹ December 23-án Gergely László próbaidős balesetvizsgálót, öt nappal később Cservenka József egykori vonalirányítót hallgatták meg. Gergely a korabeli szolgálati és vasúttechnikai körülményekről beszélt, megemlítve, hogy egy 12 órás váltóőri szolgálat a forgalomtól függően akár Molnár kimerüléséhez is vezethetett a sűrű váltóállításokkal, mivel kézzel kellett állítani a váltót, és napi 100–150

¹¹⁴ Balló 1999.

¹¹⁵ Frisnyák 2011: 186–189.

¹¹⁶ Frisnyák 2011: 40–43. A fenti válságkép a HÉV-vonalakra is vonatkozott, az elhasználódott járművek, az állandó zsúfoltság, az áramkimaradások és/vagy tehervonatok miatti késés és az emiatt érzett bosszúság általános jelenség volt. A szentendrei vonal korabeli állapotára lásd: Péterffy 2016: 169–170.

¹¹⁷ Legát Tibor cikksorozatának harmadik részében szövegezte meg a családot: Baleset a Császárfürdőnél. Az utolsó pillanatig. Magyar Narancs 2009. 10. szám. Molnár Anna 1993. augusztus 25-i vallomásában azt vallotta, hogy a Fővárosi Bíróság elutasító határozata ellen fellebbeztek, ezután rendelt el nyomozást a Legfőbb Ügyészség.

¹¹⁸ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. III. ics. K.2062/1994-1 sz. Fővárosi Főügyészség perújítási indítványa a Fővárosi Bíróságnak. dr. B. F. osztályvezető ügyész, 1995. március 21.

¹¹⁹ MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. III. ics. BRFK Vizsgálati Főosztály Élet és Ifjúságvédelmi Osztály Gyilkossági és Baleseti Alosztálya. 136-I-1263/1993. Bü. sz. jelentéséhez csatolt vallomások. Molnár Anna és Rozália 1993. augusztus 25-i, valamint Bencsik Imre 1993. augusztus 26-i vallomása.

váltóállítást biztos, hogy megérzett az ember. A váltót ugyan lehetett kézzel átállítani váltózárás után is, de akkor a váltózár füle letört, látható nyomot hagyva – erről viszont a korabeli vasúti vizsgálat nem tett említést. Cservénka – a már hivatkozott baleset utáni emlékei mellett – a vasúton tapasztalható hangulatról, a baleset utóéletéről is beszélt. Tőle tudható, hogy a vasúton gyűléseket kellett tartani, ahol a váltóórát súlyosan elítélő felszólalásokat kellett tennie mindenkinek. Ezeken szóba került a váltóór vallásossága is, ennek kapcsán persze az egyházat – a fekete reakciót – is támadták. A vonalirányító szerint figyelmetlenség, a rövid időn belül több feladat ellátása miatti figyelemmegosztás vezethetett a balesethez.

Pál István, az esztergomi vonat mozdonyvezetője 1994. március 4-én tett vallomásaiban a balesetet megelőző perceket idézte fel. Már nem emlékezett, hogy pontosan vagy késve érkezett meg vonatával, amellyel vissza kellett fordulnia 6.42-kor. Emlékei szerint hallotta a váltó visszaállításának csattanását a 11. sz. váltón, amikor a II. vágányról rájárt mozdonyával az I. vágányon lévő szerelvényre. Hallotta a váltóór hangját is, hogy határ van. Ekkor átment a mozdonyfűtő oldalára, a váltóór a határjel környékén volt. A vonat összekapcsolása 1–2 percet vett igénybe, közben a fűtőjével beszélgetett, amikor a baleset bekövetkezett.

1994. március 28-án került sor a még élő többi szemtanú: Nagy Károlyné sorompókezelő, Réti Julianna naplózó, Tóth József vonalbiztos és Kriston Béla forgalmista meghallgatására. Nagy Károlyné gyakorlatilag megismételte 1952-es vallomását. Hallotta a telefon csörrenéséből, hogy a váltónál lévő telefon és a felvételi épület között telefonálás zajlott, de nem hallgatott bele, ezért csak feltételezte, hogy a váltóór ekkor jelentette a váltó egyenesbe állítását és a II. vágány szabad helyzetét, mert közvetlenül ezután állították át az őrhellyel szemben lévő vezeték tartó oszlopon elhelyezett védőjelzőt tilosról szabad állásra. Nem emlékezett, hogy ekkor hol volt a váltóór, a jelzőállítás után 1–2 percen belül érkezett a HÉV, csak a csattanásra figyelt fel. Nem sokkal később futott oda hozzá Molnár a fejét fogva „Úristen, mi történt!” ezt hajtogatta, és kérdésére, hogy mi történt, csak azt felelte, hogy „nem tudom, nem tudom”. Molnár még az őrházban álldogált egy darabig, majd elvitték a rendőrök. Réti Julianna is gyakorlatilag a balesetkor felvett vallomását ismételte meg, viszont új elemként idézte fel, hogy amikor a HÉV-vonatok közeledtek a tilosat mutató bejárat jelzőhöz, szokásuk szerint füttyögtettek. Talán emiatt történhetett a balesethez vezető kapkodás, mert kizártnak tartotta a szándékosságot. Emléke szerint nagyjából egy perc telt el a váltóór telefonos jelentése és a jelzőállítás között, ezután néhány másodperc múlva már bekövetkezett a baleset. Tóth József vonalbiztos vallomásaiban az állomás nagy forgalmát említette, a csúcsidőben 5–6 percenként közlekedő HÉV-vonatok mellett a Duna-jobbparti körvasút állomásaként a Déli pályaudvar,

Ganz Villamossági Gyár és az óbudai Gázgyár felé, vagy onnan közlekedő vonatok közlekedését kellett biztosítani az esztergomi vonatokon kívül, de a Duna felőli csonka V. vágányon még árukezelés is történt – az ide vezető útátjáró sorompóját kezelte Nagy Károlyné. Vonalbiztosként többször tartott ellenőrzést az állomáson, Molnár Imrét kötelességtudó, rendes embernek ismerte, viszont az állomásfőnök Ferenczi szerint nem volt elég felkészült az állomás irányítására. A forgalmista Kristonról megint kedvező véleménnyel nyilatkozott. Fontos elem Tóth vallomásaiban az a megjegyzés, hogy az akkori körülményekre rányomta bélyegét a politika, a vonatoknak minden körülmény között közlekedniük kellett, akár a biztonság kárára is. Emiatt a szabályzat betartásával is adódtak gondok, ritka alkalmakkor még az is előfordult, hogy a forgalmista a váltóór jelentése nélkül állította szabadra a jelzőt. Tóth elképzelhetőnek tartotta, hogy Császárfürdőn is ez történt.

Kriston visszaemlékezésében is utalt a politikai akarat kedvezőtlen hatására a vasúti szolgálatban. Gyakran jártak a „háromcsillagos ellenőrök”, akik a vasúthoz ugyan nem értettek, de folyton hibát kerestek, szerintük ők építették le az egyik váltóóri állást is a 11. sz. őrhelyen, pedig pont ott volt nagy szükség a két emberre a jelentős forgalom miatt. Korábban ugyanis egy vezető váltóór tartózkodott az őrhelyen, a beosztott váltóór pedig neki jelentette a váltóállítást, amit a vezető váltóór tovább jelentett a forgalmi szolgálattevőknek. A váltóór a vezető váltóórral egyeztetette a váltózár-kulcsokat, a létszámcsoökkentéssel azonban minden feladatot egyetlen embernek kellett ellátnia – ennek megkönnyítésére szerelték fel azt a bizonyos telefont a váltó mellé. Később megjegyezte még, hogy az említett szakértelem nélküli, de politikailag megbízható ellenőrök, ha tudomást szereztek arról, hogy valahol a bejárat jelzőnél ácsorgás történt, igazgatósági berendelésen komoly fejmosásban részesítették az állomási személyzetet.

A baleset körülményeire vonatkozóan azt állította, hogy az esztergomi vonat fordításához 7–10 percre volt szükség. Közelről ellenőrizte az esztergomi gép körüljárását, így látta, hogy Molnár Imre a váltótól 30 méterre lévő határjelhez ment ellenőrizni, hogy a mozdony a biztonsági határon belül állt-e meg. Ezután visszaindult a 100–120 méterre lévő irodába, közben látott Szentendre felől egy HÉV-et, de távolságát, illetve, hogy mozgott-e, már nem tudta megállapítani. Amikor beért a forgalmi irodába, a naplózó azzal fogadta, hogy a váltóór telefonon jelentette a váltóállítást, jöhet a vonat. Kriston kiment az ajtóba ellenőrizni a váltót, majd visszament és szabadra állította a jelzőt. Amikor újra kilépett fogadni a vonatot, már a csattanást hallotta. Ekkor gyorsan telefonált az őrhelyre és megkérdezte Molnárt, hogy mi történt, aki jelentette, hogy valóban telefonon közölte a naplózóval, hogy jöhet a HÉV, és nem tudja, hogy mi történt. Ezután többet nem beszélt a váltóórral, csak a tárgyaláson

látta újra, de szót váltani nem tudtak. A váltókezelői jelentés valóban nem szabályszerűen történt, de a nagy forgalom miatt ez napi gyakorlatnak számított, emiatt baleset nem történt, és a baleset sem emiatt történt, szerinte Molnár egészségügyi állapota okozhatta a szerencsétlenséget. 1994. március 3-án és 6-án készült igazságügyi szakértői jelentések véleményét, következtetéseit Kriston elutasította.

A vasútépészeti igazságügyi szakértőnek a gőzmozdony körújárásához szükséges időt, a HÉV-vonat mozgását és idejét, a mozdony és a HÉV mozgásának együttes vizsgálatát, illetve a váltóór által megtett utat és annak idejét kellett megállapítania.¹²⁰ A vasútforgalmi igazságügyi szakértőnek arra kellett válaszolnia, hogy ki vagy kik követtek el foglalkozási szabályszegést, és azt milyen cselekedetükkel.¹²¹ Az időközben felvett vallomások elemzése után augusztus 10-én a forgalmi, 8 nap múlva a gépészeti szakértői jelentéshez készült kiegészítés, amelyek azonban csak kiegészítették, de tartalmában nem változtatták meg a márciusi, első szakértői megállapításokat.

A vasútforgalmi elemzés nem tárt fel a korábban is ismert megállapításoktól alapvetően eltérő szempontot, helybenhagyta a korábbi megállapítást, hogy a forgalmista és a váltóór – idő hiányában – nem előírászerűen végezte a váltóállításra és vágányellenőrzésre vonatkozó utasításokat. A hézagosan rendelkezésre álló korabeli vallomások, illetve az ÁVU hiányában nem lehetett teljes körűen rekonstruálni az eseményeket, így a felelősség személyekre lebontott mértékét sem. Az eredeti régi és az új vallomásokból több kisebb ellentmondást azért leszárt az elemzés, de leginkább a forgalmista vallomásait találta problematikusnak. Kriston, bár azt állította, rendesen látta el szolgálati teendőit; több vallomás és a MÁV fegyelmi vizsgálata is bizonyította, hogy rendszerbeli hiányosságok fordultak elő az állomáson. A vallomások alapján azt is kimutatta, hogy az egy váltóórrel való szolgálat óta nem tartották be, nem lehetett betartani az előírás szerinti üzemvitelt, így rendszeresen elmaradt a váltózárkulcs-ellenőrzés! A sűrű vasúti forgalom és ennek következtében a nagy leterheltség, a vonatok megállítása miatti felelősségre vonástól való félelem több vallomásból kivehető.

A vasútépészeti elemzés viszont a korábbi állásponthoz képest gyökeresen eltérő eredményt hozott, fizikai modellek alkalmazásával válaszolva a feltett kérdésekre. Hely hiányában kénytelenek vagyunk

eltekinteni a rendkívül izgalmas, a vallomások, baleseti helyszínrajz és baleseti fényképek alapján végzett számítások ismertetésétől. A gőzmozdony és a HÉV-szerelvény, valamint a forgalmista és a váltóór haladási sebességét is kiszámolva arra a következtetésre jutott a szakértő, hogy a gőzmozdony körújárásának befejezése után 15–25 másodperccel, a jelző szabadra állítása után mindössze 33–45 másodperccel később történt az ütközés! Tehát a váltókezelőnek ideje sem lehetett átállítani a váltót a HÉV szerelvény előtt. Kollégájához hasonlóan a vasútépészeti szakértő is több szempontból ellentmondásosnak találta Kriston vallomását, meglátása szerint idő hiányában úgy nem történhetek az események, ahogy azt a forgalmista előadta.¹²²

Ennek fényében a Fővárosi Bíróság 1995. június 22-én és 26-án tartott nyilvános tárgyalásán Molnár Imre váltóórt felmentette a több ember halálát okozó szándékosan elkövetett közveszélyű rongálás büntette miatt emelt vád és a rögtönítélő bíróság ítélete alól.¹²³ Az indoklásban a szakértői jelentések alapján felvázolt lehetséges eseményfolyamatot rögzítették. A bíróság azt az álláspontot fogadta el, hogy a HÉV érkezésekor valószínűleg Molnár még a vonat szerkocsi végénél, a 11. sz. váltótól 30 méterre volt, vagy éppen indult vissza a váltó felé. „Ebből következik, hogy *Kriston Béla ma már pontosan fel nem deríthető tájékoztatás után állította a fedező-jelzőt a HÉV részére szabaddá, mégpedig Molnár Imre telefonálását megelőzően* [kiemelés tőlem – P. G.]” Az időfaktorok figyelembevételével tehát a rögtönítélő bíróság által rögzített tényállás nem felel meg a valóságnak, hiszen Molnár Imrének nem lehetett ideje telefonálni a körbejárás befejezése után, Kriston Béla nem győződhetett meg a váltó állásáról, és nem történhetett meg az, hogy Molnár telefonálása után állította szabadra Kriston a jelzőt.

A bíróság ugyanakkor már nem tudta megállapítani, hogy kinek a gondatlansága okozta a balesetet, de azt teljes bizonyossággal kijelentette, hogy Molnár Imre vonatkozásában az ítéleti tényállás több mint kétséges, szándékosságát semmi sem bizonyítja, gondatlanságát pedig ma már bizonyítani nem lehet. Ezért a bíróság az alapügyben hozott ítéletet egészében hatályon kívül helyezte és új ítéletet hozott (8. kép).

Epilógus

Egy több szempontból is szomorú történetet igyekeztünk bemutatni az események sorrendjét követve. A vasúti szerencsétlenségben nemcsak az utasok, hanem a koncepciózus vizsgálat és a bírósági tárgyalás után a váltóór is életét veszttette, ráadásul hosszú évtizedekre becsületétől is megfosztották emlékét. Az egész nyomozati eljárás és a per koncepciój jellegéhez kétség sem férhet, ezt a több szempontból is hasonló rákosi baleset bírósági iratai, és a két baleset eltérő vizsgálati körülményei is megerősítik. A rendszerváltás és a semmisségi

¹²⁰MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. III. ics. 136-I-1263/1993 bü. sz. Bencsik László igazságügyi műszaki szakértői jelentése, 1994. március 6.

¹²¹MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. III. ics. 135-I-1263/1993 bü. sz. Szendrői János igazságügyi szakértői véleménye, 1994. március 3.

¹²²Bencsik László számításából valamilyen kimaradt az a tény, hogy a fordítást nem kezdhették meg rögtön az érkezés után 6.27-kor, hanem két perccel később, miután elment a Békásmegyerről érkező 4507 sz. személyvonat! Így a vonat fordításához szükséges 8–12 perc éppen csak hogy elég lehetett volna a 6.42-es visszainduláshoz!

¹²³MÁVKI. BA. 2. d. 33. t. III. ics. Fővárosi Bíróság 3. Bp. 171/1995/3 sz. Molnár Imre elítelt ügyében tartott bírósági tárgyalás jegyzőkönyve.

törvények önmagukban még nem jelentenek garanciát arra, hogy a totalitárius rendszerek idején elkövetett súlyos bűnök után egy tollvonással erkölcsi elégtételt kapjanak az egykor meghurcoltak, illetve hozzátartozók. Célzott kutatás szükségeltetett, hogy perújítás révén valóban tisztázni lehessen a fővárosi elővárosi közlekedés történetének egyik legsúlyosabb balesetét.

A baleset pozitív hozadékának tekinthető, hogy a császárfürdői szerencsétlenség hatására szervezték meg a MÁV Vezérigazgatóságon felállított önálló Forgalom Biztonságát Ellenőrző Osztályt azzal a feladattal, hogy a vasúti balesetek központi kivizsgálása mellett ajánlásokkal segítse a vasúti közlekedés biztonságának emelését. Szintén a baleset hatására látott hozzá az Államvasutak a régi HÉV-szerelvények acélvázak átépítésére, hogy egy esetleges balesetben a kocsik ne gyufaszálként roppanjanak össze, hanem megvédjék az utasokat. A debreceni járműjavító közreműködésével korszerűsített első szerelvényt 1956 nyarán pont a Margit hídi HÉV-végállomáson mutatták be (9. kép).

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

- 2.1 = A volt zárt irattár levéltári anyaga
- 2.2.1 = Operatív nyilvántartások
- 2.5.1 = BM internálási iratok
- 2.5.2 = ORFK internálási iratok
- 2.8.1 = Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai
- 3.1.9 = Vizsgálati dossziék

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- XXV.4. f. = Fővárosi Bíróság iratai,
- titkos ügykezelés alól kivont perek iratai

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
MN KGy. = MN Különgyűjtemény

MÁV Központi Irattár (MÁVKI)

- BA = Balesetek gyűjteményes iratai
- DNR = Digitális Nyilvántartó Rendszer (digitalizált iratok)
- FE = I. és II. fokú fegyelmi bizottságok iratai

Belügyi Közöny, 1953

Dunántúli Napló, 1952

Mai Nap, 1992

Magyar Államvasutak Hivatalos Lapja, 1950

Népszava, 1952

Szabad Nép, 1952

Viharsarok Népe, 1952

Magyar Államvasutak 39. menetrendkönyv. Budapest–Margit híd–Szentendre, Budapest–Margit híd–Békásmegyer–Pünkösdfürdő. Érvényes 1952. október hó 5-től.

Hivatkozott irodalom

BALLÓ 1999

Balló István: Adalékok Magyarország 1949–1953 közötti háborús felkészítéséről, a várható hadszíntér előkészítéséről. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 112:4 (1999), 800–823.

BORECZKY 1999

Boreczky Beatrix: Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953. In: Gyarmati György (szerk.): *Történeti Hivatal évkönyve*. Budapest: Történeti Hivatal, 1999, 91–114.

BORBÍRÓ 1966

Borbíró László (szerk.): *Tanulságos közlekedési balesetek*. Budapest: BM Tanulmányi és kiképzési csoportfőnökség, 1966, 235–237.

BÖÖR–TAKÁCS 2003

Böör László – Takács Tibor: Pest megye. In: Szokolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma, 1956, II*. Budapest: 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003, 259–321.

FRISNYÁK 1996

Frisnyák Zsuzsa: Vezérigazgató és miniszter. Csanádi György a MÁV élén. In: *História* 18. (1996) 9–10. 50–52.

FRISNYÁK 2002

Frisnyák Zsuzsa: A vasúti kémelhárítók. In: *História* 24. (2002) 9–10. 48–50.

FRISNYÁK 2011

Frisnyák Zsuzsa: *Közlekedés, politika 1945–1989*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2011.

GADANECZ 1997

Gadanecz Béla – Gadanecz Éva: Adalékok a Vasút Politikai Osztály történetéhez (I–II. rész). In: *Vasúthistória Évkönyv*. Budapest: MÁV, 1997, 302–343; 1998, 326–362.

GERMUSKA 2003

Germuska Pál: Komárom megye. In: Szokolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma, 1956, II*. Budapest: 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003, 213–255.

GYARMATI 2011

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Rubicon, 2011.

HORVÁTH–SOLT–SZABÓ ET AL. 1992

Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zsath János – Zinner Tibor (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéből*. Budapest: Közigazgatási és Jogi Kiadó, 1992.

HORVÁTH 1995

Horváth Ferenc: *Hazai és külföldi vasúti balesetek (1846–1975)*. Budapest: Közdok, 1995.

KÁROLY 1992

Károly Imre: Egy vasúti baleset, amelyből koncepció per lett. In: *Vasúthistoria Évkönyv*. Budapest: Közdok, 1992, 415–423.

KIRCHNER–TÓTH–VILLÁNYI 2012

Kirchner Attila – Tóth Sándor – Villányi György: *A MÁV 324 sorozatú gőzmozdonyai*. H. n.: szerzői kiadás, 2012.

LEGÁT 2009

Legát Tibor: Baleset Császárfürdőnél, 1–3. rész. *Magyar Narancs* (8–10) 2009.

MEZEI 2004

Mezei István (sajtó alá rendezte): *A MÁV Gépészeti szakszolgálatát vezették: Tölgyes Lajos és Varga Jenő*. Budapest: MÁV, 2004.

MEZEI 2009

Mezei István (szerk.): *A magyar vasút krónikája a XX. században*. Budapest: MÁV, 2009.

PÉTERFFY 2016

Péterffy Gergely: A szentendrei helyi érdekű vasút vázlatos története. In: Tyekvicska Árpád (szerk.): *Studia Comitatus* Új folyam, 2 (2015). Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2016, 157–177.

ROMSICS 2004

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 2004.

GERGELY PÉTERFFY

SABOTEUR OR VICTIM? THE HISTORY OF THE BUDA-CSÁSZÁRFÜRDŐ RAILWAY ACCIDENT

The railway accident of Christmas 1952 is one of the gravest disasters of Hungarian railway history. Not only because of the great number of victims, but also because of the miscarriage of justice experienced during the investigation and judicial procedure. The judicial investigation bore the stamp of the period: the full power of the State Protection Authority, extorted confessions, and pre-written trials. Comparing it with the investigation and judicial process of a previous rail accident half a year earlier, a shocking show trial unfolds from the documents.

The accident goes beyond the lives of railway men – it became the pretense for an investigation against the Hungarian State Railways' leadership by the State Protection Authority. Following the collapse of the railway traffic in 1952 the political leadership was impatiently demanding the identification and punishment of the culprits, for this reason the accident came in handy. The accident therefore had another dimension: the fight between politicians and professionals, which ended with the defeat of politicians thanks to the new directions introduced by Prime Minister Imre Nagy. Revealing justice and clarifying the circumstances of the accident and thus the acquittal of the track-watcher only occurred after the fall of Communism.

SZ. TÓTH JUDIT

MESTERMUNKÁK. A KŐFARAGÁS EMLÉKEI A DUNAZUG-HEGYVIDÉKEN

A kőfaragás a téma népművészeti megközelítése szerint a falvak, mezővárosok épületein, portáin, a parasztgazdaságok használati tárgyai között és a szakrális térben föllelhető, kőből készített tárgyak esztétikai minőséget hordozó, a helyi ízlés szerinti megmunkálását jelenti, a népművészet kevéssé jelentős ága.¹ A szakrális emlékek, út menti keresztek, szobrok, sírjelek a művészeti stílusok, a provinciális művészet és a kőfaragó ipar formavilágát tükrözik, de fellelhetőek köztük a népművészet stílusjegyeit, formavilágát és mintakincsét hordozó darabok is.²

A kőfaragás paraszti hagyománya az 1980-as években lett hiánypótló témája a néprajzi kutatásoknak. Köztük jelentős helyet foglal el Pest megye. Az egy térség, település kőbányászatáról, a kőfaragókról és a kő hasznosításáról megjelent tanulmányok magát a mesterséget (geográfia, bányahelyek, szerszámok, technika, termékek), és annak gazdasági-társadalmi vonatkozásait tárgyalják.³ A mesterség mives, díszített darabjairól, stílusjegyeiről, azok népművészeti jelentőségéről három szerző ír, Dunabogdány és környéke kőműveit, illetve Pilisszántó sírköveit elemezve.⁴ A még fellelhető kőemlékek egész sora indokolja, hogy e tevékenység produktumai nagyobb figyelmet kapjanak, esztétikai szempontból értékes, jelentős darabjai megőrkítésre kerüljenek.

A tanulmányban vizsgált terület Pest megye Dunától nyugatra fekvő területe, közetekben egyik leggazdagabb vidékünk. Ide tartozik a Visegrádi-hegység és a Dunazug-hegyvidék: a Pilis, a Budai-hegyvidék, a Budaörsi-medence, a Zsámbéki-medence és a Tétényi-fennsík. A térség geológiai adottságai változatosak, a megmunkálásra alkalmas kőzetek sokasága fordul elő. A Visegrádi-hegység vulkanikus eredetű, keményebb kőzetei, az andezit, dácit utépítésre, burkolásra, vízépítésre alkalmasak, tufái építőkövek voltak. A Pilis és a Budai-hegység jól faragható, időtálló homokkővet és mészkövet, a Budai-hegység déli része, a Zsámbéki-medence és a Tétényi-fennsík durva mészkőve kiváló építőkövet szolgáltatott (*1. ábra*).⁵

A táj ezen adottságai következtében a kő bányászatának és felhasználásának ezen a területen nagy hagyománya van. Több bányát a rómaiak is műveltek. Az újkorban Sósút, Bia, Diósd bányái és kisebb kőfejtők már a 18. században működtek.⁶

A kőfaragó céhek, céhes kőfaragó mesterek száma viszonylag alacsony volt a megyében. Kőfaragó céh működéséről Pest és Buda mellett csak Vácról tudunk, ahol 1731-ben önálló „Kőfaragó és kőműves egyesült céh” alakult.⁷ Nem véletlenül, hiszen a korszak egyik legnagyobb szabású építkezése folyt itt, a püspöki székhely, a barokk város kialakítása. Céhes mester működött még Csobánkán és Zsámbékon, a többi – egyházi és világi megrendelőnek dolgozó – kőműves és kőfaragó céhen kívüli volt. A 18. századi Szentendrén például 22 céhen kívüli mesterről tudunk abból az időből, amikor a város épületei és templomai felépültek.⁸ A kőművek sokasága alapján feltételezhető, hogy a kőfaragók száma jóval magasabb lehetett, sokan közülük a betelepített németekkel érkeztek és generációkon át művelték a mesterséget (*1. kép*).⁹

Fényes Elek már a 19. század elején említi Mogyóród, Csobánka, Megyer, Bia, Budakeszi, Promontor és Sósút kőfejtőit.¹⁰ Ez időben a hidegkúti, kovácsi, csabai, borosjenői, csobánkai és kalászi kemény

¹ A kőfaragás népművészeti szempontú megközelítése sokáig a szakrális kőemlékek, főként a sírkövek tanulmányozására korlátozódott. Lantosné 1997; Laczkovits 1982; Soós–Szőnyi 2006.

² Filep–Hofer 1980: 296.

³ Hála 1987a; 1998; I. Sándor 1973; Viga 1985. Vargha 1958; Dercsényi 1958. I–II. az egyes települések adatainál.

⁴ Sándor 1973; Loszmann 2003; Soós–Szőnyi 2006.

⁵ Vajda 2012.

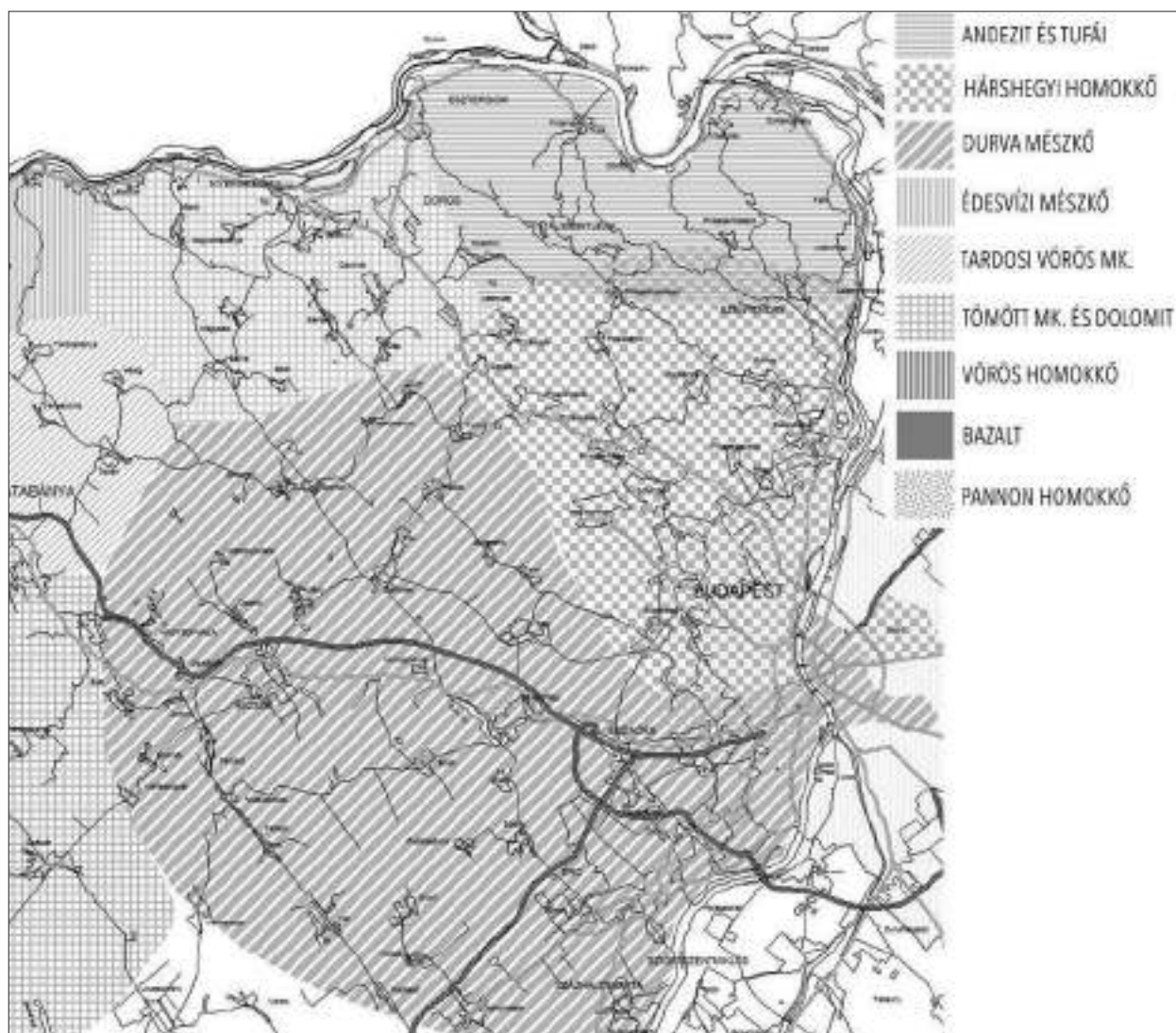
⁶ Hála 1987b: 81; Borovszky 1900: 134.

⁷ Bartócz 1976: 146.

⁸ Bartócz 1976: 146.

⁹ A tanulmányban szereplő, külön nem jelölt képek a szerző felvételei.

¹⁰ Fényes 1837: 411–412.

1. ábra: A Dunazug-hegyvidék hagyományos építőköveinek elterjedési területei (Vajda 2012 nyomán)

homokkőből malomköveket és művészi faragványokat készítettek. Az 1870-es években már kőbányák működtek Budafok, Tétény, Bia, Torbágy, Páty, Zsámbék, Tinnye, Perbál határában, épület- és kútöveket fejtettek.¹¹ Az 1870-es években indult az útburkoló kövek intenzív, iparszerű kitermelése Dunabogdányban és a Börzsöny déli részén, Szob környékén.¹² Legnagyobb mennyiségben a fővárosban használták fel, akárcsak a víz-építőköveket a Duna-part kialakításához.

¹¹ Borovszky 1900: 134.

¹² Hála 1987a.

¹³ Az eseményt Block Hugó felvételei őrzik. Üvegnegatívok a Ferenczy Múzeumi Centrum fotótárában: F 38197, F 38200, F 38201. A Hősök Emlékkövét 1929. május 26-án, a Hősök emlékűnnepén avatták fel. A műalkotás 6,5 × 3 × 1,3 méter nagyságú és 470 mázsa súlyú monolit mészkőtömb volt, amely a budakalászi Fabro-bányából származott. Egyik oldalán az első világháború dátuma (1914–1918) állt, a másikon pedig a felirat: „Az ezeréves határokért.” Tetején egy stilizált kardmarkolatra emlékeztető kereszt volt látható. 1951-ben távolították el a térről. http://nagyhaboru.blog.hu/2015/03/27/a_hosok_emlekkove (Utolsó letöltés: 2017. május 11.)

A 19. század végére fellendülő budapesti építkezésekhez hatalmas mennyiségű kőre volt szükség. Mind az építőkövet, mind a burkolásra, díszítésre alkalmas követ be lehetett szerezni a főváros környékéről, ez föllendítette a keresletet. Az igények kielégítésére sorra nyíltak a kőbányák. Így sok Buda környéki település hozzájárult a főváros nevezetes épületeinek, köztéri alkotásainak megépüléséhez, erre máig büszkéek. A Millenniumi emlékmű előtt 1929-ben felállított Hősök Emlékköve budakalászi bányából származott – a fejtése és tengelyen való szállítása is jelentős teljesítmény, fényképeken megörökített esemény volt a faluban.¹³

A 19. század utolsó harmadában nemcsak a kőbányák száma nőtt meg ugrásszerűen, hanem a kőfaragóké is. Ekkoriban érkeztek Buda környékére morva és – tömegesen – olasz kőfaragók, akik megtelepedtek egy-egy faluban. Ők és leszármazottaik bérelték a bányák egy részét, soknak később tulajdonosai lettek. Az úrbérrendezést követően a bányahelyek területe a falusi közbirtokosságok kezelésébe került, ők adták bérbe,

1. kép: Enzmann János solymári kőfaragó, 1930 körül

szerződésbe foglalva a helyi lakosság foglalkoztatásának elsőbbségét.¹⁴ Pest megye nyugati felének majd minden településén volt kőfejtő, kőbánya, általában több is, a jelentősebbek mellett kőfaragó üzem is működött.

A lakosok kőfejtőként, fuvarosként dolgoztak, sokan a mesterektől a kőfaragás fortélyait is megtanulták. A kővel való bánni tudás a vidék parasztsága körében azonban mélyebb gyökerű volt ott, ahol a kőbányászat nagyobb múltra tekintett vissza.¹⁵ Alapja a helyi kőzet tulajdonságainak ismerete volt, ennek birtokában a parasztfaragók, a kővel foglalkozó paraszt-specialisták a helyi igényeket kielégítve, helyi ízlés szerint dolgoztak. A követ általában maguk fejtették a környéken. Az erdőben kiszedték a felszínre kitüremkedő kőtömböket, amelyeket otthon dolgoztak fel. A kereskedelmi célú kitermelés megindulása a falusiak számára is megkönnyítette a kő beszerzését, növelte a kő paraszti felhasználásának körét. A bányák sérült vagy hibás kőtömbjeit a kőfaragással foglalkozók hazavitték, saját céljaikra megmunkálták, a törmelékkövet ingyen szállíthatták el.

A kő felhasználása a paraszti kultúrában a 19. század végére válik jellemzővé. A helyben fejtett kőzet minőségétől, tulajdonságaitól, a felhasználók anyagi

2. kép: A Szőlősgazdák keresztjének kőoszlopa a Ferenczy Múzeumi Centrumban (ltsz.: N 2015.7.1.)

lehetőségeitől, illetve a helyi tradícióktól függően vált a népi építészet, a vallási élet és a paraszti gazdaság tárgyainak alapanyagává. E tárgyak között egyaránt vannak kőfaragó mesterek, iparosok által készített, illetve specialisták, parasztfaragók által készített darabok.

Falvaink, mezővárosaink templomainak korai kőemlékei tanult mesterek munkái. A keresztelő medencék, kőperselyek, szenteltvíztartók máig használatban vannak. A torbágyi római katolikus templom keresztelőkútja a provinciális művészet terméke, oszlopos talapzatán szőlőindás, napraforgós népi jellegű faragványokkal.¹⁶ Ugyancsak a 18. századból származik a szentendrei Szőlősgazdák keresztjének csavarodó indás, szőlőfürtös faragványú kőoszlopa, amely a népies barokk kiemelkedő alkotása (2. kép).

A hivatásos kőfaragómesterek munkái nagy hatással voltak a helyi igények alakulására.¹⁷ A mesterek munkáikkal nyilvánvalóan közvetítették a művészeti stílusokat, mintául szolgáltak. A barokk, a klasszicizmus, az empire egyes elemei sajátosan átértelmezve, jó fél évszázad múltán bukkannak fel a falvakban. A szakrális emlékeken látható „minták” hatása felfedezhető a későbbi falusi kőemlékek között, főként a sírköveken. A paraszti megrendelők a mesteremberekkel olyan munkákat készíttettek, melyek közel álltak saját ízlésükhöz. A helyi vagy környékbeli kőfaragók pedig alkalmazkodtak megrendelőik igényeihez. A megnövekedett igények kielégítésébe egyre több fa-

¹⁴ PML IV. 442.g. 1918.

¹⁵ Viga 1985: 41.

¹⁶ Dercsényi 1958: I. 256.

¹⁷ Sándor 1973: 251.

1

2

3

4

5

6

7

8

1. tábla: 1–3: Címeres őrkövek lakóház oromfalán, Sósút; 4: Szőlőfürtös kőtábla lakóházon, Tárnok; 5: Szőlőfürtös kőtábla présházon, Perbál; 6–8: Egy időben épült présházak feliratos kövei, 1875, Tök

3. kép: Kváderkövekből épített lakóház Sósúton, 1899

4. kép: Tárnoki lakóház kváderkövekből

lubeli specialista, parasztfaragó is bekapcsolódott. Egy-egy kőfaragó adott időszakban divatot teremtett újszerű, ám a paraszti ízléshez igazodó munkáival (Zsámbék környéki tornácoszlopok), amelyek stílusjegyeik alapján beilleszthetők a népművészet fogalomkörébe, akárcsak a paraszti tárgyi kultúra más, mesteremberek által készített tárgyai.

A népi kőtechnika a táji adottságokhoz való kulturális alkalmazkodás jellemző formája.¹⁸ Ahol a geológiai adottságok következtében a kő mint nyersanyag rendelkezésre állt, ott kőből készítettek olyan tárgyakat (jászol), épület-elemeket (tornácoszlop), amit másutt rendszerint fából. Ha a rendelkezésre álló kőzet tulajdonságai nem voltak túl előnyösek, a kőmunkákhoz értő emberek akkor is készítettek belőle a maguk számára egyszerűbb formájú, robosztusabb használati tárgyakat, gyakran meghagyva a kő természetes alakját. Ahol jó alapanyag volt, ott valósággal kivirágzott a paraszti kőfaragás, e tevékenységnek jellegzetes táji körzetei határozhatók meg.

A paraszti kőfaragás egyik jellegzetes központja volt Dunabogdány az 1840-es évektől az 1900-as évek elejéig tartó időszakban.¹⁹ Kőmunkái a falu és a Szentendrei sziget települései számára készültek. A Dunakanyarban a kemény, zöldesszürkés andezit,

dácit a bányászat alapanyaga, a világosabb színű, kedvezőbb tulajdonságú *erdei kő* (andezittufa) pedig a paraszti használatban leggyakrabban feldolgozott nyersanyag. Utóbbi megmunkálása nehéz volt. Viszonylag zárt formák jellemzik, oszlopos vagy a kötömbből mélyítéssel alakított tárgyakat faragtak belőle a háztartás és a gazdaság számára. A bogdányi kőfaragás remekei a máig álló, jellegzetes kapuzatok.

Az erdei kőből készített munkák elsődleges díszítési technikája a mélyítés, vonalszerű vésés, amely növényi ornamentikával párosul. Legtöbbször vésett évszám és monogram is szerepel rajtuk. Máskor a domború faragású betűk, számok a felületbe mélyített tükörből emelkednek ki. A kevés domború faragású díszítmény szív, tulipán, illetve egy-egy címerábrázolás. A Szentendrei-sziget módosabb parasztsága körében időbeli csúszással, az 1860-as évektől terjedtek el a bogdányi kőfaragók munkái, a ma is eredeti helyükön látható kőmunkák az 1910-es évekig datáltak. Erdei kőből sírkövek is készültek.

A Pilis déli nyúlványán kisebb, de jelentős központ volt Pilisborosjenő–Üröm–Budakalász. Kemény mészkőve (travertin) kiváló díszítőkö, simára csiszolva a márványhoz hasonló. A jómódú lakosság sírkövének alapanyaga volt. Az ugyanitt található homokkőből malomkövet, lépcsőfokokat, ablakkeretet, préstálcát faragtak. A hárshegyi homokkő az időjárásnak ellenálló, igen tartós és keresett kő volt.

A kőfaragás másik jellegzetes területe volt Zsámbék és a Zsámbéki-medence térsége, ahol finom szemcsés szarmata mészkövet bányásztak. Változatos épületelemek, kapuozslopok, tornácoszlopok készültek belőle. A vidék paraszti kőfaragásának kiemelkedő darabjai Tinnye, Tök, Bia református sírjelei.

A kőbányászat legismertebb központja a Sósúti- és a Tétényi-fennsík, amelyek geológiai adottságai azonosak, kisebb helyi változatokkal. A Tétényi-fennsík fő tömegét a durva mészkő, valamint a szemcsés, szarmata korú mészkő alkotja, melynek megmunkálha-

5. kép: Tornágra nyíló kiskapu Tárnokon

¹⁸ Viga 1985: 59.

¹⁹ Sándor 1973: 251; Hála 2006: 28.

6. kép: Tornácoszlopos ház vakolt kőkerítéssel, Bia

tósága alapján három változata van: puha, félkemény (Tétény) és kemény (Páty); Sós-kút elsődleges köve pedig a szürkésfehér puha mészkő, amelynek fagyálló változata díszfaragások alapanyaga. A térség központja Sós-kút, ahol a kitermelés és a kőfaragás az olasz, morva bányabérlőkhöz és mesterekhez kötődik. A kő a településképp meghatározó eleme: a kőmunkák zöme tanult, vagy a faragásban jártas kéz munkája, hiszen a kőfejtőkben dolgozó sós-kúti és környékbeli lakosok elsajátították ezt a mesterséget. Készítői nem ismertek, de különösen szépek a régi temető szív alakú, valamint szlovák, festett sírkövei.

A sós-kúti kő az etalon, a térségben minden más követ a sós-kútihoz hasonlítanak. Az azonos kőzetek közötti választást az 1930-as évek elejétől már esztétikai szempontok is befolyásolták. A ciklop követ színe alapján választották kerítések, lábazatok kialakítására. A törökbálinti mészkő színe sárgás, a tárnoki inkább fehér, a biai barnás árnyalatú. A könnyen megmunkálható alapanyagból vakolás nélküli házak, díszítőelemek, kapulábak, változatos formájú tornácoszlopok és sírkő készülhetett. A terület déli részén (Sós-kút, Diósd) a kőmunkák egyes típusai térbeli formagazdagságuk miatt emelkednek ki.

A mészkő kevésbé kopásálló, ezért meszeléssel vagy festéssel tették tartósabbá, tüntették el egyenetlenségeit. E lazább szerkezetű kőzet díszítőtechnikája a domborművű faragás és a háttér mélyítése, amikor

7. kép: A Gábeli-ház körözsás oszlopai Pilisszentiván főutcáján

a motívumok a felület síkjából nem emelkednek ki. A házak örkövein kis felületen aprólékos faragványok (növények, betűk, címerek) láthatók.

A kő felhasználása az épített környezetben és a parasztgazdaságban

A kő jelenléte a paraszti építkezésben a 18. századtól mutatható ki.²⁰ Az erre vonatkozó legkorábbi összeírások a 19. század végi állapotot rögzítik, a köztes időszakról konkrét adatok nincsenek, csak általános információk.²¹ A szilárd falazatú épületeket a tűzvészek és a gyakori árvizek miatt kezdték emelni az elpusztult házak helyén, az építkezések a Duna mentén különösen az 1876-os árvizet követően szaporodtak meg.²² A szilárd falazat általában kő alapra vegyesen, kőből és vályogból, később kőből és téglából rakott tartófalakat jelentett, ritkán kő főfalakat. A szántóföldről összegyűjtött, a határban, erdőben kiszedett követ és a bányahelyekről származó alapanyagot egyaránt felhasználták épület, kerítés és támfal falazásához. A követ faragatlanul, vagy némi igazítással használták fel, úgy, hogy a kisebb darabok kitöltsék a hézagokat. A lakóépületek falát bevakolták, olykor a hátsó fal vakolatlan maradt. A kő építőanyagként való felhasználása elterjedtebb volt a Pilisben, ahol a kő régtől fogva része volt a tradicionális kultúrának, mint például az egyik legnagyobb építőkö bányahelyen, Sós-kúton, vagy Tárnokon.²³ Utóbbi településen csak a 19–20. század

²⁰ Viga 1985: 40.

²¹ Népszámlálás 1900.

²² Hála 2006: 26. 1900-ban a Szentendrei-szigeten fekvő Pócsme gyeren 90% volt a kőből vagy téglából épített lakóházak aránya. (Népszámlálás 1900: 1.)

²³ 1900-ban a kőből és téglából épült lakóházak aránya Ürömön 98%, Pilisborosjenőn 98%, Békásmegyeren 95%, Budafokon 95%. Sós-kúton ugyanekkor csak 14% volt, itt még csak a kő alap volt általános, Tárnokon a kő alapzatú házak aránya 80%, a kőfalú házak aránya 3%, a kő alapra épített vályogházaké 97% volt. (Népszámlálás 1900. 1. Községenkénti adatok) A tárnoki bánya szarmata mészkövet nyersen és faragva hosszú ideig csak az uradalom építkezéseire használták (Schafarzik 1904: 97).

8. kép: Zsámbéki ház domborúan faragott és festett oszlópokkal

fordulóján és a 20. század elején indult nagyobb arányú kőépítkezés. A lakosság anyagi helyzetének javulásával a kváderkövekből oszlopos, tornácos házak épültek, amelyek ma is meghatározói a településképeknek.

A másik eljárás a szabályos, téglány-formára faragott vagy fűrészelt idomokból történő építés volt. Építőknek a ritkább szerkezetű, ezért jó hőszigetelő – főleg a Tétényi-fennsíkrol és a Sósikúti-fennsíkrol származó – szarmata korú mészke volt az igazán megfelelő. A legjobb tulajdonságokkal rendelkező építke a promontori, a sósikúti és a biai volt.

A bányák egyik fő terméke a kváderkő volt. Belőle a módos gazdák Sósikúton emeletes házakat is építettek. Kőből építkeztek a falu körzetében lévő települések lakói is, Sósikúton és Tárnokon a házak szinte mindegyike ebből épült. Nemcsak az építőanyag, de az épületek stílusa is azonos a két településen. A lakóházak formája (nyeregteret, oromfalas) nem tér el a Zsámbéki-medence házaitól, de az 1870-es évektől az 1950-es évekig a kváderkőből épített, faragott elemekkel díszített házak voltak divatban. A ház utcafronti, vagy más hangsúlyos részére kerülő kövek látható felületét külön megmunkálták, mintázták. Az épület szerkezete esztétikai funkciót is kapott (3–4. kép).

A kváderkövek ritmikusan rakott sorai közé alig kiemelkedő faragott kőidomokat építettek be. Három jelzésszerű oszlop tagolja a falat az ablakok mellett és között, vagy a fal két szélén és a kiskapu mellett. A ion oszlopfő, a bordázott oszlop alig látható módon emelkedik ki a fal síkjából (5. kép).

A falat az oromzattól tagolt párkány, az újabb házakon padlólapozhoz hasonló mintasor választja el. A faragott kőidomok, ablakkeretek és könyöklők, a rusztikusan kiképzett sarokkövek és lábzetek kiemelkednek a kváderkövek mértani alakzatából, akár csak az oromfalon az építés idejét, a tulajdonos nevét tartalmazó kőtábla.

A padlásszellőzők között, alatt, fölött elhelyezett „információs tábla” különösen a sósikúti és a tárnoki lakóházak jellemzője. A feltüntetett évszám alapján meghatározható a háztípus építési ideje. A legkorábbi

9. kép: Rózsás tornácoszlopok köztéren, egy üzlet bejáratánál felállítva, Perbál

dátum 1876, a többi ház 1899–1900-as évszámot visel. A táblán névbetűk, vagy a tulajdonos teljes neve is szerepel. Leggyakoribb díszítményük a magyar címer, koronás-, pajzs- vagy stilizált formában, és a szőlő (1. tábla 1–5). Egy tárnoki ház oromfalán a címer az élet jelképei, búzakéve és szőlőtő között látható (1. tábla 3).

A pincék feliratos kőtáblái korábbiak. A töki pince-hegyen ma is látható az eklézsia pincéjét jelölő kőtábla, amelyre – a kazettás mennyezetű templom felirataihoz hasonlóan – az építés, és az építke adatai kerültek 1875-ben. Ugyanebben az évben még két pince építését öröközte meg tábla, az egyik kettős ívű, féloszlopos díszítménye a református temető sírkövein is megtalálható (1. tábla 6–8).

A kőfalú épületek ablakai is kőkerettel készültek. Vakolt falon domború faragásuk fordultak elő, ezeket lefestették. Legszebb egy 18. század végén épült zsámbéki ház záróköves, népies barokk ablaka (2. tábla 2). A vakolatlan falban lévő ablakkeretek profilált kiképzésűek, egyszerű könyöklőkkel (2. tábla 1–6).

Az oszlopos-tornácos házak a 20. század elején jöttek divatba. Németek lakta településeken elvéve fordulnak elő, elsősorban a Budai-hegység északi peremén, Solymáron és Pilisszentivánon. Jellemzőek voltak a Zsámbéki-medencében, ahol a módosabb gazdák anyagi lehetőségüktől függően a kőoszlopokra, vagy csak a középső kettőre díszítő motívumokat is faragtattak (6–7. kép).

Zsámbék, Perbál, Pilisszentiván egységes megjelenésű tornácoszlopait zsámbéki mesterek faragták. Az oszlop teste hengeres, olykor vékonyodó, a lábzet

10. kép: Ház oszlopos tornáca, Tök

szögletes, többszörösen tagolt. A zsámbéki oszlopok jellegzetessége, hogy közepüket függőleges nézetű, domborúan faragott növényi motívum díszíti. Ezek nagy és kisebb virágok, rózsák, az oszlopot is körbefogó indás levelekkel, amelyeket Zsámbékon színesre (piros, rózsaszín, zöld) festettek (8. kép). Másutt a ház színére, sárgára és fehérre, vagy csak fehérre meszelték és meszelik le. (9. kép; 3. tábla 4–5).

Tökön a kőoszlopos házak későbbiek, a lábazat magas, elejét egy-egy domború csillag vagy virág díszíti. Az oszlopfelek kiképzése egyszerű, akantusz mintás (10. kép; 3. tábla 1–3).

Míg a Zsámbéki medence tornácain a népi építészeti stílusjegyei, addig Sósúton, Tárnokon a kőfaragó ipar, a klasszikus stílusjegyek dominálnak az oszlopok megjelenésében. Az oszloptest olykor hengeres, de rendszerint szögletes, illeszkedve a kváderköves falazathoz. Újabb házaknál kő mellvéd, gombos díszű lépcsőfeljáró is készült (11–13. kép).

A népi építkezésben a kő legszembetűnőbb felhasználása a zárt sorú beépítésű utcákban a kapubejáratok kőkerete. Szentendre és a környék városainak (Esztergom, Buda, Vác) barokk városképe, a falusi kúriák barokk kőkeretes, kosárásvé, kerékvetősi kapui, feliratos, címeres zárókövei a Buda környéki települések utcáin, pincesorain köszönnek vissza. (Pilisborosjenő, Budajenő, Budaörs, Páty). A 19. század elejétől elszaporodó kosárásvé kapukeretek stílusa, formája egységes, viszonylag egyszerű. A városi házak kapuja művesebb, oldalt oszlopfőt jelző tagolással, a kő ívét vésett tükör követi (14. kép). A talprész ferdén kiszélesedő alja támaszték és egyben kerékvető is. A zárókövön évszám vagy más ábrázolás van.

A falusi házak, pincék zárókövén is szerepelhet bevéssett évszám és névbetű. Olykor kifaragták a tulajdonos mesterségének „címerét”: szőlősgazda házára szőlőfürtöt (Ráby Mátyás háza, Szentendre) kádármes-

11. kép: Klasszikus tornácoszlopok, Sósút

terére hordót (Loos-ház, Pomáz). Az egymást támasztó, oromfalas pincesorokon kosárásvé kő bejáratozatok látnak kis kőkeretes ablakokkal, fölül szellőző ablakkal. Legszebb példái a pátyi pincesoron állnak (15. kép).²⁴ A budaörsi présházak zömmel nyeregvetős, oromfalas épületek voltak, félköríves kőkeretes kapuval és jellegzetes három ablaknyílással.

A kőkeretes kapubejáratok velejárója a kerékvető, amely legegyszerűbb formában a kapulábak oldalirányban kiszélesedő része. Elé olykor egy külön kerékvető követ is tettek. Kerékvetőket nemcsak a kapubejárókban alkalmaztak, hanem szűk utcákban a kőkeret két oldala mellett a falba építve (Szentendre), illetve az utcafronti házak sarkába foglalva is (Pilisborosjenő). Elsődleges jellemzőjük a célszerűség, ezt mindenütt legömbölyített – félgömb, csonka kúp, vagy más – formával érték el. Ezek viszonylag nagyok, robosztusak, találni köztük trapéz, kúp és süveg alakút, valamint csigavonalban végződőt is (4. tábla 1–6). Kerékvetővel látták el a hajdan nagy kocsiforgalmú tereken, utcákon álló kereszteteket, szobrokat. A kalászi szerb keresztet négy, helyi homokkőből készített, henger alakú, spirális csíkozású kerékvető védte, melyek ma is állnak (16. kép).

A megye délnyugati részén, ahol kockakövekből építkeztek, a présházak bejárata szögletes, kőkeretes. Néha az ajtó- és ablakkeret teteje kissé hajlított ívű, ugyanezt a vonalat követő profilokkal. A biai szőlőhegy présházain a kő ablak- és ajtókeretet régen színesre festették: kékre vagy zöldre. A szemöldökgerendára kerültek a névbetűk és az építés évszáma: vízszintes tükörbe foglalva vagy a gerenda hosszában elosztva,

²⁴ Andrásfalvy 1954.

12. kép: Tornácoszlopok, Sósút

más díszítő motívumok között elhelyezve. A betűket, számokat, amelyek mélyítettek voltak, leggyakrabban piros festékekkel is kiemelték. A díszítő motívumok viszont domborúak voltak, mint a tulipán formájú levelkoszorúba foglalt magyar címer egy 1872-es datálású ajtókereten (5. tábla 1–4). A századforduló táján több a naturális növényábrázolás, leggyakrabban leveles szőlőfürt.

A kőidomok felhasználását a népi építkezésben a máig használatos prэшázak, pinceházak kőkeretei, konzolkövei, szellőztetői, esővízgyűjtői és -elvezetői példázzák. A tetők alatt látszanak a kő konzolok, végük – a fagerendák mintájára – karéjosra faragott. Megtalálhatók a már említett kő ajtó- és ablakkeretek, amelyek kovácsoltvas rácsokkal védelmi funkciót is elláttak. Az ajtó fölött kőbe vésett évszámok, monogramok örökítették meg az építés idejét. Olykor más díszítmények – leveles szőlőfürt, magyar címer – is szerepelnek rajtuk.²⁵ Előfordul évszám és név a legfelső pincelépcsőbe vésve is. A pince szellőzését a pincelyuk és a felszín között kis kürtő biztosította, amelynek tetejére kőből faragott, kéményszerű pinceszellőztetőt tettek. Ezek között van egyszerű és jobban megmunkált, ritkábban datált változat is (6. tábla 1). Elhagyott kőfejtők falába, függőleges partfalba is vágtak pincét. A pince vagy az előtte lévő építmény szellőzését biztosították a szögletes, karéjos végű jellegzetes szellőzőnyílások (6. tábla 2–3).

A fésűs beépítésű településeken mindenütt megtalálható jellegzetes kőmunkák a kapuoszlopok, amelyeket falun a 19. század közepétől készíttettek módosabb megrendelők. Településeink egykori főutcáin ma is állnak ilyenek, holott a kapuzatot modernizálták. Min-

13. kép: Kőoszlopok, mellvéd és lépcsőfeljárt, Sósút

dig hármas egységben készültek: a két szélső és egy közbülső oszlop tartotta a kiskaput és a kétszárnyú nagykaput. A keskeny szalagtelkeken a kiskapu az eresz alatt van; egyik tartóoszlopa a ház utcai falának, a nagykapu hátsó oszlopa a szomszéd ház hátának támaszkodik.

A legszebb kapuzatok Dunabogdányban és környékén találhatók, a legkorábbiak az 1840-es években készültek, datálással. A falu főutcáján és a Szentendrei-szigeten eredeti helyükön álló 19. századi kapubejáratok egységes stílust képviselnek.²⁶ Megformálásuk, díszítményeik alapján a paraszti kőfaragás kiemelkedő alkotásai (2. ábra). A jó minőségű vulkáni kőzetnek köszönhetően az ipari kőbányászattal egy időben a népi kőipar is kialakulhatott. Az egykori mesterek kőfaragványai ma is sajátos arculatot adnak a falunak.²⁷ A kapuk készítőit nem ismerjük, de munkáik magas szintű mesterségbeli tudásról tanúskodnak (17. kép).

Alapanyaguk az erdei kő (ambifol-andezittufa) volt, ebből faragták az átlagosan három méter hosszúságú szögletes oszlopokat, amelyekből egy méternyi ástak be a földbe. A kapuknak sajátos helyi stílusa alakult ki, amelynek formai ihletője a kosáríves, záróköves kapuzat (Szentendre), vagy a templomok, plébániák, kúriák szintén záróköves barokk bejárata lehetett (Szigetmonostor). A szögletes oszlopok tetején legtöbbször gömb volt, aljuk kiszélesedett és támaszként, kerékvetőként szolgált, vagy különálló, trapéz alakú kővel támasztották meg. A kiskapu két oszlopát jellegzetes,

²⁵ Ezek jellegzetes díszítményei a prэшázaknak és pincéknek a Börzsöny-vidéken is. Hála 1987a: 91.

²⁶ A dunabogdányi kőmunkákkal több szerző foglalkozott, ez a kőfaragás legjobban feldolgozott, leginkább ismert területe. Az általuk megörökített díszített kapuk egy része mára eltűnt. Sándor 1973; Hála 2006; Loszmann 2003.

²⁷ Hála 2006: 13.

14. kép: Lakóház kőkeretes bejárata, Szentendre, Kossuth Lajos utca

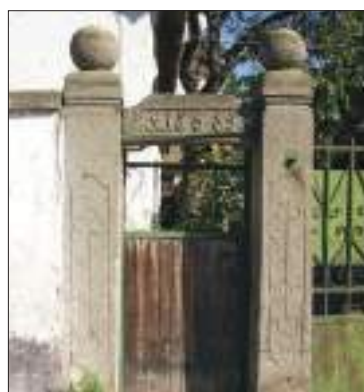
15. kép: Pátyi pince bejárata, 1831

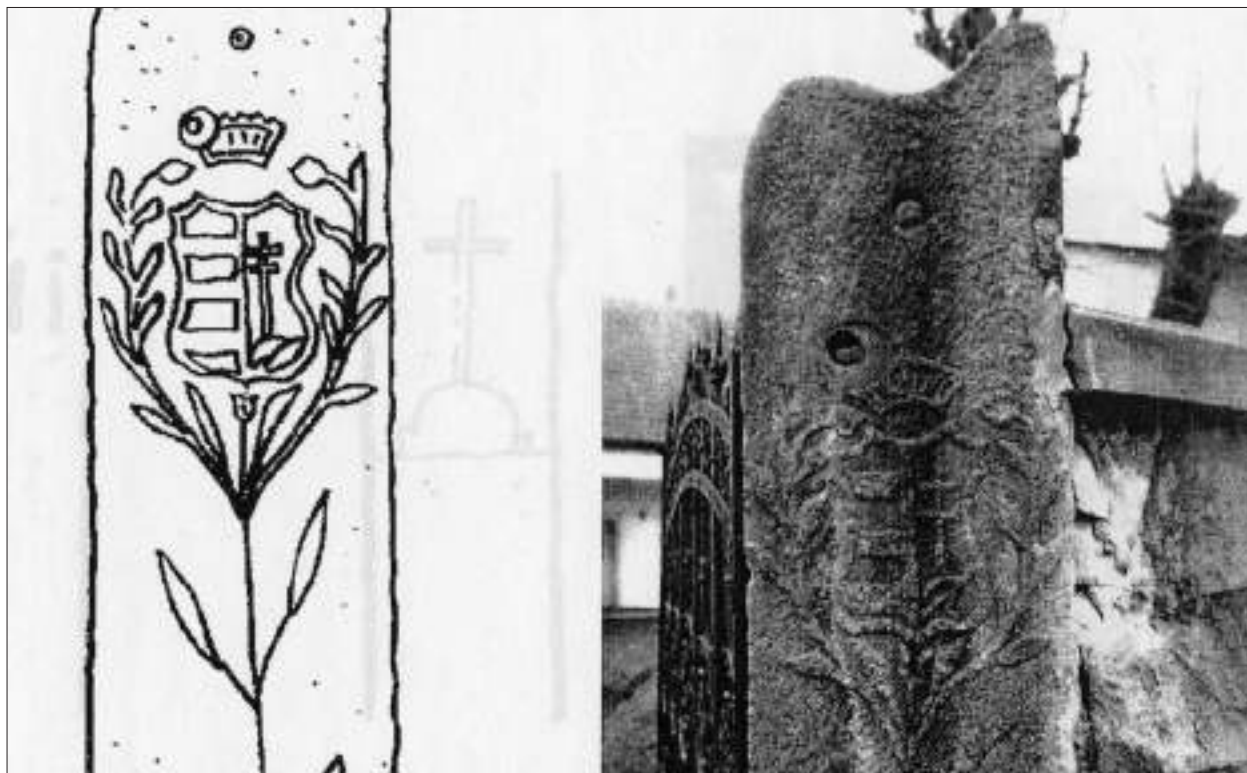
16. kép: Kerékvetők a Szerb kereszt körül, Budakalász főterén (Ferenczy Múzeumi Centrum, F 38192)

17. kép:
Felújított kapu
Dunabogdány
főutcáján

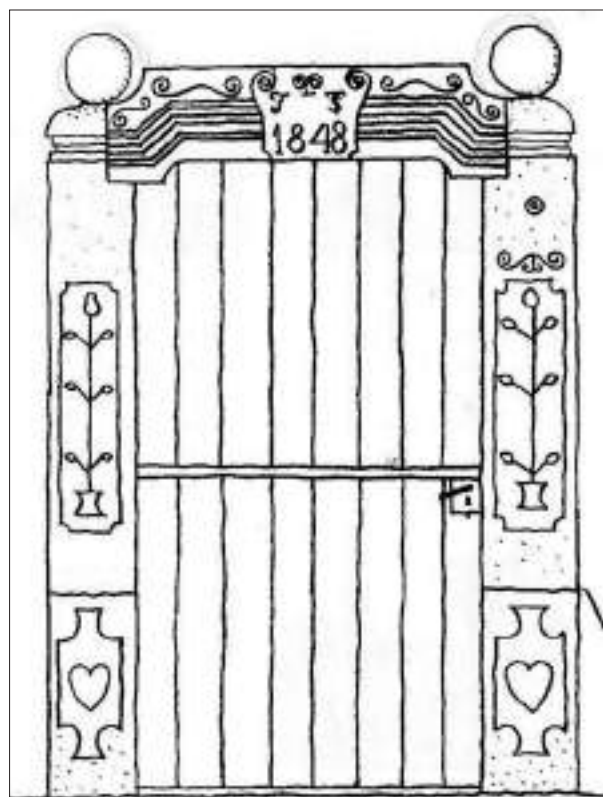
18. kép:
Vésett életfa
-motívum
kapuoszlopon,
Dunabogdány

19. kép: Címerábrázolás nagykapu kőoszlopán, Tahitótfalu (Loszmann Ágnes felvétele, 1980; Loszmann 2003: 47.)

20. kép: Kő kapubejárat és kőkeretes ablak, Páty (a Falumúzeum tulajdona)

2. ábra: Dunabogdány, Kossuth u. 9. számú ház kis-kapujának rajza (Loszmann 2003: 37 nyomán)

1

2

3

4

5

6

2. tábla: Kő ablakkeretek: 1: Szentendre; 2: Zsámbék; 3: Solymár; 4: Tárnok; 5: Bia; 6: Tárnok

3. tábla: Tornácoszlopok: 1–4: Tök; 5: Zsámbék

1

2

3

4

5

6

4. tábla: Kerékvetők: 1–2: Tahitótfalu; 3: Pilisborosjenő; 4: Szentendre; 5: Budakalász; 6: Pomáz

1

2

3

4

5. tábla: 1: Kőfalú présház, festett ajtó és ablakkeretekkel; 2: Színes ajtókeret, évszám 1843, fölötté rozettás, feliratos kőtábla; 3: Babérkoszorús magyar címer és 1877-es datálás a bejárat fölött (Tüske Emil felvétele); 4: Szőlőfürtös díszítmény, 1901, Bia (Csukovits Anita felvétele)

kissé íves szemöldökgerenda köti össze csigavonalban vagy hullámban lehajló véggel. A közepén zárókövet mintázó, csigavonalas faragvány van, benne a felirattal. A Szentendrei-szigeten ritkább a zárókö-motívum, inkább a szemöldökíven elosztva szerepel az évszám. Gyakran a kapuk ívéhez hasonló kökeret tartotta a ház udvarról nyíló bejárat ajtaját is. Szemöldökgerendáján az évszám szerepel (1870–80-as évek), a tulajdonos(ok) névbetűivel (7. tábla 1–4).

Díszítmények a kapuoszlop utcafront felőli felületén, az oszlop törzsén és a lábazon kerültek elhelyezésre. Eredetileg mindhárom helyen, később csak a kiskapu oszlopain szerepeltek vésett vagy domború díszítmények. Szórványosan előfordul a lábazon vagy az oszlopfőn rozetta, csillag és szív, domború faragással. Az oszlop törzsén életfa-motívum szerepel leggyakrabban: cserépből, vázából, szívből kinövő 5–11 ágú leveles, bimbós ág, végén bimbó, tulipán vagy szív van (18. kép). Az 1860–1890-es évekbeli kőfaragványokon gyakori a címerábrázolás. Ez a környékbeli falvakban hasonló megjelenésű, gyakran levélkoszorú övezi (7. tábla 3; 10. tábla 2–3). Egy 1867-ben állított tótfalusi kapu három oszlopán különböző növények szerepelnek. Egyiken a cserépből kinövő hajtás „virága” a levélkoszorús magyar címer. Aprólékos, domború faragással készítette mestere (19. kép). A domború számok és díszítések a korábbi közlések fényképeihez viszonyítva teljesen lekoptak, de a meglévő vésett vonalú minták jól láthatók, a tulajdonosok átfestik őket.

Előfordulnak rusztikusabb, foltszerű, domború motívumok is, amelyeket jó arányérzékkel az oszlopok alsó felére, a kerékvető vagy lábazat törési szöge fölé ültettek: kereszt, Krisztus monogram, szív, tulipán, de Tótfaluban előfordul sematikus emberpár-ábrázolás is.²⁸ A kapuoszlopok tetejükön kőgömbbel készültek, amelyekből azonban már csak néhány van meg. Figurális faragvány nem fordul elő rajtuk. Kivételt jelent egy tótfalusi kapu tetején ülő két kis kőoroszlán, amely már inkább a naív művészet körébe tartozik (7. tábla 6).

A Dunabogdányból ismert szemöldökíves kiskapu változatai a Duna jobb partján másutt is előfordultak. Fénykép őrzött meg számunkra egy hasonló, de rusztikus, nagy mélységű eres alatti kiskapu-bejáratot, amelynek íve a szépen kialakított kő ablakkereten ismétlődik (20. kép).

A diósi porta kapuzatán a magas művészet stílusjegyei fogalmazódnak át. A kiskapu csigavonalas „timpanonja” a kerítés fölött ismétlődik (21. kép).

Tinnyén a kismemesi portákat jelezte a kőbálvány, a szegényebbek egyszerű fakerítése mellett. Térségünk északi felén kisebb, karcsúbb oszlopok készültek (8. tábla 1–2). A Zsámbéki-medence más településein is

bálványnak nevezték a kapulábakat, és gyakran színezték. Az utcára néző felületet és a kerékvetőt tükörszerűen körbevették, e kereten belül más színnel festették le. Ritkán fordult elő, hogy e mértani díszítmény mellé évszámot is véstek. A könnyen megmunkálható mészkőre gyakran készült domború díszítés. Bián – az anyag tulajdonságaihoz alkalmazkodva – nem aprólékos motívumokat faragtak így az oszlopra, hanem ismétlődő geometrikus mintázatot: körívek, egymásra csúsztatott korongok, szimmetrikus elrendezésben, középen csilaggal (8. tábla 3–5). A függőleges díszítmény és az ezzel harmonizáló oszlopfő esztétikai értékű alkotássá emeli e faragványokat. A 20. század közepén állított zsámbéki, tőki kőoszlopok kedvelt díszjele a domború, leveles „pálmaág” (8. tábla 6).

Mintakönyvek alapján vagy kőfaragó munkák hatására készített oszlopfők térségünkben mindenütt előfordulnak (9. tábla 1–7). Tárnok környékén szögletes alakzatokból képzett tornyos rész vagy korszó, váza zárja le a vaskos, nem mindig szabályos oszlopokat. Díszítetlen törzsű szögletes kőoszlopok még sok Buda környéki településen állnak. Méretük eltérő, rendszerint kerékvető támasztékkal rendelkeznek. Variációk az oszlopfők kiképzésében vannak, félgömb, kúp, gomba alakú, hagyma vagy turbán formájú is előfordul.

A ház bejáratának szinte tartozéka, a közösségi élet színtere volt a kispad. A falusi kőfaragók keze nyomán ez is kőből készült. Meglévő darabok, fényképek és az emlékezet alapján megállapítható, hogy a kőfaragással foglalkozó településeken és környékén mindenütt voltak kőpadok. Ezek egyszerűbb formában két kőpillérre fektetett vagy ékelt, hosszú kőlapok. A pad lába lehetett karéjosan kifaragott, benne párkányzat a kő vagy fa ülőlap számára. Díszesebb kőpadokról szórványos adatok vannak (Tök, Bia, Dunabogdány): ezek szerint hasonló formában, empire stílusjegyekkel, oldalra kihajló könyöklőkkel készültek a 19. században. Mészkőből nagyobb tömegű, formagazdag padok készültek, erősen hajló könyöklővel (22. kép). Esztétikai értéküket a forma hordozza, díszítményekről nincs adatunk.

A vulkáni kőből készített dunabogdányi padok arányai mások: az előbbieknél hosszabbak és vékonyabbak, a kissé hajló könyöklők ívét vésett vonal hangsúlyozza, díszük egy-egy vésett csokor (10. tábla 3). Az ülőlap alatti keskeny előlap is díszítendő felületként szolgált. Két faragott kőpad áll még a faluban, ezek keskeny előlapját a kapuoszlophoz hasonlóan díszítették. Az egyiken domború, a másikon vésett címer látható névbetűkkel és az 1881-es évszámmal (10. tábla 1–3).²⁹ A zsámbéki padok faragása domború, levélmintás (10. tábla 4).

Kőpadok álltak a pincék bejárata közelében is. „Pad” lehetett akár a fal kiszögellése is, de leggyakrabban két kőre fektetett kőlap. Ilyen volt a tőki pincehegyen álló kőpad, melynek ülőlapját egy szögletes kőtömbbel támasztották alá. Rajta tőki parasztfaragó munkája: domború faragású, színesre festett tulipán látható, a

²⁸ Loszmann 2003: 46–47.

²⁹ Közli a padok rajzát: Dercsényi 1958: I. 343.

6. tábla: 1: Pince datált szellőztető kéménye, 1863; 2–3: Présház szellőző nyílása, Tök

21. kép: Hilalek Károly házának bejárata
Diósdon az 1920-as években
(forrás: <http://www.diosdfa.hu>)

22. kép: Egykori kőpad és kapulábak, Páty

1

2

3

4

5

6

7. tábla: 1: Kőkapu, Dunabogdány, 1857; 2: Gombos kapuláb vésett díszítménnyel, Dunabogdány; 3: Díszes kapubejárat, szemöldökívén a magyar címer, Tahitótfalu; 4: A ház színére festett kő kapuzat, Tahitótfalu, 1896; 5: Lakóház tornácról nyíló bejáratának ajtókerete, Dunabogdány, 1878; 6: Festett kőoroszlán kapuoszlop tetején, Tahitótfalu

1

2

3

4

5

6

8. tábla: Kapuoszlopok: 1: Tinnye (Pamlényi Klára felvétele); 2: Pilisszántó (Szőnyi József felvétele); 3: Perbál; 4–5: Bia; 6: Tök

1

2

3

4

5

6

7

9. tábla: Oszlopfők kapuoszlopokon: 1: Pilisborosjenő; 2–3: Törökbálint; 4: Sósút; 5–6: Tárnok; 7: Tök

1

2

3

4

5

10. tábla: 1: Véssett díszű, évszámos kőpad, 1881, Dunabogdány; 2: Pad véssett címerábrázolása, Dunabogdány; 3: Címer domború faragással, Dunabogdány; 4: Kőpad zsámbéki présház előtt; 5: Kőpad faragott, festett tulipános támasztékkal (oszlopfővel?), Tök

környékbeli tornácoszlopok stílusában (10. tábla 5).

A falusi kőfaragók asztalt is készítettek maguknak kőből, amit a kertben vagy a pincehegyen használtak (Tök, Zsámbék, Páty, Bia, Tárnok). A szögletes vagy kerek asztallapok nagyok, anyaguk a jól formálható, fűrészelt durva mészkő. Némelyik igényes kivitelű, összeillő lábazattal készült. Lapjuk korong, esetleg diszkosz alakú, egy-egy szobor talapzatához hasonló lábbal (23. kép).

A településképhez hozzátartoztak a házak előtt és a köztereken álló kutak. Ahol a víznyerés könnyebb volt, ott több volt belőlük. Az ásott kutak belsejét erdei kővel vagy kockakővel bélelték ki, az álló kútkávé szögletes kőlapok alkották. Évszám ezeken is előfordul, és ha többen állították a kutat, minden építető monogramja szerepelhetett rajta. Egy 1866-os dunabogdányi közös kút homlokfalán a betűk és az évszám együttese 3 × 3-as keretbe foglalt díszítmény.³⁰ Készítője kiváló formaérzékéről tanúskodik a solymári Helytörténeti Gyűjtemény udvarán felállított egykori kút. Kávája négy T alakú kőidombból illeszthető össze (24. kép). Puhább kőzetből készítettek egyetlen kőtömbből kivágott kútkávékat is (Tök). A parasztgazdaságok számára kőből faragott tárgyak egy része ma is eredeti helyén, a préházban, istállóban, a porta udvarán található. Méretük és súlyuk jócskán hozzájárult megmaradásukhoz.

Szép kőemlékeket őriznek a préházak, pincék. A falumúzeumként működő diósi épület pincéjében maradt meg, és hatalmas hordót tarthatott a régi kőfejtőből származó ászokkő, amelyen a két – igen nagyméretű – évszám (1826, 1882) a készítés és az öröklés dátuma (11. tábla 1). A Buda vidéki borkultúrára jellemző, és a betelepített németiséghez kapcsolódik a kő súlyos, bálványos prések használata. A bálványos sajtók súlya több mázsa, formájuk kissé szélesedő aljú henger. A prés tartozéka volt az egy-másfél méter átmérőjű kőtálca. Pomáz, Kalász környékén előfordult kerek és ovális formájú is, többségük azonban négyszögű vagy lekerekített sarkú, díszük a szép hajlású kifolyó. A készítés évszáma sok darabon szerepel. Datált példányok a 19. század elejétől vannak, többségük a 19. század második feléből maradt fenn. A korábbi kőtálcák kis méretűek, kisebb, vagy más típusú prés tartozékai voltak. Ilyen az 1802-ben készített solymári préstálca, amely lágyabb vonalú, alakja a funkcionak alárendelt harmonikus forma, elejét kitöltik a keretbe foglalt, vésett feliratok (11. tábla 2–3).

A felsoroltak mellett a parasztgazdaságok legkülönbözőbb tárgyai készültek kőből. Anyaguk helyi bányából származó vagy a határból hazahozott szedett kő. A kőmunkához értő férfiak maguk és rokonságuk számára munkálták meg őket. Itatóként, esővízgyűjtőként gyakran meghagyták a kő természetes alakját, esetleg simára gömbölyítették, belsejét a funkcionak

megfelelően kimélyítve. Mint a többi tárgytípusnál is, vannak egyszerűbbek és igényesen kifaragott, félgömb formájú kőtálcák. Egyedi darab egy csobánkai esővízfogó a Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteményében, amely lapos kanál formájú, medencéjének alja gömbölyűre csiszolt, anyaga vöröses árnyalatú tömött mészkő.³¹

Baromfitatók kétféle változatban maradtak fenn. Az egyszerű vályúk belsejét csákánnyal mélyítették ki, míg a szép formájúakat téglány formájú kőből kőfaragók faragták kis kőláda formára – ezekből több is volt egy-egy család portáján. Ezeket a használati helyük és a funkciójuk miatt sem díszítették. Az udvaron, ólban, istállóban álló etető- és itatóvályúk különböző méretben készültek, formájuk a funkcióhoz igazodott, néha kettéosztott volt. A marhák és a lovak kút melletti itatóvályúja mély volt, fala függőleges. A vályúk oldalán már előfordul évszám, valamint a készített monogramja is. A zsámbéki kőből kőjászol is készült az istállókba. Egy Tökön megmaradt jászol elején mélyített, tábla formájú felületen a „K I 1881” datálás látható (11. tábla 5–6).

Gyakran szerepel a készítés évszáma, sokszor a készített névbetűivel kombinálva a hordókat tartó ászokkővön, kút fedőlapján, kútkávé, kézi malom őrlőkővén. Üröm, Borosjenő, Csobánka sváb portáinak malomkövei a közeli ezüsthégyi bányából származnak (11. tábla 4). Díszítmény néhány könnyebben faragható kis eszközökön fordul elő. Egy kicsi kézi köszörű víztartó kőládájára mélyített szívet faragott a készítője (11. tábla 7). Készült trapéz formájú karácsonyfatalp is, amelynek elejét kereszt díszítette.

A tartós anyagú megmunkált kő értéket képviselt és több generációt szolgált. Készítőik évszámot és névbetűket véstek bele, ezek formája, kivitelezése gyakran a kőfaragvány egyedüli dísz. Ebből az örökösök vagy a portán lakók máig emlékeznek az illető nevére. A vésett vagy mélyített keretből kidomborodó betűk és számok közé olykor egy-egy apró motívum is került. Vízszintes felületen jellegzetes az évszám elhelyezése: a két első és a két hátsó számjegy közrefogja a monogramot, olykor nagyon távol kerülve egymástól. Ha viszont kicsi a rendelkezésre álló felület, mint a záróköveken, a két-két számjegy egymás alatt van. Legtöbb esetben pusztán az évszám szerepel a kőmunkákon. Előfordul minden tárgytípuson, amit csak kőből készíteni tudtak: kútkáva, kút fedőkő, lépőkő, ászokkő, lépcsőfok, szelőlőző-kémény, itató, vályú, kézimalom, kőláda, préssúly, préstálca, ászokkő.

A feliratozás a legtöbb tárgytípuson a németek lakta pilisi települések kőmunkáin fordul elő. Gyakoribb volt, és az 1840–1900-ig tartó időszakra volt jellemző a Dunakanyarban – Dunabogdány környékén 1897-ben datáltak utoljára kővályút. Másutt a 19. század vége felé lett ez divat a beépített kőtáblákon, de az újonnan épített kőházak oromzatába az 1950-es évekig kerültek évszámok.

³⁰ Dercsényi 1958 I: 343.

³¹ Ferenczy Múzeumi Centrum, N 2007. 26.1. leltári számú tárgy.

Az 1930-as évektől megszorodnak azok a tárgyak, amelyek nem tartoznak a parasztság hagyományos tárgyai közé. A lépcsőkorlát, a virágtartó, a karácsonyfatalp már az életmód polgárosulását jelzik, de részei a vidék kőfaragó kultúrájának.

Szagrális tárgyú kőfaragványok, sírjelek

A szagrális köemlékek többsége tanult kőfaragók munkája, így a falusi templomok berendezési tárgyai, keresztelőkutak, szenteltvíztartók, út menti szobrok. Mellettük a kőfaragáshoz értő emberek is készítettek út menti fogadalmi kereszteteket, feszületeket, képoszlopokat, kálvária stációkat, templomi tárgyakat. Bár a kőfaragványok készítőiről nincsenek dokumentumok, kapcsolatuk a kőfaragóiparral valószínűsíthető.³² Munkájuk stílusjegyei, díszítményei hasonlóságot mutatnak a település más kőmunkáival. Parasztfaragó munkája például Pilisszántón a kálvária-stációk szoborfülkés képoszlopa és egy kő képoszlop vallási jelképekből álló (szív, talpas kereszt) díszítése (12. tábla 1).³³ Egyedülálló a Szent Vendelt ábrázoló, színesre festett kő dombormű egy zsámbéki állattartó gazda házának homlokzatán (12. tábla 2).

A művészeti stílusok, a barokk vagy klasszicista formák és díszítmények a paraszti kultúrában leghamarabb a temetőben jelentek meg.³⁴ Tanult kőfaragók közvetítették, akiknek a falu egyházi és világi vezetői számára állított sírköveit a helyi parasztfaragók lemásolták, átférmálták. Ennek legszebb példáit Pest megye nyugati felének református településein, a Zsámbéki-medence környékén találjuk. A paraszti kőfaragók tevékenysége a 19. század folyamán volt számottevő. A sírkőfaragó iparosok a 20. század elején nyitottak műhelyeket falun, termékeikkel kisebb-nagyobb körzetet láttak el.

A kőben gazdag vidéken a kő sírjelek állítása a 18. századtól jellemző, paraszti használatuk a 19. század folyamán lett általános. Anyaguk a helyben vagy a közelben rendelkezésre álló kőzet, homokkő vagy mészkő, illetve az andezit egy változata.³⁵ A falusi mesterek gyakran *szedett* kőből dolgoztak. Sík vidéken a sírkő alapanyagát „importálni” kellett, így a szigetszentmiklósiak a Duna túloldaláról, Promontorról hozták a mészkövet.

A helyitől megjelenésében, színében, állagában különböző kő a vagyoni, társadalmi különbségek kifejezője volt. A vörös árnyalatú *piszkei márvány* sírkövet általában kifaragva, készen vásárolták, csak az elhunyt adatait kellett rávésetni. Szentendre környékén a tartós, fehér színű homokkövet, kalászi követ igyekeztek beszerezni sírkő céljára, amelynek felülete csiszolt formában a márványhoz volt hasonló.

A legkorábbi sírkövek a 18. század elejére datálhatók (1722), amikor a kő még a jómódúak sírjelének számított. E korból valók Szentendre és környéke ortodox lakosainak legrégebbi sírkövei. Az egyszerűbbek zömök, lekerekített tetejű lapos, vagy vaskosabb, mára besüllyedt kövek, felső részükön bevágott kereszt van. A Szentendre és Budakalász szerb temetőiben található sírjelek viszonylag kisméretűek, formájuk lekerekített végű keskeny vagy vaskosabb oszlop. Alsó felére került a cirill betűs szöveg az elhunyt adataival, felső felét görög kereszt díszíti, amelynek körvonalát egyenletesen vagy mélyebben, lendületesebben vágta ki a kőből. Akad köztük finomabb megmunkálású, kőfaragó által készített sírjel a szentendrei temetőben. Van, amelyiknek csak a díszítménye látszik ki a földből, és darabosságában jobban őrzi készítője keze nyomát (13. tábla 1–4).

Némelyik sírkövön kivehető az áldozási kenyér (proszfora) pecsétjén is szereplő, négy mezőbe osztott rövidítés: IC-XC-NI-KA („Krisztus győz”) (13. tábla 3). Ez előfordul a kimélyített görög és latin kereszt körül is. A korabeli köveken nem mindig látható felirat, vagy csak egy évszám szerepelt rajtuk. A nagyméretű évszám (1742) korabeli írásmódjával – más datált kőfaragványokhoz hasonlóan – a mai szemlélő számára díszítmény funkcióját látja el.

Az elhunytaknak állított sírjelek többsége nem az egyszerű oszlop, hanem sírkereszt volt, melyek térségünkben a 18. század derekáról maradtak fenn ortodox és katolikus temetőben egyaránt. A több mázsás sírkeresztek anyaga többnyire homokkő vagy mészkő, valószínűleg helyi kőfaragók munkái.³⁶ Formájuk hasonló, a felső rész nagyméretű, tagolt, hármas karéjban végződő kőkereszt; a kereszt alatti rész lekerekített vállú, szív- vagy ahhoz közelítő formájú. Az állításuk idején jóval magasabb kövek az idők folyamán megsüllyedtek, egy részük a föld alá került. A látható rész méretéből, arányaiból lehet következtetni a sírkő valós méretére.

Ezek a közel azonos megjelenésű ortodox és katolikus sírjelek a Buda környéki településeken találhatók Perbáltól Pomázig (13. tábla 5–6). Jellegzetességük az igen nagy, az alsó résszel közel azonos méretű kereszt. A hasonlóság visszavezethető arra, hogy a Budai-hegység falvaiban a 18. században – a később betelepülő németek mellett – még szerb és rác (horvát) népességet találunk, akik idővel beolvadtak vagy tovább költöztek, halottaikat maguk után hagyva.³⁷ A sírköveken ósláv, rác vagy gót betűs német, olykor latin felirat olvasható.

³² Viga 1985: 51.

³³ Előbbire: Soós 2011: 283.

³⁴ Balassa 1989: 78.

³⁵ Schafarziknál a kőbányák részletes ismertetésénél a sírkövekre vonatkozó adatok is szerepelnek. Síremlékek készültek borosjenői szürkésfehér, apró szemű hárshegyi homokkőből (Schafarzik 1904: 219).

³⁶ Siklósi 2002: 21.

³⁷ A 18. századi népesség összetétele folytonos változásban volt. Törökbalinton 1720-ban 43 szerb és 18 német család élt együtt, akiknek többsége – az anyakönyvek tanúsága szerint – 10–15 éven belül tovább vándorolt. Helyükre német telepések érkeztek, a maradék szerbség beolvadt (Magos 1998: 4). Zsámbékon a Rácváros helynév őrzi emléküket.

1

2

3

4

5

6

7

11. tábla: 1: Ászokkő, 1826, Diósd; 2: Prés kőtálcája, 1802, Solymár; 3: Prés kőtálcája, 1868, Csobánka; 4: Kézi-malom kövei, 1833, Csobánka; 5: Baromfi-ítatók mint virágtartók, Pilisszántó; 6: Kőjászol, 1881, Tök; 7: Kőszőrűkő, Pilisborosjenő

12. tábla: 1: Kerítésbe falazott képoszlop, 1882, Pilisszántó (Szőnyi József felvétele); 2: Szent Vendel az állatok között: Kőből faragott, festett dombormű, 18: század vége, Zsámbék; 3: Borosjenő–Üröm–Kaláz határát jelző kő, 1823; 4: Kerti pad és asztal elhagyott kőbányák területén talált malomkő és lépcső felhasználásával, Budakalász

13. tábla: 1–2: Ortodox sírkövek, Szentendre; 3–4: Ortodox sírkövek, Budakalász; 5: Német sírkereszt, 18: sz: Buda-keszi; 6: Szerb sírkereszt, Pomáz

A halálozás évszáma datálja a sírköveket, melyeket a német településeken a kutatók rác típusú sírjelként tartanak számon.³⁸

Formájuk szív, vagy ahhoz közelítő íves forma, belőle kinövő domináns méretű kereszttel. Szárai szélesek és különböző végződésűek: egyszerű, ún. mankós vagy hármaskarú végződésű, vagy a kettő ötvözeteként lapos karú végződésű, ritkán „tulipán” formájú. Domború díszítményük nincs, de előfordulnak vésett kis keresztek, illetve a szöveg mellett tulipánszál. A rác típusú keresztek megmunkálása, a feliratozás tanult kőfaragó munkája, díszítésmódjuk viszont a paraszti kultúra ízlésvilágához közelít. A szívből kinövő kereszt legkorábbi – megmaradt – megjelenése egy Solymáron 1800-ban elhunyt személy sírjén látható (14. tábla 4). Olykor a teljes sírkövet vésett vonal kontúrozza.

A 18. század közepétől a 19. század közepéig a szerb, dalmát, német elhunytaknak állított sírkeresztek leggyakoribbja szív alakú. Méretük a korábbiaknál kisebb, megmunkálásuk finomabb, a keresztszárak karúak, ritkán liliomos végződésűek (14. tábla 1–6). Ebből a típusból már viszonylag nagyszámú követ tanulmányozhatunk a temetőben vagy máshová áthelyezve, illetve adatolt fényképeken, amelyek elpusztult síremlékeket ábrázolnak.³⁹ A szív alakú sírjeltípusok felekezettől függetlenül szinte egy időben jelentek meg a hazai temetőben: a reformátusoknál szív formájú díszített szövegtábla, az ortodox, katolikus (és evangélikus) elhunytaknál szívből kinövő kereszt formájában, de mindkét változatban barokk stíluselemekkel.⁴⁰ A legrégebbieken még nincs sem domború elem, sem korpusz. A 19. századi kereszteken a felekezeti hovatartozást a vallási szimbólumok alkalmazásának módja teszi egyértelművé. Az ortodox kereszteken nincs szoborszerű vagy domborműves korpusz, az elhunytak sírjelein csak síkbeli, a kő felületébe vésett vagy mélyített elemek fordulnak elő. A kereszt közepén egy nagyobb kereszt vagy három ágának végein kis (görög) keresztek; ritkán az IHS szimbólum ortodox változata, az IC-XC rövidítés látható. A katolikusok sírkeresztjén domborúan kifaragott korpusz, kidomborodó vagy mélyített IHS (Iesus Hominum Salvator) jel van. A kereszt formáját vonal vagy kis sorminta hangsúlyozza, ugyanígy a törzs szív

alakját is, a szöveg ebbe a tükörbe kerül. Van, amelyik időtállóbb homokkőből készült és gyakorlott mester keze munkájára vall, és van, amelyik ennek helyi mása (13. tábla 6). A szív alakú sírkövek „divatja” az 1840-es évekig követhető: vörös márványból faragottak vannak többek között a budajenői német, vagy a szentendrei szerb temetőben.

A szív mellett elterjedt volt a hegedű (piskóta) formájú sírkő, aminek jellemzője a barokkos vonalvezetés, a szövegtáblát övező csigavonalas kontúr. A budakeszi hegedű formájú sírköveken a szöveget faragott koponya és két lábszárcsont, az elmúlás jelképe zárja le. Fölül a kereszten domború korpusz INRI zászlócskával, a feltámadás reménységével (15. tábla 1–2).

A sóskúti templom mellett álló, már domború díszítményű sírkő, Augustinus Blaho parókus hegedű alakú sírköve oltáriszentség-ábrázolással, 1846-ból (15. tábla 4–5). Az oltáriszentség (kehely az ostyával) kizárólag a papi sírok jelképe, mint a pilisszántói plébános ugyancsak 1846-os sírkövén, egészen a 21. századi temetkezésekig. Formájában hasonló egy későbbi, 1868-ra datált szentendrei ortodox sírkereszt, amelynek díszítése különleges szépségű. Teste és a kereszt is nyújtott, szárai mankós végűek. Díszítési technikája vidékünkön párhuzam nélküli: készítője a teljes felületet kimélyítette, ebbe véste a szöveget, a kereszt szárában a sírkő formáját másoló kicsinyített kereszt látható, két oldalán virágszálakkal (15. tábla 6).

A szív alakú sírjelek között különleges helyet foglalnak el a sóskúti öreg temetőben álló sírkövek (16. tábla 1–3). Szarmata korú puha mészkőből készültek, ami jól faragható, lehetővé teszi erőteljes formák térbeli megjelenítését. A sírjelek egy hatalmas tömbből vannak kifaragva, de három részből állnak. A földbe ástott rész szögletes, kissé lapos tömb, melynek kiálló felületére került a szöveg. Ezen áll szinte légiesen, kis felületen érintkezve a szabályos szív alakú test, amelyből kinő az arányaiban igen nagy kereszt, mankós vagy karú végű, díszített keresztszárakkal. A kereszt a sírjelek domináns eleme. A legnagyobb kereszt szára kissé szélesedik, teste lendületesen ívelt szív alakú, szövege a talapzaton van. Díszjele a követő kontúr, amely vésett vonalú szív és kereszt alakjában megismétlődik. A másik két sírkövön domború szegély hangsúlyozza a szív formáját. Az egyiket képzett kőfaragó készíthette, az arányos szárvégeken domború rozetták vannak, a szív motívum a szárak metszéspontjában van. A másik parasztfaragó munkája lehet, amelyen a sírkő formája a fölé helyezett lángoló szívben köszön vissza.

A perbáli temető legrégebbi, kisebb-nagyobb mértékben besüllyedt sírköveinek stílusa a sóskútiakéhoz hasonló (16. tábla 4–6). Testük feltételezhetően hegedű alakú lehet. Puha mészkőből készültek, a kereszten vagy a szárvégek felületén erőteljes, jellegzetes domború díszítmény van. Az Anjou-liliomos kereszt gazdája jeles személy lehetett (16. tábla 4). Két német szövegű sírkereszt is áll még, hasonló faragással. Az egyik

³⁸ A sírköveket dr. Jablonkay István határozta meg és helyezte el a solymári Helytörténeti Gyűjteményben.

³⁹ A sírkeresztek egy része – a temetőszanálás miatt – nem eredeti helyén áll, hanem a temetőkert bejárata közelében, szakrális épületek falában, templom mellett, kegyeleti parkban, vagy közgyűjtemény udvarán. Így maradhattak meg a legrégebbi, a közösség által megőrzendőknek tartott síremlékek. Optimális esetben eredeti helyükön láthatók (Budakeszi, Budaörs, Perbál, Zsámbék) a régi és a 20. század első feléből való sváb sírkövek.

⁴⁰ Burgán 1972: 332.

a négy- és nyolcszirmú robosztus virágokat és az IHS betűket mintha szögek tartanák, a kő válla erősen tagolt, csigavonalas. A másik kereszt tartósabb állagú kő, a „rátétes” virágok mellett szívből kinövő kereszt látható rajta (16. tábla 5–6.). Mindhárom a paraszti kőfaragás jeles alkotása.

A kő síremlék a 19. század végére lesz elérhető és megfizethető a parasztság számára. Ez a folyamat jól nyomon követhető az 1822-ben megnyitott pilisszántói temető sírköveinek katalógusa alapján. A legrégebbi magyar (és egy esetben latin) szövegű keresztet az uradalom tisztségviselőinek és a plébánosoknak állították, amikor a település lakosainak sírját még fakeresztek jelölték (25. kép). A sírkövek száma az 1870–80-as években nőtt meg ugrásszerűen; feliratuk 80 százaléka szlovák, 20 százalékban magyar nyelvű, tükrözve a település nemzetiségi összetételét.⁴¹

A pilisszántói sírjelek tanult kőfaragók alkotásai, erre vall megmunkálásuk és formaviláguk, amely az 1870-es évektől neogótikus, neoromán elemekkel gazdagodik. A keresztzsár végződés sokféleképpen, a szövegtábla széles keretbe foglalt. A köveken megjelenő díszítványok között lévő népművészeti elemek, a faragásokhoz hasonló rozettás mintázat és a vallási szimbólumok készítőjük mesterségbeli tudásáról, stílusérzékéről vallanak. Az 1850-es években az IHS jelet közrefogó tulipános koszorúk még vésettek, húsz év múlva már domború változatban faragták a feszület köré, olykor kék vagy zöld színre festették (17. tábla). A vallási szimbólumok közül az egyszerűségükben is szép korpuszok és a díszítő motívumokká lényegülő keresztetek említendőek (18. tábla). Mellettük stilizált, négyyszirmú virágok is megjelennek a kereszt végein és a szövegtábla fölött. A temető talán legszebb sírkeresztjén a szövegtábla szélének két oszlopa szívben végződő leveles ágga változik (18. tábla 1–4). A pilisszántói keresztetek díszítőmotívumai a paraszti ízlés szerint valók. A hasonló jellegű és formájú pilisszentkereszt sírköveken inkább a klasszikus díszítőfaragás dominál. A leveles ágak, indák, virágok a sírkő és a keresztzsár két-három oldalát befonják. Hasonlók a 20. század elején faragott sírkeresztek a Duna másik oldalán a Börzsönyben, Kóspallagon.⁴² A szentkereszt temető régi parcellájában a sírjelek alakjának sokfélesége – amelyek különböznek a falusi temetők látványától – szintén városi mintára utal. Feltűnően sok

a négyzet vagy hasáb formájú sírkőtesten álló kereszt (19. tábla 5–6). Bár Pilisszentkeresztben nem működött kőbánya, a sírjelek helyi kőből készültek, valószínűleg falubeli, sírkőfaragásra specializálódott mesteremberek munkáiként.⁴³

A 19. század közepétől követhető az ún. táblás sírkeresztek terjedése. Az 1850-es évektől datálhatóan a sírkeresztek mérete és arányai megváltoznak. A kő a korábbiaknál vékonyabb és keskenyebb, a kereszt egyharmad arányú, kettéágazó szára mintegy öleli a szövegtáblát.

Eleinte a kereszt tagolatlan, hosszúkas testből nyúlik ki, vagy helyeződik arra (19. tábla 1–2). Felületén leggyakrabban domború faragású korpusz, vagy az IHS monogram van, a H közepére állítva a középső kereszt. A század vége felé közeledve a sírjelek törzse laposabb, nyújtottabb formájú, a kereszt kisebb lesz. A kereszt alatti rész megmunkálása erősen profilált, arra hosszabb szövegek kerülhetnek. A sírkő lábazata újabb felületet nyújt szöveg vagy díszítmény számára. Ebbe a típusba tartoznak a sóskúti temető egykori szlovák sírkövei. A sírköveket világos színűre festették, a domború mintázatot, gyakrabban a vésett elemeket és betűket kékeszöld – amely a hazai szlovákság népművészetének jellegzetes színe – festékekkel hangsúlyozták (19. tábla 3). A kereszt tövéhez legtöbbször fűzfa került. A fűzfa levágott ága mindig kihajt, ezért vált az evangélium jelképévé. A szöveg alá elfértek a paraszti kőfaragók által kedvelt motívumok: hullámvonalas, koszorút vagy szívet formázó rozmarin (leveles ág), tulipán, rozetta. A sugaras szív a *Jézus szíve* kultusz jelképe. A tárnoki öreg temetőben hasonló sírkeresztek láthatók.

A sorra nyíló kőbányák mellett a 19. század végén, 20. század elején megszorodott a sírkőfaragó mesterek és műhelyek száma. A katolikus temetőkben, különösen a jómódú német településeken (Budakeszi, Budaörs, Budajenő, Nagykovácsi, Zsámbék) gyorsan elterjedtek a sírkőfaragók műhelyéből kikerülő, klaszszicizáló stílusú sírkövek. A kereszt kicsi, a sírkőtest lapos, a szövegmező mélyített, fölötté háromszög alakú párkányzat. Ez a felső rész olykor neogótikus, csúcsíves záródású. A szöveget két oldalon dór vagy ión féloszlopok fogják közre.⁴⁴ A lábazat megemelkedik, gyakran sírversek szerepelnek rajtuk, megjelenik az elmúlás jelképe, a koponya két hosszúcsonttal, a koszorú két gyertya között, az egymásba fonódó kéz, a kereszt, horgony és a szív a hit, remény, szeretet jelképeként (20. tábla). Házaspár sírjára szokás volt – két sírkő mintegy „egybeolvasztásával” – dupla szélességű sírjelet állíttatni, amelynek tetején két kereszt volt. A gyermekek sírját a felnőttekével azonos, de kisebb méretű sírkő jelölte (19. tábla 4–7).

Ezeket az újabb típusú sírkereszteket a sírkőfaragók mintakönyvek alapján, de a falusi megrendelők igényeinek megfelelően készítették: egy-egy mester műhelyéből saját stílusú, azonosítható faragványok kerültek ki. A perbáli kőfaragók a szövegtáblát keretező

⁴¹ Soós–Szőnyi 2006: 17.

⁴² Hála 1987a: 98–99.

⁴³ Schafarzík 1904: 232. „Tulajdonképeni (sic!) kőbánya nincsen, a mennyiben a kőzet a községi réteken csak egyes, olykor többméteres tuskókban fordul elő (...). Ezen ambifol-andezit jól faragható, a miért is egy-két kőfaragó állandóan sírkeresztek, egyes lépcsőfokok, kőpadok és vályúk készítésével foglalkozik.”

⁴⁴ Siklósi 2002: 25.

14. tábla: Barokk stílusú sírkeresztek: 1: Német sírkő, 1754, Solymár; 2: Szerb sírkereszt, 1761, Szentendre; 3: Szerb sírkereszt, 1800 k: Pomáz; 4: Sírkereszt, 1800, Solymár; 5: Dalmát sírkereszt, Szentendre; 6: Sírkő, Perbál

15. tábla: Piskóta vagy hegedű formájú sírkövek: 1–2: Budakeszi; 3: Perbál; 4: Sósút; 5: Pilisszántó; 6: Szentendre

16. tábla: 1–3: Szív alakú sírkövek, Sósikút; 4–6: Domború díszű keresztek, Perbál (Pamlényi Klára felvételei); 7: Kettős kereszt szív alakú sírkövön, Zsámbék

17. tábla: 1–6: A pilisszántói régi temető vallási jelképekkel díszített keresztjei; 7–8: Növényi ornamentikával díszített keresztek (Szőnyi József felvételei)

18. tábla: 1–3: A pilisszántói régi temető díszes sírkövei (Szőnyi József felvételei); 4–5: A pilisszentkereszti régi temető sírkövei

19. tábla: 1: Rác sírkő, Törökbálint; 2: Sváb sírkő, Törökbálint; 3: Festett szlovák sírkő, Sósút; 4: Új típusú sírkő magas lábazattal, Perbál; 5: Mintakönyv alapján faragott sírkő, Pilisszentiván; 6–7: Fehérre meszelt sváb sírkövek, Perbál; 7: Háaspár sírköve, Perbál

féloszlopokat a környék tornácoszlopainak faragványával helyettesítették: oszlopfő, leveles rózsza, négyszirmú virág. A „lábazat” helyén előfordul tulipán vagy kereszt is (21. tábla; 3. tábla). Sajnos kevés sírkőfaragó munkásságát ismerjük. Egyikük a Zsámbékon élő, és a környék német falvait is ellátó Schmidt Mihály, akit fénykép örökített meg műhelye előtt. Szép formájú, karcsú sírkövei kimunkáltak, részletgazdagok, porcelánra rögzített fényképek helyével. A sírkövet fehérre meszelték, a fehér felületen a betűk, motívumok, a formát hangsúlyozó vonalak színe fekete volt. A sírhant védelmére szolgáló kőkeret korábban is előfordul, de a 20. század elejétől már a síremlék részét képezi a sírhantot övező, faragott idomokból kirakott szegély is, szintén meszelve. A zsámbéki kövekkel azonos stílusú a Perbál temetőjében még álló, 20. század eleji sváb sírkövek sokasága. Készítői a település más kőműveit, padokat, tornácoszlopokat, kapulábakat is faragó mesterek lehettek. Kedvelt motívumaik – „pálmalevél”, stilizált rózsza, leveles ágon – minden tárgytípuson felfedezhetők.

A barokk vonalú, szív alakú sírjelek nemcsak a katolikus és ortodox temetőkre jellemzők. Ugyanúgy jelen voltak a korabeli református sírkertekben is. A kereszt nélküli, szív alakú, csigavonallal hangsúlyozott sírkőtestek a szív formájú sírkeresztek református variánsai. Jellegzetes példái a szigetszentmiklósi festett sírkövek, amelyek kisméretűek, és kevésbé időtálló, lágy mészkőből készültek. Talán nem maradt volna meg belőlük, ha a kutatók nem figyelnek fel rájuk, és nem kerülnek be közgyűjteményekbe.⁴⁵ A legkorábbiak az 1800-as évek elejéről valók, de a szigetszentmiklósi szív alakú sírkövek virágkorát az 1870–80-as évek jelentik. Formájukat a szakirodalom nevezte el szív alakúnak jellegzetes végződésük alapján: két, egymással szembe fordított csigavonal alkotja egy elképzelt szív felső ívét. A földből kiásott teljes kövek alapján valójában piskóta formájúnak mondhatók, amelyek földalatti része faragatlan tönk (22. tábla 1–2). Ezeket a puha köveket színesre festették. A világosabb alapszínen a szöveg erősebb, kék vagy piros színű volt. A felirat kevert, kis- és nagybetűkkel, a felületet kuszán kitöltve, de határozott, erős vonalakkal vésett, rossz írástudásról árulkodik. Ezzel együtt a népművészet stílusjegyei szerinti forma és a rozettás díszítmény harmóniája az alkotó parasztembert láttatja.

Bián igen nagyméretű református sírjelek készültek. Ezek vékony, magas kőtáblák, melyek tetejét barokk elemek és rozetták díszítik. A rávésett szöveg hosszú, betűit a meszelt fehér vagy kék felületen erősebb színnel festették ki. Legszebb darabjait a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum őrzi (22. tábla 3).⁴⁶

A magas művészet népies stílusjegyeivel leginkább a református magyarok lakta Tök és Tinnye temetőiben találkozhatunk. Tök református fejküvei igen régiak, a 18. század végétől ismertek. Testük téglá formájú, félköríves tetejük maga is díszítmény, domború csigavonalas, indás, szíves motívumokkal. A legrégebbit 1776-ban állították, barokk vonalú, virágszerű fejrészével a magyar falusi temetők egyedülálló darabja, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kőkertjében látható (22. tábla 4).⁴⁷ A későbbiekre vésett ornamentikájú díszek kerültek, amelyek a töki templom festett mennyezetkazettáinak hatását mutatják.⁴⁸ Nyakas-hegyi mészkőből készítették őket helyi faragók. A sírköveket fehérre, világoskékre festették, a szöveg betűit fekete, piros, fehér színnel emelték ki (22. tábla 5–7).

A református sírjelek jellemzően körívben végződnek. A záró ív alá egyszerű motívum (rozetta) kerül, vagy az ívet követi a mintázat és vízszintes tagolással le is zárja. A díszítmények változatos, domború faragásúak, az egymás felé hajló leveles vagy tulipános végű ágak vésett szimbólumokat, fát, szívet foglalnak magukba. Tinnyei és töki sírkövek coppfellegű faragványai ismétlődik a töki pincehegy egyik préházának örkővén (23. tábla 5). A sírkövek különböző korú és tulajdonságú mészkőből készültek, maguk is többé-kevésbé múlandók. Az idő múlásáról tanúskodik egy-egy lyukacsossá vált sírjel, melynek anyaga összeforr a rajta látható szimbólumokkal: egymáshoz hajló tulipán és két fa 1864-ből (23. tábla 1–3). A legegyszerűbb „szív” forma is kettős körív, amely átmenetet alkot az ún. Mózes-tábla – ugyancsak kettős ívvel lezárt – formája felé. Ilyen típusú, igen hosszú szöveggel televésett változatok a Kisoroszi református temetőjében láthatók (23. tábla 4).

A 19–20. század fordulójának legszebb sírkőtáblái a tinnyei, töki temetők festett sírjelei. A félkörív és átlója már mintázatot, vagy párkánszerű tagolást kapott. A félkör felülete a díszítmények helye: palmetta, rozetta, fűzfa ábrázolással. Ez a forma a Duna másik oldalának református temetőiben is, valamint evangélikus és zsidó temetőkben egyaránt előfordul.⁴⁹ A 19. század közepétől a sírtáblák szélét alig domború oszlopformák keretezik (24. tábla 1–4). Mózes törvénytábláit jelképezi a fölül kettős félkörívbe foglalt, megkettőzött feliratmező. Házaspárok, illetve családtagok számára készítették a hozzátartozók ilyen közös, két függőleges felületre osztott táblájú sírköveket. Az íves tetejű alapformán belül a kő felülete változatos kiképzésű. Szélein megjelennek – a korabeli sírkeresztekhez hasonlóan – a klasszikus féloszlopok, és ezek különböző motívumokkal helyettesített formái.

⁴⁵ Néhányat őriz a Várostitörténeti Gyűjtemény, 12 darab pedig a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum református kőkertjében látható.

⁴⁶ Kemecsi 2010.

⁴⁷ Kemecsi 2010.

⁴⁸ Kemecsi 2010.

⁴⁹ Perőcsényi református sírkövei Pest megye műemléki topográfiájában is szerepelnek. Dercsényi 1958: 629; Hála 1995: 98.

Díszítmények kőporból

A kőfaragás mellett nem hagyható figyelmen kívül egy másik, a kőmunkákhoz alapanyagával kapcsolódó témakör sem, a kőpor díszítő funkciójú alkalmazása a parasztság körében. A kőpor az üledékes kőzetek (dolomit, mészkő, homokkő) por változata, amit emlékezet óta súrolásra használtak a háziasszonyok.⁵⁰

Térségünkben a legnagyobb mértékű kőpor-ki-termelés Pilisvörösváron folyt, ahol a dolomit főként törtfehér színű, kisebb mennyiségben szürkés, sárga, lila és rózsaszín változata is előfordul. A kőpor díszítő funkciójú felhasználásáról egy adatunk van: a soroksári német asszonyok a tisztaszoba földjét hintették fel vele, és ujjukkal rajzoltak bele mintákat.⁵¹

Egyelőre nem tudjuk, ki és mikor alkalmazta először díszítésre ezt a természet adta alapanyagot Solymáron. A solymári szokás eredetét, a készítés kezdetét nem ismerjük, de fényképek tanúsítják, hogy a technikát az 1930-as években már alkalmazták egyházi események, községi ünnepek (papszentelés, hősök napja) alkalmi díszítéséhez. A kőport adó kőzet Solymár határában is megtalálható volt fehér, lilás rózsaszín, sárga színváltozatban.⁵² Ezeket felhasználva készítettek különböző ünnepi alkalmakra a szabadban a földre szőnyegszerű alkotásokat, amelyeken a vallási és nemzeti jelképek mellett „feliratok” is szerepeltek. Fénykép örökítette meg az első miséje alkalmából Dauner András szülőháza udvarára készített, latin szöveget és egyházi jelképeket tartalmazó díszítményt (25. tábla 1). A település központja a római katolikus templom előtti tér, a *Fájdalmas Krisztus és a Hősök* szobrával (az I. világháborúban elesettek emlékműve) máig az ünnepi események helyszíne. Hősök vasárnapján az emlékmű elé kőporból készítettek – a nemzeti és a solymári címet ábrázoló – színes „képet” 1939-ben. Fénykép örökítette meg az eucharisztikus világkongresszus alkalmával itt tartott körmenetet. A földön jól látható az oltáriszentség ábrázolása, amely valószínűleg a templom bejáratáig húzódó díszítmény része volt. A kőporral való díszítést azonban az emlékezet egyértelműen az úrnapijához köti. A szokás összefüggésben áll a Buda vidéki katolikus

németek jellegzetes úrnapi virágszőnyeg-készítő hagyományával, annak egyedülálló változata.⁵³ A kőport a térségben Budakeszin és Pilisvörösváron is alkalmazták a virágszőnyeg nyomvonalához, virág híján kisebb felületek kitöltésére.

Solymáron a teljes úrnapi szőnyeg kőporból készült, utóbb némi virággal szegélyezve. A korábbi formájában díszítetlen szőnyeg, amit a községi bányákból kitermelt fehér vagy sárga kőporból készítettek, mintegy 60 centiméteres szélességben borította az utcák közepét a körmenet útvonalán, közel két kilométer hosszan. Az 1950-es évek vallásellenes politikája miatt a körmenetet a templom körüli utcákra kellett lerövidíteni; de a rövidebb útvonal, a könnyebb díszíthetőség egy évtized múltán a szokás kiteljesedését eredményezte. A négy oltár előtt a szőnyeg kiszélesedett, rajta egy-egy vallási szimbólum jelent meg színes kőporból. A térszélétől a templomig tartó szakaszt már 100–150 cm szélességben borította a mintás kőporszőnyeg.

Az úrnapi szőnyeg első ismert tervezője és készítője Gerleházi (Gertheim) Mihály volt. Az úrnapi szőnyegkészítés, mint specializált egyházi feladat az 1950-es évek elejétől 1967-ig az ő nevéhez kötődött.⁵⁴ Hívó katolikus lévén vallási könyvekből, templomok belső díszítéséből vett motívumok alapján készített mintasablonokat. Évente más szőnyeget tervezett, és annak kivitelezését irányította (25. tábla 2–3). Az egyházközség férfitagjai, főként mesteremberek, a kőporral „hivatalból” is foglalkozó kőművesek dolgoztak együtt a megvalósításon. Ez a nem hétköznapi munka segítette a ráhangolódást az ünnepre. A közösség a lelki felkészüléssel és az Oltáriszentség útjának méltó feldíszítésével várta a katolikus egyház legnagyobb ünnepét.

A kőporszőnyeg stílusának változását dr. Jablonkay István színes diafelvételeinek köszönhetően nyomon tudjuk követni.⁵⁵ A legkorábbi felvételek szerint a kőpor fehér és lilás árnyalatát variálták leggyakrabban, hosszanti sávokban oly módon, hogy megjelenésében futószőnyegre emlékeztetett (25. tábla 4–5). A középső sávba mindig három koszorú került, ezek foglalták magukba a legfőbb vallási szimbólumokat: az Oltáriszentség, Isten báránya, kereszt, horgony, szív. A hit, remény, szeretet jelképei több változatban is megjelentek. Ezek papírsablonok segítségével, elfedő-kitakaró technikával készültek. A mintákat tartalmazó körök alapszíne világos, a mintákhoz a kőpor tompa színétől elütő élénk színeket is alkalmaztak földfestékpör, olykor korom felhasználásával.

A Gerleházit követő mesteremberek tökéletesítették a technikát, egyre aprólekosabb sablont készítettek. Ezekhez sokféle színű és egyre nagyobb mennyiségű festékpör, agyagpör használtak a kőpor mellett. Állandó eleme volt az úrnapi díszítménynek az oltáriszentség ábrázolása búzakéve és szőlőtő között, valamint a hit, remény, szeretet összefonódó szimbólumai. A nyolcvanas években a magyar nemzeti címer és a település címere is szerepelt a szőnyegen. A szélminták

⁵⁰ Hála 1995: 105; 107–110. Pesten nagy mennyiségben használták Budafok, Kőbánya és Sósút mészkőporát. Budán és a megye észak-nyugati térségében a vörösvári dolomitport, reipsandot nagy mennyiségben vásárolták a kőfaragók és a műkövesek. Különböző szemcseméretű részeit a szikvízüzemek és az építőipar használta fel.

⁵¹ Hála 1995: 118.

⁵² A Kerek-hegyen fehér, a Szél-hegy oldalán lévő bánya egyik felében sárga, másik oldalán vörös színű kőport bányásztak. Seres 1993: 213.

⁵³ A téma feldolgozása megjelenés előtt. Sz. Tóth 2016.

⁵⁴ Köszönöm lányának, Gerleházi Mártának az adatokat és a rendelkezésemre bocsátott fényképeket. „Gerleházi Mihály virágszőnyeg készítő” szerepel a jeles solymáriak arcképcsarnokában (Milbich-Hegedűs 2011: 212–213).

⁵⁵ Dr. Jablonkay István tanár, a solymári Helytörténeti Gyűjtemény létrehozója és vezetője az 1960–80-as évekig készített színes diafelvételeket az úrnapi szőnyegről. Ezeket lánya, Jablonkay Mária bocsátotta rendelkezésemre.

20. tábla: Sírkövek vallási szimbólumokkal: 1–3: Hit, remény, szeretet (Budakeszi, Törökbálint); 4: Jézus szíve, Pilisszántó; 5: Szomorúfűz (Tárnok); 6: Fa (Perbál); 7–8: Egymásba fonódó kéz (Pilisszántó, Perbál)

egyre szélesebben, olykor két-három sorban futottak, évente más, csigavonalas, kockás, leveles-indás, szőlőfürtös változatban. A kőporszőnyeg mintája évente változott. Előfordult szabadrajzú figurális ábrázolás is mint a szentáldozás képe, ez azonban – anyagtól és technikától idegen – próbálkozás maradt.

Solymáron az 1970-es években szűnt meg az utolsó kőporbánya, de az úrnapiához szükséges alapot a helybeliek be tudták szerezni. A hetvenes évektől a kőporszőnyegen megjelentek a csak virágból készített motívumok, a rózsaféjekből kirakott szív, kereszt, majd egyre több lesz a virágok és levelek aránya. A kőporszőnyeg készítése a Templom tér burkolását követően, 1992 után maradt el.⁵⁶

A szokást a solymári katolikus sváb közösség kezdettől fogva magáénak vallja. Bár a szőnyeg tervezése és a kivitelezés irányítása a közösség egy meghatározó egyéniségéhez köthető, az találkozott a közösség ízlésével és igényével, hogy az ünnepnek méltó külsőségeket teremtsen, évről évre megfelelt elvárásainak, amelynek középpontjában az erős vallásos hit és érzelm kifejezése állt.

Napjaink jelenségei

A tanulmányban szereplő kőmunkák háromszáz évet ölelnek fel. Bár legtöbbjük ma is áll, az évtizedekkel korábban megörökített állapotukhoz viszonyítva sokat romlottak. Érvényes ez elsősorban a szabadban álló, az időjárás viszontagságainak kitett darabokra: a vésett díszítmények elmosódnak, a domború, faragott motívumok, a puha kőzetek mállanak. A puha mészkőből faragott padot, kapuoszlopot, itatót, sírkövet a tulajdonosok a régi eljárással, meszeléssel igyekeznek védeni. A zárt helyen lévők, a pincék, préházak, istállók kövei jó állapotban vannak. A préstálcákat esetenként még használják, mások csak rakodóhelyként szolgálnak. Sok esetben csak mozdíthatatlan, nagy méretük mentheti meg őket a pusztulástól.

Az új évezredben lendületet kapott a megőrzésükre való törekvés. Ahol a kő a településképp meghatározója, bekerül a település értéktárába, helyi védeltséget kaphat. Dunabogdányban az egyik 1882-es évszámú, címeres díszű kőpadot az önkormányzat hivatala elé helyezték át, és az ezredfordulóra elkészítették annak párját, 2000-es datálással.

A kő alkalmazása napjainkban divatban van, nemcsak mint építő- és burkolóanyag, hanem darabonkénti díszítő elemként, jól látható felületre helyezve. Nemcsak a különleges, természet alkotta kővek, hanem a régi, megmunkált kővek és faragványok is jelen vannak a lakókörnyezetben, új funkcióban: malomkövek, datált kútkövek a földben, lépőkőként, egykori lépcsőfokok padként, a kővályúk virágtartóként szolgálnak. A települések elhagyott kőbányáiból, kőfaragó állásaiból hosszú időn keresztül gyűjtötték a lakosok a megmunkált kőveket. Az ezüsthelyi malomkőbánya félkész malomköveiből néhol kerti asztal készült. A köemlékek „megmentésének” egy sajátos módja is jelen van, mikor a közterületen (régészeti lelőhelyen vagy a határban) álló kővek a mások elől való megmentés indokával kerülnek magánházak kertjébe, kerítésébe.

Pozitív törekvések és látványos eredmények tapasztalhatók a szakrális kisemlékek és a temetők, sírkövek tekintetében. A rendszerváltozást követően megalakult helyi civil szervezetek, faluszépítő-, helytörténeti- vagy nemzetiiségi egyesületek kezdeményezésére történt meg sok út menti szobor, fogadalmi kereszt, képoszlop felújítása, restaurálása – és használatba vétele. Ennek kapcsán a köemlékre vonatkozó adatokat és képeket is összegyűjtötték, azok gyakran publikálásra kerültek.

A temetők megóvása, a művészi vagy történeti értékű sírkövek megmentése sokkal nehezebb és költséges feladat. A régen elhagyott parcellák felszámolása legtöbbször új temetkezési hely kialakítása miatt történik, ilyenkor szerencsés esetben a „gazdátlan” sírkövek egy részét sikerül megmenteni, és a temető kerítése mentén, a temetőkapolna körül, vagy az út két oldalán felállítani. A Zsámbéki-medence népművészeti jelentőségű református sírkövei mintául szolgálnak egy-egy kőfaragónak, illetve megrendelőinek, akik a régihez (22. tábla 7) hasonló sírköveket állíttatnak hozzátartozóiknak a zsámbéki és a perbáli temetőben.⁵⁷ Törökbálinton emlékparkot létesítettek a régi temető helyén, ahol néhány régi sír és síremlék látható. A tárnokiak megmentették az Öreg temetőt. Budakeszin két sűrű parcella kövei kerültek védelem alá, köztük különlegesen szép 18–19. századi kőfaragó munkák. Ezt a munkát jó anyagi helyzetben lévő önkormányzatok, erős közösségek tudják támogatni. Pénz és szándék híján vannak pusztulásra ítélt sírjelek, sürgős beavatkozást igénylő temetők. A tanulmány célja, hogy képanyaga egyfajta katalógusként megörökítse Pest megye kőfaragóinak mestermunkáit.

⁵⁶ Sz. Tóth 2016.

⁵⁷ A legelső között kezdte ezt a munkát a Pilisszentiváni Helytörténeti Egyesület. Eredményeiről, kiadványaikról tájékoztat az egyesület honlapja: <http://szentivanike.hu/> (Utolsó letöltés: 2017. május 23).

21. tábla: Sírkövek féloszlopos díszű szövegtáblával: 1: Budakeszi; 2–4 Perbál; 5: Tornácoszlopok stilizált virágai sírkövön, Zsámbék

22. tábla: 1–2: Szív alakú sírkövek, Szigetszentmiklós; 3: Festett sírkő a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, Bia; 4: Sírkő a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, Tök; 5–7: Faragott sírkövek a töki temetőben (Kemény Attila felvételei)

23. tábla: Sírkőtáblák református temetőkben: 1: Tök; 2–3: Tinnye; 4: Kisoroszi; 5: Tök

24. tábla: 1: Kehely és szív ábrázolása református sírkövön, Tök; 2–3: Növényi ornamentika és stilizált oszlopokkal osztott feliratmező, Tök; 4: Színesre festett sírkő, Tinnye

1

3

2

4

5

25. tábla: 1: Kőporból készített dísz Dauner András első miséje alkalmából, 1930-as évek; 2: Kőporszőnyeg a solymári templom előtt, 1968; 3–5: Úrnapi szőnyeg kőporból: 1970-es évek; 1979; 1982, Solymár

23. kép: Kőasztal Tárnokon, Czeilinger András kertjében

24. kép: A solymári Helytörténeti Gyűjtemény udvarán felállított kútkáva

25. kép: Szövegtábla a szántói uradalom sintérjének sírkövén (Szőnyi József felvétele)

Források

Pest Megyei Levéltár (PML)

IV. 442.g. Budakalászi Urbéres Közbirtokosság iratai, haszonbérleti szerződések, 1918

Hivatkozott irodalom

ANDRÁSFALVY 1954

Andrásfalvy Bertalan: A pátyi pincehegy. In: *Néprajzi Értesítő* 36 (1954), 113–126.

BALASSA 1989

Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*. Budapest: Corvina, 1989.

BARTÓCZ 1976

Bartócz József: *A fa és a kő mesterei. A magyarországi építőipari céhek*. Budapest: Építészügyi Tájékoztatási Központ, 1976.

BOROVSKY (SZERK.) 1900

Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I–II*. Budapest: Országos Monografia Társaság, 1900.

BURGYÁN 1972

Burgyán Miklós: Magyarországi szív alakú sírjelek. In: *Ethnographia* 83 (1972), 330–344.

DERCSÉNYI (SZERK.) 1958

Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.

FÉNYES 1837

Fényes Elek: *Magyar Országnak... mostani állapotja, statisztikai és geographiai tekintetben. II*. Pest: Trattner–Károlyi, 1837.

FILEP–HOFER 1980

Filep Antal – Hofer Tamás: „Kőfaragás” szócikk. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon, 3. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980, 296–297.

HÁLA 1983

Hála József: A rezi kőfaragók és készítményeik a Káli-medencében. In: S. Laczkovits Emőke (szerk.): *Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban*. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1983, 48–55.

HÁLA 1987A

Hála József: *A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században*. (Dissertationes ethnographicae 6.) Budapest: ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéke, 1987.

HÁLA 1987B

Hála József: Kőbányászat és kőfaragás a Gerecse hegységben különös tekintettel a kőfejtők barlanglakásaira. In: *Ház és Ember* 4 (1987) 81–101.

HÁLA 1995

Hála József: *A porlott dolomit bányászata és hasznosítása Pilisvörösváron. Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1995, 104–126.

HÁLA 2006

Hála József: *Kőbányászat és kőfaragás Dunabogdányban. Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok*. (Életmód és tradíció 9.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2006, 13–35.

JUHÁSZ 1991

Juhász Antal: Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás. In: Nagybakay Péter (szerk.): *Magyar néprajz III. Kézművesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991, 620–636.

KEMECSEI 2010

Kemecsi Lajos: Kövek plasztikai beavatkozás után. Megújuló állandó kiállítás a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. In: *Magyar Múzeumok*, 2010. június 22. https://www.magymuzeumok.hu/muhely/36_kovek_plasztikai_beavatkozás_után (Utolsó letöltés: 2017. május 23.)

KOCSIS 2012

Kocsis László: *A pilisszántói régi temető*. H. n.: Siker X Bt., 2012.

LACZKOVITS 1982

S. Laczkovits Emőke: A köveskáli felső és alsó református temető XVIII–XIX. századi sírjelei. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1982), 287–300.

LANTOSNÉ 1997

Lantosné Imre Mária: Kőfaragóműhelyek és a kőfaragás emlékei a Dél-Dunántúlon. In: *Ethnographia* 1–2 (1997), 29–58.

LOSZMANN 2003

Loszmann Ágnes: *Die steindenkmaler einer Schwabischen siedlung am Donauknie: Dunabogdány und umberung*. Kézirat. Szentendre, Ferenczy Múzeumi Centrum Adattára, 4551-2005.

MAGOS 1998

Magos Béla: *Törökbálint és Diósd lakodalmass szokásai. Bővített különlenyomat az Ethnographia-Népeletről. Hasonmás kiadás*. H. n.: Törökbálint és Diósd Önkormányzata, 1998.

MILBICH–HEGEDŰS 2011

Milbich Tamás – Hegedűs András: *Solymári Arcképcsarnok 1266–2000*. H. n.: a szerzők magánkiadása, 2011.

JUDIT SZ. TÓTH

NÉPSZÁMLÁLÁS 1900

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. 1. A népesség általános leírása községenként. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 1. kötet.) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1902.

SÁNDOR 1973

Sándor Ildikó: A dunabogdányi kőbányászat és kőfaragás néprajzi vonatkozásai. In: *Studia Comitatus* 2 (1973), 229–255.

SERES 1993

Seres István: *Solymár története és néprajza*. Solymár: Helytörténeti Alapítvány, 1993.

SIKLÓSI 2002

Siklósi Gyula: *A budakeszi temető. Der Friedhof von Budakeszi*. Budakeszi: Budakeszi Szépítő Egyesület, 2002.

SOÓS 2011

Soós Sándor: *Út menti szakrális emlékek. Esztergom–Budapesti Fő-egyházmegye, Dunakanyar–Pilis*. Budapest: Püski, 2011.

SOÓS–SZŐNYI 2006

Soós Sándor – Szőnyi József: *A régi pilisszántói katolikus temető kőkeresztjei*. Pilisszántó: Pilisszántói Önkormányzat, 2006.

SZ. TÓTH 2017

Sz. Tóth Judit: A solymári úrnapi szőnyeg. In: Pilipkó Eszébet (szerk.): *Vallásos kultúra és életmód a Kárpát medencében 10*. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 2017. (Megjelenés előtt.)

VAJDA 2012

Vajda Szabolcs: Építőkövek karakterformáló szerepe a települési tájban a Dunazug-hegység példáján. In: *4D online* 43 (2012). <http://4djournal.hu/?p=1671> (Utolsó letöltés: 2017. május 28.)

VARGHA 1958

Vargha László: *Adatok Pest megye népi építészetéhez IV*. Kézirat, 1958. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, 19112.

VIGA 1985

Viga Gyula: *Kőmunkák egy Bükk-aljai faluban*. (Studia Folkloristica et Ethnographica 17.) Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1985.

MASTERPIECES. STONE CARVINGS IN THE DUNAZUG MOUNTAINS

Stone carvings constitute a recently developed field of ethnographic research. The first analyses were carried out in the 1970s about the stone craftsmanship and about local stone carvings. Earlier, stone works were mentioned in relation to folk architecture, funeral art and small sacral pieces that reflect provincial art as well as the formal preferences of urban stone carving industry. In some places, peasants themselves carved the stones or they commissioned artisans who produced works that, based on their shape or style, belong to folk art.

Good quality stone was available at the location of our current research, on the settlements of the Dunazug Mountains. Stones, and the knowledge to handle stone were central elements of the traditional culture of these villages – this resulted in esthetically valuable stone works. Decorated stone works can be divided into three groups based on their functions: folk architecture, daily objects used in farms and stone carvings related to religious life.

High culture and Italian stonemasons' craftsmanship of the second part of the 19th century had a strong influence on the development of stone carving. Country stonemasons working in urban workshops carved the stones for themselves at home in the style of peasant material culture. The decorated carved stones are part of craft art which fall into the wider category of folk art.

There are three stone carving centers in the Dunazug Mountains, the stone works of which have local features. A significant center for peasant stone carving was Dunabogdány from the 1840s until the beginning of 1900s, where volcanic stones of the Visegrád Mountains were processed. The stone carving of Bogdány culminated in the production of typical gates.

The other significant region for stone carving was Zsámbék and the area of the Zsámbék Basin, where granular Sarmatian limestone was mined. Ornated porch columns and carved, painted gravestones are among the outstanding objects of peasant stone carving. The most well-known center is Sós-kút and the Tétényi Plateau, where Sarmatian limestone was processed. Stone carving in Sós-kút is related to Italian craftsmen who employed local workers. Here the stone is still the decisive element of the settlement scenery. On the carvings of the other settlements of the Plateau signs of folk art can be recognized, especially on the graves of Reformed cemeteries.

The illustrations of the study provide a catalogue-like overview of the decorated stone works of the western part of Pest County, most of which is still visible.

LUKÁCS KATALIN – SCHRETT LÁSZLÓ – GYŐRI LAJOS

ORTODOX IKONOSZTÁZ RESTAURÁTORI KUTATÁSA A SZÁZHALOMBATTAI ISTEN ANYJA SZÜLETÉSE TEMPLOMBAN*

Százhalombattán az első ortodox szerb templom fából készült 1720-ban. A jelenleg is használt kőtemplom 1750-ben, barokk stílusban épült, az ikonok 1770 táján kerültek a templomtérbe. A 19. század második felében az összes ikonablát és a tartó falat ismeretlen művész átfestette (1. kép).¹

A templom görögkeleti ikonosztáza láthatólag nem azonos korú az épülettel, korábban, nagyobb méretű templomba készülhetett. Erre utal a kereszt behelyezése a legfelső ikonsor közé, a diakónusi ajtók keret-megoldása, a királykapu alsó-felső díszítményének kiegészítése, az ikonfal aranyozott faragványainak esetleges kombinálása, toldozgatása. Műemléki bejárás és az utána elrendelt felmérés alapján, aktív rovarfertőzés miatt műemlékvédelmi szakértők szükségesnek ítélték a statikailag veszélyessé vált ikonfal restaurálását. A hátoldal konzerválása és a gerendacserék miatt az ikonablákat ki kellett emelni az ikonfalból.² A hátfal restaurálását megelőzően a helyszínen tartott szakmai zsűri véleménye az volt, hogy az ikonokat, kapukat, feszületet, valamint az ikonfalat célszerű a hátoldal restaurálásával egy időben restaurátori módszerekkel megvizsgálni azért, hogy a kutatás eredményei a későbbiekben sorra kerülő, frontoldali restaurálásához, illetve a restaurálási terv elkészítéséhez megfelelő támpontokat nyújtsanak.

Korábbi művészettörténeti kutatások feltételezése szerint az ikonok jelenlegi festése alatt régebbi, korban még meg nem határozott ábrázolások láthatók, ezért feltárást végeztetett az egyház vezetősége egy kiválasztott ikonon (András VI), amelyen előkerült az eredeti, 17. századi ábrázolás egy kis részlete (2. kép). Erre alapozva rendelte el a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal az ikonok műszeres vizsgálatát és a festett ikonfal megkutatását.

A kutatást meghatározó kérdések

Az ikonfal és díszítményei átfestéseinek kutatásánál meg kellett vizsgálni azt, hogy a jelenlegi, márványozás technikával készült díszítőfestés és aranyozás milyen állapotú, illetve, hogy ez alatt milyen korábbi, esetleg egységesen feltárható rétegek találhatók. Melyek azok az elemek, amelyek korban azonosak, milyen és mikori kiegészítések, összeépítések történtek az ikonfal behelyezésekor, vagy a későbbiek során. A kutatás

1. kép: Az ikonosztáz

* A tanulmány eredetileg a *Műtárgyvédelem* 2010. évi 35. számában jelent meg.

¹ Tulajdonos: Budai Szerb Ortodox Püspökség. Tárgygyűttes helyszíne: Százhalombatta, Alkotmány u. 92., HRSZ: 95, műemléki jegyzékszám: 9486 096224/1983, restaurálási, kutatási engedély: KÖH, 2007, műemléki törzsszám: 9468, ü. i. szám: 450/2359/3/2007. A templom: 1750-ben épült, barokk stílusban, helyén eredetileg fatemplom állt (1720). Az ikonosztáz beépítésének ideje: 1770. Méret: 567 × 556 cm, anyag: fenyőfa, hársfa, technika: festett, márványozott, lakkozott ikonfal, bronzporral bevont, faragott rátétdíszítéssel, javítás, felújítás: 19. század vége (1875 körül) és 1968. A templomtérben mért relatív páratartalom 2007. május–szeptember között: RH 68–71 %.

² Tárolásuk – a munkálatok ideje alatt, a klímaváltozás okozta károsodások elkerülése érdekében – a templomtérben, biztonságos körülmények között, szellőzést biztosító fátolyfóliába csomagolva történt.

megkezdése előtt kutatási tervet készítettünk, ennek szerves része volt az a vázlat, amelyen a különböző beavatkozásokat, vizsgálatokat jelöltük.

A dokumentációban használt jelöléseket az ikonosztáz hátoldalán található ikonszámozás alapján határoztuk meg (1. ábra). Ennek megfelelően a szemből nézett ikonfal bal oldala a jelöléseken J (jobb oldal), jobb oldala pedig B (baloldal). A jelenleg látható ikonosztáz felépítményét tekintve négy egységre bontható: a) alapikonok, ószövetségi jelenetek; b) apostolok; c) próféták; d) feszület, János és Mária ikon.

Részletesen: a) ószövetségi jelenetek: JO és BO, a trónusikonokkal összeépítve (Theotokosz, TH és Pantokrátor, P), valamint a jobb diakónusi (Mihály arkangyal) JD és bal diakónusi kapu BD, a kétszárnyú Királykapu (K, angyali üdvözlés jelenete); b) apostolok: Lukács (I), Fülöp (II), Jakab (III), Máté (IV), János (V), András (VI), Márk (VII), Simon (VIII); c) próféták: Joel (1.), Jónás (2.), Salamon (3.), Zakariás (4.), Mózes (5.), Király? (6), Illés (7), Éliás (8); d) feszület (F), Mária (M) a jobb és János (J) apostol a baloldalon.

Vizsgálatok

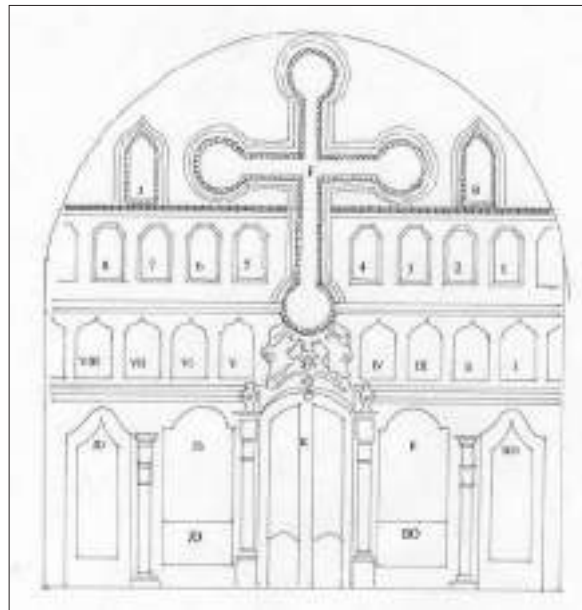
Roncsolás-mentes vizsgálatok

Súrlófénnyel történő megvilágítással készült felvételek, minden egyes festett ikontáblán: kimutatják az eredeti festés előkarcolásait, az eredeti alapozás és a poncolt felületek állapotát (3. kép). Infra kamerával történő felvételek, minden ikontáblán bizonyos részletek kiemelése: előkarcolások, vázrajzok nyomai láthatóak a felvételeken (4. kép).

Röntgenfelvételek: bizonyos (ólom- és ónalapú) pigmenteket tartalmazó felületek, valamint javítások kimutatására alkalmas vizsgálati módszer.³ Az eredeti ikon ábrázolásainak minőségét és mennyiségét is láthatóvá tette ez az eljárás. A speciális körülményeket igénylő vizsgálathoz el kellett szállítanunk a három kiválasztott ikont, ezeket a Szépművészeti Múzeum laboratóriumában vizsgálták meg és készítették röntgenfelvételt.

A röntgenfelvételek, valamint a korábbi kutatóablakok elemzése során megállapítható, hogy az eredetileg festett ikonok sokkal kvalitásosabbak, mint a ma láthatók. A korábbi ábrázolások az athoszi körrel is kapcsolatba hozhatóak, ehhez viszont legalább egy ikontábla teljes vizsgálatára, a rajta lévő átfestés leválasztására volna szükség.

Ruzsa György művészettörténész professzor a posztbizánci korra, a 16. század végére, illetve a 17. század elejére teszi az ikonok keletkezésének idejét.⁴

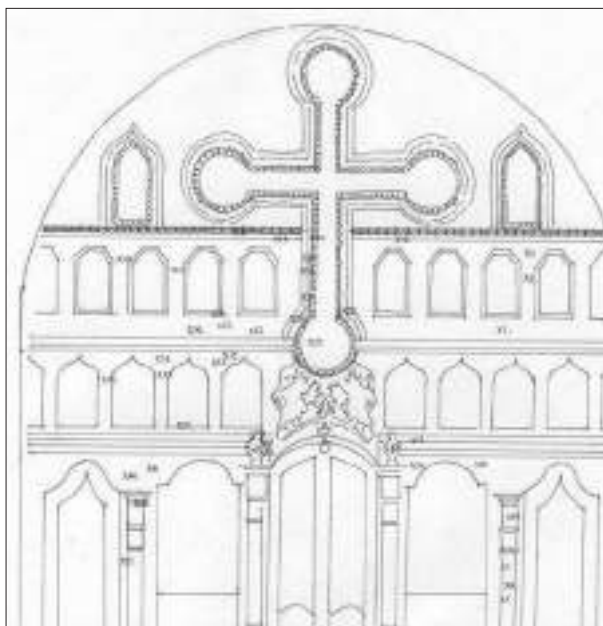
1. ábra: Jelölések az ikonfalon

A különböző vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy a százhalombattai ikonosztázban lévő, átfestett ikonok Magyarországon egyedülálló tárggyegyüttest rejtenek. Az átfestett ikonok mindegyikén kimutatható volt az eredeti, 16–17. századi festés. A súrlófénnyel megvilágított képeken jól láthatóak a bekarcolások és a glória poncolása. A jelenlegi alakok valamivel kisebbek, mint az eredetiek. A kutatóablakok, a súrlófénnyel készült és röntgenfelvételek alapján feltételezhetjük, hogy minden ikontáblán megtalálhatóak az átfestés alatt az igen kvalitásos, bizánci stílusú, eredeti festmények.

A jelenleg látható, provinciális ízlésű, átfestett ikontáblákon nem feltétlenül ugyanazok a bibliai vagy egyháztörténeti alakok láthatók, mint az eredeti ábrázoláson, de előfordulnak hasonló pózban lévő és hasonló attribútumot (például könyvet) tartó alakok, sőt, néhány ikonnál az előkarcolást követi az átfestés vonalvezetése. Lényeges különbség a festmények minőségében, illetve méretében van. A kvalitásosabb eredeti képek mérete a bekarcolások alapján megfigyelhető. A negyedik sorban lévő Máriát és János apostolt ábrázoló képek eredeti festése túlfut az ikon jelenlegi „alján”, és intakt állapotban látszanak a lábfejek. Több ikonnál is megfigyelhető, hogy a keret alá fut az eredeti kép, vagy annyira „beszorítja” a keret, hogy a kompozíció rovására megy az ábrázolás. Ezek az információk azt jelenthetik számunkra, hogy az ikonokat „bevágták” az ikonfal kereteibe, tehát nem biztos, hogy az ikonfalhoz tartozó fatáblákkal volt dolgunk. A bronzporral lefestett illesztő keretek sem tartoztak szervesen az eredeti ikonhoz. Ezt alátámasztja az ikonkeretekből vett minták rétegcsiszolati felvétele is (36. és 37. minta). A rétegcsiszolatok vizsgálata alapján kimutatható volt, hogy az ikonkereteken, a 2. és 3. szinten a vékony krétaalapozáson egy vastag, bronzporos bevonat található.

³ A vizsgálatot három, különböző szintről kiválasztott ikontáblán végeztettük el.

⁴ Ruzsa György szíves szóbeli közlése.

2. ábra: Mintavételi helyek

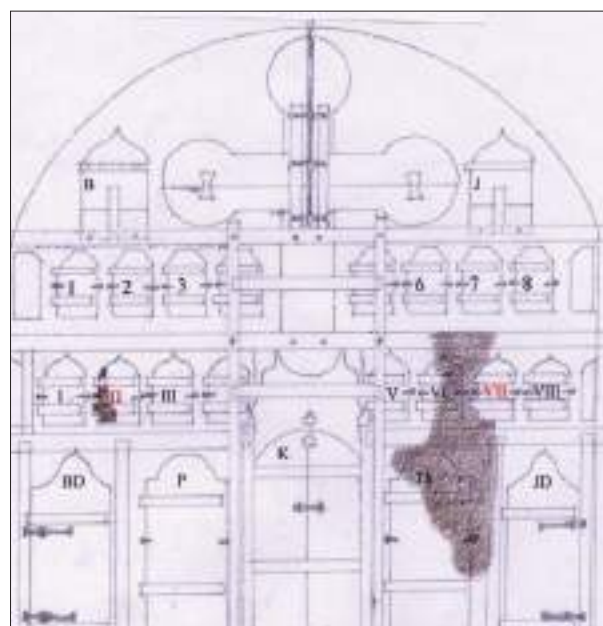
Tehát ugyanazon rétegek, mint amelyek például az utólag az ikonfalra huzalszöggel rögzített, nagyméretű rozettákon is láthatók (20. minta).

Az ikonfal átfestéseinek kutatásánál meg kellett vizsgálni azt, hogy a jelenlegi templomba való áthelyezés előtti, márványozásos technikával készült eredeti festés milyen állapotú, illetve az átépítés utáni, egységesen kialakított, szintén márványozott vörös felület milyen minőségű.

Roncsolásos vizsgálatok⁵

Rétegvizsgálatok: kétkomponensű műgyantába ágyazott mintavételből készült rétegcsiszolat kutatómikroszkópos felvétele.⁶ Kötőanyag vizsgálatok: a rendelkezésre álló rétegcsiszolatok cseppanalízissel történő vizsgálata, majd mikroszkópos felvétel készítése.⁷ Kutatóablakok nyitása az ikonfal különböző pontjain. Az ikonfalból és rátétdíszítményekből 45 mintát vettünk, ezeket műgyantába ágyazva csiszolatokat készítettünk. A csiszolatok alapján megállapíthattuk, milyen festett és fémszínezett rétegek találhatók a mintavételi helyeken (2. ábra).

A kutatóablakok eredményei – amelyeket az ikonfal különböző, jellemző részein nyitottunk (profilok, párkányok, faragványok, falszakaszok, keretek) – a rétegcsiszolatokról készült felvételekkel összevetve

3. ábra: Felcserélt ikonok jelölése az ikonfal hátoldalan (II–VII. tábla)

igazolták, hogy az ikonfalon több, helyenként akár 8–10 egymástól jól elkülönülő réteg választható el. Az eredeti zöld-fekete-sárga márványozott felület csak az első szinten, valamint az első és a harmadik szint feletti párkányon található. Máshol az aranyozott rátétfaragások alatt és körül, és a második szint párkányán vörös márványozás volt.

A rétegcsiszolatokról normál, polár szűrős és cseppanalitikai módszerrel kimutatott kötőanyagokról készült mikroszkópos felvételeket készítettünk. A kutatóablakokban az egyes rétegek oldhatósági próbája alapján meghatározhattuk, hogy a zöld-fekete-sárga festett réteg kötőanyaga kazein. A vörös, majd a fehér színű átfestés olajos kötőanyagú volt. A felső bevonat lakkréteg, bebarnult sellak.⁸

Érdekes eredményt mutatott a jelenleg kékre festett vázából (a királykaput két oldalról szegélyező oszlopok tetején lévő korsók) vett 8. minta. Az eddig utólagosan felhelyezett, a rozettákkal egyidősnek vélt tárgy rétegcsiszolati képe 8–10, egymástól jól elkülöníthető réteget tett láthatóvá (5–9. kép).

A rétegcsiszolatok vizsgálatánál figyelembe vettük az alapozás módját és a kréta alap pigment tartalmát. Három oszlopba gyűjtöttük össze a mintákat aszerint, hogy alapozásuk homogén, enyves krétaalap, vagy pigmentsemcséket tartalmazó enyves krétaalap, illetve ahol (a mintán) nincs, krétaalap (ez adódhat mintavételi hibából is; 1–3. táblázat).

A rétegcsiszolatokat a mintavételi helyek alapján, szintenként is elhelyeztük egy táblázatban, hogy az ikonfal átfestéseinek korszakait megkülönböztethessük (4–5. táblázat). A rendezés a vörös-piros réteg szerint történt, ami feltehetően közvetlenül a beépítés után került a felületre. A táblázatok jelölésének értelmezé-

⁵ A vizsgálatokat csak az ikonfalon és az azt díszítő ornamentikán, figurális faragványokon végeztük el.

⁶ Araldite AW106, HV953 epoxi műgyanta, gyártó: Kremer.

⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum Restaurátorképző Intézetében, Bendeffy Márta és Gardánfalvy Magdolna segítségével.

⁸ Fehérje kimutatása savas fuxin reagenssel, olaj kimutatása szudán fekete B reagenssel történt, a CaCO₃ töltőanyag kimutatását HNO₃-al végeztük.

se: k (kék), vk (világoskék), sk (sötétkék), Ag (ezüst), Cu (bronzpor), Au (aranyfüst), p (piros), vör (vörös), s (sárga), f (fehér), róz (vörös/fehér), A (alapozás).

1. szint

A legösszetettebb képet adó szint, több rétegből áll össze az alap, a díszítmények és a kapuk sem mutatnak egységes képet. A diakónusi kapuk íve és a kapuk nyílása nem egyezik, a körbefutó fonott díszítményt esetlegesen helyezték fel az ívre, látszik, hogy nem oda készült. A királykapuk szárnyait alul megtoldották, blondel-masszából készült díszítménnyel egészítették ki. A kapukon látható festmények nincsenek olyan mértékben átfestve, mint az ikonosztázban lévő többi ikon. Ezeken az ikonokon az alakok mérete sem változott meg, csupán helyenként történt átfestés.

Az alsó (1.) szint sík felületeiből vett minták és a kutatóablakok alapján meghatározható rétegek a következők: 1. réteg: kazeines fekete-zöld-sárga márványozás, 2. réteg: vörös-fekete márványozás, 3. réteg: fehér márványozás, 4. réteg: besárgult lakkréteg.

A bronzporos átfestés alatt a puttók színezése eredetileg kazeines festékekkel történt, a szőlőfürtök festett, fémszínezett rétegeket hordoznak több rétegben, a szőlőlevelek, egyéb díszítmények a bronzpor alatt aranyozottak lehettek, ez néhány minta polarizált szűrővel készült felvételén nyomokban látható.

2. szint

1. réteg: vörös-fekete márványozás, 2. réteg: fehér márványozás, 3. réteg: besárgult lakkréteg.

A díszítményeken ugyanazokat a rétegeket mutattuk ki, mint az 1. szinten. Az ikonokat elválasztó keretszerkezeten nincs meg a fekete-zöld-sárga márványozás, csak a vörös márványfestés. A faragások nem minden esetben illeszkednek egymáshoz, másodlagos felhelyezésük valószínűsíthető.

Az ikonosztáz hátoldalának restaurálása, tisztítása során égési nyomok kerültek elő, amelyek bizonyossá tették a 2. szinten lévő két ikon felcserélését (3. ábra). A hátoldal restaurálása során, a szürke festék eltávolítása után láthatóvá vált a szentélyben keletkezett tűz nyoma, amelyet enyves kötőanyagú átfestéssel próbáltak elfedni. Ez feltehetően az utolsó, 1968-as felújításkor történt.

3. szint

A párkányon található átfestett rétegek: 1. kazeines zöld-fekete-sárga márványozás, 2. vörös-fekete márványozás, 3. fehér márványozás, 4. besárgult lakkréteg. A faragványok és ornamentális rátétdíszek alatti fal festett rétegei: 1. vörös-fekete márványozás, 2. fehér márványozás, 3. besárgult lakkréteg.

⁹ A ma látható ikonosztáz fal egy, a mainál nagyobb templomban lehetett, származási helyét a méretek alapján (az ikonfalra illesztett feszület és a vak ikontáblák kiegészítésével) lehet kikövetkeztetni, amennyiben az ikonfal, a jelenlegihez hasonlóan, négyszintes volt és a feszület feletti diadalívet félkörnek feltételezzük (kb. 745 × 633 cm lehetett, a ma látható 567 × 556 cm helyett).

2. kép: Kutatóablak András ikonján

4. szint

Feszület: az átfestés alatt jól láthatók a korábbi bekarcolások. A feszület keretét is bronzporos lakkal festették át. A kutatás alapján itt találtunk egyértelműen aranyozást, helyenként zöldes lüsztert.

Mária és János ikon: az ikonokat kiemelve a 3. szint párkányából, ahová 20–30 cm-es kovácsoltvas szegekkel voltak rögzítve, láthatóvá vált az eredeti festés (alakok lábai) a kép eddig takart részén. Ez azt jelentheti, hogy a két ikon másképpen lehetett rögzítve abban az ikonosztázban, ahonnan Százhalombattára szállították. Az újrifestett alakok jóval kisebb méretűek, de ugyanazokat a szenteket ábrázolják, mint az átfestés előtt. Jól láthatóak a bekarcolt eredeti előrajzok, de a röntgen- és a sűrűfényvel megvilágított felvételek is igazolják az eredeti festés kvalitását, illetve az alapozás viszonylagos épségét.

A kutatóablakok és a rétegcsiszolatok vizsgálata alapján megállapítottuk, hogy az ikonfal eredeti márványozásos festése egységesen nem tárható fel. A faragványok, rátétdíszítmények, keretek sem készítés-technikailag, sem a felületükön található rétegek szerint egységesen nem kezelhetők. Ezt a vizsgálatok eredményei alapján készített táblázatokkal igazoltuk. A kutatás azt is bizonyította, hogy az ikonfal és díszítményei több, különböző helyről és korból származhatnak.⁹

3. kép: Felvételek súrlófényben Joel (1) próféta ikonjáról

4. kép: Felvételek infra fényben Joel (1) próféta ikonjáról

Válasz a kutatás kezdetén feltett kérdésekre

A fehér, olaj kötőanyagú márványozásos díszítőfestés állapota jó, igen vastag, jó megtartású réteg, a rajta lévő lakkréteg eltávolításával feltárható. Készítése a jelenleg látható, átfestett ikonokkal egyidős (1875). A vörös, szintén olajos kötőanyagú márványozásos festés az ikonfal minden szintjén, háttérszínként megtalálható. Állapota hiányos, meggyengült kötőerejű, vékony réteg. Kialakítása az ikonosztáz beépítése után, kb. 1770-ben lehetett. A zöld-fekete-sárga eredeti márványos festés az 1. szinten és a 3. szint párkányán található meg. Kazein kötőanyagú, vékony krétaalapozású, sérült, hiányos réteg. Készítése 1770 előtti.

A rátét faragások az eredeti keretszerkezethez tartoznak, de másodlagosan felhelyezve. A királykapu alsó, megtoldott része és az 1. szinten felhelyezett rozetták az 1968-as felújításkor kerültek a falra, fémszínezésük lakkba kevert bronzporral történt. Ennél a felújításnál az egész ikonosztázt sellakkal felületkezeltek. Az ikonok nem az ikonfalhoz tartoznak, behelyezésük másodlagos, átalakítottak, átfestettek. Az ikontáblák a 16–17., az ikonfal a 18. század elején készülhetett.

Restaurálási javaslat

Mivel kutatásaink azt az eredményt mutatták, hogy az eredeti (1770 előtti) állapot nem állítható helyre, felmerült a vörös márványozásos réteg visszaállításának lehetősége. A vörösmárványozott időszak 1770–1875-ig tarthatott, amikor a jelenleg látható, fehér márványozásos díszítőfestést kialakították, illetve az ikontáblákat átfestették. Az 1968-as felújítás során kisebb javításokat, kiegészítéseket végeztek, majd az egész ikonosztázt sellakkal átecsetelték. Tehát az eredeti, 16–17. századi ikonok egy másodlagosan beépített, vörösre festett ikonfalba kerültek 1770 körül. Az egyetlen egységes korszak az ikonosztáz ismerhető történetében az 1875 utáni időszak. Ennek helyreállítása és restaurálása nem okoz kárt az ikonosztáz egyik rétegében sem, és esztétikailag is elfogadhatóbbá teszi a jelenleg látható állapotnál. Az ideális megoldás mégis az lenne, ha speciális restaurátori eljárással a 19. századi festményeket restaurátorok levásztanák az alatta lévőről, új fatábla hordozóra áttetnék, és így kerülne vissza a fehér márványozású ikonfalba. A felbecsülhetetlen értékű, poszt-bizánci stílusú képeket restaurálva, egy alkalmas helyen be lehetne mutatni a közönségnek.

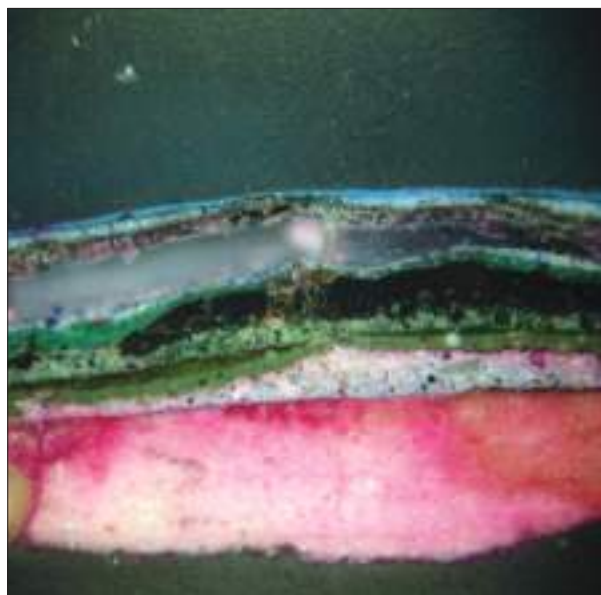
5. kép: Korsó festékrétegeinek kutatása

A kutatás eredményeinek összegzése

A kutatások alapján megállapíthatjuk, hogy az ikonosztáz nem a százhalombattai templomba készült, eredetileg nagyobb méretű lehetett és megfelelt az ortodox ikonrend előírásának. Szélességét kiszámíthatjuk a hiányzó, illetve vaktáblával pótoltt ikonok hozzáadásával, magasságát a feszület 4. szintre emelésével. A feszület eredetileg a legfelső ikonsor felett helyezkedhetett el, új helyén a templom belső mérete miatt illesztették be a felső ikonsorba, megbontva ezzel az eredeti ikonsort.

Kérdéses volt, hogy a jelenlegi templom méretére átalakított ikonfal egyes elemei eredetileg összetartoztak-e vagy a más templomból lebontott és idehozott ikonosztáz mellett felhasználták a leégett, vagy lebontott százhalombattai fatemplom ikonosztázionjának épen maradt darabjait is. A kutatások azt igazolták, hogy az ikonfal és díszítményei több különböző helyről származnak.

Az 1. szinten a diakónusi kapukat és a királykaput befoglaló alapfal rétegvizsgálatai alapján két különböző festékrétegsort találtunk: a királykaput keretező alapfal rétegei: alapozás, fekete-zöld-sárga kazeinos márványozás, vörös-fekete olajos márványozás, fehér márványozás, besárgult lakkreteg. A diakónusi kapukat keretező alapfalról hiányzik a zöld-fekete-sárga kazei-

6. kép: A korsóból vett minta rétegcsiszolata savas fuxinnal megcseppentve

nes réteg, az alapozásra közvetlenül vitték fel a vöröses márványozást, majd a fehér olajos réteget és a lakkot. A diakónusi kapuk nem illeszkednek az ajtónyílásba, valószínűleg más ikonfalhoz készültek. Teljes átfestést a diakónusi kapukon roncsolásmentes vizsgálatokkal nem tudtunk kimutatni. A királykaput alul megtoldották, tehát eredetileg alacsonyabb volt, így a felette futó ikonsor teljes lehetett, mivel a feszület sem az ikonsorok közt helyezkedett el. A kapuszárnyakon súrlófényben jól láthatók az átfestések, az előkarcolások. Az 1. szint párkányának alapozásán megtalálható mindhárom festék- és a lakkreteg. A 2. szinten az alapfalról szintén hiányzik a kazeines festékréteg, csak a párkányon találtuk meg. A 3. szint alapfalán és párkányán mindhárom festékréteg megtalálható.

A faragványok illesztése esetleges, aranyozás nyomai csak a rétegcsiszolatok polarizált szűrővel készült felvételein mutatható ki. A rétegvizsgálat szerint az alapozáson sárga poliment réteg volt, az aranyozás lekophatott. Színes, kazeines festést csak a puttófejekken és a szőlőfürtökön találtunk. A szőlőleveleket, indákat, egyéb faragványokat eredetileg aranyozták. Minden faragványt vastag, bronzporos festékréteggel festettek át, a fehér színű márványozással egy időben.

Az ikonok egyidejű átfestése a vizsgálatok alapján nyilvánvaló, valamint az is, hogy az ikonok keretezése utólagos (a rétegvizsgálatok csak bronzporos festékréteget mutattak ki az alapon). Az ikonok méretét az új keretézéssel az ikonfalhoz igazítva lekicsinyítették, az átfestett alakokat már az új mérethez igazítva helyezték el az ikontáblán. A feszület átfestése jobban igazodik az eredeti ábrázoláshoz, de súrló és UV-megvilágításban jól láthatók a bekarcolt vázlatok és az átfestések rész-

7. kép: Párkány átfestésének rétegei

10. kép: Zöld lüszter feltárása a bronzporos átfestés alatt

letei is. A feszület keretezésén lehetett egyedül feltárni az eredeti – helyenként zöld lüszteres – aranyozást, közvetlenül a bronzporos átfestés alatt. A 4. szinten elhelyezett Mária és János ikonok keretdíszítése hasonló a feszület keretezéséhez, itt roncsolásos vizsgálatot nem végezhattünk, így rétegmintával nem támaszthatjuk alá azt a feltételezést, hogy ez a két ikon és a feszület biztosan egy műhelyből és azonos korból származik. Stílusjegyeik alapján az eredeti festmények is hasonlóak. Ezen a két ikonon is jól látható az előkarcolás és az átfestés ténye, ezt a röntgenfelvétel is kimutatta.

A fizikai és kémiai vizsgálatok eredményeinek alátámasztására szükség lesz egy átfogó művészettörténeti-történeti kutatásra, hogy bebizonyosodjon, az ikonfal mely részei származnak egy-egy műhelyből, a helyhez igazítás mellett mi indokolta az ikonok átfestését, az újrafestett alakok megegyeznek-e az eredeti személyekkel, illetve, hogy mely ikonok hiányoznak az ikonosztáztól.

8. kép: Királykapu súrlófényben

9. kép: Szőlőfürt rétegminták kutatása

1. táblázat: Alapozás típusok

homogén	pigmentes	nincs alap
1	2	16
5	3	17
6	9	26
7	12	39
8	10	
20	11	
21	13	
22	15	
23	18	
24	19	
25	27	
28	31	
29	37	
30	40	
32	41	
33		
34		
35		
36		
38		

2. táblázat: Minták alapozásának megkülönböztetése az ikonfalon betöltött funkciója szerint

rátét faragások	keret	párkány	fal	váza
3	23	1	2	8
5	24	11	26	9
6	25	13	38	17
7	28	15	39	18
10	29		40	
19	36		41	
20	37			
21				
22				
30				
31				
32				
33				
34				
35				

3. *táblázat*: Minták alapozásának megkülönböztetése konkrét motívumok, illetve a keretek esetében

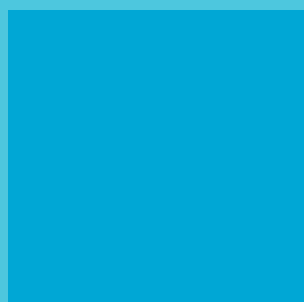
KATALIN LUKÁCS – LÁSZLÓ SCHRETT –
LAJOS GYŐRI

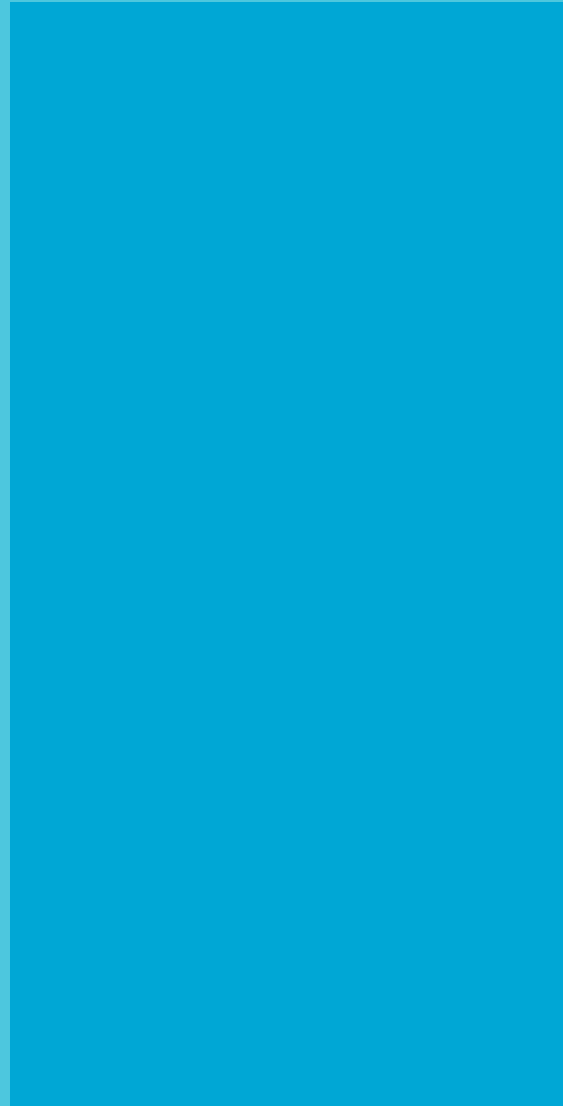
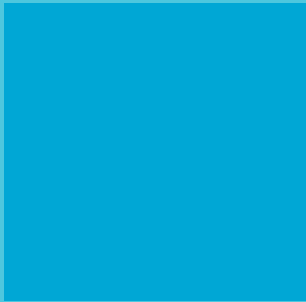
RESEARCH FOR THE RESTORATION OF
THE ORTHODOX ICONOSTASIS OF THE
NATIVITY OF THE BLESSED VIRGIN
MARY CHURCH IN SZÁZHALOMBATTA

The first Serbian Orthodox church, built in Százhalombatta in 1720, was made of wood. The current stone church was built in 1750 in baroque style, the icons – created by an unknown artist – were installed in the church interior around 1770. Previous research suggests that the icon panels and the supporting wall were repainted in the second part of the 19th century (around 1875), while there were repairs and minor alterations in 1968. Apparently, the altar screen of the church is not of the same period as the building, it must have been made earlier, for a larger church.

The Office for the Protection of Cultural Heritage ordered the restoration of the back of the icon screen due to an ongoing insect infestation. The icon panels had to be removed from the icon screen for conservation and the replacement of the beams. Based on the professional jury's opinion it was better to examine the icons, the gates, the crucifix and the icon screen with restoring methods simultaneously with the restoration of the reverse side so that the results could serve as a starting point to prepare the restoring plan. We conducted non-destructive photo and sampling examination during the research. The following answers were sought: in what condition is the current decorative painting and the gilding, which elements are of the same period? What previous, uniformly uncoverable layers are to be found under the repainting?

Based on the examination of research windows and microscopic cross-sections, the original marbled painting of the icon screen is not uniformly uncoverable. Neither the carvings, nor the additional ornaments or the frames can be treated uniformly neither by their production technique nor by layers. Research proved that the icons, the icon screen and its ornaments originate from different places and from different periods. The original icons did not form part of the icon screen, their installation was secondary; they were altered and repainted. The only uniform period in the known history of the iconostasis is post 1875, the restitution and restoration of which would not harm either layer of the iconostasis and would also make the work aesthetically more acceptable than its current condition.

MILOSEVITS PÉTER

SZENTENDRE SZERB MÚLTJA – BELÜLRŐL NÉZVE (SZOFRICS PÁL: KÉPEK SZENTENDRE ÉS A SZERBSÉG TÖRTÉNETÉBŐL)¹

A szentendrei születésű Szofrics Pál (Павле Софрић, latin betűkkel Pavle Sofrić) 1903 és 1910 között három szerb nyelvű írást publikált szülővárosáról. A délkelet-szerbiai Nišben kis példányszámúban közreadott művek sokáig porosodtak elfeledve, mígnem 1994-ben és 2005-ben, immár egy kötetbe gyűjtve, ismét napvilágot láttak a Belgrád közelében fekvő Pancsován (Pančevo). Az utószóban olvasható köszönetnyilvánításból kiderül, hogy Szofrics írásait a szentendrei származású nyelvész és egyetemi tanár, Dimitrije E. Stefanović ajánlotta a pancsovai kiadás szerkesztője, Vasa Pavković figyelmébe. A 2017-ben Szentendrén megjelent magyar fordítás a teljes szerb kiadást követi, tehát a könyvben három önálló írás, egy történelmi tanulmány, egy visszaemlékezés és egy néprajzi dolgozat olvasható: „Momentumok Szentendre város múltjából és jelenéből”, „Diákkori emlékeim”, „A szenteste és a karácsony ünnepi szokásai Szentendrén”.

Szofrics Pál 1857-ben született Szentendrén, Pesten járt egyetemre, harmincéves korától fogva, 1887-től Szerbia különböző városaiban élt és dolgozott gimnáziumi tanárként történelmet, földrajzot és időnként német nyelvet oktatva, végül Belgrádban hunyt el 1924-ben. Szentendréről szóló írásai Nišben keletkeztek, ahol 1900 és 1910 között élt. Szentendrével nem szakadt meg a kapcsolata, a város múltjáról és jelenéről szóló művét például, mint a bevezetőben mondja, a szentendrei szerb olvasókör első évfordulójának ünnepségére (1903) igyekezett befejezni – ezért nem végzett teljesen az anyaggyűjtéssel, teszi hozzá mentegetőzve.

Ugyanis a „Momentumok” írásakor Szofrics történészként nyúl tárgyhóhoz. Felsorolja a magyar, német, orosz, horvát és szerb nyelvű forrásmunkákat, közli

az idézetek lelőhelyét, és a tanulmányt végjegyzetekkel zárja. Ám a helyi szóbeli hagyományból is merít, ezzel öröndetes módon színezi a helyenként száraz tényközlést és adathalmazt. Szűkebb témájának távolról fut neki: „Létezett-e a rómaiak előtt a mai Szentendre területén valamilyen település? Nem tudjuk.”² Az írott történelem századait nagy vonalakban taglalja, tárgyilagosan, de a szlávok népvándorlásának leírásában a történelem a romantikus elbeszélő váltja fel, míg a Szentendrére összpontosító részben az aprólékos helytörténész beszél.³ Nem kétséges, hogy a tanulmány legérdekesebb és legértékesebb része a helytörténeti leírás; zömében élvezetes ismeretterjesztő olvasmány és a tudományos kutatás számára is hasznos forrásanyag.

Az 1690-es magyarországi szerb bevándorlást és letelepedést követő korszakban Szofrics három témára fókuszál a szentendrei szerbek életében: az egyházra, az iskolára és a gazdasági-társadalmi életre (1–3. kép). A szerb egyház helyi fontosságát két körülmény magyarázza: a Budai Szerb Egyházmegye adminisztrációs központja az idők során Szentendrére került, másrészt az idegen nyelvű és más felekezetű közegekben a pravoszláv vallás identitást jelző és összetartó erőt képviselt. A helyi szerb iskola tudatformáló és nyelvi jelentősége nem szorul magyarázatra, a gazdasági-társadalmi élet pedig azért kap kiemelt figyelmet, mert Szofrics idejében Szentendre már a hanyatlás korába lépett; az óváros építészeti külalakjában még ma is tükröződő 18. századi virágzás, a bortermelés, az iparos cégek és a kereskedők aranykora már csak afféle dicső múltként derengett az emlékezetben, ahogy erről évtizedekkel Szofrics előtt egy helyi szerb költő, Lazar Nešković is énekelt szatirikus poémájában, míg a szintén szentendrei születésű Jakov Ignjatović („a szerb Jókai”) regényekben írta meg ugyanezt.

A tanulmány külön kis fejezetekben méltat néhány jelentős szentendrei személyiséget – persze a teljesség igénye nélkül, mondja a szerző –, majd hat püspök,

¹ Gaján Éva (szerk.): Szofrics Pál: *Képek Szentendre – és a szerbség – történetéből*. (Szentendrei Füzetek 11.) Szentendre: Pest Megyei Könyvtár, 2017.

² Szofrics 2017: 14.

³ Szofrics 2017: 26–27.

1. kép: Püspök-templom, Szentendre, korabeli képeslap Dumtsa Jenő polgármester kézírásával (Ürmös Lóránt képeslapgyűjteménye)

egy érsek, egy archimandrita, egy tábornok, egy alezredes és egy regényíró hosszabb-rövidebb életrajza következik. Az idők során változó fontossági szempontokról tanúskodik, hogy Jakov Ignjatović, a kor egyik legjelentősebb szerb prózaírója esetében Szofrics megelégszik egy másutt olvasható életrajzra történő utalással; és az is feltűnő, hogy a két jeles szentendrei tollforgató szerzetes, Kiprijan Račanin és Gavril Stefanović Venclović, valamint a Szentendrén tanítóskodó és „a szerb színjátszás atyjaként” tisztelt Joakim Vujić egyetlen bekezdésbe zsúfolva szerepelnek mintegy mellékesen, holott már egy évtizeddel később Jovan Skerlić belgrádi irodalomtudós (nagyjából Szerb Antal

ottani megfelelője) önálló fejezeteket szentel nekik klasszikus irodalomtörténeti monográfiájában (1914). Mindennél meglepőbb azonban a művészettörténeti szempont teljes hiánya. Márpedig a szentendrei szerb kulturális örökség leglátványosabb és legértékesebb részét az egyházi képzőművészet kincsei képviselik: az eredetileg hét szentendrei szerb templom ikonjai és kegytárgyai. Ezt a gazdag művészettörténeti anyagot ma méltóképpen reprezentálja a szentendrei szerb múzeum és az idők során szépen felgyűlt és gazdagon illusztrált szakirodalom, szerbiai és magyarországi kutatók tollából.

„Diákkori emlékeim” című rövidebb írásában foglalta össze Szofrics Pál a szentendrei szerb iskolában töltött tanulóéveire vonatkozó visszaemlékezéseit, amelyekben az idő állítólag mindent megszépítő távlatából is borzadózva idézi fel az iskolai nevelés során alkalmazott „inkvizítori” módszereket.⁴ A gyerek szemszögéből ábrázolja az egykori diákeletet, ennek köszönhetően az iskolai struktúra és a tananyag pusztája leírása helyett novellisztikus epizódok elbeszélésével nyújt bepillantást a tanórákra és a diákok iskolán kívüli kötetlenségeibe. Hangsúlyozza, hogy „a vallásnak iskolai életünkben nagy szerepe volt: mindennapi és egész éves tevékenységünk során főleg ezzel foglalkoztunk”.⁵ „A többi tantárgyra, mint a történelem, földrajz, természettudományok és egészségtan, kevés figyelmet fordítottak. Annál nagyobb súlyt fektettek az egyházi énekekre és a templomi éneklésre...”⁶ Összességében a rövid memoár érzékletes képet fest a hajdani diákeletről, így forrásként szolgálhat a pedagógia történet számára.

Tágabb összefüggésben Szofrics diákkori visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy a szentendrei szerbek életében az iskola – miként a céhek hierarchikus belső rendje a „Momentumok” leírása szerint – mereven gúzsba kötötte az egyént, az intézményi struktúra révén a közösség szigorú ellenőrzés alatt tartotta az individuumot, rákényszerítette a szabályait vagy kivetette soraiból. (Az iskolai büntetések között szerepelt a „kikergetés” is.⁷) A konzervatív közösség elnyomó erejét már évtizedekkel Szofrics előtt ábrázolta regényeiben Jakov Ignjatović – az „apák és fiúk” sajátos szentendrei keretein belül, ahol a történelmileg pusztulásra ítélt „rég jó világ” konzervativizmusában az idegen környezetben élő szerb közösség fennmaradásának zálogát lehetett látni, vagyis a konzervativizmus a túlélés garanciájának tűnő hagyomány őrzőjeként léphetett fel, miközben a régihez való görcsös ragaszkodás a leszakadás és beszűkülés, ezáltal az elszorítás felé mutatott. Szofrics visszaemlékezéseiben ez csak háttérként lebeg, Ignjatović regényeiben viszont ez határozza meg a főhősök sorsát.⁸

„A szenteste és a karácsony ünnepi szokásai Szentendrén” című dolgozatának írásakor Szofrics Pál előtt kettős cél lebegett: rögzíteni a szentendrei szerbek karácsonyi szokásait és vázolni a leírt néprajzi anyag komparatív vallástörténeti összefüggéseit. Itt is közli a

⁴ Szofrics 2017: 160.

⁵ Szofrics 2017: 157.

⁶ Szofrics 2017: 154.

⁷ Szofrics 2017: 158.

⁸ A magyar fordításban is olvasható regények címe: *Respektus Vásza*, 1875; *Örök vélegény*, 1878.

Назначеніе.			
Имена оных Училищъ Управителейъ и Учительъ, кои съ тѣхъ Синдандрейской Сербской Училищъ оградѣнъ 1793. годъ 1869. жизни оуправляли, какъ нѣтъ сѣбѣ:			
Училищъ Управители.		Учитель.	
1. Прокопій Пойовичъ. 1780.	9. Кирилъ Пойовичъ. 1801.	10. Антонъ Пойовичъ. 1803.	11. Кирилъ Пойовичъ. 1804.
2. Иванъ Пойовичъ. 1797.	12. Кирилъ Пойовичъ. 1805.	13. Кирилъ Пойовичъ. 1806.	14. Кирилъ Пойовичъ. 1807.
3. Иванъ Пойовичъ. 1798.	15. Кирилъ Пойовичъ. 1808.	16. Кирилъ Пойовичъ. 1809.	17. Кирилъ Пойовичъ. 1810.
4. Ефимій Пойовичъ. 1820.	18. Кирилъ Пойовичъ. 1811.	19. Кирилъ Пойовичъ. 1812.	20. Кирилъ Пойовичъ. 1813.
5. Павелъ Пойовичъ. 1836.	21. Кирилъ Пойовичъ. 1814.	22. Кирилъ Пойовичъ. 1815.	23. Кирилъ Пойовичъ. 1816.
6. Иванъ Пойовичъ. 1858.	24. Кирилъ Пойовичъ. 1817.	25. Кирилъ Пойовичъ. 1818.	26. Кирилъ Пойовичъ. 1819.
7. Петаръ Пойовичъ. 1864.	27. Кирилъ Пойовичъ. 1820.	28. Кирилъ Пойовичъ. 1821.	29. Кирилъ Пойовичъ. 1822.
8. Товакъ Пойовичъ. 1871.	30. Кирилъ Пойовичъ. 1823.	31. Кирилъ Пойовичъ. 1824.	32. Кирилъ Пойовичъ. 1825.
9. Андреја Пойовичъ. 1878.	33. Кирилъ Пойовичъ. 1826.	34. Кирилъ Пойовичъ. 1827.	35. Кирилъ Пойовичъ. 1828.
10.	36. Кирилъ Пойовичъ. 1829.	37. Кирилъ Пойовичъ. 1830.	38. Кирилъ Пойовичъ. 1831.
11.	39. Кирилъ Пойовичъ. 1832.	40. Кирилъ Пойовичъ. 1833.	41. Кирилъ Пойовичъ. 1834.
12.	42. Кирилъ Пойовичъ. 1835.	43. Кирилъ Пойовичъ. 1836.	44. Кирилъ Пойовичъ. 1837.
Учитель.		Учитель.	
1. Кирилъ Пойовичъ. 1788.	22. Кирилъ Пойовичъ. 1820.	23. Кирилъ Пойовичъ. 1821.	24. Кирилъ Пойовичъ. 1822.
2. Кирилъ Пойовичъ. 1793.	25. Кирилъ Пойовичъ. 1823.	26. Кирилъ Пойовичъ. 1824.	27. Кирилъ Пойовичъ. 1825.
3. Кирилъ Пойовичъ. 1794.	28. Кирилъ Пойовичъ. 1826.	29. Кирилъ Пойовичъ. 1827.	30. Кирилъ Пойовичъ. 1828.
4. Иванъ Пойовичъ. 1797.	31. Кирилъ Пойовичъ. 1829.	32. Кирилъ Пойовичъ. 1830.	33. Кирилъ Пойовичъ. 1831.
5. Кирилъ Пойовичъ. 1798.	34. Кирилъ Пойовичъ. 1832.	35. Кирилъ Пойовичъ. 1833.	36. Кирилъ Пойовичъ. 1834.
6. Кирилъ Пойовичъ. 1799.	37. Кирилъ Пойовичъ. 1835.	38. Кирилъ Пойовичъ. 1836.	39. Кирилъ Пойовичъ. 1837.
7. Кирилъ Пойовичъ. 1800.	40. Кирилъ Пойовичъ. 1838.	41. Кирилъ Пойовичъ. 1839.	42. Кирилъ Пойовичъ. 1840.
8. Кирилъ Пойовичъ. 1801.	43. Кирилъ Пойовичъ. 1841.	44. Кирилъ Пойовичъ. 1842.	45. Кирилъ Пойовичъ. 1843.
9. Кирилъ Пойовичъ. 1802.	46. Кирилъ Пойовичъ. 1844.	47. Кирилъ Пойовичъ. 1845.	48. Кирилъ Пойовичъ. 1846.
10. Кирилъ Пойовичъ. 1803.	49. Кирилъ Пойовичъ. 1847.	50. Кирилъ Пойовичъ. 1848.	51. Кирилъ Пойовичъ. 1849.
11. Кирилъ Пойовичъ. 1804.	52. Кирилъ Пойовичъ. 1850.	53. Кирилъ Пойовичъ. 1851.	54. Кирилъ Пойовичъ. 1852.
12. Кирилъ Пойовичъ. 1805.	55. Кирилъ Пойовичъ. 1853.	56. Кирилъ Пойовичъ. 1854.	57. Кирилъ Пойовичъ. 1855.
13. Кирилъ Пойовичъ. 1806.	58. Кирилъ Пойовичъ. 1856.	59. Кирилъ Пойовичъ. 1857.	60. Кирилъ Пойовичъ. 1858.
14. Кирилъ Пойовичъ. 1807.	61. Кирилъ Пойовичъ. 1859.	62. Кирилъ Пойовичъ. 1860.	63. Кирилъ Пойовичъ. 1861.
15. Кирилъ Пойовичъ. 1808.	64. Кирилъ Пойовичъ. 1862.	65. Кирилъ Пойовичъ. 1863.	66. Кирилъ Пойовичъ. 1864.
16. Кирилъ Пойовичъ. 1809.	67. Кирилъ Пойовичъ. 1865.	68. Кирилъ Пойовичъ. 1866.	69. Кирилъ Пойовичъ. 1867.
17. Кирилъ Пойовичъ. 1810.	70. Кирилъ Пойовичъ. 1868.	71. Кирилъ Пойовичъ. 1869.	72. Кирилъ Пойовичъ. 1870.
18. Кирилъ Пойовичъ. 1811.	73. Кирилъ Пойовичъ. 1871.	74. Кирилъ Пойовичъ. 1872.	75. Кирилъ Пойовичъ. 1873.
19. Кирилъ Пойовичъ. 1812.	76. Кирилъ Пойовичъ. 1874.	77. Кирилъ Пойовичъ. 1875.	78. Кирилъ Пойовичъ. 1876.
20. Кирилъ Пойовичъ. 1813.	79. Кирилъ Пойовичъ. 1877.	80. Кирилъ Пойовичъ. 1878.	81. Кирилъ Пойовичъ. 1879.
21. Кирилъ Пойовичъ. 1814.	82. Кирилъ Пойовичъ. 1880.	83. Кирилъ Пойовичъ. 1881.	84. Кирилъ Пойовичъ. 1882.
22. Кирилъ Пойовичъ. 1815.	85. Кирилъ Пойовичъ. 1883.	86. Кирилъ Пойовичъ. 1884.	87. Кирилъ Пойовичъ. 1885.
23. Кирилъ Пойовичъ. 1816.	88. Кирилъ Пойовичъ. 1886.	89. Кирилъ Пойовичъ. 1887.	90. Кирилъ Пойовичъ. 1888.
24. Кирилъ Пойовичъ. 1817.	91. Кирилъ Пойовичъ. 1889.	92. Кирилъ Пойовичъ. 1890.	93. Кирилъ Пойовичъ. 1891.
25. Кирилъ Пойовичъ. 1818.	94. Кирилъ Пойовичъ. 1892.	95. Кирилъ Пойовичъ. 1893.	96. Кирилъ Пойовичъ. 1894.
26. Кирилъ Пойовичъ. 1819.	97. Кирилъ Пойовичъ. 1895.	98. Кирилъ Пойовичъ. 1896.	99. Кирилъ Пойовичъ. 1897.
27. Кирилъ Пойовичъ. 1820.	100. Кирилъ Пойовичъ. 1898.	101. Кирилъ Пойовичъ. 1899.	102. Кирилъ Пойовичъ. 1900.

2. kép: A szentendrei szerb tanítóképző és felekezeti iskola tanárainak névjegyzéke (Szerb Egyházi Múzeum, Kép és emlékezet adatbázis)

3. kép: A Husvik Lázár által vezetett Korona szálloda és kávéház Szentendrén, a századelőn (Szerb Egyházi Múzeum, Kép és emlékezet adatbázis)

felhasznált szerb, orosz és német nyelvű szakirodalmat, a főszöveget végjegyzetekkel látja el. Előadásmódja nem szorítkozik egyszerű adatközlésre, a karácsonyi szokásokat az ünnepi naptár időrendjében sorakozó kis képekben eleveníti fel átélhetően és szakszerű részletességgel (például a karácsonyi kalács díszítésének leírásában). Bőséggel idézi az ünnep eseményeihez kapcsolódó dalokat, imákat, mondókákat és hiedelmeket. Az eközben előforduló speciális szerb szavak és kifejezések a magyar kiadásban az eredeti mellett közölt fordításban vagy értelmező magyarázattal ellátva szerepelnek.

A komparatistikai megközelítés kétszintű: néprajzi szempontból Szofrics más tájak folklórájával veti össze a szentendrei karácsonyi szokásokat, vallástörténeti szemszögből pedig igyekszik rámutatni a kereszténység felvétele előtti korból származó mozzanatokra. A modern összehasonlító vallástörténet talán igazolja, talán cáfolja Szofrics egyes megállapításait, ám dolgozata mindenképpen értékes anyagot tartalmaz a néprajzi kutatás számára, olvasmányos stílusának és a karácsonyi témának köszönhetően a szakmai körökön kívül is érdeklődésre számíthat.

Az Edelényi Mária és Vukovits Koszta fordításában megjelent magyar nyelvű kötetet Gaján Éva szerkesztette, tervezte és látta el kitűnő lábjegyzetekkel, amelyek megvilágítják a mai magyar olvasó számára feltehetően ismeretlen neveket, eseményeket, elnevezéseket és kifejezéseket. A szerkesztő nagy körültekintést,

sok utánjárást és találékonyságot igénylő munkáját a szöveg gondozásában közreműködő Szarvas Rita és a fordítást az eredetivel egybevető és lektoráló Stepanović Predrag segítette számos történelmi, földrajzi és nyelvi (nyelvészeti) dilemma megoldásával. A tömör stílusban és jó arányérzékkel megírt előszóban Vukovits Koszta ismerteti Szofrics Pál életét és munkásságát, vázolja írásainak jelentőségét a szentendrei szerbek múltjára vonatkozó dokumentumok és szakmunkák között. A fűlszöveg elárulja, hogy Máté György helytörténész már az 1980-as években kezdeményezte Szofrics Pál szentendrei tárgyú írásainak lefordítását, de akkor nem sikerült befejezni a munkát, így csak 2017-ben, a sokáig kéziratban fekvő nyersfordítások nyelvi és stílárius átdolgozása, kontrollszerkesztése, lektorálása, korszerűsítése és pontosítása után jelent meg a könyv a Dumtsa Jenő-emlékév alkalmából, a „Szentendrei Füzetek” című sorozat darabjaként a helytörténeti értékek őrzésére nagy súlyt fektető Pest Megyei Könyvtár kiadásában. Az értékőrzést szolgálják a szép kivitelű kötet végén látható színes képek: festmények, térképek, régi fotográfiák, címekkel és magyarázatokkal. Ezek az illusztrációk is hozzájárulnak ahhoz, hogy Szofrics Pál írásainak 2017-es magyar nyelvű kiadásában az olvasó szeme előtt kirajzolódjék Szentendre szerb múltja úgy, ahogy eddig csak kevesen láthatták – belülről nézve.

PÉTER MILOSEVITS

THE SERBIAN PAST OF SZENTENDRE –
VIEWED FROM INSIDE
(PÁL SZOFRICS: IMAGES FROM THE HIS-
TORY OF SZENTENDRE AND THE SERBS)

Pál Szofrics (Павле Софрић, Pavle Sofrić) was born in 1857 in Szentendre; he studied in Pest and worked as a high school teacher from his thirties in various Serbian cities. He died in Belgrade in 1924. Szofrics released three Serbian publications about his birth town between 1903 and 1910. The writings published in Niš, Serbia were long forgotten until they were republished in Pančevo near Belgrade in Serbia in 1994 and then in 2005. The Hungarian translation published in 2017 in Szentendre follows the full Serbian edition of 2005. There are three separate writings in the book: a historical study, a memoir and an ethnographic essay.

In “Episodes from Szentendre’s Past and Present” Szofrics outlines objectively the centuries of written history, but when it comes to describing the Slavic migration, the historian turns into a romantic storyteller. No doubt, the most valuable part of the study is the description of local history; it is an enjoyable, informative read and a useful source for scholarly research. Following the Serbian immigration and settlement to Hungary in 1690, Szofrics focuses on three issues: the church, the school and the socio-economic life.

In his “Memories of My Student Life”, the author summarizes his reminiscences of the student years spent in the Serbian school in Szentendre. Horrified, he recalls the “inquisitional” methodologies experienced during his education. He emphasizes that “religion played an important role in our school life”. He depicts a tangible image of the student life; therefore it can also serve as a source for the history of pedagogy.

When writing his essay “Christmas Eve and Christmas Traditions in Szentendre”, Szofrics had two objectives: to record the Christmas traditions of Szentendre Serbs and to outline the comparative religious context of the recorded ethnographic material. Meanwhile he cites plenty of songs, prayers, sayings and myths connected to the holiday events.

The first Hungarian language edition of Pál Szofrics’s Szentendre related studies was edited by Éva Gaján and published by Pest County Library, an institution that puts a lot of emphasis on preserving local historical values. The excellent endnotes pertaining to the text explain the names, events and expressions most probably unknown to today’s reader. The book is also amended with colorful images: paintings, maps and old photos.

